

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 35 (1980)
ΜΕΡΟΣ Α' - ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΘΗΝΑΙ 1986

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 35 (1980)

ΜΕΡΟΣ Α' - ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΘΗΝΑΙ 1986

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ 57, 105 64 ΑΘΗΝΑ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΑΙΚ. ΝΙΝΟΥ

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ: ΝΤΙΝΑ ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΣΧΕΔΙΩΝ ΚΑΙ ΠΙΝΑΚΩΝ: ΡΟΥΛΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΠΙΝΑΚΩΝ: Ι. ΝΤΕΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΜΕΤΑΛΛΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ: Θ. ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

1. Αρχαιολογικόν Δελτίον Ι (1915) - 15 (1933/35), φωτομηχανική ανατύπωση.
2. Αρχαιολογικόν Δελτίον 16 (1960). Αθήναι, 1962 (2 τεύχη).
3. Αρχαιολογικόν Δελτίον 17 (1961/62). Αθήναι, 1963 (2 τεύχη).
4. Αρχαιολογικόν Δελτίον 18 (1963). Αθήναι, 1964-65 (3 τεύχη).
5. Αρχαιολογικόν Δελτίον 19 (1964). Αθήναι, 1966-67 (4 τεύχη).
6. Αρχαιολογικόν Δελτίον 20 (1965). Αθήναι, 1966-68 (4 τεύχη).
7. Αρχαιολογικόν Δελτίον 21 (1969). Αθήναι, 1967-68 (3 τεύχη).
8. Αρχαιολογικόν Δελτίον 22 (1967). Αθήναι, 1967-68 (3 τεύχη).
9. Αρχαιολογικόν Δελτίον 23 (1968). Αθήναι, 1968-69 (3 τεύχη).
10. Αρχαιολογικόν Δελτίον 24 (1969). Αθήναι, 1970-71 (3 τεύχη).
11. Αρχαιολογικόν Δελτίον 25 (1970). Αθήναι, 1971-72 (3 τεύχη).
12. Αρχαιολογικόν Δελτίον 26 (1971). Αθήναι, 1973-75 (3 τεύχη).
13. Αρχαιολογικόν Δελτίον 27 (1972). Αθήναι, 1973-77 (3 τεύχη).
14. Αρχαιολογικόν Δελτίον 28 (1973). Αθήναι, 1974-77 (3 τεύχη).
15. Αρχαιολογικόν Δελτίον 29 (1973/74). Αθήναι, 1976-80 (4 τεύχη).
16. Αρχαιολογικόν Δελτίον 30 (1975). Αθήναι, 1977-83 (3 τεύχη).
17. Αρχαιολογικόν Δελτίον 31 (1976). Αθήναι, 1980-84 (3 τεύχη).
18. Αρχαιολογικόν Δελτίον 32 (1977). Αθήναι, 1982-84 (3 τεύχη).
19. Αρχαιολογικόν Δελτίον 33 (1978). Αθήναι, 1984-85 (3 τεύχη).
20. Αρχαιολογικόν Δελτίον 34 (1979): Μελέτες, Αθήναι, 1986.
21. Αρχαιολογικόν Δελτίον 35 (1980): Μελέτες, Αθήναι, 1986.

ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ

1. Μ. Ανδρονίκου - Χ. Μακαρόνα - Ν. Μουτσοπούλου - Γ. Μπακαλάκη, Το Ανάκτορο της Βεργίνας. Αθήναι, 1961.
2. Κ. Χ. Φατούρου, Πατμιακή Αρχιτεκτονική. Ο ναός των Αγίων Αποστόλων. Αθήναι, 1962.
3. Ι. Δ. Τριανταφυλλίδη, Στοιχεία φυσικού φωτισμού των Βυζαντινών Εκκλησιών. Αθήναι, 1964.
4. Α. Ξυγγοπούλου, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου του Ορφανού Θεσσαλονίκης. Αθήναι, 1964.
5. Χ. Μπούρα, Βυζαντινά σταυροθόλια με νευρώσεις. Αθήναι, 1965.
6. D. Callipolitis - Feytmans, Les «Loutéria» Attiques. Athènes, 1965.
7. Μ. Νυσταζοπούλου, Η εν τη Ταυρική Χερσονήσω πόλις Σουγδαία από του ΙΓ' μέχρι του ΙΕ' αιώνας. Αθήναι, 1965.
8. Αγνής Σακελλαρίου, Η Μυκηναϊκή Σφραγιδογλυφία. Αθήναι, 1966.
9. Επιγραφές της Πάτμου: Α'. Σ. Α. Παπαδοπούλου, Επιγραφές Ι. Μονής Αγ. Ιωάννου Θεολόγου. Β'. Κ. Χ. Φατούρου, Οικοδομικές επιγραφές Ι. Μονής Αγ. Ιωάννου Θεολόγου. Αθήναι, 1966.
10. Byzantine Art - An European Art. Lectures. Athens, 1965.
11. Χ. Μπούρα, Η αναστήλωσις της στοάς της Βραυρώνος. Τα αρχιτεκτονικά της προβλήματα. Αθήναι, 1967.
12. Sp. Marinatos, Some Words about the Legend of Atlantis. Athens, 1969 (εξαντλήθηκε).
13. Η Βυζαντινή Τέχνη - Τέχνη Ευρωπαϊκή. Κατάλογος της 9ης Εκθέσεως του Συμβουλίου της Ευρώπης. Αθήναι, 1964.
14. L'Art Byzantin - Art European, Catalogue. Athènes, 1964.
15. Byzantine Art - An European Art. Catalogue. Athens, 1964 (1st edition).

16. Byzantine Art - An European Art, Catalogue. Athens, 1965 (2nd edition).
17. Κ. Η. Μπίρη, Αι τοπωνυμίες της πόλεως και των περιχώρων των Αθηνών. Αθήναι, 1971.
18. Sp. Marinatos, Some Words about the Legend of Atlantis. Athens, 1971 (2nd edition) (reprinted 1972).
19. Acta of the 1st International Scientific Congress on the Volcano of Thera. Athens, 1971.
20. Acta of the 1st International Scientific Congress on the Volcano of Thera. Indices. Athens, 1973.
21. Γ. Δεσπίνη, Ακρόλιθα. Αθήναι, 1975.
22. Αγγελικής Κ. Λεμπέση, Οι στήλες του Πρινιά. Αθήναι, 1976.
23. Μ. Α. Τιβέριου, Ο Λυδός και το έργο του. Συμβολή στην έρευνα της αττικής μελανόμορφης αγγειογραφίας. Αθήναι, 1976.
24. Ι. Δημακοπούλου, Τα σπίτια του Ρεθέμνου. Αθήναι, 1977.
25. Ντούλας Μουρίκη, Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα κοντά στο Αλεποχώρι της Μεγαρίδος. Αθήναι, 1978.
26. Νίκου Νικονάνου, Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας. Από το 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393. Συμβολή στη βυζαντινή αρχιτεκτονική. Αθήναι, 1979.
27. Μαρίας Μπρούσκαρη, Από τον αθηναϊκό Κεραμεικό του 8ου π.Χ. αι. Αθήναι, 1980.
28. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, Έλληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας. Αθήναι, 1980.
29. Β. Πετράκου, Δοκίμιο για την αρχαιολογική νομοθεσία. Αθήναι, 1982.
30. Κ. Γαλλή, Καύσεις νεκρών από την Αρχαιότερη Νεολιθική εποχή στη Θεσσαλία. Αθήναι, 1982.
31. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Η μονή των Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής. Αθήναι, 1983.
32. Χαράς Τζαβέλλα-Εντζε, Λιθαρές. Αθήναι, 1984.
33. Ιουλίας Βοτοκοπούλου, Βίτσα. Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής πόλης. Αθήνα, 1986.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

	Σελ.
Χ. ΚΑΝΤΖΙΑ, ...ΤΙΜΟΣ ΑΒΔΑΛΩΝΥΜΟΥ [ΣΙΔ]ΩΝΟΣ ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Μια δίγλωσση ελληνική - φοινικική επιγραφή από την Κω (Πί ν. 1)	1 - 16
Μ. SZNYCER, La partie phénicienne de l'inscription bilingue greco-phénicienne de Cos	17 - 30
ΣΤ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ. Η Κόρη της Ιεράπετρας (Πί ν. 2-5)	31 - 36
Γ. ΕΜΜ. ΧΑΤΖΗ, Κεραμική υστεροκλασικών χρόνων από την Αμαλιάδα (Σ χ έ δ. 1-22· Πί ν. 6-11)	37 - 59
Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ-ΤΣΟΠΟΤΟΥ, Νισυριακά Ι (Σ χ έ δ. 1-7· Πί ν. 12-27)	60 - 87
Μ. ΚΑΣΙΜΗ-ΣΟΥΤΟΥ, Μεσοελλαδικός τάφος πολεμιστή από τη Θήβα (Σ χ έ δ. 1-7· Πί ν. 28-30)	88 - 101
Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ, Πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο Αιτωλίας (Σ χ έ δ. 1-16· Πί ν. 31-40)	102 - 130
Μ. ΚΩΤΣΑΚΗ, Το ηλιακό ρολόι της Πάτρας (Σ χ έ δ. 1-5· Πί ν. 41)	131 - 146
Μ. ΠΕΤΡΙΤΑΚΗ, Λείψανα Πρωτοελλαδικού οικισμού στο Ρουφ (Σ χ έ δ. 1-67· Πί ν. 42-48)	147 - 185
Κ. ΑΞΙΩΤΗ, Ρωμαϊκοί δρόμοι της Αιτωλοακαρνανίας (Σ χ έ δ. 1-2· Πί ν. 49-52)	186 - 205
Κ. Μ. ΗΛΙΑΚΗ, Η ανακατασκευή της ανατολικής όψης του ναού της Νέμεσης στο Ραμνούνα - Μια επισκευή στα χρόνια του αυτοκράτορα Ιουλιανού; (Σ χ έ δ. 1-12· Πί ν. 53-56)	206 - 223
Ρ. ROESCH, Une dedicace de Chorsiai	224 - 225
Β. ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ, Δυο επιγραφές από τη Θεσσαλία (Πί ν. 57)	226 - 240
Σ. ΑΣΔΡΑΧΑ - ΣΗ. ΒΑΚΙΡΤΖΙΣ, Inscriptions byzantines de Thrace (VIIIe - XVe siècles). Edition et commentaire historique (Pl. 58 - 78)	241 - 282
ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ	283 - 291
ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ	292
ΠΙΝΑΚΕΣ	1 - 78

...ΤΙΜΟΣ ΑΒΔΑΛΩΝΥΜΟΥ
[ΣΙΔ]ΩΝΟΣ ΒΑΣΙΛΕΩΣ

(Π i v. 1)

ΜΙΑ ΔΙΓΛΩΣΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ-ΦΟΙΝΙΚΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΩ

Εὔφοροτοι νᾶες πελαγίτιδες...
Ανθ. Παλ. XII 53

Αφιερώνεται στον Γρ. Κωνσταντινόπουλο

Τον Ιούλιο του 1982 βρέθηκε τυχαία ανάμεσα στα χρώματα που είχε μεταφέρει φορτηγό αυτοκίνητο στην αυλή του τυπογραφείου του Γιάννη Ιωαννίδη*, στη γωνία των οδών Αμερικής και Ναυαρίνου, στην πόλη της Κω, ορθογώνια ενεπίγραφη πλάκα από λευκό χονδρόκοκκο μάρμαρο¹, σπασμένη αριστερά, σωζ. μήκ. 0,56, ύψ. 0,30 και πάχ. 0,15 μ. Στην ενεπίγραφη επιφάνεια της πλάκας, που παρουσιάζει έντονα ίχνη φθοράς της επιδερμίδας του μαρμάρου, κυρίως στο κατώτερο τμήμα, υπάρχουν μικρές αποκρούσεις, ενώ βαθύτερες είναι οι αποκρούσεις στην πάνω στενή πλευρά. Η πίσω και οι στενές πλευρές της είναι αδρά δουλεμένες με χονδρό βελόνι. Κατά μήκος της εξωτερικής ακμής της κάτω πλευράς υπάρχει μικρό

* Θέλω να ευχαριστήσω και από τις γραμμές αυτές τον κ. Ιωαννίδη, εκδότη της τοπικής εφημερίδας «Το βήμα της Κω» που είχε την ευαισθησία να παραμερίσει από τα μπάζα το μάρμαρο και στη συνέχεια να ειδοποιήσει το Μουσείο της Κω για το εύρημα. Πρέπει να τονίσω ότι χωρίς την παρατηρητικότητα και τη μεσολάβησή του θα είχε ίσως χαθεί οριστικά για την επιστήμη ένα ιδιαίτερα σημαντικό επιγραφικό κείμενο, όπως θα φανεί παρακάτω. Επίσης ευχαριστώ την Ηρώ Ζερβουδάκη, Έφορο αγγείων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, για όλες τις συζητήσεις που κάναμε στην πορεία αυτής της εργασίας, τον Φίλιππο για το κοίταγμα των χειρογράφων, τον Μανόλη, την Τούλα και την Πορτοκαλένια για τη στοργή με την οποία παρακολούθησαν αυτή την εργασία.

Ευχαριστώ επίσης ιδιαίτερα για τις χρήσιμες υποδείξεις τους πάνω στο τελικό κείμενο τη Βάσα Κοντορίνη και τον Επιμελητή του Νομισματικού Μουσείου Γ. Τουράτσογλου.

1. Νησιωτικό. Από μία πρώτη ματιά του Στ. Τριάντη, γλύπτη του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, που είχε την καλοσύνη να δει το μάρμαρο, και τον ευχαριστώ γι' αυτό, θα μπορούσε να είναι θησιώτικο ή παριανό επιφανείας. Για την ύπαρξη παριανού μαρμάρου στο νησί πρβλ. την αρχή επιτομβίου επιγράμματος από την Κω, ΚΦ, αριθ. 169: *Αὐδ' ἦεν φωνεῖ Παρία (λ)ίθος ὅτι Λυκοργίς ἐνθάδ' ἐ Λειογένεος κείμαι...* (Ο Herzog υποθέτει ότι το *Παρία λίθος* δεν αναφέρεται στην ενεπίγραφη πλάκα, που είναι εξάλλου από σκούρα πέτρα, αλλά σε κάποιο επιτομβίο άγαλμα ή ανάγλυφο από μάρμαρο Πάρου που έστεκε πάνω στον τάφο). Βλ. επίσης Α. Georgiades, BCH 89 (1965), σ. 400-409 για την πιθανότητα να είναι από παριανό μάρμαρο το αθηναϊκό νομισματικό ψήφισμα που βρέθηκε στην Κω (M. Segre, Cl Rh 9 (1938), σ. 151).

Χωρίς ανάλυση του μαρμάρου δεν μπορεί να αποκλειστεί επίσης η περίπτωση να είναι ντόπιο. Για τα αρχαία λατομεία μαρμάρου στην Κω βλ. τελευταία Ν. Σταμπολίδης, Ο βωμός του Διονύσου στην Κω, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 86-87, υποσημ. 54, 55, 56 με βιβλιογραφία, Sherwin-White, σ. 19, υποσημ. 47. Κατά τον L. Morricone, σ. 56, η εκμετάλλευση πολλών από τα λατομεία του νησιού τοποθετείται γύρω στο 200 π.Χ.

περιταίνιο ακανόνιστο, μέγ. πλ. 0,02 μ. Ίχνη ασβέστη υπάρχουν στην πίσω και στη δεξιά στενή πλευρά, όπου και διατηρείται μικρό κομμάτι ασβέστη, πιθανότατα από μεταγενέστερη οικοδομική χρήση της πλάκας². Η πλάκα πήρε αριθμό καταγραφής Ε6 του Μουσείου Κω.

Στην μπροστινή πλευρά υπάρχει, χαραγμένη με ωραία μεγάλα γράμματα, ελληνική επιγραφή σε τέσσερις στίχους και κάτω από αυτήν με μικρότερα γράμματα φοινικική σε τρεις στίχους (Π ί ν. 1)³. Το ύψος των γραμμάτων είναι 0,022 μ. με μικρότερο το όμικρον που έχει ύψος 0,015 μ. Μεταγραμμάτιο ακανόνιστο από 0,01-0,02 μ., διάστιχο 0,01 μ., ανισοϋψές, εξαιτίας κυρίως του μικρού στρογγυλού όμικρον, που είναι ψηλότερα χαραγμένο από το κάτω όριο του στίχου. Η απόσταση μεταξύ του ελληνικού και του φοινικικού κειμένου είναι 0,02 μ. Ανοικτό ισόπλευρο δέλτα, το σίγμα με συγκλίνουσες τις εξωτερικές κεραίες, πει με μικρότερο το δεξιό κάθετο σκέλος. Γενικά τα γράμματα είναι πλατιά — το αριστερό κάθετο σκέλος του πει είναι ίσο με το οριζόντιο — και διαφοροποιούνται μεταξύ τους ως προς το μέγεθος και το σχήμα· το ωμέγα κυρίως ανοικτό και σε μία περίπτωση κλειστό⁴.

Γενικά η γραφή είναι ιδιαίτερα προσεγμένη. Τα γράμματα δεν είναι τοποθετημένα στοιχηδόν, αν και θα μπορούσε να σκεφθεί κανείς κρίνοντας από την αρχή των δύο πρώτων στίχων και εν μέρει του τρίτου, ότι ο τεχνίτης είχε αρχικά αυτή την πρόθεση, την οποία γρήγορα εγκατέλειψε⁵. Η ελληνική επιγραφή έχει ως εξής:

Ἰ Αφοῖοδότημ ἰδοῖσατο
. . . τιμος Ἀβδαλωνύμον
Ἰ Σιδῖονος βασιλέως
Ἰ ὑπῖεῖο τῶν πλεόντων

2. Από την έρευνα που έγινε για τη διαπίστωση της προέλευσης της πλάκας προέκυψε ότι προέρχεται από κατεδάφιση παλιού σπιτιού, ίσως της εποχής της τουρκοκρατίας, που βρισκόταν απέναντι από το τυπογραφείο του κ. Ιωαννίδη, όπου τώρα κτίζεται ξενοδοχείο ιδιοκτησίας Μανολη Σαρίκιζη, ή από κάποιον μανδρότοιχο της περιοχής (την ίδια εποχή ο Δήμος Κω είχε αρχίσει τις εργασίες διαμόρφωσης και κατασκευής πεζοδρομίων στους γύρω δρόμους, γκρεμίζοντας τους παλιούς μανδρότοιχους. Τέτοιοι μανδρότοιχοι διατηρούνται ακόμη στην περιοχή και είναι γεμάτοι με αρχαίο υλικό). Η κατάσταση διατήρησης εξάλλου της ενεπίγραφης επιφανείας ενισχύει αυτή την υπόθεση. Το ανώτερο τμήμα της, που αντιστοιχεί στο ελληνικό κείμενο, είναι καθαρό, γιατί κατά κάποιον τρόπο προστατευόταν, σε αντίθεση με το κατώτερο, όπου άλατα νερού έχουν διαβρώσει το μάρμαρο.

Η περιοχή όπου βρέθηκε η επιγραφή βρίσκεται στο δυτικό τμήμα της πόλης έξω από το αρχαίο τείχος και περίπου 330 μ. δυτικά του σύγχρονου λιμανιού, που βρίσκεται στην ίδια θέση με το λιμάνι της αρχαίας πόλης. Βλ. Morricone, σ. 62. Οι συνθήκες εύρεσης του μαρμάρου δε θα απέκλειαν ίσως εντελώς την πιθανότητα το μάρμαρο να έχει μεταφερθεί στο νησί από έξω. Για επιγραφές από την απέναντι χερσόνησο στην Κω βλ. L. Robert, BCH 60 (1936), σ. 199 κ.ε. Επίσης Sherwin-White, σ. 37, υποσημ. 46.

3. Τη μελέτη του φοινικικού κειμένου ανέλαβε ο καθηγητής των σημιτικών της École Pratique des Hautes Études, Maurice Sznycer, του οποίου η εργασία ακολουθεί. Η φωτογραφία του Π ί ν. 1 οφείλεται στο φωτογράφο της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής κ. Philippe Collet, και έγινε με ειδική επιστημονική μέθοδο, που έκανε δυνατή την ανάγνωση του φοινικικού κειμένου. Τον ευχαριστώ θερμά, καθώς και τη Σχολή. Το μάρμαρο μεταφέρθηκε για καθαρισμό στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Ευχαριστώ τον Έφορο γλυπτών Γ. Παπαποστόλου για την άδεια καθαρισμού και τη συντηρήτρια γλυπτών του Μουσείου Καλλιόπη Ανδρεάδη που ανέλαβε τον καθαρισμό.

4. Για την ποικιλία και την ύπαρξη διαφορετικού σχήματος γραμμάτων μέσα στο ίδιο επιγραφικό κείμενο ή ακόμα και στην ίδια λέξη βλ. P. M. Fraser and T. Rönne, Beotian and West Greek Tombstones, ACTA Inst. Athen 6 (1957), σ. 82-83, υποσημ. 4, 5. Ειδικά για το ωμέγα a letter which easily lends itself to individuality βλ. σ. 84.

5. Εν μέρει στοιχηδόν είναι χαραγμένο το επίγραμμα σε βάση αγάλματος του Νικοκλή, βασιλιά της Πάφου, βλ. T. B. Mitford, AJA 65 (1961), σ. 136, αριθ. 36, πίν. 51, αριθ. 36.

Σύμφωνα με τη συμπλήρωση, ο πρώτος στίχος έχει δεκαεπτά γράμματα, ο δεύτερος δεκαεννέα και οι δύο τελευταίοι από δεκαπέντε γράμματα. Με την αραίωση έχει κατορθωθεί μία αρμονία, έτσι ώστε ο πρώτος και ο τρίτος στίχος και αντίστοιχα ο δεύτερος και ο τέταρτος να τελειώνουν στο ίδιο σημείο.

Πρόκειται για αναθηματική επιγραφή, αφιερωμένη στην Αφροδίτη-Αστάρτη, κύρια θεότητα και πολιούχο της Σιδώνας, ανάθημα του γιου του τελευταίου βασιλιά της Σιδώνας Αβδαλώνυμου. Είναι ιδιαίτερα σημαντική, επειδή αποτελεί την πρώτη επιγραφική μαρτυρία γι' αυτόν το βασιλιά, γνωστό μόνο από τις φιλολογικές πηγές, και το γιο του, άγνωστο μέχρι σήμερα και από τη φιλολογική παράδοση. Είναι γραμμένη όχι στη δωρική διάλεκτο του νησιού⁶ αλλά στην Κοινή⁷, αφού ο αναθέτης είναι ξένος.

Η συμπλήρωση του πρώτου και των δύο τελευταίων στίχων της επιγραφής φαίνεται καταρχήν ασφαλής και δεν παρουσιάζει ιδιαίτερα προβλήματα. Στο δεύτερο στίχο δεν επιχειρήθηκε συμπλήρωση του ονόματος του αναθέτη επειδή η κατάληξη -ΤΙΜΟΣ είναι κοινότατη. Κρίνοντας πάντως από τον πρώτο και τον τρίτο στίχο της επιγραφής, μπορούμε να υπολογίσουμε σε τρία τα γράμματα που λείπουν, οπότε μία πιθανή συμπλήρωση θα μπορούσε να αποτελέσει ένα από τα ονόματα *Θεότιμος, Πρώτιμος, Λύτιμος, Επίτιμος* κτλ.⁸ Από τη μορφή των γραμμάτων η επιγραφή μπορεί να χρονολογηθεί στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.⁹

Είναι η τρίτη δίγλωσση ελληνική-σημιτική επιγραφή που βρίσκεται στην Κω και η αρχαιότερη. Κατά τη διάρκεια των ιταλικών ανασκαφών στο νησί είχαν βρεθεί: μία ναβαταϊκή-ελληνική επιγραφή¹⁰, ανάθημα Ναβαταίου εμπόρου, του 1ου αι. π.Χ. ή μ.Χ., επίσης στην *Αφροδίτη-ΒΑ ΛΑ*, θεά με καταγωγή φοινικική, και μία παλμυραϊκή-ελληνική¹¹, ανάθημα στους θεούς της Παλμύρας, του Ραββήλ του γιου του Αϊρανού, του 1ου αι. μ.Χ.

6. Για τη διάλεκτο της Κω βλ. HG, σ. 51 με βιβλιογραφία και κριτική στις παλαιότερες μελέτες, και PH, σ. XVI-XVII. Για τα ιωνικά ίχνη στη γλώσσα της Bechtel, *Kleine Aufsätze* 1, σ.31: *Ionismen auf Kos*, KF αριθ. 12, σ. 52, αριθ. 116, σ. 97 και αριθ. 136, σ. 96.

7. Πρβλ. Herzog, AA 1901, σ. 135, την αναθηματική επιγραφή από το ιερό της Δήμητρας---ωνος [*Δήμη*]η-τοι, του τέλους του 5ου ή των αρχών του 4ου αι. π.Χ. και την άποψη της Sherwin-White, σ.53, υποσημ. 120, πως ίσως ο αναθέτης δεν ήταν Κώος, αφού δε χρησιμοποιεί τη συνήθη για την Κω δωρική διάλεκτο.

Επιγραφές από την Κω στην Κοινή είναι η HG 9—PH 43 (2ος αι. π.Χ.) και KF 7-8, σ. 23. Ο M. Segre, *Grano di Tessaglia a Coos*, Riv Fil 12 (1934), σ. 169, δημοσίευσε δύο νέα κομμάτια από την ίδια οπισθόγραφη στήλη, όπου το ψήφισμα των Θεσσαλών είναι σε Κοινή γλώσσα. Δύο ακόμη νέα κομμάτια από την ίδια μεγάλη στήλη βρέθηκαν τελευταία και θα δημοσιευθούν σύντομα.

8. Βλ. F. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit*, σ. 428-430.

Ένας *Πρώτιμος Σιδώνιος εδεργέτας τοῦ κοινοῦ* είναι γνωστός από δύο επιτύμβιες ροδιακές επιγραφές NS 192, 193 και P. M. Fraser, *Rhodian Funerary Monuments*, Oxford 1977, σ. 67.

9. Η γραφή μοιάζει με αυτή της ενεπίγραφης βάσης αριθ. 40 του Μουσείου της Κω που φέρει άγαλμα Δήμητρας, βλ. Cl Rh 5(2) (1932), σ. 162, αριθ. 40 = R. Kabus - Preisshoffen, Ant. Pl. 15, σ. 39, εικ. 2, των μέσων του 4ου αι. π.Χ. και με την επιγραφή PH 53—M.O. Rayet, *Inscriptions de l'île de Cos*, *Annuaire del'Assoc. des études grecques* 1875, σ. 268, αριθ. 1: *Φιλήρατος Ἀριστείδα, βασιλέως Καίου, | τοῦ θεοῦ προστάζαντος, τὸ ἱερόν ἰδρύσατο*. Πολύ κοντά επίσης με την αριθ. 358 δίγλωσση επιγραφή του Μουσείου της Πάφου, βλ. T. B. Mitford, *Op. Ath.* III (1960), σ. 200, αριθ. 7 εικ. 19, σύμφωνα με την οποία ο Νικοκλής Τιμάρχου, ο τελευταίος βασιλιάς της Πάφου ιδρύει ιερό της Αρτέμιδος Αγροτέρας.

10. G. Levi della Vida, Cl Rh 9 (1938), σ. 139-48, εικ. 1, Sherwin White, σ. 371.

11. G. Levi della Vida, *Mélanges Rene Dussand II*, Paris 1939, σ. 883-6. Για τρεις ελληνικές-φοινικικές επιγραφές από τη γειτονική Ρόδο, μία επιτύμβια και δύο αναθηματικές — η μία ανάθημα στην Αφροδίτη-Μύλιττα, βλ. P. M. Fraser, BSA 65 (1970), σ. 31-36 με παλιότερη βιβλιογραφία.

Στ. 1: *f' AphroJodίτηι*. Η συμπλήρωση φαίνεται ασφαλής, αν και δεν μπορεί να αποκλειστεί η περίπτωση το σπασμένο κομμάτι να ήταν μεγαλύτερο και να έφερε, εκτός από τα τρία γράμματα, που συμπληρώνουν ακριβώς την αρχή των δύο πρώτων λέξεων των στίχων ένα και τρία, και τη λέξη-αντικείμενο της ιδρύσεως π.χ. *τὸν ναόν, τὸν βωμόν, τὸ ἱερό, τὴν στοάν* κτλ.¹². Το όνομα όμως της θεάς στη δοτική κάνει πολύ λίγο πιθανή αυτή την περίπτωση, τουλάχιστο για τη λέξη *ἱερόν*¹³. Εξάλλου, μία μεγαλύτερη συμπλήρωση θα δημιουργούσε προβλήματα τουλάχιστο για το δεύτερο στίχο, όπου θα έπρεπε να αναζητήσει κανείς ένα όνομα με περισσότερα από δέκα γράμματα.

Πρόκειται για μια από τις αρχαιότερες επιγραφικές αναφορές στην Αφροδίτη από την Κω. Η αρχαιότερη φιλολογική μαρτυρία βρίσκεται στον Πλίνιο (NH XXXV 161), ο οποίος διηγείται τη γνωστή ιστορία της αγοράς από τον Πραξιτέλη του αγάλματος της Αφροδίτης: οι Κώοι διάλεξαν, από τα δύο αγάλματα που είχε έτοιμα ο γλύπτης, το ντυμένο (*severum id ac pudicum arbitantes*), όπως δηλαδή ήταν ο τύπος της θεάς στην κλασική εποχή, γεγονός που καθρεφτίζει το συντηρητισμό των Κώων στη θρησκεία και τα έθιμα¹⁴. Το γυμνό άγαλμα πήραν οι Κνίδιοι και για όλη την αρχαιότητα αποτέλεσε σημείο θαυμασμού και πόλο έλξης επισκεπτών στην Κνίδα (Λουκιανός, Εικόνες 6, Έρωτες 11-14)¹⁵.

Για το πραξιτέλειο άγαλμα της Αφροδίτης της Κω δεν υπάρχουν αποδείξεις ότι ήταν λατρευτικό¹⁶.

Στο Ασκληπιείο της Κω εξάλλου υπήρχε ο περίφημος πίνακας της Αφροδίτης Αναδυομένης του Απελλή¹⁷ (Πλίνιος, NH XXXV 91, Στράβων, XIV 657), ενώ ένας άλλος πίνακας Αφροδίτης του ίδιου ζωγράφου δεν τελείωσε ποτέ (Πλίνιος, NH XXXV 92).

Η αρχαιότερη μέχρι σήμερα επιγραφική αναφορά στην Αφροδίτη βρίσκεται σε έναν ιερό νόμο του τελευταίου τετάρτου του 4ου αι. π.Χ.¹⁸, ενώ ένα ιερό Αφροδίτης αναφέρεται καταρχήν σε έναν ιερό νόμο πάλι, των αρχών του 3ου αι. π.Χ.¹⁹, και σε υστερότερες επιγραφές²⁰.

Μία αδημοσίευτη επιγραφή του 2ου αι. π.Χ. αναφέρεται στη λατρεία της Αφροδίτης Πανδήμου και Αφροδίτης Ποντίας²¹. Κατά τις ιταλικές ανασκαφές βρέθηκε κοντά στην αρχαία αγορά της Κω, στον αρχαιολογικό χώρο του Λιμένος, ένα διπλό ιερό που ταυτίστηκε

Για την αφομοίωση ξένων θεών ειδικά σημιτικών από θεούς ελληνικούς βλ. Bikerman, JWC I (1938), σ. 187, κ.ε., ειδικότερα σ. 192.

12. Βλ. S. Reinach, σ. 381.

13. Συνήθως η λέξη *ἱερόν* με το όνομα της θεάς στη γενική, όπως στην επιγραφή ΚF αριθ. 217: *Ἐ(κ)άτας Ποιτίας τὸ ἱερόν ἰδρύσατο* βλ. M. Guarducci, τ. II, σ. 124, σημ. 2.

14. Βλ. ΚF, σ. 170, το λακωνικό χαρακτηρισμό του Herzog για τους Κώους, *ἄθροστοι δεισδαιμονέστατοι*, που αφορά στη θρησκευτική τους ζωή, και Sherwin-White, σ. 371.

15. Για την Κνίδα Αφροδίτη βλ. Chr. Blinkenberg, Knidia (1933).

16. Ο Herzog θεώρησε ότι τον τύπο του αγάλματος αυτού αποδίδει ο γυναικίος κορμός που βρέθηκε κατά τις ανασκαφές του Ασκληπιείου (βλ. M. Bieber, JdI 38-39 (1923-24), σ. 246, πίν. 7 αριστερά) όπου λατρευόταν και η Αφροδίτη, βλ. επίσης Herzog, AA 18 (1903), σ. 197.

17. Μαζί με ένα πορτρέτο του Αντίγονου του Μονόφθαλμου, του ίδιου ζωγράφου.

18. HG 10 A1 στ. 31: *ταῖ δὲ Ἀφροδί(τ)αι αἴγα ἢ χοῖρον*.

19. HG 8 A 17.

20. PH 387 από την Αντιμάχεια, Sylloge³ 1000 13. Δεν είναι σίγουρο αν το Αφροδίσιο της PH 387 ταυτίζεται με το ιερό των επιγραφών HG 8 και Sylloge³ 1000.

21. Βλ. M. Segre, Aevum 1935, σ. 254, για αναφορά σ' αυτήν την επιγραφή, σύμφωνα με την οποία έμποροι και ναύκληροι θυσίαζαν υποχρεωτικά στην Αφροδίτη Πάνδημο.

από τις επιγραφές ως ιερό της Αφροδίτης Πανδήμου και Αφροδίτης Ποντίας και χρονολογείται από τους ανασκαφείς στο 2ο αι. π.Χ.²².

Η λατρεία της Αφροδίτης Πανδήμου είναι επιβεβαιωμένη από τον 3ο αι. π.Χ. στο δήμο των Ισθμιωτών²³.

Παρά το γεγονός ότι δε δίνεται στην επιγραφή συγκεκριμένο επίθετο στην Αφροδίτη²⁴, εφόσον το ανάθημα έγινε στη φοινικική Αστάρτη, η οποία ταυτίζεται γενικά με την Αφροδίτη, η ευχή *ὑπὲρ τῶν πλεόντων*, του τελευταίου στίχου, επιτρέπει τη σκέψη ότι η αφιέρωση έγινε στην Αφροδίτη υπό την ιδιότητά της ως θεάς προστάτριας των ναυτικών. Η πρωιμότητα της λατρείας της Αφροδίτης Ποντίας, μιας λατρείας με ευρεία διάδοση στην ελληνιστική εποχή, είναι αβέβαιη²⁵. Η Αφροδίτη ως Εύπλοια λατρευόταν στη γειτονική Κνίδα (Πασσανίας, 1.1.3), στον Πειραιά²⁶, στη Ρόδο, στα Μύλασα και σε άλλες πόλεις²⁷, κυρίως λιμάνια. Ως προστάτρια των ναυτικών είναι γνωστή και με άλλα επίθετα²⁸.

*Ἰδρῶσατο*²⁹. Αν η προτεινόμενη συμπλήρωση είναι η σωστή και δεν προηγείται στο κομμάτι που λείπει το αντικείμενο της ανάθεσης, τότε θα πρέπει να δεχθούμε ότι η πλάκα ήταν εντοιχισμένη σε κάποιο κτίσμα που το ίδιο αποτελούσε το ἴδρυμα³⁰.

22. Βλ. Morricone, σ. 62, υποσημ. 37 και σ. 66-69. Κοντά στο ιερό αυτό βρέθηκε η δίγλωσση ναβαταϊκή-ελληνική επιγραφή που αναφέρεται πιο πάνω. Και στην Ερμιόνη αναφέρει ο Πασσανίας δύο διαφορετικούς ναούς για την Αφροδίτη (2,34. 11-12). Στον ένα λατρευόταν ως θαλασσινή θεά με το επίθετο «Ποντία» και «Λιμενία» και στον άλλο ως θεά του έρωτα και του γάμου. Υπάρχουν επίσης ενδείξεις για την ύπαρξη δύο ιερών Αφροδίτης και στον Πειραιά, βλ. Παπαχατζή, Πασσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Αττικά, σ. 115. Τρία διαφορετικά ιερά Αφροδίτης υπήρχαν και στη γειτονική Κνίδα: βλ. Chr. Blinkenberg, ό.π., σ. 38-40 και 201.

23. PH 401. Για τους αρχαίους δήμους της Κω βλ. A. Neppi Modona, L'isola di Coo nell'antichità classica, Memorie dell'Inst. Stor. Arch. di Rodi I (1933), σ. 22 κ.ε., Sherwin-White, σ. 58-63. Για τη λατρεία της Αφροδίτης στους αρχαίους δήμους βλ. Sherwin-White, σ. 304-305, πρβλ. επίσης τις επιγραφές PH 155, 36α στ. 30, 369. Χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη ενός θιάσου Διός Σωτήρος και Αστάρτης ύστερης εποχής: NS 496, με τη διόρθωση του Wilhelm, AM 51 (1926), σ. 10, και ενός θιάσου της *Εὐδίας* Αφροδίτης, NS 495. Επίσης βλ. NS, 675, την αναθηματική επιγραφή στην Αφροδίτη *Ἰπάκου* ενός λοχαγού και των *συνφυλάκων*.

24. Η συμπλήρωση *Εὐπλοία* ή *Ποντία* *Ἀφροδίτη* δε φαίνεται καταρχήν πιθανή, γιατί όπως είναι γνωστό η προσωνυμία ακολουθεί μετά το όνομα της θεότητας.

25. Βλ. Sherwin-White, σ. 320, υποσημ. 276 για την εξίσου δυνατή συμπλήρωση της επιγραφής NS 475 *Ἐκά/τας Ποντίας*, σε *Ἀφροδί/τας Ποντίας*.

26. IG II 1206. Για την ίδρυση ναού της Αφροδίτης στον Πειραιά από εμπόρους του Κίτιου το 332/2 π.Χ. βλ. Sylloge³280 = IG II² 337.

27. Βλ. τελευταία Βάσα Κοντορίνη, Αρχαιογνωσία 2, τεύχ. 2 (1981), σ.227-229. Για τη λατρεία της Αφροδίτης Ευπλοίας στη Συρία βλ. L. Jalabert-R. Mouterde, Inscriptions grecques et latines de la Syrie III 715, A. Για την Αφροδίτη Συρία βλ. IG II²/1337, Sylloge³ 1136.

28. Για τα επίθετα της Αφροδίτης ως προστάτριας των ναυτικών βλ. N. Sandberg, Εύπλοια, Études Épigraphiques, Acta Universitatis, Gotoburgensis, Göteborgs Universitets Arsskrift LX, 1954, σ. 30. Γενικά για τους θεούς των ναυτικών βλ. Julie Velissaropoulos, Les Naucleses Grecs. Centre de Rech Hist: Phil. III, Paris 1980, σ. 87-90.

29. Για τη χρήση του ρήματος βλ. S. Reinach, σ. 381, W. Larfeld, σ. 436, W.H.D. Rouse, Greek Votive Offerings (Cambridge 1902), σ. 324, G. Gerlach, Griechische Ehren-inschriften (1908), σ. 42 και 53. Lidell-Scott, λ., H. Stephanus, Thes. Graecae ling, λ. Επίσης Sylloge³ indices.

30. Για τον τύπο αυτό, όπου το αντικείμενο δεν αναφέρεται ως προφανές για το θεατή, βλ. G. Klaffenbach, σ. 61 και M. Guarducci I, σ.124, III, 8. Πρβλ. επίσης Letronne, RA 1850, σ. 207 κ.ε. Μία αντίστοιχη επιγραφή από την Πάρο βλ. Πρακτικά 1977 σ. 377, πίν. 194 γ: *Δήμητρι Καρπο / φόρωι ἰδρῶσατο / Πάρων Σωχάρμων / καί ἡ γυνή αἰτοῦ...* για την οποία όμως υπάρχει η περίπτωση το αντικείμενο της ἰδρύσεως να ακολουθοῦσε στο χαμηλότερο τμήμα που λείπει. Από την Πάρο επίσης IG XIII, αριθ. 253. *Ἐρωσ Καίσαρος ἔργευστάτης*

Στ. 4: *[ὕπερ] ἐρ τῶν πλεόντων*. Ο τύπος *ὕπερ* με γενική δεν υπάρχει στις αρχαϊκές και κλασικές επιγραφές, αλλά είναι συχνός από τον 3ο αι. και μετά³¹. Η συγκεκριμένη ευχή δεν είναι πολύ συχνή στις επιγραφές³². Η ίδια περίπου ευχή υπήρχε κατά την παράδοση επάνω στο Φάρο της Αλεξάνδρειας³³. Ο Στράβων (791.6) αναφέρει ή παραφράζει την αναθηματική επιγραφή ως εξής: *τοῦτον δ' ἀνέθηκεν Σώστρατος Κνίδιος, φίλος τῶν βασιλέων, τῆς τῶν πλοῦζομένων σωτηρίας χάριν, ὡς φησὶν ἡ ἐπιγραφή*. Τα περισσότερα χειρόγραφα έχουν ή στο περιθώριο ή μέσα στο κείμενο τη γλώσσα: *Σώστρατος Κνίδιος Λεξιφάνους θεοῖς σωτήρσιν ὑπὲρ τῶν πλοῦζομένων*. Και ο Λουκιανός (*Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγραφεῖν* 62) δίνει το κείμενο της επιγραφής με τον ίδιο γενικό τύπο³⁴. Ο προγενέστερος επίσης Ποσειδίππος στο επίγραμμα που συνέθεσε για το Φάρο, αναφέρεται στην ασφάλεια των πλεόντων³⁵. Η ίδια ευχή σε επιγραφή από τη Δήλο³⁶. Στον Διόδωρο (XX 25,2) συναντάμε επίσης την ίδια έκφραση: *ὑπὲρ δὲ τῶν πλεόντων τὸν πόντον πόλεμον ἐξενέγκας... καθαρὰν ληστῶν ἀπέδειξε τὴν θάλασσαν*.

Πολύ λίγα είναι γνωστά για τον Αβδαλόνυμο³⁷, τον τελευταίο βασιλιά της Σιδώνας, τον οποίο τοποθέτησε στο θρόνο μετά την κατάληψη της πόλης ο Αλέξανδρος. Το όνομα, σύνθετο από δύο λέξεις (Αβδ-αλονυμ), σημαίνει στα φοινικικά ο δούλος του Θεού. Ο Διόδωρος

τοῦ λατομείου ἰδρύσατο και IG XII5, αριθ. 249. *Θρασύξενος Θράσω | νος ἰδρύσατο τύχης ἀγαθῆς. (Τύχη ἀγαθῆ)* κατά Rubensohn. SEG XVIII 699: *Σαράπιδι, Ὀσειρίδι... Διόσκορος... ψκοδόμησεν ἐπ' ἀγαθ[ῶν]*. (Αἴγυπτος). IG II2 4636: *Ἀριστοκλέα | Κιτιάς | Ἀφροδίτη | Οὐρανία | ἐδξαμένη ἀνέθηκεν*.

Η άποψη του Fraser, τ. I, σ. 190, σημ. 6, ότι οι ενεπίγραφες αναθηματικές πλάκες από την Αλεξάνδρεια, στις οποίες το αντικείμενο της ανάθεσης δεν εκφράζεται, αποτελούν οι ίδιες και μόνο το ανάθημα (τις θεωρεί ως εκ-νοτες ή acts of devotion made in already existing shrines) δε νομίζω πως μπορεί να υιοθετηθεί για την επιγραφή μας, επειδή υπάρχει το ρήμα αλλά και για λόγους που θα αναφερθούν πιο κάτω.

31. Βλ. G. Naumann, Griechischen Weihinschriften (Halle 1933), σ. 5, 74 (non vidi), Fraser, τ. II, σ. 375, σημ. 298 από όπου και η παραπομπή. Ο τύπος βρίσκεται σε μία επιγραφή από τη Λίνδο γύρω στο 310 π.Χ., βλ. Chr. Blinkenberg, Lindos II, I αριθ. 60. Για την έκφραση *ὑπὲρ* με γενική βλ. Guarducci, τ. II, σ. 125, Reischach, 190, σ. 383, Larfeld, σ. 443. Τα παραδείγματα από την πτολεμαϊκή Αίγυπτο έχει συγκεντρώσει ο Fraser, τ. I, σ. 226, σημ. 297, όπου και για τη σημασία του *ὑπὲρ* στις πτολεμαϊκές επιγραφές, με βιβλιογραφία. Επίσης του ίδιου, JEA 37 (1952), σ. 65 κ.ε. Ἐξω από την Αίγυπτο ο τύπος είναι συχνός σε αναθήματα στον Ασκληπιό (IG XII5, 162-173).

32. Βλ. Sandberg, Εὐπλοια, ό.π., σ. 5 και σημ. 2 για μια ειδική ομάδα αναθηματικών επιγραφών από ναυτικούς, είτε κατά την αναχώρηση, είτε κατά την άφιξη σε λιμάνια.

33. Για το Φάρο βλ. Ch. Picard, BCH 76 (1952), σ. 61 κ.ε. με παλιά βιβλιογραφία.

34. Βλ. Fraser τ. I σ. 18, 20, σημ. 104. Για τον Σώστρατο, αρχιτέκτονα ή δωρητή του Φάρου της Αλεξάνδρειας βλ. T. Leslie-Shear, Kallias Degree, Hesperia, Suppl. XVII (1978), σ. 23 και 24 με σημειώσεις.

35. Βλ. Fr. Chamoux, L'Épigramme de Poseidippos sur le Phare d'Alexandrie. Le monde Grec... Hommages a Claire Preaux (1975), βλ. και Fraser, τ. II, σ. 810, σημ. 129.

36. Inscriptions de Delos 2128 = Sylloge³ 1126:

Ἐὔτυχος Ἀπολ[λ]ων [ἰ]οῦ Νυμφαῖτης | ὑπὲρ ἑαυτοῦ καὶ τοῦ υἱοῦ Εὐβο[ύ]λο[υ] | καὶ ὑπὲρ τῶν πλοῦζομένων πάντων | Αὐτὸν οὐρανίου Σαράπιδι, Ἰσιδι, Ἀννοῦβιδι...

Βλ. Fraser, τ. II σ. 321, σημ. 435 για άλλες επιγραφικές αναφορές στη λέξη πλοῦζόμενοι. Πρβλ. και το ψήφισμα της Δήλου Syll³ 582, IG XI 4, 751, στ. 9-10 προς τιμήν του Επικράτη Πολυστράτου Ροδίου: *ἐφρ[όντι]σ[εν] τῆς τε τῶν πλεόντων ἀσ[φαλ]είας*.

Είναι χαρακτηριστικό ότι η ευχή βρίσκεται στο χριστιανικό ευχολόγιο, στα «ειρηνικά»: *ὑπὲρ πλεόντων, ὁδοιπορούντων, ροσούντων, ζαμνόντων, αἰχμαλώτων καὶ τῆς σωτηρίας αὐτῶν τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν* βλ. Μικρόν Ευχολόγιον, έκδοση της Αποστολικῆς Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος (1972), σ.12. Σχεδόν αναλλοίωτες έχουν περάσει στο χριστιανικό ευχολόγιο οι ευχές που υπάρχουν σε ιερό νόμο των Μαγνήτων του 196 π.Χ., βλ. Sylloge³, 589, 27-30.

37. Βλ. κυρίως v. Graeve, σ. 125, σημ. 31, 32 με βιβλιογραφία.

(XVII 46,6) τον ονομάζει Βαλ(λ)ώνυμο και τοποθετεί το περιστατικό της ενθρόνισής του στην Τύρο. Ο Πλούταρχος (*Περὶ τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς* II 8,340 D) Αραλύνωμο και τον τοποθετεί βασιλιά στην Πάφο της Κύπρου. Το σωστό όνομα Αβδαλώνυμος και τη Σιδώνα ως τόπο της βασιλείας του αναφέρει ο Κούρτιος (IV I, 15 κ.ε.) και ο Ιουστίνος (XI 10,8). Αντίθετα ο Αρριανός (Ανάβασις II, XV6) δεν τον αναφέρει καθόλου, ενώ στον Πολυδεύκη (VI 105) βρίσκεται μία μικρή αναφορά σ' αυτόν: *ἐκ δὲ κύπρου και κόνου μύρον Ἀβδελλώνυμος ὁ Σιδώνιος Ἀλεξάνδρω ἔπεμψεν*³⁸. Τη λεπτομερέστερη διήγηση του περιστατικού της ανακήρυξής του σε βασιλιά της Σιδώνας τη βρίσκουμε στον Κούρτιο, ενώ τον πυρήνα της ίδιας ιστορίας, την οποία *οὐκ ἄξιον παραλιπεῖν διὰ τὸ τῆς περιπετείας παρόδοξον* μας δίνει και ο Διόδωρος (XVII, 46,6 47,1).

Σύμφωνα με αυτή, μετά την κατάληψη της πόλης, ο Αλέξανδρος απομάκρυνε τον προηγούμενο βασιλιά Στράτωνα, ως φιλοπέρση και οπαδό του Δαρείου, και ανέθεσε στον Ηφαιστίωνα την επιλογή του νέου βασιλιά. Οι Σιδώνιοι φίλοι του Ηφαιστίωνα, στους οποίους αυτός απευθύνθηκε, πρότειναν τον Αβδαλώνυμο, ένα φτωχό απόγονο του βασιλικού οίκου της Σιδώνας από πλάγια γραμμή, *πένητα καθ' ὑπερβολήν, ράκεσι δὲ τοῖς τυχοῦσιν, ἐσθῆτι χρώμενον* (Διόδωρος), που δούλευε ως κηπουρός σε έναν κήπο στα προάστεια³⁹. Αυτός έγινε με τη συγκατάθεση του Αλεξάνδρου ο νέος βασιλιάς *και πορφύραν ἔλαβε* (Πλούταρχος). Η κατάσταση της ζωής του Αβδαλώνυμου εξιστορείται έτσι ώστε να υποδηλώνεται μία μεταγενέστερη συνάντηση με τον Αλέξανδρο και εδώ οδηγεί η πληροφορία του Πλούταρχου ότι έγινε εταίρος του Αλεξάνδρου⁴⁰. Καμία άλλη πληροφορία δεν υπάρχει γι' αυτόν.

Το 1887 βρέθηκε στο μεγαλύτερο και νεότερο από τους επτά ταφικούς θαλάμους της βασιλικής Νεκρόπολης της Σιδώνας⁴¹, στο θάλαμο III, η περίφημη ανάγλυφη σαρκοφάγος αριθ. 68 του Μουσείου της Κωνσταντινούπολης, η λεγόμενη σαρκοφάγος του Μεγάλου Αλεξάνδρου, εξαιτίας της σκηνής της μάχης της Ισσού, που εικονίζεται στη μία μακριά πλευρά⁴². Στον ίδιο θάλαμο βρέθηκαν τρεις ακόμη μικρότερες σαρκοφάγοι χωρίς ανάγλυφα (θήκες), της ίδιας τεχνοτροπίας, αριθ. 72, 73, 74 του ίδιου Μουσείου⁴³. Από τότε και για έναν ολόκληρο σχεδόν αιώνα η σαρκοφάγος δεν έπαψε να απασχολεί τους ερευνητές⁴⁴. Αποδόθηκε στους μεγαλύτερους γλύπτες του 4ου αι. και σε μία σειρά κατόχων⁴⁵ αφού δε συνοδευόταν από κάποια επιγραφή⁴⁶ που θα βοηθούσε την ταύτιση.

38. ...Ένα ακριβό άρωμα ειδικό για άνδρες, βλ. C.H.E. Haspels, *Attic Black Figured Lekythoi*, σ. 126, σημ. 3. Για τον κύπρο βλ. Αθηναίος XV 688.

39. Βλ. την άποψη του Robin Lane Fox, *The Search for Alexander* (Toronto 1980), σ.183, ότι η πρώτη απασχόληση του Αβδαλώνυμου με την κηπουρική ίσως να είναι ένας εκφραστικός μύθος, όχι χωρίς παράλληλα στις ιστορίες των βασιλέων της σημαντικής ανατολής. Οι Έλληνες εξέλλου ονόμαζαν τη Σιδώνα το βασίλειο των λουλουδιών. Βλ. Gerhard Herm, *The Phoenicians* (London 1975), σ. 127.

40. Βλ. v. Graeve, σ. 126.

41. Necropole, σ. 8, 9, εικ. 24, 25.

42. Mendel, σ. 171.

43. Ό.π., σ. 201-208.

44. Η παλιότερη βιβλιογραφία στον Mendel, σ. 197-199, η νεότερη στον v. Graeve (passim). Στον Scheffold επιλογή της κυριότερης βιβλιογραφίας μέχρι το 1968.

45. Για τις αποδόσεις σε καλλιτέχνες βλ. v. Graeve, σ. 158-159· σε κατόχους, σ. 124-125, 132.

46. V. Graeve, σ. 118: «Dessen Namen weder eine Inschrift auf dem Grab... nennt». Οι σαρκοφάγοι βρέθηκαν συλημένες και παραβιασμένες ήδη από την αρχαιότητα, ίσως από το β' μισό του 3ου αι. π.Χ., όπως συνάγεται από ένα νόμισμα που βρέθηκε στο δάπεδο του θαλάμου. Βλ. v. Graeve, σ. 15 και 133.

Πρώτος ο Studniczka από το 1892 απέδωσε τη σαρκοφάγο στον Αβδαλώνυμο και ερμήνευσε τα ανάγλυφα ιστορικά, με θαυμαστή οξυδέρκεια, συνδέοντάς τα με τη ζωή του⁴⁷. Τις υπόλοιπες τρεις σαρκοφάγους απέδωσε, βασιζόμενος στα σκελετικά λείψανα, στην οικογένειά του: τη σαρκοφάγο αριθ. 74, όπου βρέθηκε ανδρικός σκελετός, απέδωσε σε ένα γιο, ενώ τις δύο άλλες σε δύο γυναίκες του Αβδαλώνυμου. Ένα γιο του Αβδαλώνυμου αναγνώρισε και ανάμεσα στις μορφές της στενής πλευράς της σαρκοφάγου, αυτής που ήταν στραμμένη προς την είσοδο του θαλάμου, η οποία για το λόγο αυτό θεωρήθηκε ότι αποτελεί το επιτύμβιο του κατόχου της σαρκοφάγου που πεθαίνει σε κάποια μάχη και παριστάνεται στον τύπο του αναγλύφου του Δεξίλεω⁴⁸. Πρόκειται για τη μορφή στη δεξιά γωνία, το νέο Πέρση άνδρα που βρίσκει το θάνατο, μορφή από τις πιο εκφραστικές επάνω στη σαρκοφάγο⁴⁹.

Πρόσφατα σχετικά ο V. von Graeve στη θαυμάσια μελέτη του⁵⁰ βασισμένη στους προηγούμενους ερευνητές και κυρίως στον Studniczka αναλύει το εικονογραφικό-ιστορικό πρόγραμμα της σαρκοφάγου ως εξής⁵¹: στη μία μακριά πλευρά, που δεν αποτελεί την κύρια όψη της σαρκοφάγου, όπως γενικά πιστευόταν, εικονίζεται η μάχη της Ισσού, που στάθηκε καθοριστική για τη ζωή του Αβδαλώνυμου, αφού άνοιξε για τον Αλέξανδρο τις πύλες της Ασίας, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την άνοδό του στο θρόνο της Σιδώνας⁵². Ο νεαρός ιππέας στο κέντρο ταυτίστηκε με τον Ηφαιστίωνα, στον οποίο δόθηκε τιμητική θέση στη σκηνή αφού είχε συντελέσει στην εκλογή του Αβδαλώνυμου. Στην άλλη μακριά πλευρά, που αποτελεί την κύρια όψη της σαρκοφάγου⁵³, εικονίζεται ένα ιστορικό κυνήγι λιονταριού στους βασιλικούς κήπους της Σιδώνας, στο οποίο συμμετέχουν ο Αβδαλώνυμος, ως κύριος της πόλης (και κυρίαρχη μορφή της σύνθεσης) και ο Αλέξανδρος αριστερά. Στο νεαρό ιππέα δεξιά του κεντρικού συμπλέγματος αναγνωρίζει πάλι τον Ηφαιστίωνα, στον οποίο ο Αβδαλώνυμος χρωστάει χάρη, όπως και στον Αλέξανδρο⁵⁴. Στη μία στενή πλευρά ο Αβδαλώνυμος εικονίζεται σε ένα κυνήγι πάνθηρα, χωρίς Μακεδόνες, όπως στις παλιότερες βασιλικές σαρκοφάγους της νεκρόπολης⁵⁵. Στο αέτωμα πάνω από αυτή τη σκηνή ο Αβδαλώνυμος μάχεται σε μία ανεξακρίβωτη ιστορικά μάχη, μετά τη μάχη της Ισσού, όπου Πέρσες και Μακεδόνες μάχονται μαζί⁵⁶.

Στο αέτωμα της άλλης στενής πλευράς εικονίζεται μία προβληματική σκηνή δολοφονίας, που ερμηνεύεται ως η δολοφονία του Περδίκκα στην Αίγυπτο⁵⁷ ένα γεγονός-κλειδί στον πρώτο

47. Studniczka (1), σ. 204, 223, 226. Ο Studniczka θεωρεί τον Αβδαλώνυμο κατευθείαν απόγονο του Στράτωνα του Φιλέλληνα, ίσως έναν έγγονο από πλάγια γραμμή. Αυτός ήταν επίσης ο κύριος υποστηρικτής της άποψης ότι η νεκρόπολη χρησιμοποιήθηκε σε όλη τη διάρκειά της από μία και μόνον οικογένεια, τη βασιλική (Studniczka (2), σ. 71 κ.ε.).

48. Studniczka (1), σ. 242. Η συσχέτιση με το ανάγλυφο του Δεξίλεω οφείλεται στον Karl Robert.

49. V. Graeve, πίν. 33, 35, λεπτομέρεια στον πίν. 62 (1). Schefold πίν. 19, 21, λεπτομέρεια στον πίνακα 22. Το επιχείρημα του Studniczka για την ταύτιση είναι ότι, εκτός από τη μάχη της Ισσού, μόνο στη σκηνή αυτή εικονίζεται ο θάνατος ενός μη Μακεδόνα.

50. Βλ. κριτική H. Lauter, *Gnomon* 45 (1973), σ. 178 και Schefold, σ. 33.

51. V. Graeve, σ. 133 κ.ε., 154.

52. Ό.π., σ. 133-136. Αυτή η ερμηνεία έχει δοθεί από τους περισσότερους ερευνητές (βλ. υποσημ. 65).

53. Πρβλ. σε αυτή την άποψη τα σχόλια του Schefold, σ. 133-134.

54. V. Graeve, σ. 136-138.

55. Ό.π., σ. 60.

56. Ό.π., σ. 62, 152, 154.

57. Ό.π., σ. 138-142, όπου δίνονται και οι ερμηνείες των άλλων ερευνητών. Η ίδια ερμηνεία και στον Studniczka (2), σ. 90, σημ. 127.

μεγάλο πόλεμο μεταξύ των διαδόχων. Αν αυτό το γεγονός είχε, όπως η μάχη της Ισσού, μία άμεση επίδραση στη ζωή του Αβδαλώνυμου είναι άγνωστο (σε λίγο ακολούθησε η κατάληψη της Συρίας από τον Πτολεμαίο). Οπωσδήποτε, η δολοφονία του «αρμοστή και διαλλακτή» Περδίκκα το 321, λίγο μετά το θάνατο του Αλέξανδρου, ενός προσώπου με τάσεις μονοκρατορικές, που θα μπορούσε να διασφαλίσει την ενότητα του απέραντου κράτους, άσκησε κάποια επίδραση στον Αβδαλώνυμο, αφού πάνω στη σαρκοφάγο του γίνεται μία υπόμνηση σ' αυτόν,

Κάτω από το αέτωμα στην τέταρτη (στενή) πλευρά της σαρκοφάγου, εικονίζεται το τέλος του Αβδαλώνυμου σε μία χαμένη μάχη, τη μάχη της Γάζας το 312, όπου βρήκε το θάνατο, πολεμώντας στο πλευρό του Δημητρίου, του γιου του Αντίγονου durch Ideologie ein Gegner des Ptolemaios. Η σκηνή του θανάτου του εικονίζεται στον τύπο του αναγλύφου του Δεξιλέω⁵⁸. και αποτελεί τον «τελευταίο κρίκο μιας λογικής σειράς γεγονότων που έχουν την αρχή τους στην μάχη της Ισσού».

Τα ανάγλυφα της σαρκοφάγου, στα οποία εικονίζονται σκηνές μάχης και κυνηγιού, εξιστορούν τη ζωή του Αβδαλώνυμου και αφήνουν να διαφανεί η ιστορική και πολιτική του προσωπικότητα και η στάση του στους χρόνους των σκληρών αγώνων μεταξύ των διαδόχων για την ηγεμονία του απέραντου κράτους. Η προσωπική σχέση του με τον Αλέξανδρο κυριαρχεί πάνω στη σαρκοφάγο, ενώ η σκηνή της δολοφονίας του Περδίκκα, όπου ο κάτοχος της σαρκοφάγου δεν παρίσταται, όπως εξάλλου και στη μάχη της Ισσού, είναι σκηνή υπαινικτική για την πολιτική του στάση. Στον Περδίκκα αρχικά και μετά από αυτόν στον Αντίγονο και στο γιο του Δημήτριο είδε το διάδοχο και τον εγγυητή της ενότητας της απέραντης αυτοκρατορίας του Αλέξανδρου. Στην τελευταία εικονογραφικά παράσταση της σαρκοφάγου, αγωνίζεται στο πλευρό τους κατά του Πτολεμαίου, ένας μοναρχικός από ιδεολογία, και σκοτώνεται στη μάχη της Γάζας.

Ο v. Graeve χρονολογεί τη σαρκοφάγο γύρω στο 312 π.Χ.⁵⁹ και υποθέτει ότι κάποιος απόγονος του Αβδαλώνυμου, ίσως ο κάτοχος της σαρκοφάγου 74, η οποία έχει σχεδιαστεί από τον ίδιο καλλιτέχνη, είναι ο παραγγελιοδότης του συνόλου των σαρκοφάγων. Και αυτός επίσης τον αναζητεί πάνω στη σαρκοφάγο και τον αναγνωρίζει με κάποια επιφύλαξη ανάμεσα στις μορφές των αναγλύφων χωρίς όμως να συμφωνεί με τον Studniczka. Με βάση το ένδυμα κυρίως, προτείνει την αριστερή μορφή της σκηνής με τη «μάχη της Γάζας», ή τη μορφή που κρατάει το άλογο στο κηνήγι του άνθηρα, ή ακόμη την αριστερή μορφή στη σκηνή της μάχης στο αέτωμα⁶⁰.

Τεχνοτροπικά ο v. Graeve αποδίδει τη σχεδίαση των σαρκοφάγων σε δύο διαφορετικούς καλλιτέχνες του ίδιου εργαστηρίου. Τη σαρκοφάγο του Αλέξανδρου και την αριθ. 74, δηλαδή τις σαρκοφάγους που ανήκαν στους άνδρες, αποδίδει σε έναν καλλιτέχνη που είναι και ο αρχιμάστορας του εργαστηρίου και τις άλλες δύο που ανήκαν στις γυναίκες σε ένα δεύτερο. Τα ανάγλυφα της κύριας σαρκοφάγου έχουν εκτελεστεί από τέσσερις ανεξάρτητους καλλιτέχνες (v. Graeve, σ. 159-162).

Ενώ η ταύτιση του κατόχου της σαρκοφάγου με τον Αβδαλώνυμο έχει γενικά γίνει αποδεκτή

58. V. Graeve, σ. 142-146. Αντίθετα ο Schefold, σ. 33, και ο Lauter, ό.π., σ. 182.

59. V. Graeve, σ. 13, διαφορετικά ο Schefold, που θεωρεί τη χρονολόγηση πολύ όψιμη, σ. 33, και ο Lauter, ό.π., σ. 182.

60. V. Graeve, σ. 157, πίν. 46 (4), 43, 72 (1).

και έχει περάσει ως δεδομένο στην έρευνα⁶¹ είχαν κατά καιρούς εκφραστεί διάφορες άλλες θεωρίες για το τέλος της βασιλείας του⁶². Τα νομίσματα δε δίνουν καμία άμεση απόδειξη για τη διάρκεια αυτής της βασιλείας⁶³. Αν το πρώτο έτος κοπής (333/32) ταυτιστεί με την αρχή της βασιλείας του Αβδαλώννου, με βάση τα χρονολογικά σύμβολα που φέρουν τα νομίσματα θα είχε βασιλέψει μέχρι το 306/5 τουλάχιστον. Ένας τύπος όμως νομίσματος, γνωστού μόνον από δύο παραδείγματα κοπής Σιδώνας, με πολεμαϊκά σύμβολα, που χρονολογείται το 312⁶⁴, ανατρέπει αυτήν την άποψη. Το αριθμητικό γράμμα X = 22 δείχνει ότι κόπηκαν το 22ο έτος από την αρχή της τοπικής ερα που πρέπει να συνδεθεί είτε με το έτος κατάληψης της Φοινίκης από τον Αλέξανδρο, είτε με το έτος της μάχης της Ισσού, και συμπίπτει με το έτος της μάχης της Γάζας, που είχε ως συνέπεια μία προσωρινή κατοχή της Σιδώνας από τον Πτολεμαίο (Διόδωρος XIX 86,1)⁶⁵. Ο Πτολεμαίος έκοψε νομίσματα χρονολογημένα με βάση την ερα της πόλης και όχι βέβαια το έτος έναρξης της βασιλείας του τοπικού βασιλιά που ήταν μάλιστα αντίπαλός του. Τα δύο νομίσματα απηχούν κατά τον v. Graeve τη νέα κατάσταση των πραγμάτων⁶⁶.

Αν η σαρκοφάγος του Αβδαλώννου μας βοηθάει να αναπαραστήσουμε τη ζωή και το τέλος του — και η επιγραφή της Κω ενισχύει την απόδοση και δίνει μία πιο συγκεκριμένη υπόσταση στον τελευταίο βασιλιά της Σιδώνας και στο γιο του, την ύπαρξη του οποίου ο Studniczka είχε επισημάνει με επληκτική διορατικότητα⁶⁷ —, δε συμβαίνει το ίδιο με τον ---ΤΙΜΟ του οποίου δυστυχώς το πλήρες όνομα δε σώθηκε⁶⁸.

Είναι χαρακτηριστικό ότι έχει ελληνικό όνομα και επιτρέπεται να υποθέσουμε πως δεν πρόκειται για μεταγραφή στα ελληνικά φοινικικού ονόματος⁶⁹. Το ελληνικό όνομα θα δικαιο-

61. Βλ. Hans Gabelmann, AA 94 (1979), σ. 177, του ίδιου, AA 97 (1982), σ. 493, M. Dunand, MelBeyrouth 49 (1975-76), σ. 491, R. Fleischer, Der Klagefrauensarkophag aus Sidon, Tübingen 1983, σ. 6.

62. Προγενέστερες από τη μελέτη του v. Graeve, οι οποίες αντικρούονται ικανοποιητικά: βλ. και Merker σ. 19· ο G. Moser, Untersuchungen über die Politic Ptolemaios I in Griechenland (1914), σ. 113-116, θεωρεί ότι παρέμεινε μέχρι το 312-311 όταν ο Αντίγονος τον απομάκρυνε, μετά την ανακατάληψη της Σιδώνας, εξαιτίας της φιλίας του με τον Πτολεμαίο. Ο G. Kleiner, Abh. Berl. 1947, σ. 25, 28, πιστεύει ότι η αρχή της νομισματοκοπείας της Σιδώνας συνδέεται με την έναρξη της βασιλείας του Αβδαλώννου, ο οποίος βασίλεψε τουλάχιστον 28 χρόνια και ήταν οπαδός του Αντίγονου. Μετά το 306 χρονολογεί τη σαρκοφάγο ο Charbouneaux, RArts 1952, σ. 218, γιατί ο Αντίγονος και ο γιος του Δημήτριος, που κατά τη γνώμη του παρίστανται στη σαρκοφάγο, φέρουν τη βασιλική ταινία ενδεικτική του τίτλου που πήραν το 306 π.Χ.

63. Οι «Αλέξανδροι» της Σιδώνας είναι, μαζί με αυτούς της φοινικικής πόλης Άκης, ιδιαίτερα σημαντικοί, γιατί στην πραγματικότητα είναι χρονολογημένοι. Ο Newell, που πρώτος μελέτησε και ταξινόμησε αυτά τα νομίσματα, τοποθετεί την κοπή τους, με βάση τα αριθμητικά σύμβολα που αρχίζουν από το I και φθάνουν μέχρι το 28, αρχικά με στοιχεία του φοινικικού και αργότερα του ελληνικού αλφαβήτου, μεταξύ των ετών 333/2 και 306/5 και ταύτισε την έναρξη της κοπής με τη χρονολογία της μάχης της Ισσού.

64. Merker, σ. 13, σημ. 2 με βιβλιογραφία και σ. 14, σημ. 6. V. Graeve, σ. 127-8.

65. Ο Πτολεμαίος κατείχε τη Συρία από το 320-315 (Διόδωρος XVIII 43), βλ. Merker, σ. 13, σημ. 3. Αυτή η πρώτη κατοχή δεν άφησε ίχνη στα νομίσματα (v. Graeve, σ. 131).

66. V. Graeve, σ. 131, 132.

67. Πρβλ. το σχόλιο του Reinach, Nécropole, σ. 394, «Mais je crains que M. Studniczka n'ait écrit le roman de notre nécropole, et non son histoire».

68. Και εδώ περιμένουμε πολλά από το φοινικικό κείμενο της επιγραφής.

69. Από το γεγονός ότι ούτε το όνομα του Αβδαλώννου είναι μεταγραμμένο όπως λ.χ. ένας Αβδαλώννος από τη Σιδώνα σε δίγλωσση επιγραφή επιτύμβιας στήλης από τη Δημητριάδα, γύρω στο 200 π.Χ., που έχει μεταγραφεί σε Ιερώνυμο, βλ. O. Masson, BCH 93 (1969), σ. 698.

λογούσε εκτός των άλλων⁷⁰ και η ευγνωμοσύνη του πατέρα του προς τον Αλέξανδρο που καθρεφτίζεται και στη σαρκοφάγο⁷¹. Πιθανότατα δεν έγινε ποτέ βασιλιάς, αν και το αξίωμα ήταν κληρονομικό στη Σιδώνα (Κούρτιος, IX 1,17) και η κατοχή της πόλης από τον Πτολεμαίο κράτησε μόνο λίγους μήνες (Διόδωρος, XIX 86,1). Τα γράμματα της επιγραφής δε βοηθούν για μία ακριβή χρονολόγηση του ταξιδιού του στην Κω, αν και θα μπορούσαμε συγκρίνοντάς τα με την επιγραφή του Νικοκλή από την Πάφο (βλ. πιο πάνω υποσημ. 9) να περιορίσουμε το διάστημα μέσα στη δεκαετία του 320-310⁷².

Μεγαλύτερες είναι οι πιθανότητες να ήρθε στην Κω πριν το θάνατο του πατέρα του και ενώ αυτός ήταν βασιλιάς. Αυτό συμπεραίνεται από το γεγονός ότι μνημονεύει και τονίζει τον τίτλο του στο ανάθημα. Έτσι, αν δεχτούμε την άποψη του v. Graeve για το θάνατο του Αβδαλώνυμου, θα μπορούσε το 312 να αποτελέσει ένα *terminus ante quem* για το ταξίδι του στην Κω. Εξάλλου, πριν ακόμη από το 312 και μέχρι τουλάχιστον το 306 η επιρροή του Πτολεμαίου στο νησί είναι ιστορικά διαπιστωμένη. Η πρώτη αναφορά στην Κω στους χρόνους μετά το θάνατο του Αλέξανδρου, γίνεται από τον Διόδωρο κατά την εξιστόρηση των γεγονότων του 314 (XIX 68,4): ο Σέλευκος, μέλος του συνασπισμού κατά του Αντίγονου, στην επιστροφή του από τη Λήμνο ήρθε με το στόλο του Πτολεμαίου στην Κω, η οποία είχε αφήσει ανοικτό το λιμάνι της και επομένως έγινε μία φιλική βάση για τον Πτολεμαίο. Το 313 ο Πτολεμαίος χάνει την Καρία προς όφελος του Αντίγονου⁷³ και το 309 προσπαθώντας να τη θέσει πάλι υπό τον έλεγχό του πλέει με το στόλο του στην Κω (Διόδωρος XX 27, 1-3), την οποία χρησιμοποίησε ως βάση μέχρι την άνοιξη του 308. Στο διάστημα μάλιστα της παραμονής του στο νησί γεννήθηκε από τη Βερενίκη, που είχε έρθει με τον Πτολεμαίο στην Κω, όπου θα μπορούσε να εξασφαλίσει τις καλύτερες ιατρικές φροντίδες της εποχής, ο γιος του, ο Πτολεμαίος ο Φιλάδελφος — Πάριο Χρονικό (F Gr Hist II B 239) B 19 (309/8) — γεγονός πολύ μεγάλης σημασίας για τις μελλοντικές σχέσεις του νησιού με τους Πτολεμαίους⁷⁴. Μία κατάλληλη στιγμή για να επισκεφθεί το νησί ο γιος του βασιλιά της Σιδώνας, βασιλιά υποτελούς και συμμάχου του Αντίγονου, θα ήταν η εποχή πριν την άφιξη του Πτολεμαίου στο νησί και συγκεκριμένα πριν το 312 ή ακόμα το 314.

70. Α.χ. η μακριά παράδοση στη Σιδώνα της ελληνικής τέχνης που καθρεφτίζεται κυρίως στις ελληνικές σαρκοφάγους· βλ. και το προξενικό ψήφισμα IG II² 141 της Αθήνας για τον Στράτανα Α΄ το Φιλέλληνα.

71. Το ελληνικό όνομα του γιου και η ελληνική τέχνη της σαρκοφάγου μπορεί να αντιπαρατεθεί με το σχόλιο του Schefold, σ. 33, στην ερμηνεία του επιτύμβιου του Αβδαλώνυμου από το v. Graeve «Die Griechen nur darstellen was mythische, überindividuelle Bedeutung gewonnen hat».

72. Κατά τον Mitford (OpAth III (1960), σ. 198, σημ. 6) ο Νικοκλής βασίλευσε από το 321 μέχρι το 306, άποψη ουσιαστικά του G. Hill, A History of Cyprus I (Cambridge 1940), σ. 160 κ.ε., σύμφωνα με την οποία δεν ήταν ο Νικοκλής αλλά ο Νικοκρέων της Σαλαμίνας, αυτός που εξολοθρεύτηκε με όλη του την οικογένεια το 310 π.Χ. από τον Πτολεμαίο (Διόδωρος XX, 21). Αυτή η άποψη αμφισβητήθηκε αργότερα από τον O. Vessberg, SCE IV, 3, σ. 221 και σημ. 4, που ακολουθεί τον Διόδωρο, και δίνει τα στοιχεία με βάση τα οποία οι ερευνητές τον διόρθωσαν. Στο θέμα αυτό επανέρχεται ο Mitford τον επόμενο χρόνο στο AJA 65 (1961), σ. 136, αριθ. 36, πίν. 51, όπου δημοσιεύει ένα επίγραμμα σε βάση αγάλματος του Νικοκλή· του ίδιου, BSA 56 (1961), σ. 2, αριθ. 1, με βιβλιογραφία για τον Νικοκλή. Βλ. επίσης O. Masson, Les inscriptions chypriotes syllabiques (Paris 1961), σ. 95, αριθ. 1, πίν. V 1-2, σ. 94, 103. Γενικά είναι παραδεκτό ότι ο Νικοκλής εκθρονίστηκε το 310. Για το θέμα αυτό βλ. και v. Graeve, σ. 130-131.

73. Διόδωρος XIX 75, 3-5. A. Mastrocinque, La Caria e la Ionia Meridionale in epoca ellenistica. Problemi e ricerche di storia Antica 6. Roma 1979, σ. 24-25, σημ. 68: πιθανόν τότε η Κως να πέρασε από το σατράπη Άσανδρο στον Αντίγονο.

74. Το γεγονός αυτό ομνήθηκε μερικά χρόνια αργότερα από τον Θεόκριτο στο ποίημά του «Εγκώμιο στον Πτολεμαίο» και τον Καλλίμαχο στον «Ύμνο στη Δήλο».

Ο Πτολεμαίος κατείχε τη Συρία από το 320 έως το 315 (Διόδωρος XVIII 43). Από το 315 όμως και μετά η Φοινίκη ανήκε στη σφαίρα επιρροής του Αντίγονου. Το 315 ο Αντίγονος προχώρησε προς τη Συρία, έδωξε τις αιγυπτιακές φρουρές από τις φοινικικές πόλεις και πολιόρκησε την Τύρο, όπου είχαν καταφύγει οι δυνάμεις του Πτολεμαίου. Συγχρόνως, κάλεσε τους βασιλείς των φοινικικών πόλεων, στους οποίους υποσχέθηκε φιλία, και ζήτησε τη βοήθειά τους για την κατασκευή στόλου. Στα τρία μεγάλα ναυπηγεία της Φοινίκης, στη Σιδώνα, τη Βύβλο και την Τρίπολη, παράγγειλε ένα μεγάλο αριθμό πλοίων. Είναι η εποχή που εξαγγέλλει το «δόγμα» του για την ελευθερία των ελληνικών πόλεων και αναπτύσσει έντονη διπλωματική δραστηριότητα, στέλνοντας αντιπροσώπους στην Ελλάδα και καλώντας σε συμμαχία *ἔθνη καὶ πόλεις καὶ δυνάστας*.

Το 314 ιδρύει το Κοινό των Νησιωτών, στο οποίο οργανώνει τα συμμαχικά νησιά του σε ένα συνεκτικό αλλά ημιαυτόνομο σώμα με κέντρο τη Δήλο (IG XI, 4 1036). Οι Κώοι δε συμπεριελήφθησαν στο Κοινό των Νησιωτών⁷⁵. Την ίδια εποχή ένας αριθμός Κώων υπηρετεί στα στρατεύματα του Αντίγονου με σημαντικότερους τον Πλειστία, ναύαρχο του στόλου του Δημητρίου στη ναυμαχία της Σαλαμίνας της Κύπρου (Διόδωρος, XX 50, 4) και κυρίως τον Νικομήδη Αριστάνδρου που τιμήθηκε με ψηφίσματα από πολλές ελληνικές πόλεις⁷⁶. Αυτή την παραγμένη εποχή των έντονων ανταγωνισμών μεταξύ των διαδόχων, που «οι Κώοι κολυμπούν ανάλογα με το ρεύμα»⁷⁷ έρχεται στην Κω ο γιος του βασιλιά της Σιδώνας⁷⁸. Λόγοι αναψυχής ή υγείας δε θα μπορούσαν να αποκλειστούν ως αιτία του ταξιδιού του⁷⁹. Η Κως, περίφημη σε όλη την αρχαιότητα για την ιατρική σχολή και το Ασκληπιείο της, χρησιμοποιεί ως τόπος αναψυχής

75. Βλ. G.E. Bean και P. M. Fraser, *The Rhodian Peraea and Islands*, σ. 156-7, για τα μέλη του Κοινού, και Sherwin-White, σ. 88 με βιβλιογραφία και την άποψη ότι ίσως είχε αφηθεί ανεξάρτητη, που εκφράζεται με επιφύλαξη. Για το κοινό των Νησιωτών βλ. επίσης I. L. Merker, *Historia* 19 (1970), σ. 141 κ.ε. και σημ. 2 για τη χρονολογία της ίδρυσης του Κοινού.

76. Βλ. Sherwin-White, σ. 85-88 με βιβλιογραφία.

77. Ό.π., σ. 82.

78. Οι εμπορικές σχέσεις Κω και Φοινίκης αρχίζουν από τα τουλάχιστον του 9ου αι. π.Χ. καθώς δείχνουν τα εισαγμένα Κυπρο Φοινικικά αγγεία που βρέθηκαν στο γεωμετρικό νεκροταφείο των Σεραγιών, βλ. L. Morricone, *ASAtene* LVI (1978), σ. 405. Για την πιθανότητα εγκατάστασης κατά τα γεωμετρικά χρόνια στην Κω Φοινικών τεχνιτών βλ. J. N. Coldstream, *Greeks and Phoenicians in the Aegean* στον τόμο *Phoenizier im Westen*, εκδότης H. G. Niemeyer, Mainz am Rhein 1982, σ. 263, 268. Οι σχέσεις αυτές είναι επιγραφικά διαπιστωμένες από τον 4ο αι. π.Χ. Γύρω στο 300 π.Χ. χρονολογείται ένα προξενικό ψήφισμα της Κω για τον Θήρωνα Βουδαστράτου Τύριο· βλ. PH 1 = BCH 5 (1881), σ. 206. Στο μιμίμβο του Ηρώνδα ο πορνοβοσκός Βάτταρος είναι μέτοικος από την Τύρο και ο έμπορος Θαλής περηφανεύεται ότι έσωσε την πόλη φέρνοντας σιτάρι από την Άκη, τη φοινικική πόλη που ονομάστηκε αργότερα Πτολεμαίς: *Ἐξ Ἀκῆς ἐλήλουθα πυροὺς ἄγων, ζήστησα τὴν κακὴν λιμὸν*, βλ. M. Segre, *RivFil* 12 (1934), σ. 181. Επιτύμβια Σιδωνίων είναι τα PH 194 και πιθανόν ΚF αριθ. 72. Πρόσφατα βρέθηκε στην Κω προερχόμενη από νεκροταφείο ενός θιάσου, μια επιτύμβια στήλη που αναφέρει μία γυναίκα Σιδωνία. ανάμεσα στους άλλους ξένους του νεκροταφείου: *---ρίον --- ος Ἐδτυχίς Νίκωνος Σιδωνία χαιρέτε*. Επιτύμβια Τυρίων ή γενικά Φοινικών είναι και τα PH 165, 126, 208, 341.

Για τους λόγους της παρουσίας στην Κω επισκεπτών από την Παλαιστίνη ή και μακρύτερα, που δεν είναι μόνο εμπορικοί, και για την παρουσία περσικών ονομάτων στο ονομαστικό της Κω, βλ. Sherwin-White, σ. 246-247, σημ. 149 με βιβλιογραφία. Για τη θέση της Κω πάνω στους θαλάσσιους δρόμους βλ. PH, σ. XXXIV, σημ. 1.

79. Πρβλ. PH 53 και την ερμηνεία του Rayet για την ίδρυση ιερού από τον Φιλήρατο το γιο του βασιλιά της Καύνου (βλ. πιο πάνω υποσημ. 9).

των Πτολεμαίων από τον 4ο κιόλας αιώνα. Είδαμε πως ο Πτολεμαίος συνδυάζει το 309/308 το ταξίδι του στην Κω με τις στρατιωτικές του επιχειρήσεις και τη γέννηση του γιου του. Για τον Αντίγονο δεν υπάρχουν αποδείξεις ότι επισκέφθηκε το νησί πριν το 314⁸⁰. Ίσως ο γιος ενός φιλικού και υποτελούς στον Αντίγονο βασιλιά δεν πέρασε από την Κω ως απλός επισκέπτης, αλλά εκτελώντας κάποια διπλωματική ή ακόμη και στρατιωτική αποστολή στα κρίσιμα χρόνια πριν τη μάχη της Γάζας, όταν οι δύο κύριοι αντίπαλοι ψάχνουν να εξασφαλίσουν ερείσματα και συμμαχίες για να στερεώσουν την ηγεμονία τους. Η συνάντηση του Αντίγονου με τους βασιλείς των φοινικικών πόλεων, και μεταξύ αυτών οπωσδήποτε με τον Αβδαλώνυμο, και οι επιχειρήσεις στην Καρία το 313 ενισχύουν αυτή την άποψη.

Στην περίπτωση αυτή θα ήρθε ως αξιωματούχος του Αντίγονου, και το γεγονός ότι η πατρίδα του ήταν μία πόλη με ισχυρή ναυτική παράδοση, όπου κάθε τόσο εναυπηγείτο στόλος για τις ανάγκες των Περσών βασιλέων παλιότερα⁸¹ και των Μακεδόνων αργότερα επιτρέπει την υπόθεση ότι ήρθε ως αρχηγός κάποιας ναυτικής αποστολής, ίσως ως ναύαρχος. Το ανάθημά του στην Αφροδίτη, πολιούχο βέβαια της Σιδώνας αλλά και Εύπλοια θεότητα, αυτό υποδηλώνει⁸². Ο πατέρας του, σύμφωνα με την ερμηνεία του v. Graene, στάθηκε ιδεολογικά ένας πιστός υποτελής του Αντίγονου και ο ίδιος, στην περίπτωση που εικονίζεται στα ανάγλυφα της σαρκοφάγου, έχει άμεση συμμετοχή στα δρώμενα στο πλευρό του πατέρα του. Το ανάθημά του στην περίπτωση αυτή θα είχε — εκτός από έκφραση ευλάβειας και παράκλησης για την επιστροφή του — χαρακτήρα προπαγανδιστικό κι αυτό υπονοεί η μνημειακή γραφή και το γεγονός ότι η ελληνική επιγραφή δεσπόζει στην επιφάνεια της πλάκας και προηγείται της φοινικικής⁸³.

Ένα από τα ερωτήματα αφορά στο αντικείμενο της ανάθεσης. Όλες οι άλλες, εκτός από την ενεπίγραφη πλευρά της πλάκας, είναι αδρά δουλεμένες και αποκλείουν την περίπτωση η πλάκα να έστεκε κάπου ελεύθερη. Πρέπει να αποκλειστεί επίσης η περίπτωση να αποτελούσε το αντικείμενο της ανάθεσης αυτή η ίδια η πλάκα⁸⁴ και γιατί το ρήμα είναι σαφές και έντονα δηλωτικό αλλά κυρίως, γιατί η ταυτότητα του αναθέτη υπονοεί κάποιο λαμπρότερο ανάθημα,

80. Ίσως το γεγονός ότι οι Κώοι δε συμπεριελήφθησαν στο Κοινό των Νησιωτών μπορεί να ερμηνευθεί ως εύνοια του Αντίγονου προς αυτούς (βλ. και υποσημ. 76).

81. Σε μερικές περιπτώσεις του στόλου αυτού ηγείτο ο ίδιος ο βασιλεύς των Σιδωνίων. Βλ. Tarn, *Antigonos Gonatas* (1913), σ. 105, σημ. 32 με βιβλιογραφία, H. Hauben, *AncSoc I* (1970), σ. 1 κ.ε.

82. Πρβλ. NS αριθ. 675 και υποσημ. 23 πιο πάνω.

83. Αντίθετα στις δύο άλλες δίγλωσσες επιγραφές, που αποτελούν απλή έκφραση ευλάβειας, η ελληνική επιγραφή ακολουθεί μετά τη σημιτική, δηλαδή τη μητρική γλώσσα των αναθετών (βλ. πιο πάνω υποσημ. 10, 11).

84. Βλ. παραπάνω υποσημ. 30.

O Simon Hornblower στο δέκατο κεφάλαιο του βιβλίου του *Mausolus*, Oxford 1982, *The Hekatomnid dedications*, σ. 274-293 με αφορμή τις μνημειώδεις επιγραφές τις χαραγμένες στα επιστήλια των αναθημάτων των Εκατομνιδών στα Λάβρανδα, μελετάει τους προδρόμους, τις επιδράσεις και τις μιμήσεις αυτού του φαινομένου, ειδικότερα στην περιοχή της Καρίας. Η επιγραφή της Κω που θα πρέπει να ήταν εντοιχισμένη σε κάποιο κτίριο — ανάθημα στην Αφροδίτη του γιου του Αβδαλώνυμου — μοιάζει πολύ με την επιγραφή την εντοιχισμένη στο Κάστρο των Ιπποτών της Αλικαρνασσού. Βλ. Kr. Jeppesen, *Act Arch* 35 (1964), σ. 202-203, φωτ. του εκτύπου στην εικ. 10 (*Bull Ep.* 1966, αριθ. 421) του δεύτερου μισού του 4ου αι., που κατά τον Jeppesen προέρχεται από την παραστάδα του ανδρώνα, τον οποίο, σύμφωνα με την επιγραφή, αναθέτει ο Μέλας στον Δία Ακραιό. Βλ. επίσης την ανθηματική επιγραφή από το ιερό της Ημιθέας στον Κάσταβο της Καρίας. J. M. Cook - N. H. Plommer, *The Sanctuary of Hemithea at Kastabos* Cambridge 1966, σ. 58 αριθ. 1 πιν. χ, 4 και κ, 1 (εκδότης G. E. Bean) που χρονολογείται γύρω στο 300 π.Χ., η οποία όμως βρέθηκε εντοιχισμένη σε κτίριο απέναντι από το ναό (βλ. Hornblower, ό.π., σ. 279).

ανάλογο της καταγωγής του και της τάξης του. Αν μάλιστα οι λόγοι του ταξιδιού του ήταν διπλωματικοί (θα μπορούσαμε να σκεφθούμε ακόμη πως ήρθε ως μέλος μίας πρεσβείας του Αντίγονου προς τους Κώους), οπωσδήποτε το ανάθημα έπρεπε να είναι υπαινικτικό και να δημιουργήσει αίσθηση στην πόλη που ιδρύθηκε. Από τα αναθήματα θα πρέπει καταρχήν να αποκλειστεί το άγαλμα, πιθανό μόνο στην περίπτωση που η πλάκα ήταν εντοιχισμένη σε κάποια κτιστή βάση. Ανάμεσα σε όλα τα πιθανά κτίσματα-ιδρύματα ίσως ένα κτίσμα, σχετικό με τη θάλασσα και το λιμάνι δε θα μπορούσε να αποκλειστεί. Το λιμάνι της νέας πόλης, που ιδρύθηκε το 366 π.Χ., ο *λιμήν ἀξιόλογος* κατά τον Διόδωρο (XV 76,2) και ο *κλειστός* κατά τον Σκύλακα (Geogr. Gr. Min. I,73), ήταν από τα πρώτα μεγάλα έργα που έγιναν στη νέα πόλη⁸⁵.

Σε μεταγενέστερη εποχή, κατάλληλο κλίμα για ένα ταξίδι στην Κω του γιου του Αβδαλώνιμου θα μπορούσε να υπάρξει στα χρόνια μεταξύ του 306 και του 302, όταν η Κω βρίσκεται στη σφαίρα επιρροής του Αντίγονου⁸⁶. Το γεγονός όμως ότι ο ίδιος δεν έγινε ποτέ βασιλιάς⁸⁷, ενώ η κατοχή της Σιδώνας από τον Πτολεμαίο κράτησε μόνο λίγους μήνες και η πόλη πέρασε πάλι γρήγορα στη σφαίρα επιρροής του Αντίγονου και του γιου του και, παρά τις καλές σχέσεις της βασιλικής οικογένειας με τον Αντίγονο, οδηγεί στη σκέψη πως ίσως και αυτός, όπως και ο πατέρας του, δε γύρισε ζωντανός από τη μάχη της Γάζας. Η μορφή που ο Studniczka ταύτισε με το γιο του Αβδαλώνιμου στη σκηνή της μάχης της Γάζας είναι από τις πιο εκφραστικές μορφές θνησκόντων επάνω στη σαρκοφάγο. Στην περίπτωση αυτή η σκηνή της μάχης της Γάζας δεν υποδείχθηκε από τον ίδιο τον κάτοχο ή το διάδοχό του⁸⁸ αλλά είναι προσωπική σύλληψη του καλλιτέχνη, που ίσως είχε πάρει ήδη την παραγγε-

85. Για το λιμάνι της αρχαίας Κω βλ. Morricone, σ. 62, σημ. 36. Μεγάλα τμήματα του δυτικού λιμενοβραχίονα έχουν βρεθεί στις ανασκαφές των τελευταίων χρόνων.

86. Η κύρια πηγή πληροφοριών για τις σχέσεις αυτές είναι οι δύο επιστολές του Αντίγονου για το συνοικισμό των πόλεων Τέω και Λεβέδου στην επιγραφή Sylloge³ 344 = C. B. Welles, *Royal Correspondence in the Hellenistic Period*, Oxford 1934, 3-4, σ. 15 κ.ε. Ο Αντίγονος ενέκρινε τη συμφωνία των δύο πόλεων να χρησιμοποιήσουν τους νόμους της Κω, μέχρι να ολοκληρωθεί η κωδικοποίηση των νόμων της νέας πόλης. Βλ. και Sherwin-White, σ.85. Ένα πορτρέτο του Αντίγονου του Μονόφθαλμου στο Ασκληπιείο της Κω (Στράβων 657) πρέπει να έγινε αυτό το διάστημα. Η ενεπίγραφη βάση από το Ασκληπιείο που έφερε *εἰκόνα βασιλέως Ἀντιγό-νου*, βλ. G. Patriarca, *BMusImpRom* 3 (1932), σ. 26, αριθ. 22, που αρχικά αποδόθηκε από τον Herzog (HG, σ. 30) στον Αντίγονο τον Μονόφθαλμο, ανήκει κατά τον Segre, *RivFil* 12 (1934), σ. 183, στον Αντίγονο Δώσωνα. Για λατρεία των Αντιγονιδών στην Κω, πιθανότητα δημόσια, που συνάγεται από έναν αριθμό επιγραφών βλ. Sherwin-White, σ. 115 με βιβλιογραφία.

87. Ο Αβδαλώνιμος δεν είναι ο τελευταίος φιλολογικά διαπιστωμένος βασιλιάς της Σιδώνας. Ο Φιλοκλής Απολλοδώρου, ένας «αινιγματικός άνδρας» γνωστός μόνο με το ελληνικό του όνομα, εμφανίζεται ως «βασιλεύς των Σιδωνίων» σε μερικές επιγραφές του α΄ μισού του 3ου αι. π.Χ., βλ. G. Kleiner, *Jdl* 15, *Ergänzungsheft*, Berlin 1942, σ. 46 με βιβλιογραφία. Πρόκειται για το γνωστό αργότερα ναύαρχο του Πτολεμαίου, για την καταγωγή του οποίου έχουν εκφραστεί διάφορες θεωρίες. Εξαιτίας των επιγραφών αυτών, από τις οποίες η παλιότερη γύρω στο 280 (Sylloge³ 390), ο H. Fuhrmann, σ. 273, απέδωσε, σ' αυτόν τη σαρκοφάγο του Αλέξανδρου. Στην επιγραφή Sylloge³ 337 η επίδοση των Κώων για το κτίσιμο των Θηβών παρεμβάλλεται μεταξύ δύο δωρεών του Φιλοκλή. Για τις απόψεις που έχουν εκφραστεί ως προς το πρόβλημα κάτω από ποια επίδραση, αντιγονιδική ή πτολεμαϊκή, έγινε η επίδοση των Κώων, βλ. Sherwin-White, σ. 90, σημ. 47 με βιβλιογραφία. Για τον Φιλοκλή βλ. επίσης v. Graeve, σ. 132-133, J. Seibert, *Historia* 19 (1970), σ. 337-351, και I. L. Merker, *Historia* 19 (1970), σ. 143-153· στη σημ. 7 της σ. 143 ο Merker διερωτάται αν πίσω από το εξελληνισμένο όνομα Απολλοδώρος, του πατέρα του Φιλοκλή, κρύβεται το σημιτικό όνομα Αβδαλώνιμος. Στην επιτύμβια όμως στήλη από τη Δημητριάδα, ο Αβδαλώνιμος έχει μεταγραφεί σε Ιεράνιμος (βλ. πιο πάνω υποσημ. 69).

88. V. Graeve, σ. 157.

λία⁸⁹. Το πέραςμα από την Κω του γιου του Αβδαλώνυμου, κάνει πολύ γοητευτική την άποψη του Fuhrmann⁹⁰, σύμφωνα με την οποία ο Φιλοκλής, ο μεταγενέστερος βασιλιάς της Σιδώνας, ως ναύαρχος του Πτολεμαίου ίσως συνάντησε στην Κω τους γιους του Πραξιτέλη⁹¹ και τους ανάθεσε την κατασκευή της σαρκοφάγου⁹².

Η επιγραφή από την Κω, ακόμη και έτσι αποσπασματική και ξεκομμένη από την αρχική θέση της, διατηρεί όλη της τη σπουδαιότητα, αφού αποτελεί το πρώτο άμεσο και χειροπιαστό στοιχείο για το βασιλιά της Σιδώνας Αβδαλώνυμο και το γιο του.

Η επιγραφή δικαιώνει ουσιαστικά το Studniczka (και τον v. Graeve ακολούθως), ο οποίος δεν έγραψε τελικά το μυθιστόρημα της βασιλικής νεκρόπολης, αλλά την ιστορία της.

Η εργασία αυτή, είναι μόνο μία πρώτη προσέγγιση του θέματος, που μένει ανοικτό σε πάρα πέρα προβληματισμούς και αποτελεί ένα μικρό μνημόσυνο στον Studniczka, στον οποίο οφείλει πολλά.

Κως, Μάρτιος 1984

ΧΑΡΙΣ ΚΑΝΤΖΙΑ

89. Βλ. H. Lauter, *Gnomon* 45 (1973), σ. 182, Fuhrmann, σ. 276, την άποψη πως η σαρκοφάγος παραγγέλθηκε όσο ζούσε ο Αβδαλώνυμος.

90. Fuhrmann, σ. 273 κ.ε. Στον Πραξιτέλη εξάλλου αποδίδει τη σαρκοφάγο ο F. Winter, *Der Alexander-sarkofag aus Sidon*, 1912.

91. Για τους γιους του Πραξιτέλη στην Κω βλ. M. Bieber, *JdI* 38-39 (1923-24), σ. 242 κ.ε. Έργα των γιων του Πραξιτέλη περιγράφονται στον τέταρτο μιμιάμβο του Ηρώνδα, ενώ κομμάτια από τη γλυπτική διακόσμηση του βωμού του Ασκληπιού που έχει αποδοθεί σ' αυτούς, βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές του Herzog. Η συνολική καλλιτεχνική δραστηριότητα των γιων του Πραξιτέλη τοποθετείται από την Bieber ανάμεσα στο 325 και το 275, ενώ η δραστηριότητά τους στην Κω τοποθετείται στο α' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. Ως *terminus ante quem* λαμβάνεται ο 4ος μιμιάμβος του Ηρώνδα που είναι και το μοναδικό *terminus ante quem* για όλα τα έργα τους (βλ. Bieber, ό.π., σ. 270). Τίποτα δεν μπορεί να αποκλείσει η σχέση των γιων του Πραξιτέλη με το νησί να είναι παλιότερη. Βλ. S. Reinach, *BCH* 6 (1882) σ. 467-469 για την ύπαρξη ενός τοπικού εργαστηρίου στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. στην Κω με πραξιτελική επίδραση. Η σχέση εξάλλου του Πραξιτέλη με την Κω και τη γειτονική Κνίδα είναι αρκετά παλιά. Η προηγούμενη χρονολογικά σαρκοφάγος της Νεκρόπολης, η λεγόμενη των θρηνοουσών γυναικών, που ανήκει στον Στράτωνα Α' το Φιλέλληνα και ίσως παππού του Αβδαλώνυμου (για τους κατόχους όλων των σαρκοφάγων της Νεκρόπολης βλ. το συνοπτικό πίνακα του Gabelmann, *AA* 97 (1982), σ. 495) έχει αποδοθεί επίσης στον κύκλο του Πραξιτέλη. Βλ. R. Fleischer, *IstForsch* 34 (1983), σ. 64, σημ. 534.

92. O J. Frel, *IstMitt* 21 (1971), σ. 121, θεωρεί τη σαρκοφάγο του Αλέξανδρου ως έργο ροδιακού εργαστηρίου.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Εκτός από τις καθιερωμένες συντομογραφίες που χρησιμοποιούνται στα περιοδικά AA και Arch. Bibliogr., υπάρχουν και οι ακόλουθες:

Fraser	P. M. Fraser, Ptolemaic, Alexandria, τ. I, II. Oxford 1972.
Fuhrmann	H. Fuhrmann, Philoxenos von Eretria. Archäologische Untersuchungen über zwei Alexander-mosaik, Göttingen 1931.
Guarducci	M. Guarducci, Epigrafia Graeca II, Roma 1969, III. Roma 1977.
HG	R. Herzog, Heilige Gesetze von Kos, Abh. Berlin 6, 1928.
KF	R. Herzog, Koische Forschungen und Funde. Leipzig 1899.
Klaffenbach	G. Klaffenbach, Griechische Epigraphik. Göttingen 1957.
Larfeld	W. Larfeld, Griechische Epigraphik, Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft 1,5. München 1914.
Mendel	G. Mendel, Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines (Musée Impérial Ottoman). Constantinople 1912.
Merker	I. L. Merker, Notes on Abdalonymos and the dated Alexander Coinage of Sidon and Ake. The American Numismatic Society. Museum Notes XI (1964).
Morricone	L. Morricone, Scavi e ricerche a Coe (1935-1953), relazione preliminare, Bolletino d'Arte 1950, σ. 54 κ.ε.
Nécropole	O. Hamdy Bey - Th. Reinach, Une Nécropole Royale à Sidon. Paris 1892.
Newell	E. T. Newell, The Dated Alexander Coinage of Sidon and Ake (Yale Oriental Series, Researches vol II). New Haven 1916.
NS	A. Maiuri, Nuova Silloge Epigrafica di Rodi e Cos. Firenze 1925.
PH	N. R. Paton and E. L. Hicks, The Inscriptions of Cos. Oxford 1891.
Reinach	S. Reinach, Traité d'épigraphie grecque. Paris 1885.
Schefold	K. Schefold - M. Seidel, Der Alexander Sarkophag. Berlin 1968.
Sherwin - White	S. M. Sherwin - White, Ancient Cos: An Historical Study from the Dorian Settlement to the Imperial period. Hypomnemata 51. Göttingen 1978.
Studniczka (1)	F. Studniczka, Über die Grundlagen der geschichtlichen Erklärung der sidonischen Sarkophage, JdI 9 (1894), σ. 204 κ.ε.
Studniczka (2)	F. Studniczka, Die Sarkophage von Sidon (Verhandlungen der 42. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner in Wien. Leipzig 1894, σ. 70).
Sylloge ³	G. Dittenberger, Sylloge Inscriptionum Graecarum, Lipsiae. Ed. tertia.
V. Graeve	V. von Graeve, Der Alexandersarkophag und seine Werkstatt. IstForsch 28 (1970).

X. K.

LA PARTIE PHENICIENNE DE L'INSCRIPTION BILINGUE GRECO-PHENICIENNE DE COS

(Fig. 1· Pl. 1)

C'est par l'intermédiaire de M. Olivier Picard, Directeur de l'Ecole Française d'Archéologie d'Athènes, que le Dr. J. Tzedakis, Directeur des Antiquités Classiques, m'a aimablement proposé de publier la partie phénicienne de l'inscription bilingue gréco-phénicienne trouvée à Cos, la partie grecque devant être éditée par Mme Charis Kantzia, Epimélète au Musée de Cos, qui avait découvert la pierre portant la double inscription. Je tiens donc, tout d'abord, à remercier le Dr. Tzedakis de sa générosité, de même que M. Olivier Picard, qui m'a procuré toutes les facilités pour pouvoir étudier l'inscription sur place, en m'accueillant, notamment, dans les locaux de l'Ecole Française à Athènes. Je voudrais aussi, tout particulièrement, exprimer ma gratitude et ma reconnaissance à M. Jean-Yves Empereur, Secrétaire Général de l'Ecole Française d'Archéologie, dont l'aide, constante et vigilante, durant tout mon séjour athénien, m'a permis, plus d'une fois, de surmonter maints écueils et difficultés dans l'accomplissement de ma mission. Mes remerciements vont également à Mme le Dr. Eos Zervoudaki, Ephore des Antiquités du Département des Vases au Musée National d'Athènes, au Dr. J. Papapostolou, Ephore du Département de Sculpture au Musée National, à Mme Calliope Andreadis, du Service de Restauration du Musée, et, bien entendu, à Mme Ch. Kantzia, découvreur du monument en question et auteur de l'étude qui précède, qui m'a assisté, tout au long de mon travail de déchiffrement dans le sous-sol du Musée National, avec un enthousiasme stimulant.

Avant d'entreprendre l'étude du texte phénicien, je dois insister sur l'extrême difficulté que présente son déchiffrement, à cause surtout de l'état matériel, déplorable, de la pierre: contrairement à la partie supérieure portant le texte grec, parfaitement lisible, la partie inférieure, où était gravée l'inscription phénicienne, est détériorée sur presque toute sa surface, étant parsemée d'éraflures, de scories, d'écorchures, de trous, sans parler du fait qu'il manque la partie gauche du texte, c'est-à-dire la fin des lignes. On comprendra, ainsi, mon désappointement quand j'ai pu, pour la première fois, examiner la pierre: on y voyait moins encore que sur la photographie du Musée (Pl. 1), seuls pouvaient être lus, à la rigueur, les deux premiers mots de la ligne 1, ainsi que quelques rares lettres disséminées ici ou là. Dans ces conditions, la première journée de travail, avec acharnement, n'a pu donner que peu de résultats tangibles. Ce n'est que postérieurement, grâce aux photographies réalisées avec maestria par M. Philippe Collet, photographe de l'Ecole Française, selon une nouvelle méthode (superposition de plusieurs prises de vue successives), que j'ai pu progresser substantiellement dans mon déchiffrement. Déjà, au moment même de ces prises de vue, j'ai réussi, avec l'aide de puissants projecteurs utilisés par M. Collet, à déchiffrer presque toute la ligne 2, lecture confirmée plus tard par les nouvelles photographies

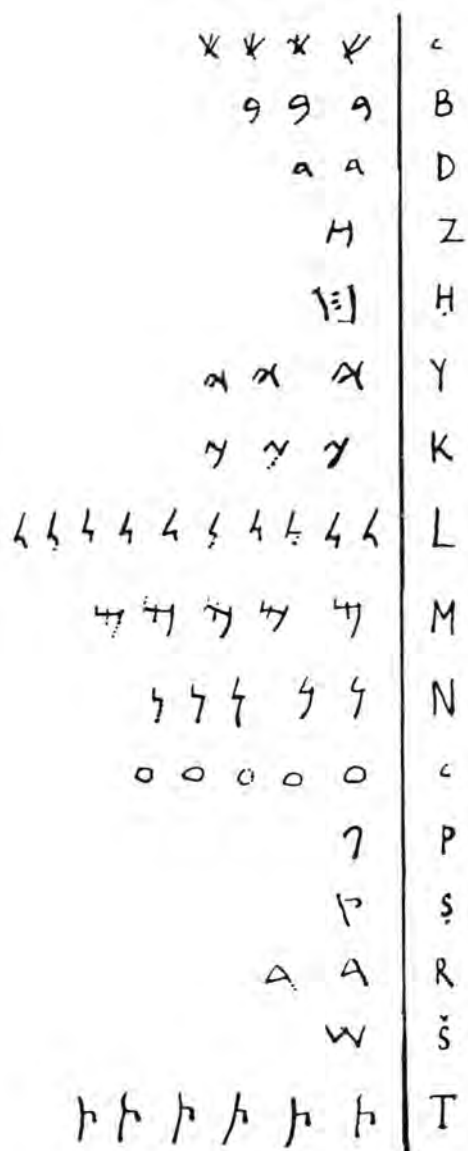

Fig. 1.

(Pl. 1a)¹. Enfin, l'estampage réalisé ultérieurement par M. Jean-Yves Empereur, m'a été également bien utile.

Le texte phénicien, gravé environ 2 cm. au-dessous du texte grec, se compose de trois lignes incomplètes puisqu'il manque, à gauche, la fin des lignes. Le champ épigraphique conservé mesure environ 51 cm. de largeur et 10 cm. de hauteur. Les lettres phéniciennes sont beaucoup

1. Je tiens à remercier et à féliciter M. Philippe Collet pour son excellent travail.

plus petites que les lettres grecques et, de ce fait, beaucoup plus nombreuses. D'une manière générale, on peut constater, malgré de nombreuses lacunes, que le texte phénicien était beaucoup plus long que son équivalent grec, et donc beaucoup plus détaillé. En effet, si les quatre lignes conservées du texte grec comptent en tout 54 lettres, les trois lignes du texte phénicien en comptent environ 75². Il faut noter, fait significatif, que, dans le texte phénicien, les espaces entre les lettres sont relativement grands. On peut observer parfois des espaces plus grands encore entre les mots, qui sembleraient donc séparés, mais ce n'est pas toujours le cas, par exemple, à la fin de la ligne 2, l'espace entre les deux lettres formant le mot 'L est plus grand que celui qui sépare ce mot du mot qui précède et du mot qui suit.

Les dimensions des lettres lisibles sont les suivantes (on indique essentiellement la hauteur):

<i>aleph</i>	(ʾ) : 1 cm.
<i>bèth</i>	(B) : 1 et 1,1 cm.
<i>daleth</i>	(D) : 0,8 cm.
<i>yod</i>	(Y) : 1,2 cm. (et 1,2 cm. de largeur).
<i>kaph</i>	(K) : 1,2 et 1,4 cm.
<i>lamed</i>	(L) : 2,2,3, 2,5 cm.
<i>mèm</i>	(M) : 2 cm.
<i>noun</i>	(N) : 2,1 et 1,8 cm.
<i>'ayin</i>	(ʿ) : 1,0,8, 0,7 cm.
<i>pé</i>	(P) : 1,7 cm.
<i>resh</i>	(R) : 1,2 cm.
<i>shin</i>	(Š) : 0,8 cm. (et 1,5 cm. de largeur).
<i>taw</i>	(T) : 2,5 cm.

Les trois lignes du texte phénicien sont strictement alignées à droite, c'est-à-dire au début des lignes, mais elles ne devaient pas l'être nécessairement à gauche, à la fin des lignes (partie actuellement manquante), exactement comme le texte grec, dont les quatre lignes étaient vraisemblablement alignées à gauche, au début des lignes, mais ne le sont guère à droite (fin des lignes).

Vu l'état matériel de la partie inférieure de la pierre, portant le texte phénicien, on ne peut pas en proposer le déchiffrement complet et sûr. Seule, croyons-nous, la ligne 2 peut être lue dans sa totalité, de même que la majeure partie de la ligne 1. Quant à la ligne 3, elle est tellement détériorée qu'on ne peut, à la rigueur, y déchiffrer que quelques lettres isolées. La première moitié en est, selon toute vraisemblance, irrémédiablement perdue³, tandis que, concernant la deuxième moitié de cette ligne, nous avons, après un examen minutieux et prolongé de la pierre, de nouvelles photographies et de l'estampage, risqué de proposer, à titre de pure hypothèse, la lecture de quelques mots possibles.

En tenant compte de toutes ces remarques, on peut proposer la lecture suivante, de droite à gauche (Pl. 1)⁴:

2. Chiffre approximatif à une ou deux lettres près, compte tenu de l'illisibilité de la première partie de la ligne 3.

3. L'état matériel de cette partie de l'inscription interdit tout essai de déchiffrement.

4. Le texte phénicien est donné en transcription selon le système de notation phonétique utilisé habituellement pour transcrire en alphabet latin, complété par des signes diacritiques et des signes particuliers, les lettres phéniciennes. Les crochets droits indiquent une lettre ou un passage restitués. Les petits traits horizontaux indiquent les lettres indéchiffrables.

1. LRBTY L[˘]ŠTRT P[˘]LT T[˘]L - - Z [˘][NK] - [
2. BN MLK [˘]BD[˘]LN[˘]M MLK ŠDN[˘]YM [˘]L H[˘]Y K[L ML[˘]HM ?]
3. [˘]Š (?) - - - - - [˘]L (?) KL MŠ[˘]T (?) [˘]Š - MN (?) LN[

COMMENTAIRE PALEOGRAPHIQUE

Des vingt-deux lettres de l'alphabet phénicien, *seize* sont représentées, plus ou moins sûrement, dans l'inscription de Cos (cf. le *Tableau paléographique*, fig. 1). Les plus fréquentes sont: le *lamed* (L) (11 fois), le *taw* (T) (6 fois), le *ayin* (ʿ) (6 fois), le *noun* (N) (5 fois) et le *mêm* (M) (5 ou 4 fois); les autres lettres étant beaucoup moins représentées: *bêth* (B), *aleph* (ʾ) et *kaph* (K) (3 fois chacune); *yod* (Y), 2 ou 3 fois; *daleth* (D), et *resh* (R), 2 fois chacune; *shin* (Š), 2 ou 3 fois; enfin, *zayin* (Z), *heth* (H), *pé* (P) et *sadé* (Š), 1 fois.

La plupart des lettres ont des formes courantes et bien attestées dans diverses inscriptions phéniciennes du Ve et du IVe siècles av. J.-C. C'est le cas notamment des lettres suivantes: *aleph* (ʾ), *bêth* (B), *daleth* (D), *heth* (H), *lamed* (L), pourvu normalement d'un crochet, *mêm* (M), *noun* (N), *ayin* (ʿ), *pé* (P), *resh* (R) et *taw* (T)⁵. La forme du *yod* (Y), bien que particulière, est également bien connue dans les inscriptions phéniciennes de cette époque⁶ (dans le premier *yod*, à la ligne 1, le crochet oblique ne traverse pas, contrairement à ce que semble montrer la photographie, la hampe). La forme du *sadé* n'est pas bien visible (première lettre du mot ŠDN[˘]YM, à la ligne 2), mais elle ressemble à celle qu'on trouve, entre autres, dans plusieurs inscriptions phéniciennes du temple d'Eshmoun à Sidon⁷. Quant à la forme du *zayin* (Z), il ne s'agit pas ici d'une forme courante au IVe siècle av. J.-C. (qui est celle d'un Z, souvent incliné vers la droite ou encore tout simplement couché), mais d'une autre forme (deux courtes hampes verticales, légèrement inclinées vers la droite, et reliées entre elles par une petite barre)⁸, qui est connue non seulement au VIe siècle av. J.-C. (p. ex. dans l'inscription de Sardaigne, CIS 147), mais aussi au IIIe siècle, à Tyr (RES 1204), et même au IVe siècle av. J.-C. (p. ex., CIS 97). La forme du *kaph* (K) (une petite barre oblique accrochée à la hampe et pourvue d'un crochet) est attestée à cette époque, notamment à Tyr et à Sidon⁹. Enfin, il faut noter la forme «ancienne» de la lettre *shin* (Š) (celle d'un W), qu'on trouve déjà au VIIIe et au VIIe siècles av. J.-C.¹⁰ et qui se rencontre aussi à Sidon, au Ve siècle, dans l'inscription du roi Tabnit¹¹. En conclusion, les critères paléographiques, qui ne peuvent pas, malheureusement, être tout à fait rigoureux, ne s'opposent pas à dater cette inscription, en gros, de 300 av. J.-C., étant entendu qu'il ne s'agit nullement d'une date fixe et que celle-ci peut être aisément dépassée de quelques dizaines d'années.

COMMENTAIRE PHILOGIQUE¹²

Ligne 1. La lecture de deux premiers mots du texte est immédiate et sûre puisque c'est

5. Cf. J.B. Peckham, *The Development of the Late Phoenician Scripts*, Harvard University Press, 1968, pp. 66-67, 68-69, 108-109.

6. *Ibid.*, pp. 69 et 109.

7. *Ibid.*, pp. 66-67 (nos 7 et 8).

8. *Ibid.*, p. 69 (nos 9 et 10).

9. *Ibid.*, p. 67.

10. *Ibid.*, p. 104.

11. *Ibid.*, p. 66, no 1.

12. Les abréviations employées ici sont les suivantes: CIS=*Corpus Inscriptionum Semiticarum, pars prima*, (publié par l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres Paris). RES=*Répertoire d'Épigraphie Sémitique* (pu-

le passage le mieux conservé de toute l'inscription phénicienne: LRBTY L^cŠTRT «à ma Dame, à 'Ashtart». On a ici l'introduction habituelle des inscriptions dédicatoires, phéniciennes et puniques, où l'on indique d'abord le nom de la divinité à laquelle est faite la dédicace, nom accompagné souvent de l'épithète 'DN «Seigneur», s'il s'agit d'un dieu (p. ex. L'DN LB'L «Au Seigneur, à Baal»), ou RBT «Dame», «Maîtresse», s'il s'agit, comme c'est le cas ici, d'une déesse¹³. Ce dernier mot est pourvu, — comme cela arrive parfois dans les inscriptions phéniciennes, beaucoup moins rarement dans les inscriptions puniques,—du pronom suffixe possessif de la première personne du singulier, Y: LRBTY «à ma Dame». En effet, la dédicace phénicienne est rédigée à la première personne, contrairement à la partie grecque de la bilingue, qui est composée à la troisième personne du singulier, et où le nom de la déesse n'est accompagné d'aucune épithète. On notera que la déesse 'Ashtart (gr. Astarté) est, dans la partie grecque, tout naturellement identifiée à la déesse Aphrodite, identification bien connue (cf. déjà Hérodote, I, 105, sur l'*Aphrodite Urania*). 'Ashtart (Astarté) est la grande déesse des Phéniciens, répandue d'ailleurs chez les Sémites de l'Ouest déjà au IIe millénaire av. J.-C. Déesse de la fécondité, de l'amour et aussi de la guerre, elle est la principale déesse de Sidon où lui est rendu un culte particulier et où les rois portent le titre de «prêtre d'Astarté»¹⁴.

P'LT «j'ai fait»: première personne du singulier de l'accompli de la forme simple de la racine P'L «faire», «fabriquer», «accomplir». Ce verbe peut être employé dans son sens le plus large et le plus général, par exemple, M'S P'LT BL P'L HLPNYHM «ce que j'ai fait, ne l'ont jamais fait ceux qui étaient avant eux» (inscr. de *Kilamou*, *KAI* 24, lg. 4-5); P'LN B'L LDNNYM L'B WL'M «Baal a fait de moi pour les Danouniens un père et une mère» (inscr. de *Karatepe*, A, lg. 3)¹⁵; WP'L 'NK LŠRŠ 'DNY N'M «Et j'ai fait à la descendance de mon seigneur du bien» (*ibid.*, lg. 10); P'L N'M «bienfaiteur», titre de Ptolémée III *Evergète* (*KAI* 19, lg. 6). Cependant, le verbe P'L est surtout employé avec le sens de «faire», «fabriquer» toute sorte d'objets. On peut ainsi «faire» une statue (SML¹⁶, MŠ¹⁷), des colonnes ou des piliers (*CIS*, I, 86, A, lg. 13)¹⁸, une porte (Š'R¹⁹), des sièges (YSBM²⁰), des gobelets en métal fondu (NBL NSKT²¹), une stèle (MNŠBT²²), un sarcophage ('RN²³), un tombeau ou un lieu de repos (QBR²⁴, MŠKB²⁵),

blié par la même Académie). *DISO* = Ch.F. Jean et J. Hoftijzer, *Dictionnaire des Inscriptions Sémitiques de l'Ouest*, Leiden 1965. *KAI* = H. Donner et W. Röllig, *Kanaanäische und Aramäische Inschriften*, 2e éd. Wiesbaden. 1968. *IFPCO* = M.G. Guzzo Amadasi, *Le Iscrizioni Fenicie e Puniche delle Colonie in Occidente*, Rome 1967.

13. Cf. *DISO*, p. 271.

14. Sur 'Ashtart (Astarté), voir entre autres, *Götter und Mythen im Vorderen Orient*, éd. H.W. Haussig, Stuttgart, 1965, pp. 250-252. M. Szyner, dans *Dictionnaire des Mythologies*, Paris 1981, t. II, pp. 252-253.

15. Cf. F. Bron, *Recherches sur les Inscriptions phéniciennes de Karatepe*, Genève - Paris, 1979, p. 12 et 23.

16. Inscr. de Karatepe, statue, col. IV, lg. 18 et 19. Cf. *Ibid.*, p. 21 et 127.

17. *KAI* 6, lg. 1; *IFPCO*, pp. 126-127 (comp. *ibid.*, p. 150).

18. Cf. O. Masson et M. Szyner, *Recherches sur les Phéniciens à Chypre*, Genève-Paris 1972, pp. 26 - 27 et 52-53.

19. *KAI* 26, A, III, lg. 15-16; *KAI* 18, lg. 3-4.

20. *KAI* 130, lg. 1.

21. *RES* 942 = *KAI* 137 lg. 5-6.

22. Cf. G. Levi Della Vida, dans *Libya Antiqua*, 1 (1964), p. 64 (lg. 1).

23. *KAI* 1, lg. 1.

24. *RES* 1226, lg. 2.

25. *KAI* 9, lg. 1.

un bassin (SP²⁶), un autel (MZBH²⁷), et parfois même un sanctuaire (MQDŠ²⁸). Enfin, le participe actif substantivé du verbe P'L (prononciation probable: *pùel*) signifie «fabricant». On connaît ainsi les fabricants d'arcs²⁹ de strigiles ou de grattoirs³⁰, de coupes³¹, etc. On voit que le verbe P'L «faire» est surtout employé quand il s'agit de la fabrication de divers objets, qui peuvent être plus ou moins volumineux, plus ou moins complexes. S'agissant de la construction des monuments plus grands, comme le «sanctuaire» (MQDŠ), on emploie habituellement le verbe BNY «bâtir», «construire», et très rarement, et généralement à la basse époque (néopunique), le verbe P'L. Ce dernier verbe (P'L) correspond donc au grec ποιέιν et non pas au verbe ἰδρύεσθαι, employé dans la partie grecque de la bilingue, signifiant «établir», «fonder», «dédier», et construit souvent avec βωμός «autel», τέμενος, ἱερόν, ναός, «sanctuaire» ou «temple»³². D'ailleurs, il ne semble pas que, dans cette inscription, il puisse s'agir d'un «sanctuaire» ou d'un «autel» puisque ces deux mots commencent chacun par un *mêm* (M) (MQDŠ et MZBH) et que la première lettre du mot qui suit le verbe et qui doit désigner l'«objet» en question, est vraisemblablement un *taw* (T). On relèvera, enfin, que le verbe phénicien est à la première personne du singulier (P'LT «j'ai fait»), tandis que le verbe correspondant dans la partie grecque de la bilingue est à la troisième personne singulier de l'aoriste.

Le mot qui suit devrait contenir le nom de l'«objet» dédié «à ma Dame, à 'Ashtart» et serait donc, en quelque sorte, le mot-clé de la bilingue puisque le texte grec, beaucoup plus laconique, passe entièrement sous silence ce qui a été dédié à Aphrodite. Malheureusement, ce passage est gravement détérioré, les signes qu'il contient, sauf la première lettre, étant très déformés jusqu'à les rendre méconnaissables. Les difficultés dans le déchiffrement de ce mot sont encore, si l'on peut dire, aggravées par le fait qu'il s'agit sûrement d'un terme technique probablement nouveau, en tout cas, inconnu en phénicien. La première lettre, dont la lecture est sûre, est un *taw* (T). Je me suis demandé, tout d'abord, s'il ne pouvait pas s'agir ici de la particule de l'accusatif, qui serait tout à fait à sa place, en introduisant l'objet direct, à savoir le mot indiqué ensuite. On sait qu'en phénico-punique cette particule se présente sous trois formes (graphies): 'YT, 'T, T. Cependant, ce sont les deux premières formes ('YT et 'T) qui sont employées, exclusivement, semble-t-il, en phénicien³³, la particule T n'étant attestée qu'en punique et, surtout, en néopunique³⁴. Ainsi, sans l'exclure définitivement, on n'est pas en droit, jusqu'à nouvel ordre, d'admettre la présence de la particule d'accusatif T dans cette inscription phénicienne datant d'environ 300 av. J.-C. On doit, par conséquent, supposer que le mot en question comptait peut-

26. RES 1204, lg. 1 et 5.

27. KAI 10, lg. 3-4; KAI 126, lg. 10; KAI 173, lg. 1.

28. KAI 137, lg. 1.

29. Cf. A. Berthier et R. Charlier, *Le sanctuaire punique d'El-Hofra à Constantine*, Paris 1955, p. 82 (inscription no. 100).

30. CIS 338.

31. CIS 45 (cf. M. G. Guzzo Amadasi et V. Karageorghis, *Fouilles de Kition, III, Inscriptions phéniciennes*, Nicosie, 1977, pp. 83-84).

32. Je remercie Olivier Masson pour ces précisions concernant l'emploi du verbe ἰδρύεσθαι, ainsi que pour diverses autres informations.

33. Cf. DISO, p. 28.

34. Cf. J. Friedrich - W. Röllig, *Phönizisch-Punische Grammatik*, Rome 1970, §§ 255-256 (pp. 128-129). St. Segert, *A Grammar of Phoenician and Punic*, Munich 1976, p. 164. On doit remarquer, en outre que l'emploi de la particule de l'accusatif est facultatif (cf. J. Friedrich - W. Röllig, *op. cit.*, § 275, p. 138).

être quatre ou cinq lettres, la première, seule lisible avec certitude, étant un *taw* (T). C'est tout à fait hypothétiquement qu'on pourrait proposer, pour les deux lettres qui suivent le *taw* (T), la lecture d'un 'ayin ('), qui est pourtant loin d'être sûr, et d'un *lamed* (L), dont on aperçoit, semble-t-il, la hampe supérieure, de même hauteur que celle des autres *lamed* de cette ligne. Les traces visibles de deux lettres suivantes, déformées, ne permettent aucune hypothèse valable³⁵. La dernière lettre pourrait peut-être représenter un *shin* (Š) ou un *mēm* (M), mais les traces de la lettre précédente défient toute interprétation. Si, à titre d'hypothèse, les trois premières lettres pouvaient être lues T'L, on pourrait peut-être penser à la racine 'LY (hébr. 'LH) «monter», qui a donné, en hébreu, plusieurs substantifs, d'abord, avec la préformante M - : M'LH (*ma'alēh*) «montée» et M'LH (*ma'alāh*), «marche» «gradin», «degré»³⁶ (de l'*autel*³⁷, du *trône*³⁸, de la *porte*³⁹, du *vestibule*⁴⁰, de l'*escalier*⁴¹); ensuite, avec la préformante T - : T'LH (*te'ālāh*) «cicatrisation (= chair qui *recouvre* la plaie)»⁴². Il existe aussi un autre mot T'LH (*te'ālāh*), avec le sens bien attesté, de «canal», «conduite d'eau», «rigole», «tunnel», «acqueduc»⁴³. Quant au phénico-punique, où la rac. 'LY «monter» est bien documentée, on y connaît le substantif M'L «ce qui est en haut»⁴⁴, ainsi qu'un autre substantif qui commence par T'L - et qui pourrait provenir également de cette racine: dans une inscription funéraire punique, trouvée à Carthage, est indiqué le nom de métier P'L HT'LY (ou: B) T «fabricant de T'LYT (ou de: T'LBT)»⁴⁵. Dans ce dernier mot, l'avant-dernière lettre a été lue Y ou B. Ceux qui ont adopté la première lecture, voient dans le mot T'LYT le pluriel d'un substantif formé sur la racine 'LY ('LH) «monter»⁴⁶, tandis que les adeptes de la seconde lecture, T'LBT, expliquent ce terme par un mot arabe analogue ayant le sens de «boîte». Dans cette perspective, le nom de métier P'L HT'LBT signifierait «fabricant de boîtes pyxides»⁴⁷. D'autre part, R. S. Tomback a proposé, assez récemment, de traduire T'LBT par «frames of a house», «house-frames»⁴⁸. Cependant, cette dernière explication semble bien peu probable⁴⁹. En conclusion, si la lecture T'L, pour les trois premières lettres de ce mot, pouvait être assurée, ce qui, on l'a vu, est loin d'être le cas, on aurait peut-être un terme composé d'un mot T'L, formé sur la racine 'LY «monter»

35. Les traces visibles sur la nouvelle photographie ne concordent guère avec celles de l'estampage.

36. Cf. W. Baumgartner, *Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament*, Lieferung II, Leiden, 1974, p. 580, col. II.

37. *Exode*, 20, 26.

38. I *Rois* 10, 19; II *Chroniques* 9, 18.

39. II *Rois* 9, 13; *Ezéchiel* 40, 6, 22, 26; *Néhémie* 12, 37.

40. *Ezéchiel* 40, 31, 34, 37, 49.

41. Dans les textes hébreux de Qoumrân, entre autres.

42. *Jérémie* 30, 13.

43. Cf. L. Koehler et W. Baumgartner, *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*, Leiden 1958, p. 1036, col. I.

44. *DISO*, p. 162.

45. *RES* 240 (cf. *DISO*, p. 332).

46. Ph. Berger, dans *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions*, 1901, p. 168. Cf. *DISO*, p. 332.

47. P. Delattre, dans Clermont-Ganneau, *Recueil de l'Archéologie Orientale*, t. V, p. 50. J.-G. Février, dans *CIS* 5952 (cf. *RES* 500).

48. R.S. Tomback *A Comparative Semitic Lexicon of the Phoenician and Punic Languages*, Missoula (Montana) 1978, p. 343.

49. D'ailleurs l'auteur lui-même ne présente cette explication qu'à titre d'hypothèse, et avec un point d'interrogation.

(«montée», «degrés», «escalier» (?), ou un autre terme de cette racine), ou encore un mot parallèle à l'hébreu T'LH «conduite d'eau», «tunnel», «acqueduc» (?), suivi d'un autre mot de deux lettres. Mais, ce ne sont là que de pures spéculations, car l'état matériel du texte, à cet endroit, ne permet guère de formuler une hypothèse sérieuse.

Après un petit espace blanc, marquant sans doute la séparation, on peut lire, semble-t-il, la lettre *zayin* (Z), graphie habituelle en phénicien du pronom démonstratif singulier: «ce», «ce-lui-ci»⁵⁰, qui, comme le veut la règle, suit le mot auquel il se rapporte⁵¹ (ici donc: «ce T'L - - »).

On peut, ensuite, distinguer sans doute les traces d'un *aleph* (ʾ), logé, si l'on peut dire, entre deux éraflures de la pierre, une plus petite, où se sont perdus quelques éléments de cette lettre, et une plus grande, qui contenait peut-être les lettres NK, ce qui donnerait le mot ʾNK, pronom personnel de la première personne du singulier: «moi», suivi sans doute du nom de l'auteur de la dédicace. On aurait ainsi une séquence bien attestée en phénicien, dans les inscriptions dédicatoires: «*A ma Dame, à ʾAshtart, j'ai fait ce T'L- -, moi X (nom de personne)*»⁵². Le nom du dédicant est perdu dans la lacune de la fin de la ligne. Si l'on prend en considération le fait que, dans le texte grec, on doit restituer, au début des lignes, trois lettres, et que, d'autre part, les lignes phéniciennes devaient avoir, en général, la même longueur à peu près que celles du texte grec, sans être pour autant alignées, on sera en droit de supposer que le nom en question était constitué de cinq ou six lettres. Il est probable qu'il s'agit, dans ce cas, d'un nom théophore, rendu, dans la partie grecque de la bilingue, par [Διό]τιμος⁵³. La banalité même de ce dernier nom ne permet pas de savoir quel en était l'équivalent phénicien (un nom avec l'élément théophore B'L ?). En tout cas, le dédicant, contrairement à son père, ne portait aucun titre, exactement comme dans le texte grec.

Ligne 2. Cette ligne, qui débute par l'indication de la filiation de l'auteur de la dédicace, peut être lue et expliquée en entier avec une quasi-certitude, sauf peut-être en ce qui concerne la fin. La lecture du nom et des titres du père est assurée: BN MLK ʾBDʾLNM MLK ʾSDNYM «*fils du roi ʾAbdalonim, roi des Sidoniens*». L'apparente redondance dans la titulature: «*roi X, roi des Sidoniens*» est bien attestée dans les inscriptions royales phéniciennes, notamment à Sidon⁵⁴, par exemple, MLK ʾSMNʾZR MLK ʾSDNM «*roi Eshmounʾazòr, roi des Sidoniens*»⁵⁵; MLK BDŠʾTRT MLK ʾSDNM «*roi Bodʾashtart, roi des Sidoniens*»⁵⁶, etc. On notera, par ailleurs, la graphie «pleine» du mot «Sidoniens», avec un *yod* (Y) au pluriel: ʾSDNYM. En effet, ce pluriel est écrit généralement, et en particulier dans les inscriptions royales sidoniennes connues,

50. J. Friedrich - W. Röllig, *op. cit.*, § 113 (p. 50).

51. *Ibid.*, §§ 288-289 (pp. 147-148).

52. Cf., par exemple, l'inscription de Tyr, *KAI* 17: LRBTY LʾŠTRT... ʾNK ʾBDʾBST BN BDBʾL «*A ma Dame, à ʾAshtart, ... (j'ai consacré) moi, ʾAbdubasti, fils de Bodbaʾal, ...*». Comp. l'inscription de Memphis, *KAI* 48: HMṬNʾ Z YTNʾT ʾNK PʾLʾŠTRT BN ʾBDMLKT... «*Cette stèle j'ai offert, moi, Paʾalʾashtart, fils de ʾAbdmilkat, ...*»; etc.

53. En effet, parmi la douzaine de noms connus en -τιμος, le plus plausible nous paraît Διότιμος (à la rigueur Θεότιμος). Tel est aussi l'avis d'Olivier Masson. On peut comparer le nom de Διόδωρος porté par un Phénicien sur une stèle de Démétrias en Thessalie (cf. O. Masson dans *BCH* XCIII (1969), p. 699).

54. Tel n'est pas le cas, par exemple, dans les inscriptions royales de Byblos où le nom du roi est suivi de l'indication «roi de Byblos», mais n'est jamais précédé, comme à Sidon, du titre «roi».

55. *KAI* 14.

56. *KAI* 15.

ṢDNM (sans Y), mais, d'une part, il s'agit, en ce qui concerne ces dernières, surtout des textes de l'époque perse, d'autre part, le singulier de l'éthnique «Sidonien» est écrit habituellement avec un yod (ṢDNY), et enfin, la graphie avec un *yod* (Y) au pluriel (ṢDNYM) est précisément attestée dans l'inscription bilingue, phénicienne et grecque, du Pirée⁵⁷.

L'une des principales révélations de notre inscription est la mention, pour la première fois dans un document épigraphique, du roi sidonien 'Abdalonim, à la fois en phénicien et en transcription grecque. En effet, ce roi de Sidon n'était connu, jusqu'à maintenant, que par quelques brèves indications chez certains auteurs anciens, grecs et latins, comme Diodore (XVII, 46-47) ou Justin (XI, 10)⁵⁸, en tant qu'un roi établi à Sidon, en 332 av. J.-C., par Alexandre le Grand, après que celui-ci se fut emparé de cette ville phénicienne et eut détrôné le roi Straton, compromis par ses amitiés perses (cf. Justin, XI, 10, 8: «*Abdalonimus, rex ab Alexandro Sidoniae constitutus*»)⁵⁹. Cependant, faute d'attestations directes, un doute, ou du moins un mystère planait sur l'existence du roi Abdalonimos, que, d'ailleurs, Diodore situait à Tyr et Plutarque à Paphos⁶⁰. On s'est même plu à élaborer, à son propos, d'«ingénieuses théories»⁶¹, ou à lui attribuer le fameux «sarcophage d'Alexandre» de Sidon⁶². Et tout récemment encore, des sémitisants soulignaient que «son nom n'a jamais été attesté épigraphiquement»⁶³. Voici qu'il l'est maintenant dans cette inscription bilingue, bien situé comme le «roi 'Abdalonim (= *Abdalonimos*), roi des Sidoniens».

Le nom du roi, 'Abdalonim est un nom théophore: «Serviteur des divinités». Il y a peu de temps encore, il était considéré comme un nom essentiellement punique⁶⁴ puisqu'il n'était attesté que dans quatre inscriptions puniques de Carthage⁶⁵. Cependant, au début des années soixante, ce nom est apparu dans une inscription phénicienne de Umm el-'Amed, près de Tyr, où A. Caquot a lu, à la ligne 2: 'BD'DNY BN 'BD'LNM «'Abdadoni, fils de 'Abdalonim»⁶⁶. D'autre part, une stèle provenant de Démétrias, en Thessalie, publiée en 1969 par O. Masson, contenait le nom de 'BD'LNM ('Abdalonim)⁶⁷. Ainsi, aux quatre attestations puniques de ce

57. *KAI* 60.

58. Pour plus de détails concernant l'histoire du roi Abdalonimos d'après les sources classiques, cf., ci-dessus, l'exposé de Mme Kantzia.

59. Voir la note précédente.

60. Plutarque, *De Alex. Fort.*, II, 8.

61. Cf. I.L. Merker, Notes on Abdalonimos and the dated Alexander Coinage of Sidon and Ake, dans *Museum Notes, The American Numismatic Society*, XI, New York, 1964, pp. 13-20. Cf. p. 19: «Despite this lack of evidence, or rather because of it, scholars have constructed ingenious theories about Abdalonimos».

62. Cf. K. Schefold, *Der Alexander-Sarkophag*, Berlin, 1968, p. 7.

63. Cf. F. Vattioni, Antroponimi fenicio-punici nell'epigrafia greca e latina del Nordafrica, dans *Annali del Seminario di Studi del Mondo Classico*. Istituto Universitario Orientale, Napoli 1979, pp. 153-191. Cf. p. 158: «Abdalonimus che finora non è attestato epigraficamente».

64. F.L. Benz, *Personal Names in the Phoenician and Punic Inscriptions*, Rome 1972, p.267: «Attested in Punic names only». W. Röllig, dans *Neue Ephemeris für Semitische Epigraphik*, I, Wiesbaden 1972, p. 4: «Im phönizischen Bereich bisher nicht belegt, einige punische Belege sind bekannt». On corrigera, par conséquent, la remarque d'O. Masson, à propos de ce nom, dans *BCH* XCIII (1969), p. 698: «courant en phénicien et en punique».

65. *CIS* 1067, 4549, 5258, 6025 B.

66. A. Caquot, dans *Semitica*, XV (1965), p. 29.

67. Cf. O. Masson, dans *BCH*, XCIII, (1969), p. 698, fig. 10. W. Röllig dans *Neue Ephemeris für Semitische Epigraphik*, I (1972), pp. 3-4. F. Vattioni, dans *Annali del Istituto Orientale di Napoli*, 42 (1982), p. 73.

nom de personne, se sont ajoutées les deux attestations phéniciennes, auxquelles on doit maintenant joindre la troisième, dans la présente inscription. Il faut noter que dans l'inscription gravée sur la stèle de Démétrias, qui est une bilingue phénicienne et grecque, l'équivalent du nom phénicien 'Abdalonim est, dans la partie grecque, le nom de Ἰερώνυμος, tandis que, dans notre inscription de Cos, ce nom est simplement *transcrit* en grec, comme il l'était chez les auteurs grecs anciens (et en latin, chez les auteurs latins). La transcription est rigoureusement exacte, à ceci près qu'on adjoint, au nom *Abdalonim*, la désinence grecque -ος, ou la désinence latine -us. Dans le nom 'BD'LNLM, l'élément théophore 'LNM est un pluriel, *alonim* «divinités», du mot phénico-punique 'LM ('*elim*) «divinité»⁶⁸. Ce pluriel se rencontre déjà dans l'inscription de Karatepe (fin du VIIIe siècle av. J.-C.)⁶⁹ et il est attesté en transcription latine dans le «*Poenulus*» de Plaute: *alonim*⁷⁰. A côté du nom 'BD'LNLM «Serviteur des divinités», on connaît le nom 'BD'LM «Serviteur de la divinité»,⁷¹ plus abondamment attesté en phénico-punique.

On lit ensuite, à la fin de la ligne 2, à peu près sûrement: 'L H̄Y. En effet, la lecture des deux premières lettres et de la quatrième lettre est tout à fait certaine, celle de la troisième, un *heth* (H), bien probable⁷². On a, ainsi, deux mots, 'L et H̄Y, dont le premier est la préposition 'L ('al). Le sens premier de cette préposition est «sur», mais elle peut aussi avoir toute sorte de sens dérivés: «à», «pour», «au sujet de», «quant à», «à propos de», «contre», «dans l'intérêt de», «en faveur de», etc.⁷³. On voit que cette préposition sémitique, en l'occurrence phénicienne, est tout à fait analogue à la préposition grecque ὑπέρ, employée au début de la ligne 4 de la partie grecque de cette bilingue. La préposition 'L est construite, dans le texte phénicien, avec le mot H̄Y, état construit du mot H̄YM «vie»⁷⁴ (pluriel), l'expression 'L H̄Y signifiant donc littéralement «pour (dans l'intérêt de) la vie de». Cependant, le mot H̄YM «vie» doit avoir ici, dans cette expression, le sens, bien attesté en hébreu⁷⁵, de «bonheur», «santé», «salut», 'L H̄Y signifiant, par conséquent, «pour le salut de», exactement comme dans les inscriptions araméennes⁷⁶.

Après un petit espace blanc, qui marque la séparation, une seule lettre, commençant le mot suivant, est visible avant la lacune de la fin de la ligne. Si l'on peut, d'après les nouvelles photographies, hésiter, à première vue, entre la lecture d'un *mēm* (M) et celle d'un *kaph* (K), l'observation directe et surtout l'estampage invitent à lire un *kaph* (K). Prenant en considération le fait que, d'une part, le contexte et le passage correspondant de la partie grecque (lg. 4: *YIIEP*

68. Cf. W. Röllig, El als Gottesbezeichnung im Phönizischen, dans *Festschrift J. Friedrich*, Heidelberg, 1959, pp. 406-407. F. Bron, *op. cit.*, pp. 49-50.

69. *KAI* 26, A, III, lg. 5.

70. Cf. M. Sznycer, *Les passages puniques en transcription latine dans le «Poenulus» de Plaute*, Paris 1967 pp. 50-51.

71. Cf. F.L. Benz, *op. cit.*, p. 149.

72. La lettre est un peu déformée, mais il s'agit presque certainement d'un *heth* (H). Voir le *tableau paléographique* (fig. 1).

73. Cf. *DISO*, pp. 208-210.

74. Cf. *DISO*, p. 86.

75. Cf. W. Baumgartner, *Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament*, Leiden 1967, p. 295, col II (n. 3).

76. Cf. *CIS*, II, 3902, lg. 2: 'L H̄YWHY WHY' BNWHY «pour son salut et le salut de son fils»; *CIS*, II, 3911 lg. 9-10; etc.

ΤΩΝ ΗΛΙΕΟΝΤΩΝ) imposent, semble-t-il, la restitution, dans la lacune, du mot phénicien signifiant «marins» (ou «navigateurs»): «pour le salut des [marins]», et que, d'autre part, la seule lettre lisible après le mot *HY* «salut de» est, on l'a vu, un *kaph* (K), on ne peut, par conséquent, restituer ici que le mot K [L] «tous», suivi, dans la lacune, du mot «marins»: «pour le salut de to[us les marins]». Pour ce dernier mot («marin»), deux termes différents sont attestés en phénico-punique, tous deux bien connus en hébreu et l'un d'eux aussi dans d'autres langues sémitiques, chacun étant composé, en phénicien, de trois lettres, auxquelles on doit ajouter la terminaison du pluriel: -M. On aurait ainsi à restituer, dans la lacune de la fin de cette ligne, cinq lettres (la lettre L et quatre lettres pour le mot «marins»), ou, à la rigueur, six lettres, si l'on supposait, comme ce serait possible, que le mot «marins» était pourvu de l'article H-. La restitution de cinq ou six lettres dans la lacune de la fin de la ligne 2 correspondrait bien à celle de la fin de la ligne 1, qui, on l'a vu, se termine, selon toute vraisemblance, par le nom phénicien du dédicant, composé précisément de cinq ou six lettres⁷⁷.

Les deux termes désignant chacun le «marin» (le «navigateur») qui peuvent être envisagés pour la restitution de la fin de la ligne 2 sont *HBL* et *MLH*. En ce qui concerne le premier (*HBL*), il est surtout connu en hébreu biblique: *hobel*, dans quatre passages d'*Ezéchiel*, avec le sens de «matelot», «marin»⁷⁸, et dans un passage de *Jonas*, où est mentionné un *rab ha-hobel* «chef de l'équipage» («capitaine») ⁷⁹. On le rattache d'habitude étymologiquement au mot *hèbèl* «corde», «cordage», en invoquant un parallèle arabe: le mot *sarâridj* «marin», du verbe *sarra* «attacher», «lier»⁸⁰. On a voulu retrouver ce terme dans une inscription punique de Carthage⁸¹, où un certain *Milkyatôn* serait qualifié de *'HBL* «le marin», mais la lecture de la seconde lettre (*H*) est incertaine⁸². C'est pourquoi, on doit, semble-t-il, donner la préférence au second terme envisagé, qui est bien connu en hébreu et dans d'autres langues sémitiques et qui est attesté en phénicien: *MLH*. L'hébreu biblique fournit plusieurs exemples du mot *malâh* «marin», plur. *malâhim*, notamment dans la complainte sur la chute de Tyr du prophète *Ezéchiel*⁸³. Le terme est déjà bien connu en accadien, où il est considéré comme un emprunt sumérien⁸⁴, et on le trouve, entre autres, dans un texte accadien de Ras Shamra, où est mentionné un «chef des marins d'Ougarit»⁸⁵, de même que dans des textes de Sennachérib, où il est question des marins de Tyr⁸⁶. Le même terme est très bien attesté dans des inscriptions araméennes de l'époque perse⁸⁷, ainsi qu'en syriaque, en mandéen, en arabe. Il est surtout connu en phénicien, notamment dans un graffiti phénicien du temple d'Osiris d'Abydos (V^e - IIIe siècle av. J.-C.), où sont mentionnés des personnages qu'on désigne comme *HMLH[M]* «les marins»⁸⁸,

77. Voir, ci-dessus, p. 24.

78. *Ezéchiel*, 27, 8, 27, 28, 29.

79. *Jonas*, 1, 6.

80. Cf. W. Baumgartner, *op. cit.*, p. 275, col. II.

81. *CIS* 3189, lg. 3.

82. Cf. *DISO*, p. 81; R.S. Tomback, *op. cit.*, p. 97.

83. *Ezéchiel* 27, 9, 27, 28, 29; *Jonas*, 1, 5.

84. Cf. W. Von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, pp. 592-593.

85. Cf. J. Nougayrol, *Le PalaisRoyal d'Ougarit*, t. IV, Paris 1956, pp. 118-119; cf. p. 262.

86. Cf. W. Von Soden, *op. cit.*, p. 593, col. I.

87. Cf. A. Cowley, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, Oxford 1926, no. 6, lg. 11; no. 8, lg. 8; etc.

88. Cf. *KAI* 49, lg. 2; *DISO*, p. 152.

et il est possible, en outre, que ce terme se rencontre, au pluriel, dans une inscription phénicienne de Byblos (vers 400 av. J.-C.)⁸⁹, où on lit le mot MLḤM⁹⁰. Par conséquent, il ne nous paraît pas déraisonnable de restituer ce mot, au pluriel, avec ou sans l'article, dans la lacune de la fin de la ligne 2: 'L HY K[L HMLḤM] ou: K[L MLḤM]) «pour le salut de to[us les marins]».

Ligne 3. Cette ligne est, on l'a dit, presque totalement détériorée. L'état matériel de la première moitié en interdit tout essai de déchiffrement, même à titre d'hypothèse. On pourrait, tout au plus, supposer que la ligne 3 commence peut-être par le mot Ṣ, pronom relatif se rapportant au dernier mot de la ligne 2: «[les marins] qui...», suivi peut-être d'une forme verbale. Il est navrant, reconnaissons-le, qu'on soit empêché de lire la suite qui racontait probablement les exploits des marins.

L'état matériel de la deuxième moitié de la ligne 3 est également très mauvais et le déchiffrement suivi serait très aventureux. Seule, la lecture de quelques lettres isolées pourrait être tentée, d'une manière plus ou moins certaine. Ainsi, la lecture de quatre dernières lettres, avant la lacune,]MN, et après un petit espace blanc, LN[, de même que celle, un peu avant, d'un *taw* (T) et d'un *aleph* ('), paraît à peu près assurée. Vers le milieu de la ligne, on croit apercevoir les hampes, et quelques traces, de deux *lamed* (L), précédés chacun d'une lettre (celle avant le second *lamed* est peut-être un *kaph* (K)). On lirait ainsi: 'L KL - - - T - - MN LN[. De cet ensemble, on pourrait dégager deux mots au début, la lecture du second, KL, étant un peu plus sûre que celle du premier, 'L, où le *'ayin* (') n'est pas bien visible, mais reste possible. La préposition 'L, «sur», «pour», qui s'est déjà rencontrée à la ligne 2, où la lecture est certaine⁹¹, est suivi du mot KL «tout», «tous»⁹²: «pour tous (ou: toutes) les...». Le mot suivant semble composé de quatre lettres, dont seule la dernière est lisible: c'est un *taw* (T). Il s'agirait donc d'un substantif féminin au singulier, avec la terminaison -T, ou, plus probablement, d'un substantif avec la terminaison du pluriel en -T. Les trois lettres formant ce mot sont extrêmement difficiles à reconnaître. Les maigres traces de la lettre qui précède le *taw* (T) final, et dont la partie inférieure se perd dans l'éraflure qui a la forme d'un trou circulaire, sont peut-être celles d'un *aleph* ('). Les deux premières lettres de ce mot, très abimées, pourraient être, successivement, un *mēm*, (M) et un *shin* (Ṣ), mais il s'agit là d'une pure conjecture. C'est, par conséquent, sous toute réserve qu'on pourrait envisager un mot comme MṢT. On trouve en punique, dans les Tarifs sacrificiels carthaginois, le terme MṢT (plur. MṢTT), avec le sens de «taxe», «redevance»⁹³, d'après l'hébreu *mas'e'et* (avec un *šîn*)⁹⁴, de la racine NṢ «élever», «lever», «offrir»⁹⁵. Ce dernier mot

89. Cf. J. Starcky, Une inscription phénicienne de Byblos, dans *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, Beyrouth 1969, t. XLV, pp. 259-273.

90. Ligne 5:] - HWN YM L'GD LM MLḤM. Traduction proposée par J. Starcky: «...les ressources de la Mer pour rassembler à leur profit *des marins...*» (p. 262, cf. p. 271). Si cette traduction est évidemment conjecturale, celles proposées par W. Röllig (dans *Neue Ephemeris für Semitische Epigraphik* 2 (1974), p. 11) et par I. Schiffmann (dans *Rivista di Studi Fenici* IV (1976), pp. 176-177) paraissent peu acceptables.

91. Voir, ci dessus, p. 26.

92. Nous avons proposé de restituer, à la fin de la ligne 2, le mot K[L]; voir, ci-dessus, p. 27.

93. *CIS* 165, lg. 3, 6, 10, 17, 18, 20, 21; *CIS* 3916, lg. 2 (singulier MṢT); *CIS* 167, lg. 1; 170 lg. 1. (pluriel MṢTT). Cf. *DISO*, p. 169.

94. Cf. W. Baumgartner, *op., cit.*, p. 605, col. I.

95. Cette racine est aussi bien attestée en phénico-punique notamment avec le sens d'«offrir». cf. *DISO*, pp. 186-187.

est attesté en hébreu biblique avec deux sens: d'abord, celui de «montée», «élévation» (des mains, pour la prière⁹⁶; de fumée, comme un signal⁹⁷), ensuite, celui, beaucoup plus fréquemment attesté, de «levée», «redevance», «prélèvements», «ration», «don»⁹⁸. De même, le mot accadien correspondant, *maššītu* a le sens de «don», «contribution», et aussi celui de «livraison», «chargement», «cargaison»⁹⁹. On voit que plusieurs de ces acceptions pourraient bien s'appliquer à ce mot dans notre inscription: «pour toutes les contributions», «pour tous les dons», ou, mieux encore vu le contexte, «pour toutes les cargaisons» (ou «toutes les livraisons»). Cependant, la lecture du mot MŠ'T étant ici, on l'a vu, tout à fait incertaine, il serait vain de pousser plus loin les spéculations.

Le mot suivant commence par un *aleph* ('), qu'on distingue relativement bien, mais la lettre qui suit est détériorée et donc difficile à reconnaître: s'agirait-il d'un *shin* (Š) bien déformé? Dans ce cas, on aurait peut-être le pronom relatif Š «qui», «que», mais ce n'est pas du tout sûr. Du mot suivant, on ne peut lire que les deux dernières lettres: la dernière est certainement un *noun* (N), l'avant-dernière probablement un *mēm* (M), mais il est très difficile de lire ce qui précède. Y a-t-il une ou deux lettres? Celle qui précède immédiatement le *mēm* (M) représente-t-elle un *shin* (Š)? Sans pouvoir, ni vouloir, rien dire de plus sur ce passage corrompu, on peut simplement supposer que ce mot représente probablement une forme verbale (pourvue peut-être du suffixe personnel de la première personne du singulier -N = -ni?). Enfin, les deux dernières lettres de la ligne, avant la lacune, paraissent bien être un *lamed* (L) et un *noun* (N): LN[, et constituer donc le début d'un mot puisqu'elles sont précédées d'un petit espace blanc. On pourrait peut-être voir dans la première lettre la préposition L- «à», «pour», accolée à un mot qui commence par un *noun* (N)¹⁰⁰.

Prenant en considération toutes les remarques et toutes les observations critiques contenues dans ce commentaire philologique, on pourrait proposer, provisoirement, la traduction suivante de la partie phénicienne de la bilingue:

- (lg. 1) *A ma Dame, à 'Ashtart, j'ai fait ce T'L - -, moi [- - - - - = nom de personne],*
 (lg. 2) *filz du roi 'Abdalonim, roi des Sidoniens, pour le salut de tofus les navigateurs],*
 (lg. 3) *qui (?) - - - - - pour (?) toutes les MŠ'T que (?)...*

En comparant la partie phénicienne de la bilingue avec la partie grecque, on peut, en dépit même des lacunes et des incertitudes du texte phénicien, relever que ce dernier était non seulement, comme on l'a déjà dit, plus long que le texte grec¹⁰¹, mais aussi et surtout qu'il était beaucoup plus développé et plus détaillé. Ainsi, si le texte grec, rédigé, d'une manière plus anonyme, à la troisième personne, mentionne la déesse Aphrodite sans aucune épithète et donne à Abdalonymos simplement le titre de «roi de Sidon», le texte phénicien, rédigé à la première personne

96. *Psaumes*, 141, 2.

97. *Juges* 20, 38-40. Voir également ce terme dans un ostracon hébreu de *Lakish* (Nr. 4 lg. 10 = *KAI* 194, lg. 10).

98. II *Samuel* 11, 8; *Jérémie* 40, 5; *Ezéchiel* 20, 40; *Zacharie* 6, 10.

99. W. Von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, p. 629, col. II.

100. Plutôt que de considérer les deux lettres comme formant un mot LN.

101. Voir, ci-dessus, p. 19.

du singulier, accole à la déesse 'Ashtart l'épithète de «ma Dame» et présente le père du dédicant comme «le roi 'Abdalonim, roi des Sidoniens». Fait plus significatif et plus important encore: là où le texte grec se contente d'indiquer que l'objet offert à Aphrodite l'était «pour les marins», le texte phénicien indique: «pour le salut de tous les marins qui...», en donnant sans doute, à la ligne 3, des précisions sur l'activité de ceux-ci, précisions que l'état matériel du texte nous empêche, actuellement, de connaître.

MAURICE SZNYCER

Η ΚΟΡΗ ΤΗΣ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ

(Πί ν. 2-5)

Το 1980 έγινε από την ΚΔ' Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Κρήτης¹ ανασκαφική έρευνα μικρής κλίμακας στο οικόπεδο της Έλλης Μανδουραράκη στην περιοχή Βιγλιά Ιεράπετρας και επί της οδού Παύλου Κούπερ, όπου τοποθετείται, σύμφωνα με τις πηγές και τις ανασκαφικές έρευνες των τελευταίων χρόνων, η αρχαία Ιεράπυτνα, πόλη σημαντική της Κρήτης με μεγάλη πολιτική, οικονομική και οικοδομική δραστηριότητα στα ρωμαϊκά χρόνια². Ως τον πόλεμο του 1940, οπότε και καταστράφηκε, σώζόταν στο οικόπεδο αυτό, σε μεγάλο ύψος, οικοδόμημα, που σύμφωνα με τις πληροφορίες των κατοίκων και την περιγραφή των περιηγητών του 18ου και 19ου αι. πρέπει να ταυτιστεί με το μεγάλο θέατρο ή ίσως το αμφιθέατρο της πόλης³.

Σ' αυτόν λοιπόν το χώρο και στη νότια πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε το ακέφαλο γυναικείο άγαλμα που θα εξετάσουμε εδώ — το καλύτερο γλυπτό έκθεμα της Αρχαιολογικής συλλογής Ιεράπετρας — μαζί με ένα δεύτερο γυναικείο άγαλμα και έναν κορμό υπερφυσικών διαστάσεων (ΑΕ Ιερ. 833, 834 και 835)⁴.

Το άγαλμα 833, από λευκό μάρμαρο, σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση, με μικρές αποκρούσεις στις ράχες των πτυχών και στις παρυφές του ιματίου. Λείπουν το ένθετο κεφάλι με το λαιμό, το δεξί χέρι από τον ώμο και το αριστερό από τον αγκώνα, όπου διακρίνεται τμήμα του στρογγυλού τόρμου και στο κέντρο του άλλος μικρότερος τετράγωνος διατομής με ίχνη σκουριάς από το σιδερένιο σύνδεσμο, που ένωνε το βραχίονα με το λυγισμένο σε ορθή γωνία πήχυ. Η πλίνθος, συμφυής, ελλειψοειδής, ύψ. 0,10 μ., σώζεται ακέραιη, ακολουθεί στενά το περίγραμμα του αγάλματος και φαίνεται πως έμπαινε ένθετη σε βάση⁵. Το ύψος του αγάλματος χωρίς την πλίνθο φτάνει το 1,38 μ. Υπολογίζοντας και το λαιμό με το κεφάλι γύρω στα 0,25 μ. φτάνουμε στο φυσικό μέγεθος.

Η μορφή είναι ντυμένη με χιτώνα, που είναι ορατός μόνο στο δεξιό ώμο με πτυχές κυματοειδείς σχεδόν επίπεδες, στη δεξιά ωμοπλάτη αδρά δουλεμένος και κάτω από την απόληξη του ιματίου, όπου με πυκνές κάθετες πτυχές πέφτει πάνω στην πλίνθο. Πάνω από το χιτώνα

1. Ευχαριστώ τον προϊστάμενο της ΚΔ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Έφορο Κ. Δαβάρα, που με μεγάλη προθυμία μου παραχώρησε τη δημοσίευση του ευρήματός του, και τον καθηγητή μου στο ΑΠΘ Δ. Παντερμαλή για τη βοήθειά του.

2. Κρητ. Χρον. 1-25 (1947-1973), ανασκαφικά χρονικά. Ν. Παπαδάκης, Ιεράπετρα, 1982.

3. Στ. Σπανάκης, Το θέατρο στη ρωμαϊκή Κρήτη, Πεπραγμένα Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου Β', 1968, σ. 142. Τ. Β. Spratt, Travels and Research in Crete, τ. 1, London 1865. Επιστολή του Onorio Belli, περιηγητή και γιατρού του 16ου αι. προς το θείο του Valerio Barbarano στις 11 Οκτωβρίου 1586.

4. Το χρονικό της ανασκαφής στο ΑΔ 35 (1980): Χρονικά (υπό εκτύπωση).

5. Η βάση που πατάει σήμερα το άγαλμα βρέθηκε στον ίδιο χώρο μ' αυτό, αλλά δε φαίνεται να του ανήκει.

το μακρύ ιμάτιο καλύπτει εντελώς το σώμα τυλίγοντάς το τόσο σφιχτά, ώστε να διακρίνεται κάτω από αυτό η καλλιγράμμη διάπλάσή του. Ξεκινώντας από τον αριστερό ώμο το ιμάτιο καλύπτει την πίσω όψη, περνάει κάτω από τη δεξιά μασχάλη προς τα εμπρός και καταλήγει πάλι στον αριστερό ώμο τυλίγοντας τον αντίστοιχο βραχίονα ως τον αγκώνα. Κάτω από αυτόν σχηματίζεται το άνοιγμα του ιματίου με πολλές κυματοειδείς πτυχές. Μεγάλη αναδίπλωση του ιματίου διατρέχει το στήθος από τη δεξιά μασχάλη ως τον αριστερό ώμο και πέφτει στην πλάτη με κάθετες πτυχές που φτάνουν ως την αρχή της κνήμης. Η αναδίπλωση αυτή καλύπτει εντελώς το δεξιό μαστό και περιορίζει τον αριστερό μέσα σ' ένα τριγωνικό πλαίσιο πτυχών.

Για να τονιστεί η ραδινότητα του σώματος και να συγκρατηθεί το ιμάτιο, μαζεύεται το πίσω τμήμα του στο ύψος του αριστερού ισχίου σε μια κάπως στρογγυλή μάζα πτυχών, η οποία σφίγγεται και συγκρατείται ανάμεσα στον αριστερό αγκώνα και στο αντίστοιχο ισχίο (Πίνακ. 2 α-β).

Η πίσω όψη είναι δουλεμένη με λιγότερη προσοχή, ίσως επειδή δε θα ήταν ορατή. Μόλις διακρίνεται η παρυφή του ιματίου που διατρέχει διαγώνια την πλάτη, σχεδόν επίπεδη. Στην αναδίπλωση του ιματίου που πέφτει στην αριστερή ωμοπλάτη, μικρό τμήμα σε σχήμα λοξού παραλληλόγραμμου δουλεμένο με το βελόνι, με αναθύρωση γύρω και υπολείμματα σιδερένιου συνδέσμου στο κέντρο, δείχνει πως ένα τμήμα του υφάσματος είχε προστεθεί εδώ από ξεχωριστό κομμάτι μαρμάρου⁶.

Στην πλίνθο του αγάλματος επίσης ένα μικρό κομμάτι εμπρός και δεξιά, κάτω ακριβώς από το άνοιγμα του ιματίου, είναι χτυπημένο με το βελόνι. Φαίνεται πως στο σημείο αυτό το ιμάτιο έφτανε αρχικά ως την πλίνθο και αργότερα αφαιρέθηκε και δουλεύτηκαν οι πτυχές του χιτώνα, χωρίς να μπει ο τεχνίτης στον κόπο να λειάνει το τμήμα αυτό, όπως την υπόλοιπη επιφάνεια της πλίνθου και να αφαιρέσει και το μικρό πουντέλλο που απομένει (Πίνακ. 3 γ).

Η μορφή σε ήρεμη στάση ρίχνει το βάρος της στο αριστερό πόδι και λυγίζει το δεξί φέρνοντάς το με άνεση λοξά προς τα πίσω και πατώντας σ' όλο το πέλμα. Η στάση αυτή των ποδιών δημιουργεί την όλη κίνηση της μορφής, το αριστερό ισχίο ανεβαίνει και πλησιάζει το στήθος, η κοιλιά προβάλλεται. Οι ριπιδωτές πτυχές που ξεκινούν από το αριστερό ισχίο, απλώνονται πάνω στο δεξιό μηρό και ξαναμαζεύονται στο μέσο της πλάτης, καθώς και οι τοξωτές πτυχές που περιβάλλουν διακριτικά την κοιλιά, γεννιούνται από αυτήν την κίνηση της λεκάνης και ταυτόχρονα την υπογραμμίζουν (Πίνακ. 3 α). Αντίθετα, στο πάνω μέρος του κορμού ο δεξιός ώμος ανασηκώνεται και ισορροπεί την κίνηση, ενώ όλο το πάνω μέρος του κορμού τραβιέται ελαφρά προς τα πίσω.

Στο άγαλμά μας φάνηκε με την πρώτη ματιά πως επαναλαμβάνεται ένας γνωστός αγλαμτικός τύπος, που κατέχει σημαντική θέση στη σειρά των γυναικείων ντυμένων αγαλμάτων του 4ου αι. π.Χ., με διασημότερους αντιπροσώπους την Κόρη της Βιέννης, συμπληρωμένη ως Ευτέρπη (Inv. N. 157), και την Κόρη της Φλωρεντίας, επονομαζόμενη Ουρανία (Inv. N. 120)⁷.

6. Δυστυχώς δεν υπάρχει φωτογραφία της πίσω όψης, γιατί το άγαλμα είναι ήδη τοποθετημένο στην έκθεση της Συλλογής Ιεράπετρας, μπροστά σε τοίχο και η μετακίνησή του θα ήταν δύσκολη και επικίνδυνη.

7. R. von Schneider, *Jahrbücher der Kunstsammlungen des allerh. Kaiserhauses zu Wien*, 1894. R. Sacken - F. Kenner, *Die Sammlungen des K. K. Münz- und Antiken-Cabinetes*, Wien 1866, σ. 39. W. Amelung, *Florentiner Antiken*, München 1893, σ. 32-36. G. Mansuelli, *Galleria degli Uffizi, Le sculture*, I, σ. 60-61. Helbig-Speier, *Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischen Altertümer in Rom*, Tübingen 1963, 3, σ. 271.

Ο τύπος της νεαρής γυναικείας μορφής με τη χαρακτηριστική ενδυμασία άρχισε να μελετάται τις τελευταίες δεκαετίες του περασμένου αιώνα σε μια σειρά αττικών αναθηματικών και ψηφισματικών αναγλύφων του 4ου αι. π.Χ., καθώς και σε μια σειρά αγαλμάτων της ίδιας εποχής. Από αυτά τα ανάγλυφα τα περισσότερα απεικονίζουν τις ελευσινιακές θεότητες⁸ (Π ή ν. 5 α-β), ενώ τα αγάλματα είναι όλα συμπληρωμένα ως προς τα σύμβολα που κρατούν⁹.

Στηριγμένοι οι μελετητές στα ανάγλυφα που απεικονίζουν τις ελευσινιακές θεότητες και κυρίως στο ανάγλυφο της Ελευσίνας που φαίνεται ότι παριστάνει την Κόρη και τη Δήμητρα σε γνωστούς αγαλαμικούς τύπους της μεγάλης πλαστικής, δέχονται ότι στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. επινοήθηκε ο τύπος αυτός, βασισμένος βέβαια σε παλιότερα πρότυπα, για να απεικονίσει την Κόρη που η λατρεία της ήταν σε άνθηση τα χρόνια αυτά¹⁰, με βασικά χαρακτηριστικά τη στάση και την ενδυμασία. Στη διάρκεια των επόμενων χρόνων διαμορφώθηκαν με περισσότερο ή λιγότερο ουσιώδεις αλλαγές οι διάφοροι τύποι, οι οποίοι όμως κράτησαν τη βασική σύνθεση και την ενδυμασία και διαδόθηκαν σε ανάγλυφα, γλυπτά, ειδώλια και αγγεία¹¹, όχι μόνο στην κλασική εποχή, αλλά και στα ελληνιστικά και στα ρωμαϊκά χρόνια σε διάφορες αναπλάσεις¹².

Από τη σύγκριση της Κόρης της Ιεράπετρας¹³ με τις διάφορες ομάδες που σχηματίστηκαν από τα αντίγραφα του ίδιου περίπου τύπου, φάνηκε ότι το άγαλμά μας ανήκει στην ομάδα της Κόρης της Βιέννης (Π ή ν. 4), με την οποία εμφανίζει τα περισσότερα κοινά χαρακτηριστικά. Στην ίδια ομάδα ανήκει επίσης και ένα αντίγραφο στο Palazzo Margherita¹⁴.

Η στάση, ο τύπος και η ενδυμασία είναι όμοια και στα τρία αντίγραφα. Οι διαφορές βρίσκονται σε ορισμένες λεπτομέρειες της ενδυμασίας, στην εργασία των τεχνιτών και στη μικρή τους χρονική διαφορά.

Στην Κόρη της Ιεράπετρας, όπως και στο άλλο αντίγραφο, στη Μούσα του Palazzo Margherita (Π ή ν. 5 γ), δεν υπάρχει το τμήμα του ιματίου που πέφτει πάνω από τον αριστερό πήχυ της Βιεννέζας, απλωμένο με κυματοειδείς πτυχές. Αντίθετα ακόμα και με τις δύο, το άγαλμα της Ιεράπετρας δε φοράει σανδάλια, αλλά κλειστά υποδήματα¹⁵.

Σημαντικότερες είναι οι διαφορές που εντοπίζονται στον τρόπο με τον οποίο οι δύο τε-

8. Τα πιο γνωστά: ανάγλυφο στο Μ. Ελευσίνας (G. Mylonas, Eleusis, εικ. 74), στη Νάπολη (M. Bieber, Ancient Copies, Contributions to the History of Greek and Roman Art, New York 1977, εικ. 796), στο Λούβρο (Overbeck, πίν. XIV 2).

9. Τα σημαντικότερα αγάλματα του τύπου είναι συμπληρωμένα με σύμβολα Μουσών: της Φλωρεντίας και του Βατικανού με σφαίρα και διαβήτη, της Βιέννης με αυλούς, του Palazzo Margherita με μάσκα θεατρική, ενώ στα υπόλοιπα λείπουν τελείως τα χέρια.

10. M. Nilsson, GGR I, 1941-1950.

11. M. Ruhlmann, Die eleusinischen Göttinnen. Entwicklung ihrer Typen in der attischen Plastik, Strassburg 1901. B. Neutsch, Studien zur vortanagräisch-attischen Koroplastik, Berlin 1952, Jdl, EH 17.

12. R. Kabus-Jahn, Studien zu Frauenfiguren des 4. Jhdts v. Chr., Darmstadt 1963, σ. 1-22. M. Bieber, ό.π.

13. Ο όρος Κόρη που χρησιμοποιείται εδώ για το άγαλμα της Ιεράπετρας υποδηλώνει απλώς μια νεαρή γυναικεία μορφή και όχι αναγκαστικά την Περσεφόνη.

14. O Ruhlmann, ό.π., σ. 73, 75, τοποθετεί στην ίδια ομάδα ένα άγαλμα από τη Βαρκελώνη (EA 1801) και τη μορφή της Κόρης σε μια υδρία από την Κύμη (Overbeck, πίν. XVIII, 20).

15. Κλειστά υποδήματα φορούν η πρώτη Μούσα της δεύτερης πλάκας της βάσης της Μαντίνειας και η Ουρανία στο Palazzo Konservatore (Scala II, 1, πίν. 10), οι οποίες δεν ανήκουν βέβαια στην ομάδα της Κόρης της Βιέννης, αλλά γενικά στο μοτίβο της Κόρης του 4ου αι. π.Χ. που αναφέραμε παραπάνω.

χνίτες, του αγάλματος της Βιέννης και της Ιεράπετρας, αποδίδουν το σώμα και το ύφασμα και στον τρόπο με τον οποίο προσπαθούν να πετύχουν την αίσθηση του όγκου.

Το χοντρό, πολύπτυχο, ογκώδες τμήμα του χιτώνα που μένει ακάλυπτο στο δεξιό ώμο της Βιεννέζας, γίνεται εδώ λεπτότερο με μικρές επίπεδες κυματοειδείς πτυχές, κολλάει στο σώμα και δίνει την αίσθηση της εξαιρετικής διαφάνειας (Πίνακ. 3 β). Πάνω στα πόδια της Κόρης μας οι πτυχές του χιτώνα χάνουν την κίνηση και την καμπυλότητα, με τις οποίες αγκάλιαζαν τα κάτω άκρα της Κόρης της Βιέννης, γίνονται κάθετες και αφύσικες.

Το ιμάτιο τυλίγεται όμοια και στα δύο αντίγραφα, σχηματίζει τον ίδιο χαρακτηριστικό στρογγυλό όγκο, που πιέζεται στο αριστερό ισχίο, τις ίδιες αναδιπλώσεις που διατρέχουν το στήθος καλύπτοντας το δεξιό μαστό και αφήνοντας ελεύθερο τον αριστερό μέσα στο τρίγωνο των πτυχών, τις ίδιες οριζόντιες πτυχές στην κοιλιά. Οι διαφορές εντοπίζονται στο κάτω μέρος του κορμού και στον τρόπο απόδοσης του ενδύματος. Ενώ στην Κόρη της Βιέννης οι πτυχές του ιματίου προχωρούν ευθείες και αραιές, στην Κόρη της Ιεράπετρας πυκνώνουν, καμπυλώνονται και αγκαλιάζουν σφιχτότερα τη δεξιά κνήμη, φανερώνοντας τη διαφορά των δύο τεχνιτών στην αντίληψη του όγκου. Έτσι, ενώ ο τεχνίτης της Βιεννέζας έδωσε στις πτυχές χαρακτήρα πλαστικό, ο δικός μας έδωσε χαρακτήρα χρωματικό, ενώ ο πρώτος έντυσε το έργο του με ένα βαρύ, χοντρό ιμάτιο με λίγες πτυχές, που δεν αφήνει να φανεί το σώμα κάτω από αυτό, ο δεύτερος έκανε το ιμάτιο λεπτότερο, διαφανές, να διαγράφει με πολλή καθαρότητα το σώμα και τα πόδια που στη Βιεννέζα μόλις και με βοηθό τη φαντασία γίνεται αντιληπτή η διάπλασή τους. Η αίσθηση της παιδικότητας που αποπνέει η Κόρη της Βιέννης χάνεται και μεταμορφώνεται στο αντίγραφο της Ιεράπετρας σε μια τέλεια πλασμένη γυναίκα. Οι πτυχές γίνονται περισσότερο διακοσμητικές και γραμμικές, κυρίως στα πόδια και στο άνοιγμα του ιματίου, ο όγκος πετυχαίνεται με τις φωτοσκιάσεις.

Ο τεχνίτης της Κόρης μας εξάντλησε τον εαυτό του στη λεπτολόγα αυτή πτυχολογία φτάνοντας ίσως στην υπερβολή, άφησε όμως και του ξεφυγαν ή έδειξε αδυναμία στην κατανόηση ή στην αντιγραφή λεπτομερειών που χρειάζονταν περισσότερη φροντίδα και φαντασία, και που τις παρουσιάζει το αντίγραφο της Βιέννης, όπως στην απόδοση του υφάσματος που συγκρατείται ανάμεσα στον αριστερό αγκώνα και στο ισχίο και που είναι πολύ αδρά δουλεμένα, σαν κάτι χωρίς σημασία (Πίνακ. 2 β), ή στην απόδοση της αναδίπλωσης του ιματίου στο στήθος, που δεν κατάφερε με τις πολλές ευθύγραμμες τρυπανιές να της δώσει πλαστικότητα και όγκο.

Για τη θέση των χεριών του αγάλματος έχουμε αρκετά στοιχεία. Το αριστερό χέρι που ως τον αγκώνα είναι κολλημένο στο σώμα, θα πρέπει να συμπληρωθεί όπως αυτό της Κόρης της Βιέννης, δηλαδή ο πήχυς σε ορθή γωνία με το βραχίονα και λίγο προς τα έξω, σύμφωνα με το μικρό τμήμα που σώζεται. Όσον αφορά όμως στο δεξί χέρι, η εντονότερη αντίρροπη κίνηση και η κατά τι μεγαλύτερη ανύψωση του δεξιού ώμου μας αναγκάζει να υποθέσουμε λίγο διαφορετική τη θέση του. Στην περίπτωση της Κόρης μας θα πρέπει τουλάχιστον ως τον αγκώνα το χέρι να εκτεινόταν κάθετα προς το σώμα και όχι λοξά προς τα κάτω, όπως της Βιεννέζας. Πλησιάζουμε δηλαδή περισσότερο στο αντίγραφο του Palazzo Margherita (Πίνακ. 5 γ).

Για τη χρονολόγηση της Κόρης της Ιεράπετρας δεν μπορούμε να στηριχτούμε σε ανασκαφικά δεδομένα ή στην αδιάψευστη μαρτυρία μιας επιγραφής, παρά μόνο στη στυλιστική μελέτη του ίδιου του έργου. Έτσι, η χρήση του τρυπανιού για να επιτευχθεί η έντονη φωτοσκίαση, η επίπεδη σχεδόν απόδοση του χιτώνα στο δεξιό ώμο με τις κυματοειδείς πτυχές, οι μικρές ευθύγραμμες τρυπανιές στο ιμάτιο και η όλη ζωγραφική περισσότερο παρά πλαστική αντίληψη του έργου μας οδηγούν στην πρώιμη αντωνίνεια περίοδο, όπου και θα τοποθετήσουμε χρονικά το αντίγραφό μας.

Είδαμε προηγουμένως ότι ο τύπος αυτός δημιουργήθηκε αρχικά για να αποδώσει την Κόρη, στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ., πράγμα που αποδεικνύεται από τα ανάγλυφα της εποχής που απεικονίζουν την ελευσινιακή τριάδα και όπου η Περσεφόνη παρουσιάζεται σ' αυτό το μοτίβο κρατώντας στα χέρια της τις δάδες (Πί ν. 5 α-β). Βέβαια, η θέση των χεριών στα ανάγλυφα είναι διαφορετική από αυτήν στα αντίγραφα της μεγάλης πλαστικής· αυτό όμως φαίνεται ότι οφείλεται στους τεχνίτες των αναγλύφων που πρέπει να προσαρμόσουν την παράσταση με βάση τους νόμους του αναγλύφου.

Τα αντίγραφα του τύπου που μας σώζονται χωρίς τα αυθεντικά τους χέρια και τα σύμβολα, οι μελετητές τα συμπληρώνουν με δάδες και δέσμη από στάχυα και απορρίπτουν τη συμπλήρωση με σύμβολα των Μουσών¹⁶.

Ωστόσο, τίποτε δεν εμπόδισε τον τύπο αυτό να χρησιμοποιηθεί στη συνέχεια για την απεικόνιση και άλλων νεαρών θεοτήτων, π.χ. της Άρτεμης, της Υγείας, των Μουσών¹⁷, αποδεικνύοντας το καθαρά καλλιτεχνικό ενδιαφέρον των αρχαίων τεχνιτών για το πρωτότυπο μοτίβο του ενδύματος πέρα από το δεσμευτικό χαρακτήρα της παράστασης της Κόρης.

Όσον αφορά στο άγαλμα της Ιεράπετρας δεν έχουμε κανένα στοιχείο για τα σύμβολα που κρατούσε ή κάποια άλλη εξωτερική ένδειξη ότι έχουμε να κάνουμε με απεικόνιση της Περσεφόνης. Ο τόπος εξάλλου όπου βρέθηκε και η ταύτισή του με το μεγάλο θέατρο της Ιεράπυτνας κάνουν ακόμα δυσκολότερο το συσχετισμό του με τη μεγάλη ελευσίνια θεότητα¹⁸.

Η Kabus-Jahn δέχεται για την Κόρη της Βιέννης και για το άλλο αντίγραφο του Palazzo Margherita ότι εικονίζουν Μούσες ή ποιήτριες, και μάλλον ποιήτριες, βασιζόμενη στο φυσικό τους ύψος και στα προσωπογραφικά τους χαρακτηριστικά¹⁹, και συγκρίνει με αυτές ένα άγαλμα από το Wörlitz που παρουσιάζει στυλιστική και ενδυματολογική συγγένεια και που διατηρεί ακόμα τα υπολείμματα της λύρας ή κιθάρας που κρατούσε²⁰. Θα μπορούσαμε ίσως και για την Κόρη της Ιεράπετρας να δεχτούμε μια παρόμοια συμπλήρωση, αν και μέχρι τώρα έχουμε μόνο σποραδικές ενδείξεις της παρουσίας των Μουσών σε θέατρα, παρά τη μεγάλη τους θεματολογική συγγένεια με το χώρο και παρά το ότι θα πρέπει να ήταν προσφιλές θέμα για τους Ρωμαίους, που αρέσκονταν στην έκθεση σειράς μορφών²¹. Αγάλματα ποιητριών επίσης παραδίδονται συχνά για το τέλος του 4ου αι. π.Χ.²², ενώ στη ρωμαϊκή εποχή φαίνεται ότι τοποθετούνταν συχνά στα θέατρα²³.

16. R. von Schneider, JKS 1894, σ. 135 κ.ε. W. Amelung, Florentiner Antiken, σ. 32-36.

17. Ανάγλυφα της Άρτεμης από την Ερέτρια στο ΕΑΜ (ΑΕ 1911, σ. 33, πίν. 21, ΑΕ 1900, πίν. 2,1), της Άρτεμης από το ιερό της Άρτεμης Καλλίστης στην Αθήνα (ΒΧΗ 51 (1927), πίν. 8), τα ανάγλυφα της Υγείας από την Επίδαυρο στο ΕΑΜ 1427 και από την Ελευσίνα (ΑΜ 17 (1892), εικ. 2), η βάση των Μουσών από τη Μαντίνεια: η Μούσα με τους αυλούς. Ακόμη μορφές θνητών π.χ. στη μαρμάρινη λήκυθο του Metropolitan Museum της Νέας Υόρκης (ΑΜ 85 (1970), πίν. 34).

18. Δεν έχω υπόψη κανένα άγαλμα ή ανάγλυφο της ελευσίνιας τριάδας που να προέρχεται από χώρο θεάτρου.

19. R. Kabus-Jahn, ό.π., σ. 12. Αντίθετη η Inge Linfert-Reich, Musen und Dichterinnenfiguren des 4. und frühen 3. Jhdts, Köln 1971, σ. 43-47.

20. Arndt-Amelung, Photographische Einzelaufnahmen antiker Sculpturen, München 1912, σ. 397.

21. Christoph Schwingenstein, Die Figurenausstattung des griechischen Theatergebäudes, München 1977, σ. 56-57.

22. R. Kabus-Jahn, ό.π., σ. 12.

23. Chr. Schwingenstein, ό.π. Μια σειρά από εικόνες ποιητριών αναφέρονται στον κατάλογο των αγαλμάτων του Τατιανού. Βρίσκονταν πιθανά στη στοά του θεάτρου του Πομπηίου στη Ρώμη.

Η βάθυνση για το ένθετο κεφάλι βεβαιώνει ότι πρόκειται για άγαλμα εικονιστικό, είτε αυτό ήταν μιας διάσημης ποιήτριας, είτε τιμητικό άγαλμα δωρήτριας ή ευεργέτριας²⁴, είτε εικόνα δημόσιας προσωπικότητας. Το άγαλμα, για παράδειγμα, της Πλωτίνας, γυναίκας του Τραϊανού, στο Λούβρο, και της Ρηγίλλας, γυναίκας του Ηρώδη του Αττικού και δωρήτριας του Νυμφαίου στην Ολυμπία, είναι ρωμαϊκές αναπλάσεις του τύπου της Κόρης²⁵ (Πί ν. 5 δ-ε).

Έτσι, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι το άγαλμά μας παρίστανε μια σημαίνουσα μορφή της αντωνίνειας περιόδου, χωρίς όμως να μπορούμε να συμπληρώσουμε τα σύμβολα που κρατούσε στα χέρια, μια που δεν έχουμε καμιά ένδειξη από το ίδιο το άγαλμα ή από εξωτερικά δεδομένα αφενός και αφετέρου γιατί στα λίγα αντίγραφα που σώθηκαν παρατηρούμε για κάθε παράδειγμα μια αξιοπρόσεχτα μοναδική λύση στη συμπλήρωση. Ελπίζουμε πως η προσεχής συστηματική ανασκαφή του χώρου του θεάτρου θα μας δώσει περισσότερα στοιχεία για την ασφαλέστερη συμπλήρωσή του.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ

24. Chr. Schwingenstein, ό.π. Στη ρωμαϊκή εποχή εμφανίζονται συχνά γυναίκες δωρήτριες και ευεργέτριες και επομένως τιμώνταν συχνότερα με αγάλματα.

25. M. Bieber, ό.π., σ. 196-197.

ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΥΣΤΕΡΟΚΛΑΣΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΜΑΛΙΑΔΑ*

(Σχέδ. 1-22· Πίν. 6-11)

Τον Οκτώβριο του 1980, κατά τις εργασίες διαμόρφωσης αγροκτήματος για καλλιέργεια κηπευτικών με μηχανικό εκσκαφέα, αποκαλύφθηκε στο Παλούκι Αμαλιάδας (θέση Παλιόμυλος) τμήμα νεκροταφείου με ταφές σε πίθους και ένας κεραμοσκεπής τάφος, υστεροκλασικών χρόνων. Οι δύο μερικά καταστραμμένοι ταφικοί πίθοι και ο κεραμοσκεπής περιείχαν αξιόλογη κεραμική, σχεδόν μια εικοσάδα ακέραιων αγγείων. Η έρευνα που έγινε στη συνέχεια στο αγρόκτημα με τη μορφή σωστικής ανασκαφής από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ολυμπίας αποκάλυψε έναν ακόμη κεραμοσκεπή τάφο με «εκτάδην» ταφή που περιείχε μελαμβαφές φιαλίδιο του 4ου αι. π.Χ. (Π 3608). Βρέθηκε και ένας τρίτος πίθος καταστραμμένος από παλιά με τις καλλιέργειες (Π 3638), που περιείχε μόνον υπολείμματα μικρών οστών και είχε επιδιορθωθεί στην αρχαιότητα με συνδέσμους από μολύβι¹. Από τη συνολική έκταση του αγροκτήματος (περίπου 11 στρέμματα) συγκεντρώθηκαν μελαμβαφή και άβαφα όστρακα από διάφορα αγγεία (κυρίως βάσεις και λαβές), τμήματα χείλους από δύο τουλάχιστον ακόμα πιθάρια, ενώ μια από τις δοκιμαστικές τομές αποκάλυψε σύνολο οστράκων, κεραμίδων στρωτήρων και άλλων λακωνικού τύπου χωρίς τις αναμενόμενες ενδείξεις για την ύπαρξη κεραμικού κλιβάνου που θα δικαιολογούσε και την παρουσία ενός και μοναδικού «στηρίγματος» (σφήνας)².

* Θέλω να ευχαριστήσω θερμά και από τη θέση αυτή την Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων και Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ολυμπίας κατά το 1980 κ. Ισμ. Τριάντη, που με ευγένεια μου παραχώρησε το δικαίωμα δημοσίευσης του ευρήματος από την Αμαλιάδα, καθώς και για κάθε χρήσιμη συμβουλή της πάνω στο θέμα.

Μια σύντομη παρουσίαση του ευρήματος δημοσιεύθηκε από την υπογραφομένη στην Επετηρίδα της Εταιρείας Ηλειακών Μελετών (Τόμος Α', Εν Αθήναις 1982, σ. 489-504). Τα σχέδια των αγγείων για το άρθρο αυτό έγιναν από τον καλλιτέχνη ζωγράφο Στ. Ανδρουτσάκη. Οι φωτογραφίες οφείλονται στις Α. Μπαρτζιώτη, Ινώ Ιωαννίδου και στον Κ. Κωνσταντόπουλο.

Η μελέτη αυτή είχε ήδη κατατεθεί, όταν το καλοκαίρι του 1985, σε τυχαία ανεύρεση ταφικού πίθου στην πόλη της Ανδραβίδας βρέθηκαν δύο ακόμα ωοειδείς λήκυθοι (Π 4036, Π 4037) και μία αρυβαλλόσχημη (Π 4038) «ηλειακού» τύπου, ώστε το Σχέδ. 20 που παραθέτουμε να συμπληρώνεται με μία ακόμη θέση, ενδεικτική για τη διάδοση της κεραμικής στην Ηλεία. Τον Έφορο Αρχαιοτήτων Ολυμπίας κ. Άγγ. Λιάγκουρα ευχαριστώ που μου επέτρεψε να μνημονεύσω το εύρημα.

1. Όμοιες περιπτώσεις είναι γνωστές ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους. Ενδεικτικά σημειώνουμε μια περίπτωση ταφικού πίθου του 4ου αι. π.Χ. που είχε επιδιορθωθεί με συνδέσμους από μολύβι και βρέθηκε στη θέση Λαμπραίικα της κοινότητας Στρουσίου (περιοχή Ανδραβίδας), ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 339.

2. Πήλινα «στηρίγματα» έχουν βρεθεί στη γειτονική Αρχαία Ήλιδα, Θ. Καράγιωργα, ΑΑΑ IV (1971), σ. 27-31, εικ. 7. Άλλα όμοια προέρχονται από την Ερέτρια, Π. Θέμελης, ΠΑΕ 1975, σ. 40-41, πίν. 18β και υποσημ. 1, όπου και σχετική βιβλιογραφία, ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 479-80, Πίν. 315ε. Γενικότερα για τα αντικείμενα βλ. Α. Καλογερούλου, ΑΑΑ III (1970), σ. 429-34, εικ. 6 (Επιτάλιον), εικ. 7-8 (Αθήναι, οδός Δαμοφώντος 5), εικ. 10 (υποθετική αναπαράσταση της θέσης των στηριγμάτων σε κεραμικό κλιβάνο). Επίσης βλ. W. Biers, ΑΑΑ IV (1971), σ. 414-16, εικ. 1. Πρβλ. επίσης Ath. Agora V, σ. 116, πίν. 50 (Μ 340). Για μια διαφορετική ερμηνεία των αντικειμένων βλ. ΑΔ 16 (1960), σ. 37, Πίν. 13β. Επίσης βλ. σχετικά Αικ. Δεσποίνη, ΑΕ 1982, σ. 68 και υποσημ. 3.

Οι δύο πίθοι βρέθηκαν πλαγιασμένοι στο αμμουδερό χώμα με το στόμιο προς ΝΝΔ., σκεπασμένο με ακατέργαστες πλάκες από ασβεστολιθικό αμμόλιθο. Ο ένας (Π 3637) που χρησιμοποιήθηκε μάλλον για παιδική ταφή, είχε ύψος 0,65, ο άλλος (Π 3639) 1,64 μ. Σε κανέναν πίθο δε βρέθηκε ίχνος οστών, καθώς και οι δύο καταστράφηκαν από τον εκσκαφέα μαζί με την ελάχιστη επίχωση που συνόδευε την κεραμική τους. Παρ' όλα αυτά, μοιάζει αναμφισβήτητο ότι και οι δύο πίθοι χρησιμοποιήθηκαν για ταφές.

Το νεκροταφείο δεν παρουσίαζε οργανωμένη μορφή και προφανώς προεκτεινόταν στα γύρω αγροκτήματα. Οι τάφοι (τα τρία πιθάκια και ο κεραμοσκεπής) βρέθηκαν σε ακανόνιστες αποστάσεις μεταξύ τους. Το έδαφος όπου τοποθετήθηκαν είναι αμμουδερό, φαινόμενο συνηθισμένο για νεκροταφεία με ταφές σε πίθους αυτής της περιόδου στην Ηλεία.

Η εικοσάδα των αγγείων που βρέθηκε στα δύο πιθάκια αποδόθηκε στο καθένα κατά προσέγγιση με βάση και τις πληροφορίες των χειριστών του εκσκαφέα. Συγκεκριμένα, στον πίθο 1 (Π 3637), σύμφωνα με τη μαρτυρία των χειριστών, βρέθηκαν τα αγγεία: Π 3611, 3610, 3614, 3613, 3612, 3615 α, β, 3618, 3609. Από περισυλλογή οστράκων στην περιοχή των πίθων 1 και 2, και πολύ κοντά στον πίθο 1 βρέθηκε και το αγγείο Π 3607, που υποθετικά αποδίδουμε στα κτερίσματα του πίθου αυτού.

Στον πίθο 2 (Π 3639), σύμφωνα πάντα με τη μαρτυρία των χειριστών, βρέθηκαν τα αγγεία: Π 3628, 3626, 3627, 3622, 3625, 3623. Επειδή ο εκσκαφέας έσπασε με δύναμη την κοιλιά του πίθου αυτού, ορισμένα αγγεία που βρέθηκαν έξω από τον πίθο 2 αποδόθηκαν επίσης σ' αυτόν κατά προσέγγιση: Π 3629, 3624, 3620, 3621. Τέλος, το αγγείο Π 3617 βρέθηκε επίσης πολύ κοντά στον πίθο 2 κατά την περισυλλογή οστράκων που έγινε στην περιοχή των δύο ταφικών πίθων, πριν αρχίσει η συμπλήρωση της σωστικής έρευνας στο αγρόκτημα.

Χωρίς να έχουμε λοιπόν συγκεκριμένα ανασκαφικά δεδομένα (συνθήκες εύρεσης των αντικειμένων), επιχειρούμε την παρουσίαση του ευρήματος, που χρονολογικά εντάσσεται κατά το μεγαλύτερο μέρος του στο α' μισό του 4ου αι. π.Χ., σαν μια συμβολή στις γνώσεις μας για τα επαρχιακά εργαστήρια της Ηλείας και για τη διάδοση των ληκύθων «ηλειακού» τύπου, που επιχωριάζουν σχεδόν αποκλειστικά στην περιοχή αυτή της Πελοποννήσου³.

Η κεραμική από το Παλούκι Αμαλιάδας μπορεί να διαιρεθεί σε τέσσερις ομάδες, σύμφωνα με τη διακόσμηση των αγγείων: α) μελαμβαφή αγγεία, β) γραπτά αγγεία, γ) ακόσμητα αγγεία, δ) μελαμβαφείς λήκυθοι «ηλειακού» τύπου.

Μελαμβαφή αγγεία

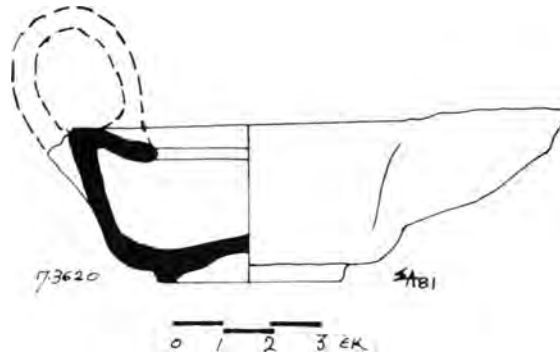
Στην ομάδα αυτή περιλαμβάνονται αγγεία που, σε γενικές γραμμές, εμφανίζουν επίδραση από βασικούς τύπους (σχήματα) αττικών εργαστηρίων⁴, αλλά με πηλό που τρίβεται εύκολα και με μελανό γάνωμα που χάνει τη λάμψη του και απολεπίζεται: χαρακτηριστικά της κεραμικής της περιφέρειας.

1. Π 3620 (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 6 α). Μονόμυξος λύχνος με, σχεδόν, κυλινδρικό και πεπιεσμένο σώμα, μέτρια μύξα και βαθμιδωτή οπή πληρώσεως. Ο τύπος απαντά σε γενικές γραμ-

3. Θέλω να εκφράσω τις ευχαριστίες μου και από τη θέση αυτή προς την πρόην Έφορο Αρχαιοτήτων και Προϊσταμένη της Συλλογής Αγγείων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Β. Φιλιππάκη για την καλοσύνη της να μου δώσει πολύτιμες συμβουλές από την πείρα της πάνω στο θέμα. Επίσης ευχαριστώ τον Έφορο Αρχαιοτήτων Ολυμπίας (κατά το 1981) Κ. Τσάκο για τις χρήσιμες υποδείξεις του.

4. Βλ. γενικά Β. Sparkes - L. Talcott, *Agora*, XXI, Princeton 1970.

μές σε λύχνους από την Αγορά των Αθηνών⁵ και την Ακρόπολη⁶, με μικρότερη όμως μύξα και πιο στρογγυλεμένο σχήμα. Λύχνος του ίδιου τύπου, αλλά αρκετά πρωιμότερος, απαντά στο Ιερό του Ποσειδώνα στην Ισθμία⁷. Ο πηλός είναι ωχροκάστανος (Munsell, Hue 10YR, 7/3 - Very pale brown).

Σχέδ. 1.

Ύψ. 0,032, διάμ. βάσης 0,039, μήκ. 0,10 μ.

2. Π 3610 (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 6 γ). Σκυφοειδής κύλιξ με ελαφρές αποκρούσεις στο χείλος. Λείπουν οι δύο λαβές. Η βάση είναι κυλινδρική και στην κάτω επιφάνεια κοίλη. Το σώμα είναι ανοιχτό, με τοιχώματα πεπεισμένα από την ατυχή όπτηση. Το χείλος είναι απλό. Οι επιφάνειες εσωτερικά και εξωτερικά είναι μελαμβαφείς, εκτός από το «λαιμό» του ποδιού που παραμένει άβαφος. Ο πυθμένας της βάσης είναι μελαμβαφής, εκτός από δύο λεπτούς, ομόκεντρους δακτυλίους, που παραμένουν άβαφοι. Στη στεφάνη της βάσης διακρίνονται αυλάκωσεις. Ο πηλός είναι καθαρός, ρόδινος (Munsell, Hue 7.5 YR, 7/4 - Pink).

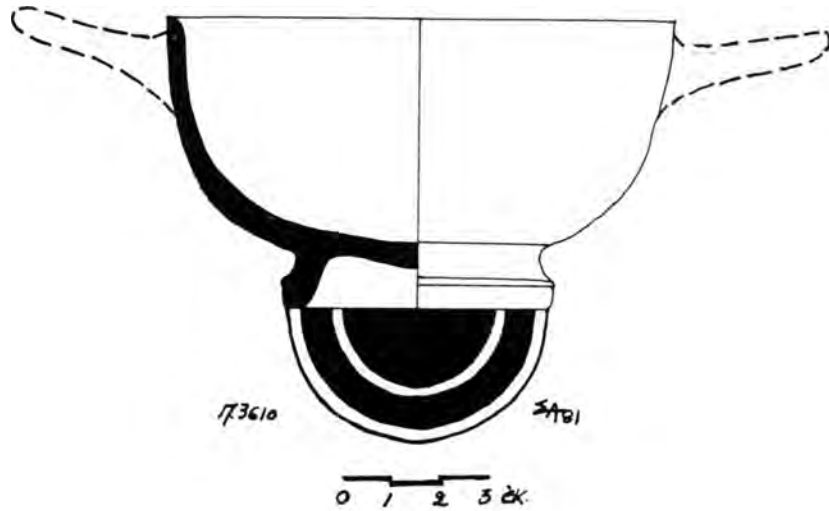
Ύψ. 0,058, διάμ. βάσης 0,054, διάμ. χείλους 0,10-0,11 μ.

3. Π 3611 (Σ χ έ δ. β· Π ί ν. 6 δ). Δίωτο κύπελλο τύπου «bolsal». Λείπει τμήμα του χείλους. Η βάση είναι δακτυλιόσχημη και το χείλος απλό. Οι λαβές είναι οριζόντιες κυλινδρικές (πεταλόσχημες), τοποθετημένες αμέσως κάτω από το χείλος. Στο μέσο του σώματος, στο χείλος, και λίγο πιο πάνω από τη βάση διακρίνονται τρεις ομάδες από παράλληλες εγχάρακτες ζώνες. Οι επιφάνειες εσωτερικά και εξωτερικά, καθώς και ο πυθμένας της βάσης, είναι μελαμ-

5. Πρβλ. R. Hubbard Howland, *Agora IV*, Princeton 1958, τους πλησιέστερους τύπους 23a-23c (πίν. 7-8) με διαφορές στο περίγραμμα, που στο αγγείο της Αμαλιάδας εξέχει ιδιαίτερα πάνω από τη βάση. Τα παραδείγματα της Αγοράς χρονολογούνται από τα τέλη του 5ου μέχρι και το α' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

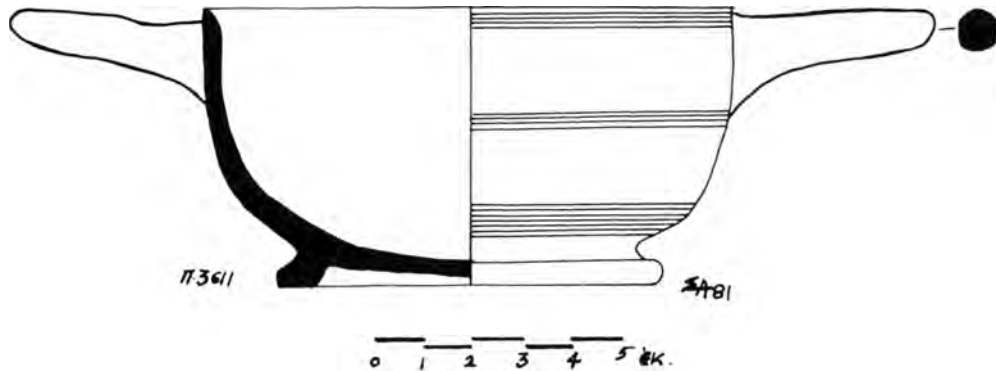
6. ΑΔ 29 (1974): Μελέται, σ. 120, Σχέδ. 4 και Πίν. 79, οι λύχνοι 81, 82, 87 πλησιάζουν προς τον τύπο του λύχνου της Αμαλιάδας, αλλά με λιγότερο τονισμένη άρθρωση στο εξωτερικό περίγραμμα· η οπή πληρώσεως είναι όμοια με του λύχνου 82. Χρονολογούνται στο α' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

7. Πρβλ. Oscar Broneer, *Isthmia III*, σ. 8-9, πίν. 1,32. Ο λύχνος έχει το γενικό σχήμα του λύχνου της Αμαλιάδας, αλλά με πιο ανοιχτή την οπή πληρώσεως, που δεν τονίζεται με αυλάκωση, και είναι πρωιμότερος. Στον 4ο αι. π.Χ. χρονολογείται και ο τύπος του λύχνου 419-15 (*Corinth XIII*, σ. 150, πίν. 100), με μικρή οπή πληρώσεως, μακριά μύξα και πιο ψηλό τοίχωμα, που δεν έχει όμως τη χαρακτηριστική γωνίωση του αγγείου της Αμαλιάδας.

Σχέδ. 2.

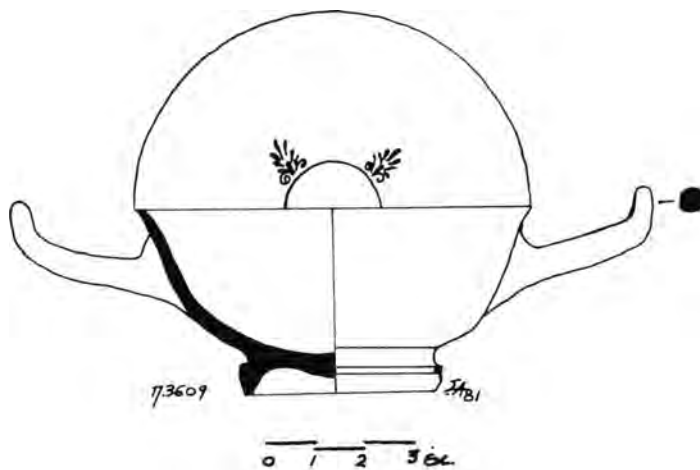
βαφείς. Ο πηλός είναι γκριζος ανοιχτόχρωμος (Munsell, Hue 5Y, 7/1 - Light gray)⁸.
Ύψ. 0,054, διάμ. βάσης 0,075, διάμ. χείλους 0,10 μ.

Σχέδ. 3.

8. Το αγγείο Π 3611 πλησιάζει περισσότερο προς τον τύπο των «bolsals» της Αρχαίας Αγοράς, Agora XII₂, Princeton 1970, εικ. 6 (541 ή 547). Παρόμοιοι είναι και οι τύποι 549 και 550, από τους οποίους ο τελευταίος φέρει και περιφερειακές εγχαραξείς, όπως και το αγγείο της Αμαλιάδας. Για περισσότερα παραδείγματα του τύπου αυτού βλ. Α. Κεραμόπουλλος, ΑΔ 3 (1917), σ. 226, εικ. 163 (3), Σ. Ι. Χαριτωνίδης, ΑΕ 1958, πίν. 23α (δεξιά), όπου και σχετική βιβλιογραφία, Λ. Παρλαμά, ΑΑΑ 1 (1978), σ. 14, εικ. 11-12, όπου το αγγείο που απεικονίζεται διαφέρει ελάχιστα ως προς τη διαμόρφωση της βάσης από το αγγείο της Αμαλιάδας. Τα παραδείγματα χρονολογούνται στο 4^ο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Στον 4ο αι. π.Χ. γενικά χρονολογούνται και τα ακόλουθα: Olynthus V, σ. 190, πίν. 151 κυρίως· επίσης βλ. τα: CVA Italia (29), 1923-1932, Carua, Museo Campano (3), σ. 23, πίν. 17, CVA Suisse I, Geneve I, πίν. 27 (7, 8), CVA Gr. Britain (6), Cambridge I, σ. 40, πίν. XLI, αριθ. 24 (όπου παρόμοιο αγγείο αναφέρεται σαν «cup-cotyle»). Στο σκύφο Π 3610 λείπουν οι λαβές, και το σώμα είναι παραμορφωμένο. Πρόκειται για αποτυχημένη, κατά την όπτηση, κατασκευή. Θα μπορούσε να ανήκει στον τύπο των «cup-skyrhoi» της Αγοράς (πρβλ. Agora, ό.π., πίν. 26, ο τύπος 581).

4. Π 3609 (Σχ έδ. 4· Π ί ν. 6 δ). Κύλιξ χωρίς πόδι. Στο χείλος υπάρχουν ελαφρές αποκρούσεις. Η βάση έχει σχήμα τροχίλου, με κυλινδρική στεφάνη. Το σώμα είναι ανοιχτό. Το χείλος νεύει, με απαλή καμπύλη S, προς τα έξω. Οι λαβές είναι οριζόντιες κυλινδρικές, με πεταλόσχημα άκρα, που κάμπτονται προς τα πάνω και υψώνονται ελάχιστα πάνω από το χείλος. Οι επιφάνειες εσωτερικά και εξωτερικά είναι μελαμβαφείς και στιλπνές. Στον πυθμένα υπάρχει εγχάρακτος κύκλος, στην περιφέρεια του οποίου διατάσσονται ακτινωτά πέντε εμπιέστα ανθέμια. Ο πηλός είναι καθαρός, ρόδινος (Munsell, Hue 5YR, 8/3 - Pink)⁹.

Σχ έδ. 4.

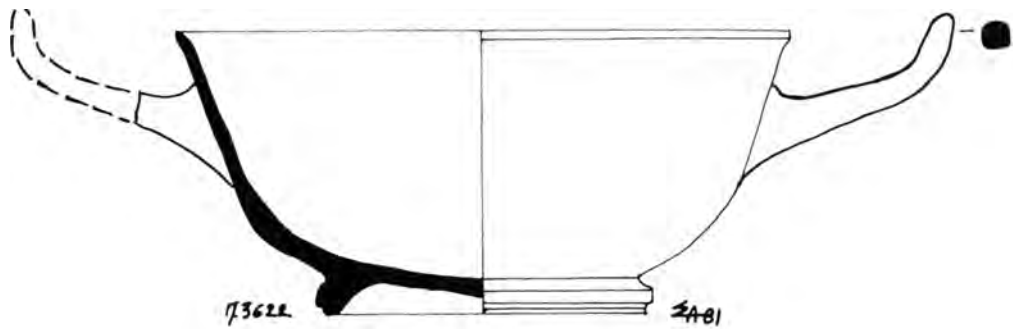
Ύψ. 0,038, διάμ. βάσης 0,042, διάμ. χείλους 0,08 μ.

5. Π 3622 (Σχ έδ. 5· Π ί ν. 6 ε). Σκυφοειδής κύλιξ. Λείπουν δύο τμήματα του σώματος και η μία λαβή στο μεγαλύτερο μέρος της. Η βάση είναι τριμερής, τονισμένη από πλαστικό δακτύλιο. Πάνω και κάτω από το δακτύλιο σχηματίζονται αυλακώσεις (η επάνω είναι εμφανέστερη, καθώς ενοποιείται με τον πυθμένα του αγγείου). Το σώμα είναι ανοιχτό. Το χείλος νεύει ελαφρά προς τα έξω. Οι λαβές είναι οριζόντιες, κυλινδρικές, τοποθετημένες λίγο πιο κάτω από το χείλος. Οι επιφάνειες εσωτερικά και εξωτερικά είναι μελαμβαφείς. Ο πηλός είναι καθαρός, ρόδινος (Munsell, Hue, 7. 5YR, 7/4 - Pink)¹⁰.

Ύψ. 0,059, διάμ. βάσης 0,068, διάμ. χείλους 0,12 μ.

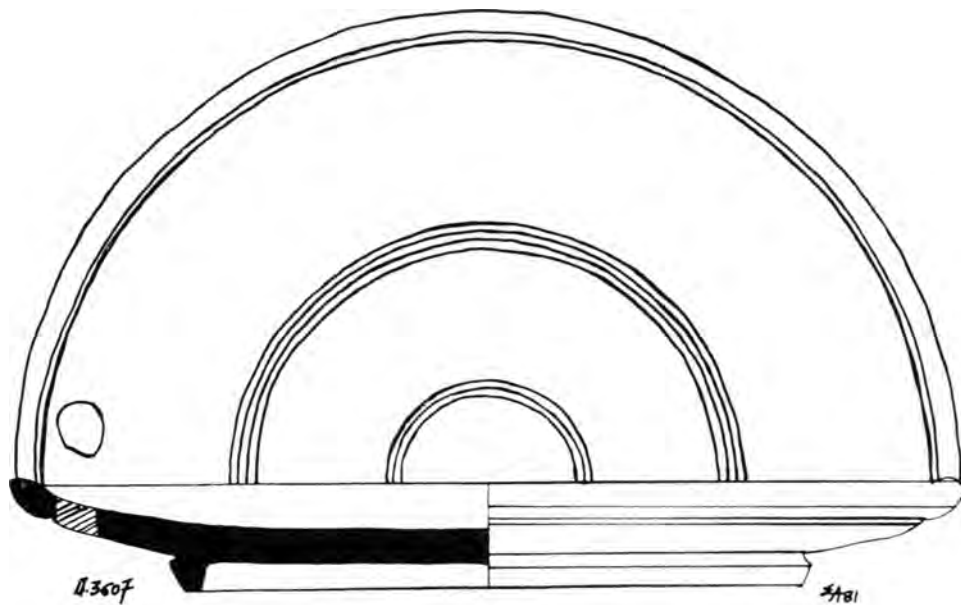
9. Το αγγείο Π 3609 ανήκει στην κατηγορία των «cup-skyrphoi» της Αγοράς (Agora, ό.π., σ. 110, πίν. 26 (586), και ο τύπος 593 της εικ. 6) και χρονολογείται στο α' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Όμοια παραδείγματα, που χαρακτηρίζονται και ως «κύλικες χωρίς στέλεχος», βλ. Α. Κεραμόπουλλος, ό.π., σ. 218, εικ. 156, όπου το αγγείο «δία τα εμπιέστα κοσμήματα δεν είναι δυνατόν να καταβιβασθεί κατωτέρω του 350 π.Χ.» βλ. επίσης σ. 232, εικ. 167, I, Λ. Παρλαμά, AAA IV (1971), σ. 213, εικ. 7 (Π 1983). Επίσης βλ. πρόχειρα και Olynthus V, πίν. 153-59, όπου δεν υπάρχουν εντελώς αντιστοιχα παραδείγματα.

10. Το αγγείο Π 3622 ανήκει στην ίδια κατηγορία των αγγείων της Αγοράς (Agora, ό.π., τύπος 586, πίν. 26) με ελάχιστες διαφορές στη διαμόρφωση της βάσης. Ένα παρόμοιο αγγείο πρβλ. στο Hesperia XVIII (1949), σ. 343, πίν. 86, «cup-coyle» με λεπτά τοιχώματα, αλλά με λαβές που έχουν μικρότερη κάμψη από το αγγείο της Αμαλιάδας.

Σχέδ. 5.

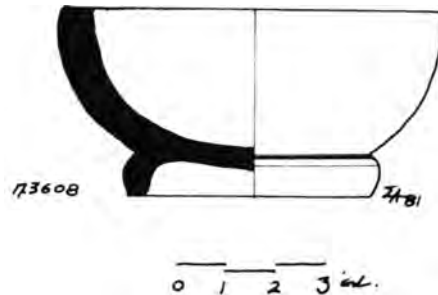
6. Π 3607, Π 3619. Δύο πινάκια ρηχά και ιδιαίτερα ανοιχτά. Στο Π 3607 σώζεται οπή για την ανάρτηση (Σχέδ. 6· Πί ν. 7 α-β). Και στα δύο λείπουν τμήματα του σώματος¹¹. Ο πηλός είναι καθαρός (Munsell, Hue 7.5YR, 6/2-6/4 - Pinkish gray - Light brown).

Σχέδ. 6.

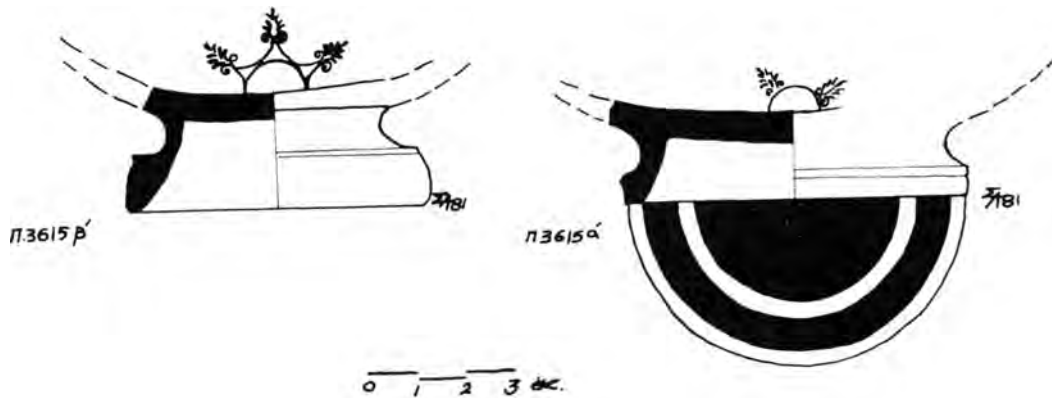
11. Ο τύπος των πινακίων από την Αμαλιάδα είναι κοινός σε πολλές περιοχές του ελληνικού χώρου. Σχετικά παραπλήσιο είναι το πινάκιο αριθ. 1046 της Αρχαίας Αγοράς (Agora, ό.π., εικ. 10), αλλά

7. Π 3608, Π 3618 (Σ χ έ δ. 7· Π ί ν. 7 γ-δ). Δύο άωτα φιαλίδια με δακτυλιόσχημη βάση και ρηχό σώμα. Ο πηλός είναι καθαρός, ρόδινος (Munsell, Hue 7.5YR, 7/4)¹².

Σχέδ. 7.

8. Π 3615 α, β (Σ χ έ δ. 8· Π ί ν. 7 ε). Δύο βάσεις από ανοιχτά μελαμβαφή αγγεία. Ο πυθμένας διακοσμείται και στις δύο βάσεις με εγχάρακτο κύκλο και εμπιέστα ανθέμια τοποθετημένα ακτινωτά στην περιφέρειά του. Συγκεκριμένα, στη βάση Π 3615 α η διάταξη των πέντε εμπιέστων ανθεμίων του πυθμένα είναι όμοια με αυτήν στο αγγείο Π 3609 από το Παλούκι. Στη βάση Π 3615 β, τα έξι εμπιέστα ανθέμια του πυθμένα εδράζονται στην κορυφή εγχάρακτων τριγώνων με αμφίκοιλες πλευρές, των οποίων τα άκρα εφάπτονται του εγχάρακτου κεντρικού

Σχέδ. 8.

υπάρχουν διαφορές στις αρθρώσεις του περιγράμματος της βάσης και του σώματος. Για το πινάκιο Π 3607, που στον πυθμένα φέρει graffito σε σχήμα τριγώνου με στιγμή στο κέντρο, πρβλ. Olynthus XIII, πίν. 228 (αριθ. 865), που χρονολογείται στο α' μισό του 4ου αι. π.Χ. Δύο ακόμα παραδείγματα, που χρονολογούνται γενικά στον 5ο-4ο αι. π.Χ., προέρχονται από την Ηλεία: ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 217, Πίν. 252 β, Αγραπιδωχώριον (νοτιοδυτικό πρηνές Αρμάτοβας). Επίσης, Ν. Γιαλούρης, ΑΕ 1957, σ. 38-9, πίν. 9α-β (όπου το πινάκιο χαρακτηρίζεται μάλιστα ως «ηλειακό» μαζί με την αρυβαλλόσχημη λήκυθο).

12. Για φιαλίδια του ίδιου τύπου πρβλ. Λ. Παρλαμά, ό.π., σ. 206 κ.ε., εικ. 7 (Π 1984 και Π 1985), όπου τα αγγεία χρονολογούνται στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Τα αγγεία της Αμαλιάδας παρουσιάζουν μικροδιαφορές στο σημείο μετάβασης από τη βάση προς το σώμα, που δεν έχει χάσει εντελώς το εχινοειδές σχήμα του.

κύκλου του πυθμένα. Χρώμα πηλού της βάσης Π 3615α καστανοκίτρινο (Munsell, Hue 10 YR, 6/6-Brownish yellow). Διάμ. βάσης 0,068 μ. Χρώμα πηλού της βάσης Π 3615 β: ερυθροκίτρινο (Munsell, Hue 5YR, 7/6 - Reddish yellow)¹³. Διάμ. βάσης 0,066 μ.

Ο πηλός σε όλα τα παραπάνω αγγεία είναι καθαρός¹⁴. Στα περισσότερα από αυτά είναι ρόδινος (Munsell, Hue 7.5YR, 7/4 - Pink) με παραλλαγές στις αποχρώσεις (Munsell, Hue 5YR, 8/3 - Pink και 7.5YR, 6/2-6/4 - Pinkish gray - Light brown). Αγγεία Π 3610, 3622, 3608, 3618, 3609, 3607 και 3619. Στα υπόλοιπα αγγεία της ομάδας ο πηλός κυμαίνεται στις αποχρώσεις του κίτρινου, καστανού και ερυθρού χρώματος: Π 3620 (Munsell, Hue 10 YR, 7/3 - Very pale brown), Π 3615α (Munsell, Hue 10 YR, 6/6-Brownish yellow), Π 3615β (Munsell, Hue 5YR, 7/6-Reddish yellow). Τέλος, στο αγγείο Π 3611 ο πηλός είναι ανοιχτός γκριζός (Munsell, Hue 5Y, 7/1 - Light gray).

Γραπτά αγγεία

1. Π 3617 (Σ χ έ δ. 9· Π ί ν. 8 α). Αρυβαλλόσχημο ληκύθιο. Λείπει το χείλος και η κατακόρυφη λαβή. Η μία πλευρά κοσμείται με γραπτό εξίτηλο ανθέμιο, όπου όμως λείπει το κάτω μέρος και το τοξωτό πλαίσιο, όπως στα γνωστά παραδείγματα¹⁵. Στο μέσο του στόματος υπάρχει διπλή οριζόντια χαραξή. Η βαφή είναι σκούρα καστανή και ιδιαίτερα εξίτηλη στα περισσότερα μέρη. Ο πηλός είναι ωχροκάστανος (Munsell, Hue 10 YR, 8/4 - Very pale brown).

Σωζ. ύψ. 0,061, διάμ. σώματος 0,051, διάμ. βάσης 0,041 μ.

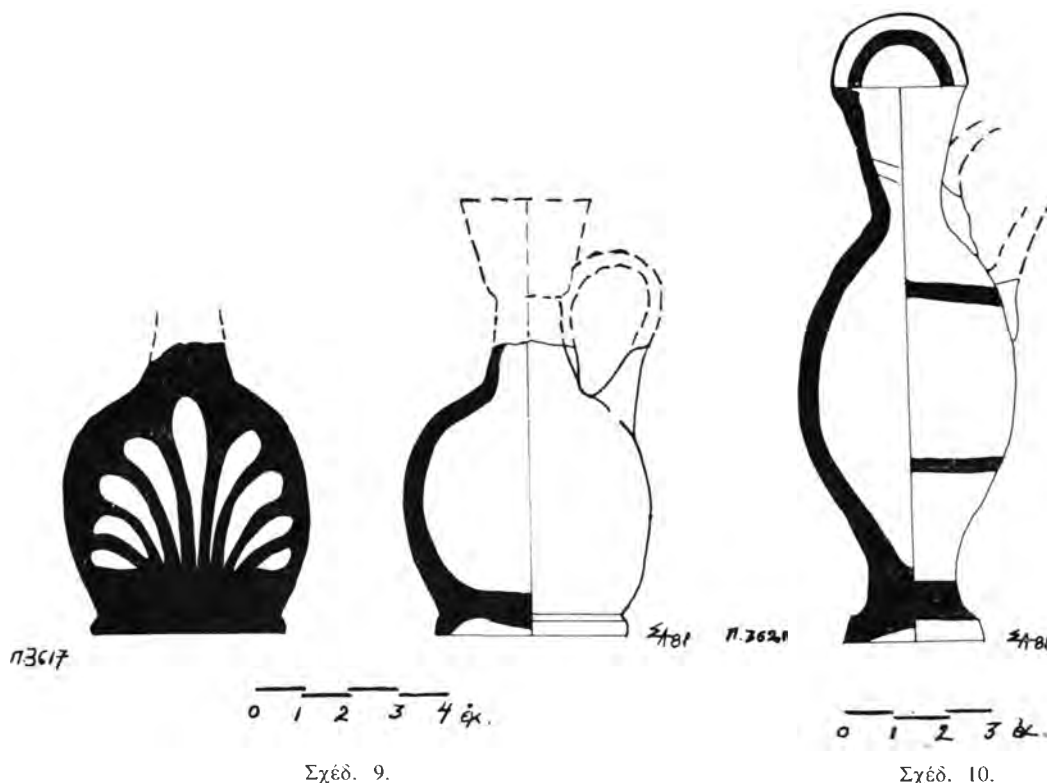
2. Π 3621 (Σ χ έ δ. 10· Π ί ν. 8 β). Ληκύθιο ατρακτοειδές, ραδινό, με χοανόσχημο χείλος, που χαρακτηρίζει τις ληκύθους, αλλά με γενικό σχήμα που θυμίζει τα πολύ γνωστά και χρονολογικά υστερότερα unguentaria (μυροδοχεία)¹⁶. Διακοσμείται με τέσσερις λεπτές καστανές ταινίες (μία στη βάση, δύο στο σώμα και μία στο λαιμό) και ανήκει στο γνωστό από την Κόριν-

13. Οι δύο βάσεις από το Παλούκι θα μπορούσαν να ανήκουν σε κύλικες χωρίς στέλεχος ή σε δίωτα κύπελλα του τύπου των «cup-skyrphoi» ή «bolsal» της Αρχαίας Αγοράς. Για τη διακόσμηση του πυθμένα τους με έντυπα ανθέμια, βλ. Agora, ό.π., πίν. 53/550 και πίν. 56/651 (διάταξη ανθεμίων για τη βάση Π 3615β), πίν. 53/551 και πίν. 56/753 (διάταξη ανθεμίων για τη βάση Π 3615α και για τον πυθμένα του αγγείου Π 3609). Για άλλα αντίστοιχα παραδείγματα βλ. Olynthus V, σ. 199-201, πίν. 153-59, όπου τα όστρακα των βάσεων χρονολογούνται όλα στον 4ο αι. π.Χ. Ορισμένα είναι πανομοιότυπα με της Αμαλιάδας, όπως το 631 (πίν. 159) χωρίς τον εξωτερικό κύκλο με τα εμπιέστα κοσμήματα, που αντιστοιχεί στο Π 3615β, ενώ το 584 (πίν. 155) αντιστοιχεί στο Π 3615α· όμοια βλ. και στα OI. Forschungen V, Berlin 1964, πίν. 76· επίσης βλ. Hesperia III (1934), σ. 430, εικ. 1152, και XVIII (1949), πίν. 94, αριθ. 157/160· βλ. επίσης πρόχειρα CVA, Italia XIV, Museo Civico di Genova, Regli I, πίν. 2 Γενικά για τον τύπο αυτό της διακόσμησης βλ. P. Corbett, Hesperia XXIV (1955), σ. 172 κ.ε., πίν. 66, 67-71.

14. Οι χρωματικές διακυμάνσεις του πηλού μετρήθηκαν σύμφωνα με την έκδοση Munsell Soil Colour Charts, Baltimore 1975.

15. Αναφέρουμε ενδεικτικά μόνο μερικά από τα αντίστοιχα παραδείγματα που υπάρχουν: ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 218, Πίν. 260 γ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 111, Πίν. 72 στ. ΑΔ 27 (1972): Μελέται, σ. 170-84, Πίν. 65. ΠΑΕ 1935, σ. 199, εικ. 4. Βλ. επίσης διάφορα: Γ. Μυλωνάς, Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνος, εν Αθήναις, 1975. Π. Καπετανάκη, ΑΑΑ VIII (1975), σ. 277 κ.ε., εικ. διάφορες και σχετική βιβλιογραφία. Σ. Ι. Χαριτωνίδης, ό.π., passim. Αρκετά παραδείγματα υπάρχουν και στις δημοσιεύσεις της Ολύνθου (Olynthus V, σ. 174-78, πίν. 141-44, και XII, πίν. 102. Hesperia XXIX (1960), σ. 95, πίν. 29ε. Τα ληκύθια του τύπου αυτού χρονολογούνται μέχρι και το γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

16. Βλ. Ch. K. Williams, Hesperia 38 (1969), πίν. 17 (c, d), σ. 60, αριθ. 1376-68-192, για τη διάδοση του σχήματος, την εξέλιξη και τη χρήση του. Επίσης βλ. σχετικά ΑΔ 32 (1977): Μελέται, σ. 409-13.

Σχέδ. 9.

Σχέδ. 10.

θο και άλλες περιοχές τύπο των «banded miniature lekythoi»¹⁷. Το σχήμα του αγγείου αυτού από το Παλούκι δεν είναι συνηθισμένο. Ένα όμοιο στο ύψος και στο γενικό σχήμα, αλλά πολύ σφαιρικότερο, προέρχεται από τάφους της Αιτωλίας¹⁸. Ο πηλός είναι ωχροκάστανος (Munsell, Hue 10 YR, 7/4 - Very pale brown).

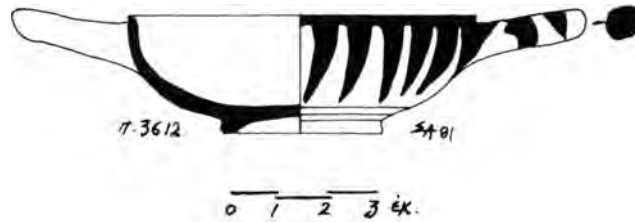
Ύψ. 0,11, διάμ. βάσης 0,028, διάμ. χείλους 0,027 μ.

3. Π 3612 (Σ χ έ δ. 11· Π ί ν. 8 γ). Δίωτο σκυφίδιο με ανοιχτό και ρηχό σώμα, δακτυλιόσχημη βάση και οριζόντιες, κυλινδρικές (πεταλόσχημες) λαβές, τοποθετημένες αμέσως κάτω από το απλό χείλος. Στο σώμα, εξωτερικά, φέρει καστανά, «ακτινωτά» ή «γλωσσοειδή» κοσμήματα, που ξεκινούν κατακόρυφα από το χείλος και στενεύουν στο κάτω άκρο. Το εσωτε-

17. Πολλά όμοια παραδείγματα αλλά, κατά κανόνα, όχι τόσο ραδινά όσο το αγγείο από την Αμαλιάδα, βλ. Α. Κεραμόπουλλος, ό.π., σ. 236, εικ. 170/9 και J. Wiseman, SIMA L, σ. 57, εικ. 61, Göteborg, 1978. Από την Κόρινθο προέρχονται τα περισσότερα αγγεία του τύπου αυτού: Corinth III, «The North Cemetery», βλ. passim, και ιδιαίτερα σ. 140, εικ. 15, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Εδώ τονίζεται ο τοπικός χαρακτήρας των αγγείων αυτών, που αποτελούσαν προϊόντα εξαγωγής κατά τον 5ο και 4ο αι. π.Χ. Το αγγείο της Αμαλιάδας δεν αντιπροσωπεύεται σε κανένα παράδειγμα με τη χαρακτηριστική του ραδινότητα.

18. Ph. Zarheïgoroulou, Tombe in Etolia, Magna Graecia, Anno XIV, Nr. 5-6, Maggio-Giugno 1979, σ. 10 (και εικόνες), όπου τονίζεται η εξάπλωση της κορινθιακής κεραμικής στο δυτικό κορμό της Ελλάδας.

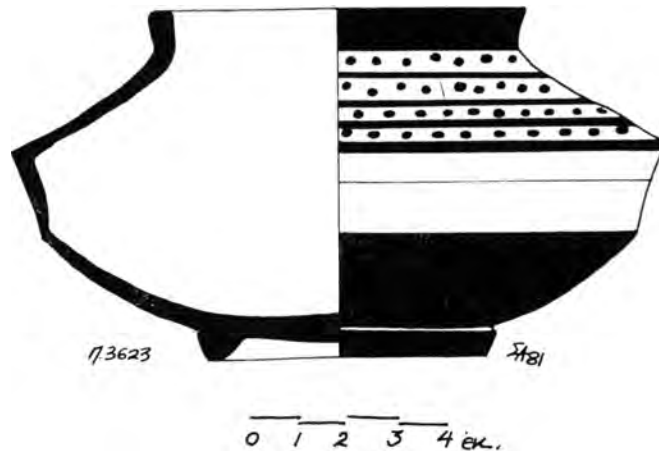
ρικό είναι ολόβαφο με το ίδιο καστανό γάνωμα, και οι λαβές κοσμούνται με καστανές γραμμώσεις¹⁹. Ο πηλός είναι ρόδινος (Munsell, Hue 7.5YR, 7/4 - Pink).

Σχέδ. 11.

Ύψ. 0,025, διάμ. χείλους 0,072, διάμ. βάσης 0,031 μ.

4. Π 3623 (Σ χ έ δ. 12· Π ί ν. 8 δ). Πυξιδόσχημο αγγείο (δε βρέθηκε πώμα). Το περίγραμμα είναι πρισματικό με έντονες αρθρώσεις. Το κάτω μέρος του σώματος είναι φακοειδές και καλύπτεται από μελανό εξίτηλο γάνωμα, όπως και η περιοχή λαιμού-χείλους. Ο λαιμός είναι κοντός και κατακόρυφος, με χείλος στρογγυλεμένο. Η κοίλη επιφάνεια των ώμων κοσμείται με εναλλασσόμενες μελανές, λεπτές ταινίες και σειρές από στιγμές. Πηλός, όπως παραπάνω. Το γάνωμα είναι εξίτηλο και σε πολλά σημεία οι επιφάνειες αρκετά απολεπισμένες. Ο τύπος του αγγείου, δεν είναι συνηθισμένος. Παρόμοια όμως αγγεία, με παραλλαγές στο σχήμα, αλλά με την ίδια σχεδόν διακοσμητική αντίληψη, έχουν βρεθεί στην Ηλεία, αν και χρονολογικά πρωιμότερα από την περίοδο που εξετάζουμε²⁰.

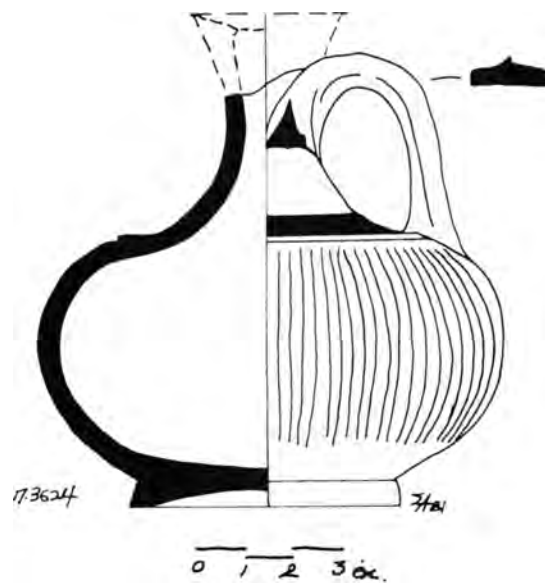
Σχέδ. 12.

19. Όμοιο «σκυφίδιον υστεροκλασικών χρόνων», με πανομοιότυπη διακόσμηση βλ. Ν. Φ. Γιαλούρης, ΠΑΕ 1972, σ. 142, πίν. 120α· από την ίδια περιοχή προέρχονται και άλλα όμοια αγγεία, που βρίσκονται στις αποθήκες του Νέου Μουσείου Ολυμπίας.

20. Όμοιο αγγείο κατά το σχήμα, που αναφέρεται ως «αρτόσχημος πυξίς», προέρχεται και πάλι από την

Ύψ. 0,072, διάμ. σώματος 0,13, διάμ. βάσης 0,057 μ.

5. Π 3624 (Σ χ έ δ. 13· Π ί ν. 8 ε). Αρυβαλλόσχημη ραβδωτή λήκυθος. Λείπει το στόμιο. Η βάση είναι χαμηλή και ελαφρά κοίλη αποκάτω. Το σώμα είναι σφαιρικό-πεπιεσμένο. Στη βάση του λαιμού σχηματίζεται βαθμίδα. Η λαβή είναι κατακόρυφη ταινιωτή, από το μέσο του λαιμού μέχρι τους ώμους, και φέρει νεύρωση κατά μήκος της ράχης. Το κυρίως σώμα φέρει κατακόρυφες αυλακώσεις, οι οποίες «σβήνουν» λίγο πιο πάνω από τη βάση. Κάτω από τη βάση της λαβής, και στον κενό χώρο που δημιουργείται από τις ραβδώσεις του σώματος, σχηματίζεται χαρακτό Χ. Η κάτω επιφάνεια της βάσης φέρει τρεις ομόκεντρους, χαρακτούς κύκλους. Σε πολλά σημεία η επιφάνεια του αγγείου είναι έντονα απολεπισμένη. Ο πηλός είναι ρόδινος καθαρός (Munsell, Hue 7.5YR,7/4 - Pink)²¹.

Σχέδ. 13.

Ύψ. 0,091, διάμ. σώματος 0,094, διάμ. βάσης 0,055 μ.

Στην ομάδα αυτή εμφανίζονται τύποι αγγείων όχι κοινοί για τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, με εξαίρεση το αρυβαλλόσχημο ληκύθιο (Π 3617) που είναι προφανώς εμπνευσμένο από τον

περιοχή της Ηλειακής Πύλου: ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ.218, Πίν. 255α (μεσαίο). Για την εξέλιξη του σχήματος βλ. ΟΙ. Forschungen VIII, Berlin 1975, σ. 151, πίν. 30 (3). Παρόμοια αγγεία, με την ίδια διακοσμητική αντίληψη, προέρχονται επίσης από την Ηλεία και βρίσκονται στο Μουσείο Ολυμπίας, κανένα όμως δεν είναι υστερότερο των μέσων του 5ου αι. π.Χ. Θα πρέπει να μελετηθούν αποκλειστικά τα αγγεία αυτά για περισσότερες διαπιστώσεις πάνω στον τοπικό χαρακτήρα και την πρωτοτυπία της κεραμικής αυτής από την Ηλεία. Στην ομάδα αυτή μπορούμε να προσθέσουμε και μια πυξίδα που βρέθηκε πρόσφατα σε ανασκαφή της Εφορείας στην Τρυπητή Ολυμπίας (βλ. σχετική έκθεση του 1982, Γ. Εμμ. Χατζή, στα υπό εκτύπωση Χρονικά του ΑΔ).

21. Όμοια λήκυθος εκτίθεται στο Νέο Μουσείο Ολυμπίας (Π 361) και προέρχεται από το Βαρθολομιό. Μια διακοσμητική ταινία γύρω από τη βάση του λαιμού με θέμα του τύπου της «δυτικής κλιτύος» τοποθετεί το αγγείο στους ελληνοιστικούς χρόνους.

κορινθιακό τύπο. Ιδιαίτερα τονίζουμε την παρουσία του δίωτου σκυφιδίου (Π 3612) και του πυξιδόσχημου αγγείου (Π 3623), που συναντώνται κυρίως σε θέσεις της Ηλείας. Ειδικότερα μάλιστα το τελευταίο απαντά με ενδιαφέρουσες παραλλαγές ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση. Η παρουσία των αγγείων αυτών τονίζει τον τοπικό χαρακτήρα της κεραμικής από το Παλούκι.

Ακόσμητα αγγεία

1. Π 3613 (Σ χ έ δ. 14· Π ί ν. 9 α). Χύτρα. Λείπει μικρό τμήμα του χείλους. Η βάση είναι κυρτή. Το σώμα σφαιρικό-πεπιεσμένο, με έντονη τμήση στους ώμους. Ο λαιμός είναι κοντός, με κατακόρυφα τοιχώματα. Το στόμιο είναι ευρύ και το χείλος απλό. Η λαβή είναι κατακόρυφη, ταινιωτή, από το χείλος μέχρι το μέσο του σώματος. Οι επιφάνειες είναι άβαφες, χωρίς επίχρυσμα. Εξωτερικά διακρίνονται ίχνη από τον κεραμικό τροχό. Ο πηλός είναι καστανέρυθρος (Munsell, Hue 2.5YR, 5/6 - Red) και κατά περιοχές γκρίζος από τη χρήση του αγγείου στη φωτιά.

Ύψ. 0,058, διάμ. σώματος 0,093, διάμ. χείλους 0,072 μ.

2. Π 3614 (Π ί ν. 9 β). Όμοιο. Συγκολλημένο από τέσσερα όστρακα, χωρίς συμπληρώσεις. Λείπουν αρκετά τμήματα του σώματος και του χείλους, καθώς και η λαβή. Πηλός, όπως παραπάνω.

Ύψ. 0,047, διάμ. σώματος 0,082 μ.

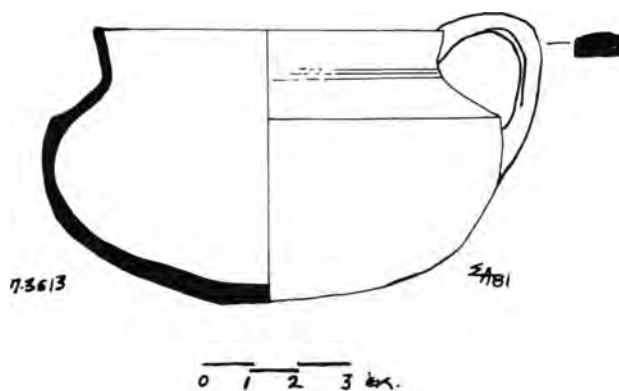
Τα δύο αυτά αγγεία είναι ακόσμητα και άβαφα²². Ο τύπος τους είναι γνωστός και με το όνομα «αρυτήρ»²³.

Μελαμβαφείς λήκυθοι «ηλειακού» τύπου

Η ομάδα αυτή αποτελεί ξεχωριστό σύνολο ανάμεσα στα υπόλοιπα αγγεία από το Παλούκι και χαρακτηρίζεται από κοινά γνωρίσματα αλλά και μικροπαραλλαγές στη διακόσμηση και στη διάπλαση του σχήματος. Για τα αγγεία του τύπου αυτού υπάρχει πρόσφατη μελέτη βασισμένη σε υλικό που βρέθηκε κατά τις ανασκαφές του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστι-

22. Για τα αγγεία του τύπου αυτού είναι δυνατόν να αναφερθούν πολλά αντίστοιχα παραδείγματα που προέρχονται από ταφικά σύνολα, από πυρές ή είναι τυχαία ευρήματα. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα ακόλουθα: ΑΔ 3 (1917), σ. 226, εικ. 163/2 (ραδινότερος τύπος). ΑΔ 10 (1926), σ. 73-75, εικ. 7. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 111, πίν. 72 στ (πανομοιότυπος τύπος με το αγγείο της Αμαλιάδας, χρονολογημένος στον 4ο αι. π.Χ.). ΠΑΕ 1970, σ. 75, πίν. 112 β. Γ. Μυλωνάς, ό.π., σ. 87, πίν. 369 β/742 (πρωιμότερα παραδείγματα). Π. Καπετανάκη, ό.π., σ. 277, εικ. 21α. Λ. Παρλαμά, ΑΑΑ ΧΙ (1978), σ. 5 κ.ε., εικ. 3, όπου και περισσότερα για την εξέλιξη και χρονολόγηση του σχήματος. ΑΕ 1958, σ. 49, εικ. 136 και παράθεση σχετικής βιβλιογραφίας. Περισσότερα βλ. και *Hesperia* XX (1951), πίν. 50α (7) και πίν. 52b (9,10), όπου τα εικονιζόμενα παραδείγματα διαφέρουν μόνον ως προς το εύρος του στομίου από το αγγείο της Αμαλιάδας, και βρέθηκαν σε πυρά του τέλους του 4ου αι. π.Χ. Άλλα όμοια βλ. *Olynthus* V, πίν. 173 και *Olynthus* XIII, πίν. 149. Επίσης πρβλ. *Ol. Forschungen* VIII, σ. 143 κ.ε., πίν. 28 (2, 3). Όμοιο από Αγορά, ό.π., πίν. 45, αριθ. 1402. Όλα αυτά τα παραδείγματα χρονολογούνται από τον 5ο αι. π.Χ. μέχρι τα τέλη του 4ου και στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Το μεγάλο στόμιο στα αγγεία της Αμαλιάδας, καθώς και η έντονη άρθρωση στους ώμους, προφανώς τα τοποθετούν τουλάχιστον στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

23. Στ. Δρούγου - Ιω. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, Αθήνα 1980, σ. 120 κ.ε., όπου αναφέρονται περισσότερα για την ονομασία και το σχήμα του αγγείου και σημειώνεται σχετική βιβλιογραφία.

Σχέδ. 14.

τούτου στην Κομποθέκρα Ηλείας²⁴. Ο U. Sinn²⁵ εξετάζει και κατατάσσει τις «ηλειακές» ληκύθους σε τρεις βασικούς τύπους κατά το σχήμα.

Στον τύπο II ανήκει η αρυβαλλόσχημη (flache) λήκυθος, με σχεδόν ημισφαιρικό-πεπιεσμένο σώμα, που συνήθως διακοσμείται με κατακόρυφες αυλακώσεις. Η βάση είναι απλή δακτυλιόσχημη ή χαμηλή βαθμιδωτή. Ο λαιμός είναι στενός, το στόμιο χοανόσχημο, με λοξότμητη την οριζόντια επιφάνεια. Η λαβή είναι ταινιωτή, κατακόρυφη από τη βάση του λαιμού μέχρι τον ώμο.

Στον τύπο I ανήκει η καθαρά ωοειδής (hohovale) λήκυθος, με σώμα άλλοτε πεπιεσμένο στους πόλους, άλλοτε στενότερο προς τη βάση και κάποτε απιόσχημο (δηλαδή ιδιαίτερα διογκωμένο στην περιοχή του ώμου). Η βάση είναι βαθμιδωτή: χαμηλή σε σχήμα τροχίλου ή με διακεκριμένες τις δύο βαθμίδες.

Ο τύπος III αποτελεί παραλλαγή του τύπου I της απλής ωοειδούς ληκύθου. Εδώ το σώμα αποκτά μια τριμερή διάρθρωση με την προσθήκη πλαστικών δακτυλίων χαμηλά προς τη βάση και ψηλότερα προς τον ώμο, οπότε δημιουργούνται περισσότερα διακοσμητικά πεδία. Ο λαιμός, το στόμιο και η λαβή είναι όμοια, όπως και στην αρυβαλλόσχημη λήκυθο.

Η διακόσμηση στους τύπους I και III κυμαίνεται από την απλούστερη μορφή των κατακόρυφων αυλακώσεων, μέχρι τα πιο επιτηδευμένα κοσμήματα, όπως είναι τα γλωσσοειδή έντυπα θέματα σε ποικίλες διατάξεις, που συνήθως γεμίζουν εναλλάξ με έντυπους επίσης ομόκεντρους κυκλίσκους. Οι κυκλίσκοι αυτοί καλύπτουν κατά κανόνα και τον ώμο. Τέλος, υπάρχουν και παραπληρωματικά κοσμήματα, όπως μαιανδροί, ανθέμια, ταινία με έντυπο «ιωνικό κυμάτιο».

Οι πέντε λήκυθοι από το Παλούκι Αμαλιάδας ακολουθούν τους τύπους που προτείνει ο Sinn, αλλά παρουσιάζουν μικροδιαφορές κυρίως στη διαμόρφωση της βάσης και στις αναλογίες των μερών του σώματος. Στερεότυπα παραμένουν ο λαιμός, το στόμιο και η λαβή.

1. Π 3625 (Σχ έδ. 15· Πί ν. 10 α). Αρυβαλλόσχημη λήκυθος. Λείπει τμήμα της λαβής. Η βάση διαμορφώνεται από δύο πλαστικούς δακτυλίους (ο κάτω με μεγαλύτερη διάμετρο), που

24. K. Müller, AM 33 (1908), σ. 323 κ.ε.

25. U. Sinn, AM 93 (1978), σ. 45-82, πίν. 21-6.

χωρίζονται από περιφέρεια μικρού ύψους σε σχήμα τροχίλου. Το σώμα είναι σφαιρικό-πεπιεσμένο, διακοσμημένο με κατακόρυφες ραβδώσεις που, στα κάτω άκρα, είναι αγκιστροειδείς και αριστερόστροφες. Η λαβή, ο λαιμός και το στόμιο είναι του γνωστού τύπου. Η επιφάνεια είναι μελαμβαφής, εκτός από τη βαθμιδωτή βάση. Το κάτω μέρος της βάσης φέρει ωραία ερυθρή βαφή και διακοσμείται από μελανούς και ομόκεντρους κύκλους με τονισμένο το κέντρο. Ο πηλός είναι καθαρός, ρόδινος (Munsell, Hue 7.5YR, 7/4 - Pink).

Ύψ. 0,11, διάμ. βάσης 0,10, διάμ. χείλους 0,044 μ.

Ανήκει στον τύπο II b του Sinn²⁶.

2. Π 3626 (Σ χ έ δ. 16· Π ί ν. 10 β). Ωοειδής λήκυθος, ακέραιη. Η βάση είναι βαθμιδωτή. Ο λαιμός, το στόμιο και η βάση είναι του γνωστού τύπου. Το σώμα ορίζεται από αυλακώσεις στο κάτω μέρος και από πλαστικό δακτύλιο στο επάνω. Η επιφάνειά του φέρει έκτυπα και κατακόρυφα γλωσσοειδή κοσμήματα (τα άκρα συγκλίνουν κάτω αλλά δεν ενώνονται), που γεμίζουν με πυκνούς, έντυπους και ομόκεντρους κυκλίσκους. Οι ίδιοι κυκλίσκοι επαναλαμβάνονται στον ώμο, στο οριζόντιο τμήμα του οποίου υπάρχει ταινία με, επίσης έντυπο, ιωνικό κυμάτιο (ωά). Ο πηλός είναι καθαρός, ωχροκάστανος (Munsell, Hue 10YR, 7/3 - Very pale brown).

Ύψ. 0,16, διάμ. σώματος 0,066, διάμ. βάσης 0,05 μ.

Ανήκει στον τύπο III a του Sinn, με ελάχιστες διαφορές²⁷.

Ένα σχεδόν πανομοιότυπο αγγείο φυλάσσεται στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και ανήκει σε μια ομάδα με τρία ακόμα αγγεία «ηλειακού» τύπου που προέρχονται μάλιστα από την περιοχή της Αρχαίας Ήλιδας (συνοικισμός «Μπουχιώτη»). Επειδή μόνο το ένα φέρει αριθμό ευρετηρίου (14465) και στοιχεία προέλευσης, και εφόσον τα υπόλοιπα δεν έχουν καταγραφεί αλλά βρέθηκαν σε μια ομάδα, υποθέτουμε ότι και αυτά έχουν την ίδια προέλευση. Η λήκυθος αριθ. 14456 (Π ί ν. 11 δ) ανήκει στον ίδιο τύπο με την Π 3626 της Αμαλιάδας σε συνδυασμό με την Π 3628 (Sinn, τύπος IIIa, αριθ. 66, σ. 66). Λείπει το χοανοειδές στόμιο στο σημείο σύνδεσης με το λαιμό. Η βάση είναι διπλή, βαθμιδωτή. Το σώμα είναι ωοειδές, τριμερές, λίγο πιο διογκωμένο από το σώμα των ληκύθων της Αμαλιάδας. Η διακόσμηση είναι όμοια. Ο ώμος βρίσκεται στο ίδιο ύψος με της Π 3628, αλλά είναι πιο επικλινής, με ίδια διακόσμηση. Ο πηλός είναι καθαρός (Munsell, Hue 2.5YR, 6/6).

Σωζ. ύψ. 0,15, διάμ. σώματος 0,07, διάμ. βάσης 0,051 μ.

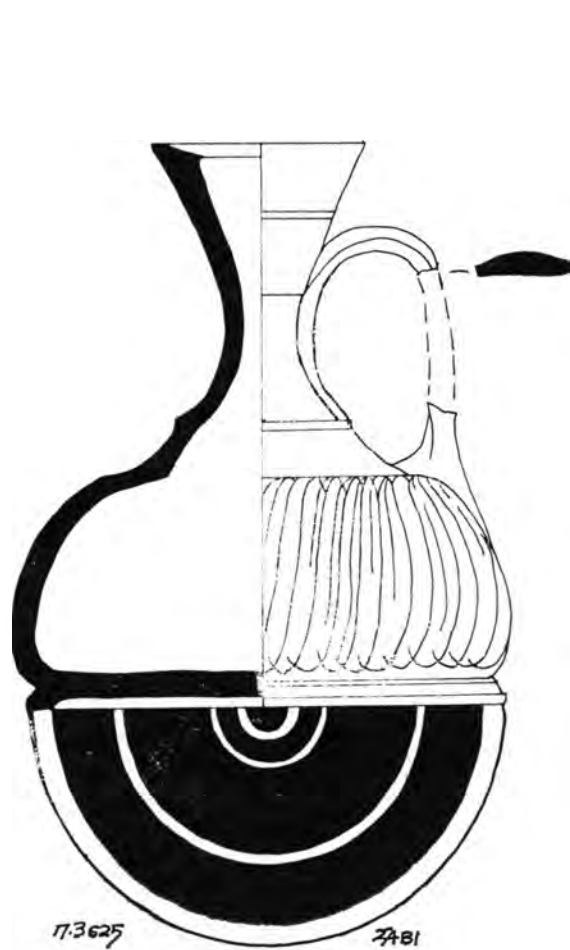
Παραθέτουμε σύντομη περιγραφή και των υπόλοιπων ληκύθων γιατί τοπικά σχετίζονται άμεσα με το υλικό από την Αμαλιάδα. Η ομάδα αυτή δεν έχει συμπεριληφθεί στον κατάλογο του Sinn.

α) Λήκυθος ακέραιη, παρόμοια με τον τύπο της ληκύθου Π 3626 της Αμαλιάδας, με τις ακόλουθες μικροδιαφορές: πάνω από τη διπλή-βαθμιδωτή βάση (κατά τα άλλα όμοια) η μετά-

26. Ό.π., σ. 63-4, εικ. 3, αριθ. 48. Για πανομοιότυπα αγγεία από την Ηλεία βλ. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 192, Πίν. 168 ε (Μακρίσια, και U. Sinn, ό.π., σ. 53). ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, Πίν. 163α (περιοχή Βουνάργου). Ν Γιαλούρης, ό.π., σ. 38-9, πίν. 9γ. Τέλος, παρεμφερή σχήματα αρυβαλλόσχημων ληκύθων με ίδια διαμόρφωση λαιμού, στομίου και λαβής, αλλά με λιγότερο «ανοικτή» βάση πρβλ. στα CVA, Italia XXII, Napoli, Museo Nazionale (II), 1953, πίν. 13 (8). Βλ. επίσης στο ίδιο πίν. 8 (2,5) το χαρακτό Χ κάτω από τη λαβή ενός αγγείου όμοιας τεχνικής, αλλά διαφορετικού σχήματος.

27. U. Sinn, ό.π., σ. 65 και 66, εικ. 4, αριθ. 66· για την ταινία με το έντυπο «ιωνικό κυμάτιο» βλ. του ίδιου, σ. 69, εικ. 6, αριθ. 72. Σε σχέση με τον τύπο που παραθέτει ο Sinn, το αγγείο της Αμαλιάδας έχει λιγότερο διογκωμένο σώμα, και τα γλωσσοειδή κοσμήματα δεν καταλήγουν σε άγκιστρα.

βαση προς το σώμα γίνεται με ιδιαίτερο πλάσιμο (moulding). Στο κυρίως σώμα, που διακοσμείται πανομοιότυπα, τα γλωσσοειδή κοσμήματα συνδέονται μεταξύ τους (κάτω) με εγχάρακτα αναστραμμένα τόξα. Πάνω από τον πλαστικό δακτύλιο ο ώμος είναι λίγο χαμηλότερος, με την ίδια διακόσμηση, χωρίς όμως την ταινία με τα «ωά» στη βάση του λαιμού. Στο μέσο του χοα-

0 1 2 3 4 εκ.

Σχέδ. 15.

0 1 2 3 4 εκ.

Σχέδ. 16.

νοειδούς στομίου παραλείπονται οι δύο λεπτές εγχάρακτες περιφέρειες. Η βαφή και το χρώμα του πηλού είναι όμοια (Πίνακ. 11 α).

Ύψ. 0,16, διάμ. σώματος 0,063, διάμ. βάσης 0,049 μ.

Sinn, τύπος I, αριθ. 14 και τύπος IIIa, αριθ. 66.

β) Λήκυθος σχεδόν ακέραιη. Συγκολλημένη σε ένα σημείο του στενού λαιμού, ανήκει στο γενικό τύπο της Π 3627 της Αμαλιάδας (βλ. παρακάτω) με τις ακόλουθες διαφορές: το σώμα, αν και ωοειδές-πεπιεσμένο, στενεύει λίγο περισσότερο στη βάση. Τα γλωσσοειδή κοσμήματα ενώ-

νονται μεταξύ τους στο κάτω μέρος με αναστραμμένα τόξα και, επιπλέον, η απόληξή τους τονίζεται από δύο χαρακούς κύκλους και από ταινία με μαιάνδρο (πάνω από τις βαθμίδες της βάσης). Η βάση του λαιμού διακοσμείται με ταινία από έντυπα «ωά». Η βαφή και το χρώμα του πηλού είναι όμοια (Π ί ν. 11 β).

Ύψ. 0,192, διάμ. σώματος 0,078, διάμ. βάσης 0,057, διάμ. χείλους 0,044 μ.

Βλ. Sinn, τύπος I, αριθ. 14, σ. 60.

γ) Λήκυθος συγκολλημένη από δύο κομμάτια στο σώμα, καθώς και στο λαιμό και τη λαβή. Είναι η μόνη που δε σχετίζεται μορφολογικά με τις ληκύθους από την Αμαλιάδα. Η βάση είναι βαθμιδωτή, διπλή. Το σώμα είναι ωοειδές. Δύο αυλακώσεις λίγο πιο πάνω από το μέσο του σώματος (όπου και η μεγίστη διάμετρος) σχηματίζουν ταινία που διακοσμείται με σειρά από αναστραμμένα έντυπα ανθέμια. Και τα δύο μέρη του σώματος φέρουν τα τυπικά γλωσσοειδή κοσμήματα, τα οποία — στο πάνω από την ταινία τμήμα του σώματος — ενώνονται μεταξύ τους, κάτω, με διπλά αναστραμμένα τόξα. Την ένωση των τόξων αυτών επιστέφει έντυπο ανθέμιο. Στη βάση του ώμου υπάρχει ταινία με έντυπα «ωά». Η βαφή, η διαμόρφωση της κάτω επιφάνειας της βάσης και ο πηλός είναι όμοια, όπως και στα προηγούμενα αγγεία (Π ί ν. 11 γ).

Ύψ. 0,21, διάμ. σώματος 0,075, διάμ. βάσης 0,049, διάμ. χείλους 0,044 μ.²⁸.

3. Π 3627 (Σ χ έ δ. 18· Π ί ν. 10 γ). Όμοια, ακέραιη. Εδώ τα γλωσσοειδή κοσμήματα καταλήγουν σε αριστερόστροφα άγκιστρα και περιβάλλονται από αυλακώσεις που ακολουθούν το περίγραμμά τους. Δεν υπάρχει ιδιαίτερη διαβάθμιση. Πηλός, όπως παραπάνω.

Ύψ. 0,16, διάμ. σώματος 0,065, διάμ. βάσης 0,045 μ.

Ανήκει στον τύπο I του Sinn²⁹.

4. Π 3628 (Σ χ έ δ. 17· Π ί ν. 10 δ). Όμοια, ακέραιη. Η βάση είναι σύνθετη, βαθμιδωτή. Το σώμα είναι ωοειδές και ελαφρά πιεσμένο στους πόλους. Ο ώμος είναι κυλινδρικός και ορίζεται στη βάση του από πλαστικό δακτύλιο. Τα έκτυπα γλωσσοειδή κοσμήματα στο σώμα αναπτύσσονται εδώ σε μια συνεχή διάταξη με τον τρόπο του μαιάνδρου, δηλαδή εναλλάσσονται κρεμαστά και εδραζόμενα με το άνοιγμα (γλώσσα) κάτω και επάνω αντίστοιχα. Οι ίδιοι έντυποι ομόκεντροι κυκλίσκοι γεμίζουν τα εδραζόμενα κοσμήματα (με το άνοιγμα κάτω), καθώς και τον ώμο, στον οποίου την οριζόντια επιφάνεια υπάρχει επίσης έντυπο ιωνικό κυμάτιο. Πηλός όπως παραπάνω.

Ύψ. 0,17, διάμ. σώματος 0,064, διάμ. βάσης 0,05 μ.

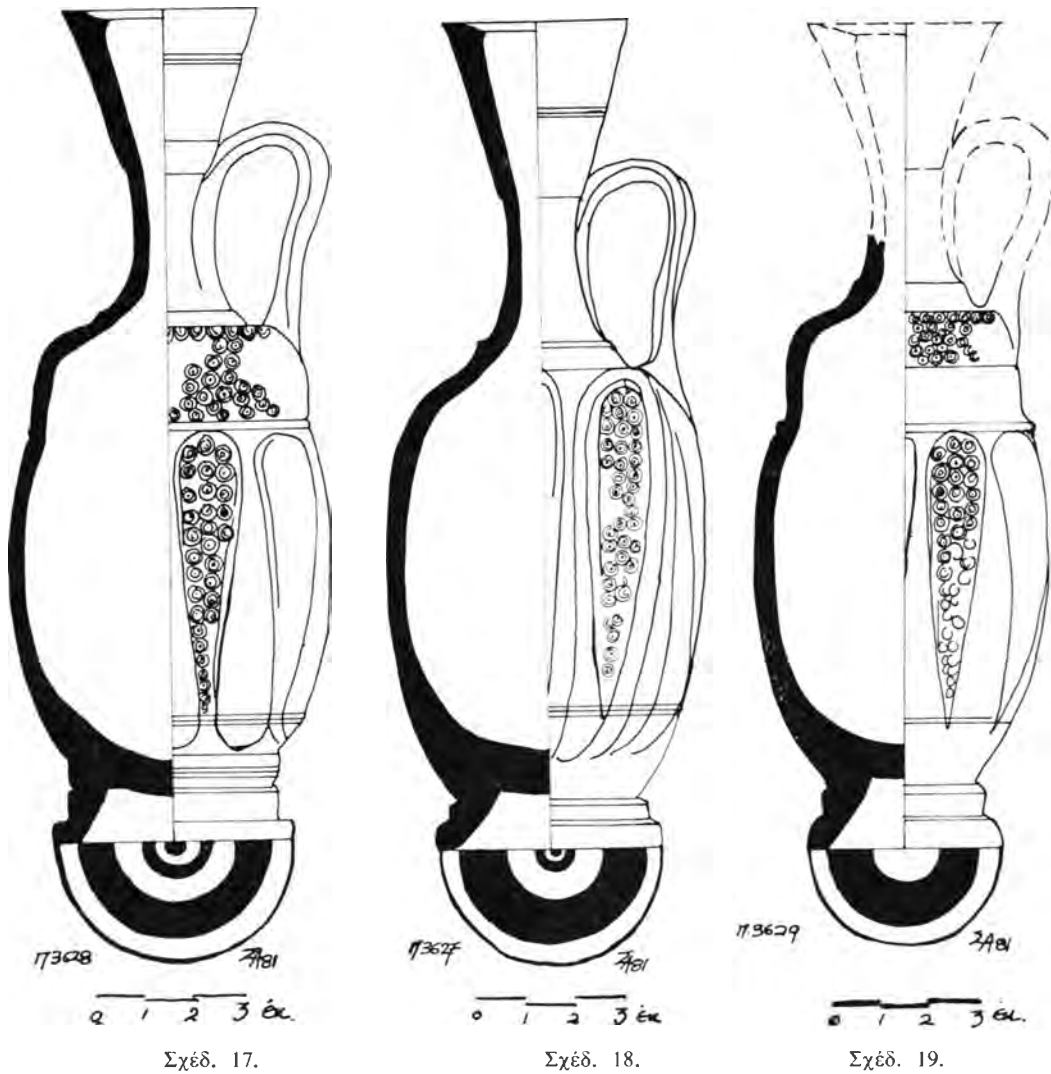
Ανήκει στον τύπο IIIa του Sinn, με μικρή παραλλαγή στη διαμόρφωση του ώμου και της βάσης³⁰.

5. Π 3629 (Σ χ έ δ. 19· Π ί ν. 10 ε). Όμοια. Λείπει ο λαιμός και η λαβή. Η βάση είναι βαθμιδωτή. Ο ώμος έχει διμερή διάρθρωση: μία κοίλη ζώνη και στη συνέχεια κυρτό τμήμα, διακοσμημένο με τους γνωστούς έντυπους κυκλίσκους. Τα γλωσσοειδή κοσμήματα στο σώμα

28. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τη Διευθύντρια της Συλλογής Αγγείων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, Έφορο Αρχαιοτήτων Όλ. Τζάχου-Αλεξανδρή, που μου επέτρεψε τη μελέτη και τη φωτογράφιση των αγγείων που δημοσιεύονται εδώ.

29. U. Sinn, ό.π., σ. 60-61, εικ. 1, αριθ. 14. Στον τύπο της ληκύθου αυτής ανήκει και μία από τις ληκύθους του ΕΑΜ (Π ί ν. 11 α) με μερικές διαφοροποιήσεις. Για τον τύπο της ληκύθου Π 3627 της Αμαλιάδας βλ. σύντομα J. N. Hayes, *Greek and Italian Black-Gloss Wares and Related Wares in the Royal Ontario Museum, A Catalogue*, Toronto 1984, σ. 17, εικ. 26, όπου θίγονται προβλήματα προέλευσης του τύπου αυτού των ληκύθων. Πλησιέστερη προς την εικονιζόμενη ληκύθο είναι και μία από τις ληκύθους του ΕΑΜ (Π ί ν. 11 β).

30. U. Sinn, ό.π. σ. 66, εικ. 4, αριθ. 66. Στον τύπο της ληκύθου αυτής και της Π 3626 ανήκει και η ληκύθος με αριθ. 14465 του ΕΑΜ.

είναι εντελώς αυτοτελή και γεμίζουν με τους ίδιους κυκλίσκους. Ο πηλός είναι καθαρός, ωχροκάστανος (Munsell, Hue 10YR, 6/3 - Pale brown).

Σωζ. ύψ. 0,12, διάμ. σώματος 0,06, διάμ. βάσης 0,041 μ.

Ανήκει στον τύπο IIIa του Sinn (συνδυασμός δύο παραδειγμάτων)³¹.

31. Ό.π., σ. 66, εικ. 4, αριθ. 68, 65. Η λήκυθος Π 3629 συνδυάζει στοιχεία και από τους δύο παραπάνω τύπους του Sinn. Μοιάζει με λήκυθο που προέρχεται από τις Μπάμπες Μακρисиών, Ν. Φ. Γιαλούρης, ΠΑΕ 1954, σ. 293, εικ. 4 (παραπομπές για το εύρημα από τις Μπάμπες βλ. U. Sinn, ό.π., με βιβλιογραφία στη σ. 53). Τον τύπο της διακόσμησης της ληκύθου Π 3629 βλέπουμε και σε ένα όστρακο από την αρχαία Αγορά των Αθηνών, Agora XII, σ. 155, πίν. 48 (αριθ. 1142), και Sinn, ό.π., σ. 54, υποσημ. 39.

Όπως φαίνεται από τη σύντομη περιγραφή των αγγείων της τελευταίας αυτής ομάδας, ο τύπος των «ηλειακών» ληκύθων από το Παλούκι έχει τα ακόλουθα κοινά χαρακτηριστικά: στις ωοειδείς ληκύθους η βάση είναι πάντα βαθμιδωτή με παραλλαγές και ιδιαίτερα κωνική στο κάτω μέρος. Στην αρυβαλλόσχημη λήκυθο η βάση είναι απλούστερη, κυρίως δακτυλιόσχημη. Και στους δύο τύπους το στόμιο είναι λεπτό και διευρύνεται προς το χείλος, που είναι χουανοειδές με οριζόντια επιφάνεια, ελαφρά λοξότμητη προς το εσωτερικό. Η λαβή είναι κατακόρυφη, ταινιωτή, από τη βάση του λαιμού μέχρι τους ώμους.

Η διακόσμηση είναι στερεότυπη, με κοινά χαρακτηριστικά τους έντυπους ομόκεντρους κυκλίσκους, τις κατακόρυφες αυλακώσεις (στην αρυβαλλόσχημη), και τα γλωσσοειδή έντυπα κοσμήματα σε όλες τις ωοειδείς ληκύθους που, άλλοτε είναι μεμονωμένα, άλλοτε με τα κάτω άκρα σε μικρή διάσταση, άλλοτε σε μια συνεχή διάταξη του μαιανδροειδούς τύπου (κρεμαστά-εδραζόμενα). Στις ωοειδείς ληκύθους από το Παλούκι δεν υπάρχουν παραπληρωματικά κοσμήματα, όπως έντυπα ανθέμια ή μαϊάνδροι³².

Ολόκληρη η επιφάνεια των ληκύθων βάφεται με μελανό γάνωμα καλής στιλπνότητας, που έχει λάμψη ιριδίζουσα. Σε μερικά σημεία το γάνωμα είναι ιδιαίτερα εξίτηλο, αν και σε γενικές γραμμές τα αγγεία αυτά από το Παλούκι παρουσιάζουν πολύ καλή διατήρηση σε σχέση με άλλα όμοια από την Κομποθέκρα ή το Ιερό της Ολυμπίας. Οι στεφάνες των βαθμιδών της βάσης παραμένουν άβαφες, καθώς και το κάτω μέρος της, που διακοσμείται συνήθως με μελανούς ομόκεντρους δακτυλίους, με τονισμένο πάντα το κέντρο. Τα άβαφα αυτά μέρη από μελανό γάνωμα, βάφονται με ωραίο ερυθρό χρώμα. Ο πηλός είναι σε όλα τα αγγεία καθαρός, ρόδινος (Munsell, Hue 7.5YR, 7/4 - Pink) ως χωροκάστανος (Munsell, Hue 10YR, 7/3-Very pale brown) και τρίβεται εύκολα.

Τα «ηλειακά» αγγεία από την Αμαλιάδα δεν προσθέτουν ουσιαστικά νέα χρονολογικά στοιχεία στην, περισσότερο τυπολογική παρά χρονολογική, κατάταξη του Sinn, ο οποίος, άλλωστε, αναγνωρίζει την αδυναμία να διακριθούν μεγάλες χρονολογικές διαφορές σε σχέση με το σχήμα και τη διακόσμηση³³. Τα χρονολογικά πλαίσια, που ορίζονται από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. μέχρι, σχεδόν, και το α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., παραμένουν σταθερά. Οι τύποι αναπαράγονται με παραλλαγές σε διάστημα δεκαετιών και πάνω σε σταθερά πρότυπα, και μόνον ορισμένα περίτεχνα και κατάφορτα από διακοσμητικά θέματα αγγεία του τύπου αυτού μπορούν να αντιπροσωπεύουν κάποια υστερότερη χρονολόγηση³⁴. Οι λήκυθοι από το Παλούκι, στην προκειμένη περίπτωση — με την προϋπόθεση ότι ανήκουν ως σύνολο στο περιεχόμενο του πίθου 2 — θα πρέπει να χρονολογηθούν ίσως στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. (αν το πυξιδόσχημο αγγείο Π 3623 του πίθου αυτού θεωρηθεί ως το πρωιμότερο του ευρήματος), με δυνατότητα να φτάνουν μέχρι και το α΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. (σύμφωνα και με τη χρονολόγηση του λύχνου Π 3620, και του αρυβαλλόσχημου ληκυθίου Π 3617 που δεν μπορεί να χρονολογηθεί πιο κάτω από το 325 π.Χ.).

Το περιεχόμενο του πίθου 1, που κατά κανόνα αποτελείται από αττικά μελαμβαφή αγγεία,

32. U. Sinn, *ό.π.*, σ. 71, εικ. 8 (1), και εικ. 7 (24).

33. *Ό.π.*, σ. 81-82, εικ. 7 (24) και 8 (1). Αρκετά παραδείγματα και διάφορους τύπους ωοειδών ληκύθων και ληκυθίων με απλή εγχάρκτη διακόσμηση και με χαμηλότερο σώμα βλ. *passim*: CVA, Italia XXII, Napoli, Museo Nazionale (II), 1953, πίν. 12 (2, 3, 6, 7), πίν. 13 (4), πίν. 14 (5, 9), πίν. 15 (15), και άλλα στον πίν. 18. Το σχήμα και η διακοσμητική σύλληψη, αν και λιτότερη, είναι όμοια με τα «ηλειακά» αγγεία του ελλαδικού χώρου.

34. U. Sinn, *ό.π.*, σ. 81.

Αρτέμιδος Λιμνάτιδος στην Κομποθέκρα, τα Μακρίσια και την Κρέσταινα³⁵. Σ' αυτά μπορούμε τώρα να προσθέσουμε άλλα όμοια που έχουν βρεθεί στην περιοχή Βουνάργου (θέση «Βυτινιώτικα»)³⁶ και στο Βαρθολομίο (θέση «Παλιόπυργος»)³⁷. Από διάφορες περιοχές, όπως η Μιράκα (Αρχαίας Ολυμπίας), η Καυκανιά, η Αρχαία Φειά³⁸, το Επιτάλιο, τα Διάσελλα, η Ανδρίτσεινα, το Ανεμοχώρι, τα Ροβιάτα, ο Γρύλλος και η Σκιλλουντία, υπάρχουν μεμονωμένα παραδείγματα (τυχαία ευρήματα ή παραδόσεις). Ιδιαίτερα από την περιοχή της Σκιλλουντίας — και ειδικότερα από τον κλασικό ναό στο Μάζι — υπάρχουν και πρόσφατα ανασκαφικά ευρήματα³⁹. Σε πρόσφατη επίσης ανασκαφή της Εφορείας στην Τρυπητή Ολυμπίας βρέθηκαν δύο ακόμα «ηλειακές» λήκυθοι (Π 3717, Π 3718) μαζί με άλλα αγγεία κλασικών-υστεροκλασικών χρόνων, ενώ ορισμένα ευρήματα από τη θέση αυτή πρέπει ίσως να θεωρηθούν και πρωιμότερα. Το εύρημα αποτελούσε το περιεχόμενο ταφικών πύθων. Οι πίθοι είχαν τοποθετηθεί σε αμμουδερό έδαφος, όπως και στο Παλούκι της Αμαλιάδας⁴⁰. Τέλος, στην επίχωση των εκτεταμένων λειψάνων του πρωτοελλαδικού οικισμού στη θέση Άγιος Δημήτριος Λεπρέου Ολυμπίας, βρέθηκαν όστρακα ληκύθων «ηλειακού» τύπου, που σχετίζονται προφανώς άμεσα με τη γειτονική κλασική ακρόπολη του Λεπρέου⁴¹.

Από τη συχνότητα της διάδοσης του τύπου, διαπιστώνεται συγκέντρωση θέσεων σε περιοχές κυρίως νότια του Αλφειού, ενώ η παραγωγή στα μεγάλα κλασικά κέντρα της περιοχής, όπως η Αρχαία Ολυμπία και η Αρχαία Ήλιδα, καθώς επίσης και το Ιερό της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος στην Κομποθέκρα και η περιοχή των Μακρυσίων, παραμένει πάντα η πλουσιότερη.

Πρέπει να σημειωθεί ότι, ενώ η διάδοση των ληκύθων «ηλειακού» τύπου στην Ηλεία είναι μεγάλη σε σχέση με τη σποραδική παρουσία του είδους στην υπόλοιπη Πελοπόννησο, όπου εντοπίζονται ευρήματα μόνο στην περιοχή της Αχαΐας⁴², είναι ωστόσο ενδεικτική η παρουσία τους σε περιοχές άμεσα συνδεδεμένες γεωγραφικά με την Ηλεία. Στη Φωκίδα (Γαλαξειδί) έχουν βρεθεί από παλιά λήκυθοι γνωστές στη βιβλιογραφία με τη συμβατική ονομασία «λήκυθοι του τύπου Γαλαξειδίου», οι οποίες βρίσκονται σήμερα σε μουσεία του εξωτερικού⁴³. Σε πρόσφατες ανασκαφές στην Αιτωλία (περιοχή λίμνης Τριχωνίδος) βρέθηκαν «ηλειακές» λήκυθοι σε κιβωτιόσχημους τάφους του 4ου αι. π.Χ.⁴⁴. Από περιοχή επίσης κοντινή προς την

35. Ό.π., σ. 50-3.

36. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 197, Πίν. 163α.

37. Ό.π., σ. 198.

38. ΑΕ 1957, σ. 38-9, πίν. 9α, β.

39. Βλ. σχετικά Α. Τριάντη, ΠΑΕ 1981, σ. 190, και Έργον 1983, σ. 67, εικ. 91.

40. Βλ. σχετική έκθεση του 1982, στα υπό εκτύπωση Χρονικά του ΑΔ.

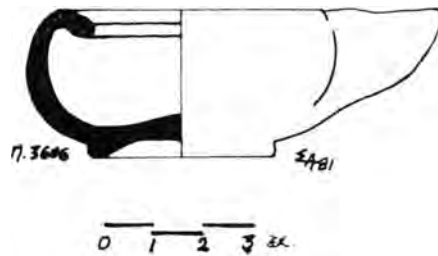
41. Την πληροφορία οφείλω στο συνάδελφο Επιμελητή Αρχαιοτήτων στην Ολυμπία κατά το 1981 Κ. Ζάχο (βλ. σχετική έκθεση του ίδιου, του 1982, στα υπό εκτύπωση Χρονικά του ΑΔ).

42. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τον Έφορο Αρχαιοτήτων Πατρών Ιω. Παπαποστόλου, που μου επέτρεψε να αναζητήσω και εντοπίσω παρόμοιο υλικό στο Μουσείο Πατρών. Εντοπίστηκαν «ηλειακά» αγγεία από παραδόσεις (περιοχή Αχαΐας). Επίσης, σε πρόσφατη ανασκαφή της Εφορείας Πατρών στην Πάτρα (οικόπεδο Κανακάρη), βρέθηκαν λήκυθοι «ηλειακού» τύπου, όμοιες με της Αμαλιάδας.

43. Βλ. Agora XII, σ. 155, υποσημ. 20-21. Επίσης U. Sinn, ό.π., σ. 54, υποσημ. 39 και σ. 55 (d). Επίσης, σε σωστική ανασκαφή σε οικόπεδο του ΟΤΕ στην Άμφισσα Φωκίδας (1978) βρέθηκαν «ηλειακές» λήκυθοι. Την πληροφορία οφείλω στο συνάδελφο Επιμελητή Αρχαιοτήτων Περ. Κουραχάνη που παρουσίασε το σύνολο των ευρημάτων της ανασκαφής σε ανακοίνωσή του στο Γ' Συνέδριο του Συλλόγου Ελλήνων Αρχαιολόγων, «Αρχαιολογία και Παιδεία», Δελφοί, 30.3 - 1.4.1984 (βλ. Πρακτικά Συνεδρίου, υπό εκτύπωση).

44. Ph. Zapherogouliou, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 8-9.

Τριγωνίδα της Αιτωλίας προέρχεται λήκυθος του τύπου αυτού (παράδοση) που ανήκει σήμερα στη Συλλογή Αγγείων του Πανεπιστημίου των Αθηνών⁴⁵. Στον κατάλογο του Sinn αναφέρονται ακόμα και τα κοντινά προς τις δυτικές ακτές της Πελοποννήσου (περιοχή Ηλείας) νησιά του Ιονίου πελάγους, η Κεφαλλονιά και η Ιθάκη⁴⁶, στα οποία μπορούμε να προσθέσουμε και τη Ζάκυνθο (τυχαία ευρήματα στο Μουσείο Ζακύνθου). Η σπανιότητα του είδους, και πολύ περισσότερο η απουσία του από άλλες περιοχές της Ελλάδας, επιβεβαιώνεται από τα ελάχιστα παραδείγματα που σημειώνονται στην Κόρινθο και στη Βοιωτία⁴⁷, ενώ η παρουσία τέτοιων αγγείων (κυρίως οστράκων) στην Αρχαία Αγορά των Αθηνών, έχει ήδη χαρακτηριστεί ως «ξένο στοιχείο» προς την παραγωγή των αττικών εργαστηρίων⁴⁸.

Σχέδ. 21.

Στο σύνολό της η κεραμική των τάφων από το Παλούκι της Αμαλιάδας επιβεβαιώνει την ύπαρξη εγχώριας παραγωγής αγγείων στην Ηλεία. Με εξαίρεση τα μελαμβαφή αγγεία και ορισμένα γραπτά, που αντιγράφουν γνωστούς μεν αττικούς τύπους με κάποια γενική επίδραση και από την Κόρινθο ίσως, τα περισσότερα έχουν όλα τα γνωρίσματα της κεραμικής παραγωγής στην περιφέρεια, όσον αφορά κυρίως στον πηλό και στη διατήρηση του γανώματος. Τα περισσότερα γραπτά αγγεία παρουσιάζουν ιδιομορφίες στη διακόσμηση και στο σχήμα, γνωστές σε περιοχές της Ηλείας και ιδιαίτερα στην αρχαία Ήλιδα. Η παρουσία του νέου ευρήματος των «ηλειακών» ληκύθων, εξάλλου, ενισχύει θετικότερα τώρα παλιότερες απόψεις για την παραγωγή τους από ηλειακά εργαστήρια, που εντοπίζονται μάλιστα στην περιοχή της Αρχαίας Ήλιδας παρά στην Αρχαία Ολυμπία⁴⁹. Η ευρεία διάδοση των αγγείων αυτών στο δυτικό τμήμα της Πελοποννήσου (βορειοδυτική περιοχή) με επέκταση στο ανάλογο νοτιοδυτικό τμήμα της ηπειρωτικής Ελλάδας και στα Επτάνησα, υποδηλώνει αναπτυγμένες εμπορικές σχέσεις στο τμήμα αυτό του ελληνικού χώρου. Η παρουσία μάλιστα όμοιων αγγείων, με απλούστερη διακόσμηση, σε ορισμένες περιοχές της Μεγάλης Ελλάδας⁵⁰, θα μπορούσε

45. Κ. Κόκκου-Βυριδή, ΑΕ 1980, Χρονικά, σ. 53, αριθ. 98, πίν. ΚΘ. Η λήκυθος είναι πανομοιότυπη με την Π 3627 από το Παλούκι Αμαλιάδας. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή την κ. Κόκκου που μου επέτρεψε να κρατήσω σημειώσεις για το αγγείο της Συλλογής.

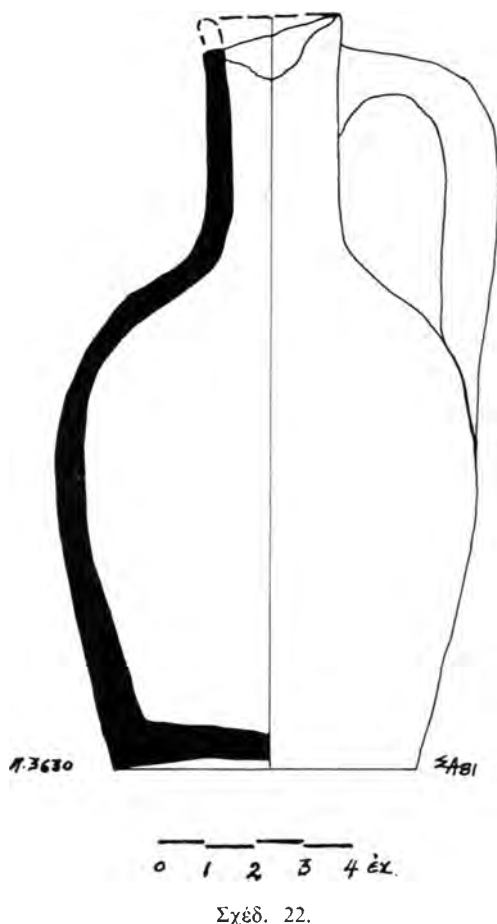
46. U. Sinn, ό.π., σ. 54.

47. Ό.π., σ. 54.

48. Ό.π., σ. 55, υποσημ. 40.

49. Ό.π., σ. 49, υποσημ. 22, και σ. 79, υποσημ. 98. Από τις συστηματικές ανασκαφές στην Αρχαία Ήλιδα έχει προέλθει σημαντικός αριθμός «ηλειακών» ληκύθων (αδημοσίευτο υλικό). Ανάλογα ευρήματα υπάρχουν και από σωστικές ανασκαφές στην περιοχή. Ορισμένα δείγματα εκτίθενται σήμερα στη μικρή αρχαιολογική Συλλογή της Ήλιδας που πρόσφατα άνοιξε για το κοινό. Βλ. Η. Ανδρέου, ΑΑΑ XIII (1980), σ. 188, εικ. 4.

50. Πρβλ. υποσημ. 8 και 32. Επίσης U. Sinn, ό.π., σ. 54, 56-7.

Σχέδ. 22.

να σημαίνει και την εμπορική διακίνηση του είδους με εξαγωγές από τη μητροπολιτική Ελλάδα (μια αντίθετη κίνηση δεν έχει ακόμα πρόσφορο έδαφος για να στηριχτεί), με «γέφυρα» τα Επτάνησα.

Με την ύπαρξη αποκλειστικά ταφικών ευρημάτων από την Αμαλιάδα και την ευρύτερη περιοχή της τα τελευταία χρόνια⁵¹, και παρ' όλη την απουσία φιλολογικών μαρτυριών, είναι

51. α) Γεράκι (ΒΑ. της Αμαλιάδας - Θέση «Τραγανί»). Βρέθηκε ταφικός πίθος με υπολείμματα τριών τουλάχιστον σκελετών, που περιείχε ευρήματα του 4ου αι. π.Χ.: δύο μελαμβαφή φιαλίδια, ένα μονόμυξο μελαμβαφή λύχνο και ένα αργυρό νόμισμα Φλειούντος (370-280) π.Χ. Ευχαριστώ το συνάδελφο Επιμελητή Αρχαιοτήτων Ολυμπίας κατά το 1980 Λ. Λαζαρίδη για την παραχώρηση των στοιχείων. Βλ. σχετική έκθεση του ίδιου στα υπό εκτύπωση Χρονικά του ΑΔ. β) Γεράκι (θέση «Ταβέρνα»). Εντοπίστηκαν ταφικοί πίθοι και πιθανοί κιβωτιόσχημοι τάφοι του 4ου αι. π.Χ. Ένας λύχνος που σώζεται ο μισός περίπου (Π 3606) (Σχέδ. 21· Πί ν. 11 ε) χρονολογείται στο β' μισό του αιώνα (βλ. Agora XII², τύπος 25b, πίν. 10). γ) Περίστει. Κατα-

φανερό πως ο χώρος βρισκόταν σε ακμή κατά την περίοδο των υστεροκλασικών χρόνων μέχρι και την εποχή της ρωμαιοκρατίας, πράγμα που θα επιβεβαιώσει μόνον ο εντοπισμός και η έρευνα των οικιστικών καταλοίπων της περιόδου.

Αρχαία Ολυμπία, Απρίλιος 1982

ΓΕΩΡΓΙΑ ΕΜΜ. ΧΑΤΖΗ

στραμμένος ταφικός πίθος· περιείχε ένα μελαμβαφή κάρναρο του 4ου αι. π.Χ. δ) Χάβρι. Αναφέρονται ευρήματα ελληνιστικής εποχής: ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 343, Πίν. 214 β, δ-η. ε) Παλούκι. Σε μικρή απόσταση από τους τάφους στη θέση «Παλιόμυλος» εντοπίστηκε συστάδα κεραμοσκεπών τάφων ρωμαϊκών χρόνων (το μοναδικό εύρημα είναι μια άβαφη λήκυθος με επίπεδη βάση, κατακόρυφη λαβή, στενό λαιμό και σπασμένο χείλος, Π 3630) (Σχ έ δ. 22· Πί ν. 11 στ). Για έναν όμοιο τύπο βλ. Agora V, πίν. 27 - Μ 228, που χρονολογείται στον πρώιμο 4ο αι. μ.Χ.

Οι θέσεις στο Γεράκι και το Περιστέρι σχετίζονται άμεσα με το γνωστό Κάστρο της Κουκουβίτσας, όπου έχουν επισημανθεί λείψανα αρχαίας ακρόπολης με χρονολογική διάρκεια από τους κλασικούς μέχρι τους ελληνιστικούς χρόνους. Βλ. σχετικά AJA 46 (1942), σ. 82.

ΝΙΣΥΡΙΑΚΑ Ι*

(Σχέδ. 1-7· Πίν. 12-27)

Οι εργασίες για τη διαμόρφωση του χώρου του δημοτικού γηπέδου στο Μανδράκι της Νισύρου¹ έδωσαν την ευκαιρία για την έρευνα των αρχαίων τάφων στην περιοχή του Αϊ-Γιάννη. Στην τοποθεσία αυτή ανασκαφές των Ιταλών αρχαιολόγων είχαν αποκαλύψει το 1932 τμήμα της αρχαίας νεκρόπολης². Η περιοχή του Αϊ-Γιάννη βρίσκεται στο ύψωμα ανατολικά από την ακρόπολη της αρχαίας πόλης, το Παληόκαστρο, όπως το λένε οι ντόπιοι (Σχέδ. 1). Το τείχος της πόλης, κτισμένο με μεγάλες ορθογώνιες και τραπεζιόσχημες πλίνθους από ηφαιστειογενή μαύρη πέτρα (τραχύτη), σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση³.

Το αρχαίο λιμάνι⁴, που έχει προσχωθεί από αιώνες, βρισκόταν στη θέση της σημερινής πρωτεύουσας του νησιού, του Μανδρακίου, ειδικότερα δε θα πρέπει να εισχωρούσε στη χαμηλότερη εύφορη περιοχή, που σήμερα ονομάζεται «Λίμνες»⁵. Τόσο η ονομασία, όσο και η μαρτυρία του Ross ότι 30 χρόνια πριν από την επίσκεψή του υπήρχε ακόμα έλος στην περιοχή ενισχύουν αυτή την άποψη. Εξάλλου, πρόσφατη εκσκαφή οικοπέδου στην ίδια περιοχή⁶ έδειξε ότι μέσα στην αμμώδη επίχωση δεν υπήρχαν οικοδομικά λείψανα. Σε πηγάδι στο ίδιο οικόπεδο, και σε βάθος περίπου 9 μ., βρέθηκαν τρεις ενσφράγιστες λαβές και όστρακα ροδιακών οξυπύθμενων αμφορέων με ίζημα, που δείχνει ότι προέρχονται από επίχωση λιμανιού. Στην ίδια πάλι περιοχή και δυτικά του σημερινού νεκροταφείου είχαν βρεθεί παλιότερα, κατά τη διάρκεια εργασιών της ΔΕΗ, κυάθια ελληνιστικής εποχής και πήλινο ακέφαλο ειδώλιο γυναικείας ιματιοφόρου μορφής, τα οποία είχαν επίσης το ίδιο ίζημα.

* Ευχαριστώ την Έφορο Ηώ Ζερβουδάκη για το πραγματικό ενδιαφέρον της και τις παρατηρήσεις που έκανε σε όλα τα στάδια αυτής της δουλειάς. Τα σχέδια των αγγείων έγιναν από τη σχεδιάστρια της ΚΒ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου Κατερίνα Κοκκονού, ενώ οι περισσότερες φωτογραφίες τους από το φωτογράφο της ίδιας Εφορείας Γ. Μπελεγγίνη.

1. Για την ιστορία και τοπογραφία του νησιού βλ. κυρίως L. Ross, *Reisen auf den griechischen Inseln II* (Stuttgart-Tübingen 1843), σ. 67-81. Hiller von Gaertringen, *AA* 1896, σ. 23-24. R. Dawkins - A. Wace, *BSA XII* (1905-6), σ. 165-174 (παλιότερη βιβλιογραφία στη σ. 152). Επίσης και G. Gecole, *ASAtene* 2 (1916), σ. 27. R. Herbst, *RE XVII*, 1 (Stuttgart 1936), σ. 761-767. P. M. Fraser-G. E. Bean, *The Rhodian Peraea and Islands* (Oxford 1954), σ. 147-152. Gr. Konstantinopoulos, *Nisyros. Die griechischen Inseln* (ed. Evi Melas) 1976, σ. 198-201. H.G. Buchholz - E. Althaus, *Nisyros, Giali, Kos* (Mainz 1982), σ. 14-20.

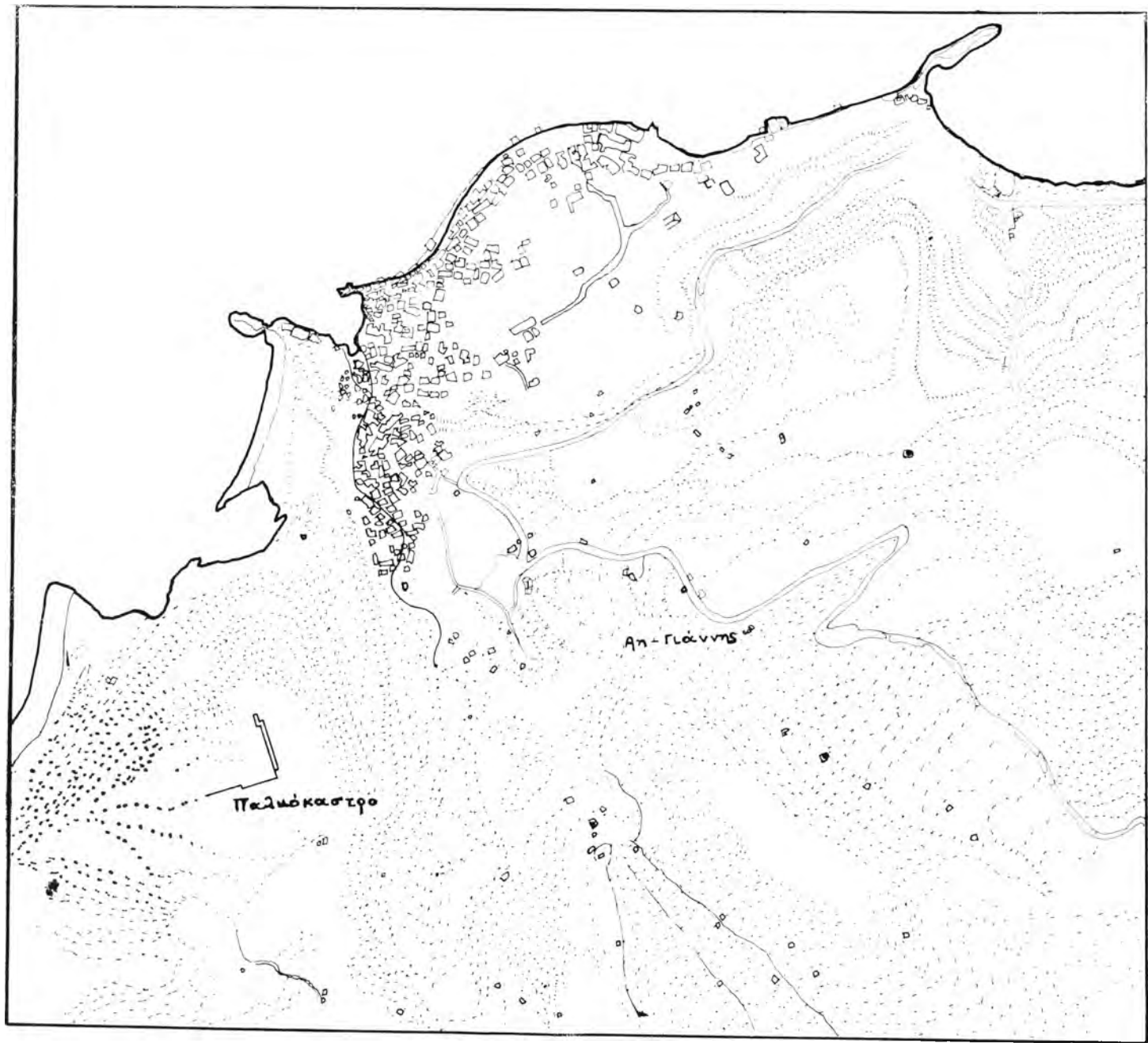
2. G. Jacori, *Cl. Rh. VI-VII* (Rodí 1932-33), σ. 469-552.

3. Για το τείχος και την επιγραφή *Λαμόσιον τὸ χωρίον πέντε πόδες ἀπὸ τὸ τείχος*, που είναι χαραγμένη στον πύργο βόρεια από την είσοδό του βλ. κυρίως Ross, *ό.π.*, σ. 70 κ.ε. Hiller von Gaertringen, *IG XII*, 3,86. Dawkins-Wace, *ό.π.*, σ. 165 κ.ε. G.E. Bean - J. M. Cook, *BSA* 52 (1957), σ. 118-119. F. G. Majer, *Griechische Mauerbauinschriften I* (Germany 1959), σ. 178-180. R. Hope Simpson - J. F. Lazenby, *BSA* 57 (1962), σ. 169.

4. Στράβων X, 488 *...ἔχει δὲ καὶ πόλιν ὁμώνυμον καὶ λιμένα καὶ θεοῖα καὶ Ποσειδῶνος ἱερόν...*

5. Βλ. Ross, *ό.π.*, σ. 72-73.

6. Ιδιοκτησίας Τάκη Καρπαθάκη.

Σχέδ. 1. Τοπογραφικό Μανδρακίου Νισύρου.

Οι Dawkins-Wace⁷ διατυπώνουν κάποιες επιφυλάξεις για τη θέση του λιμανιού. Η αναφορά τους στους τάφους, που βρίσκονται στους λόφους πάνω από την περιοχή, δεν αποκλείει την ύπαρξη του λιμανιού σ' αυτή τη θέση⁸.

Ανατολικά από την περιοχή «Λίμνες» και πάνω από το σημερινό νεκροταφείο σώζεται αρχαίος τοίχος, με κατεύθυνση από ΒΑ. - ΝΔ., κτισμένος με ορθογώνιες και πολυγωνικές πλίνθους από τραχύτη (Πί ν. 12 α-β). Το μήκος του είναι περίπου 34 μ. (Σχέδ. 2, τοίχος Α). Άλλος τοίχος, ο λεγόμενος «του Αϊ-Σάββα», βρίσκεται ανατολικότερα κι έχει προσανατολισμό ΒΔ. - ΝΑ. Ο τοίχος αυτός (Σχέδ. 2, τοίχος Β) παρουσιάζει κανονικότερο χτίσιμο με ογκώδεις ορθογώνιες πλίνθους και προχωράει κατά μήκος του σημερινού ανηφορικού δρομίσκου σε μήκος 8 μ. (Πί ν. 13 α). Το μεγαλύτερο ύψος του είναι ±2,70 μ. Ο τοίχος στο βόρειο άκρο του γωνιάζει κάθετα και συνεχίζει προς ΝΔ. Τρίτος τοίχος (Σχέδ. 2, τοίχος Γ), με όμοια τοιχοποιία και κατεύθυνση από Β.-Ν. υπάρχει νοτιότερα, σε οικόπεδο κάτω από το Δημοτικό Σχολείο. Ο τοίχος είναι σήμερα ορατός σε μήκος περίπου 8,50 μ. (Πί ν. 13 β)⁹.

Τους τοίχους αυτούς είχε ήδη παρατηρήσει ο Ross και τους θεώρησε λείψανα της οχύρωσης του λιμανιού¹⁰. Πιθανότερα έχουμε να κάνουμε με τοίχους αναλημματικού χαρακτήρα.

Μεγαλύτερη σχέση με το αρχαίο λιμάνι θα πρέπει να έχει αρχαίος τοίχος που σώζεται κάτω από σύγχρονο σπίτι¹¹ στον παραλιακό δρόμο προς την «τάβλα του Γιαλού». Ο τοίχος, κτισμένος με ογκώδεις πέτρες από τραχύτη, φαίνεται σε μήκος 5,40 μ. περίπου¹².

Πάνω από το αρχαίο λιμάνι κοντά στο οποίο θα πρέπει να ήταν ο οικισμός των αρχαϊκών χρόνων¹³, υψώνεται ο λόφος του Αϊ-Γιάννη, όπου εκτεινόταν το αρχαϊκό νεκροταφείο¹⁴, αλλά και η νεκρόπολη της πόλης των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, τάφοι της οποίας περιγράφονται παρακάτω. Οι τάφοι είναι σύγχρονοι με αυτούς που ερευνήθηκαν το 1968 στον απέναντι λόφο, όπου το αρχαίο τείχος¹⁵, και μάλλον ανήκουν στο ίδιο νεκροταφείο.

7. Ό.π., σ. 169-170.

8. Για παράδειγμα στη γειτονική Τήλο βρέθηκε σειρά κλασικών τάφων κατά μήκος του όρμου του Αγίου Αντωνίου, βορειοδυτικά του Μεγάλου Χωριού, βλ. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 642. Την παρατήρηση οφείλω στην Ηώ Ζερβουδάκη.

9. Όλοι οι αρχαίοι τοίχοι που αναφέρονται χρησιμοποιούνται τώρα, συμπληρωμένοι στους νεότερους χρόνους, ως αναλημματικοί τοίχοι-«βαστάδια», όπως τα λένε οι ντόπιοι.

10. Ross, ό.π., σ. 73. Ακόμα Dawkins - Wace, ό.π., σ. 170, και Gr. Konstantinopoulos, ό.π., σ. 200.

11. Ιδιοκτησίας Μαρίας Αρκαμούζη.

12. Την υπόδειξη οφείλω στο φύλακα αρχαιοτήτων Νικ. Χαρίτο. Ο ίδιος μου είπε ότι παλιότερα υπήρχε σειρά από ακατέργαστους ογκόλιθους από ηφαιστειακή μαύρη πέτρα, με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ., που ξεκινούσε από την περιοχή του Αγίου Σάββα, όπου μέρος τους είναι ακόμα ορατό, κι έσβηνε στη θάλασσα. Οι βράχοι αυτοί καταστράφηκαν για να περάσει ο σύγχρονος δρόμος και για να διαμορφωθεί η πλατεία Ηρώου, στη θέση Πετσινί. Ίσως η μαρτυρία απηχεί την ύπαρξη κάποιου αρχαίου κυματοθραύστη. Τον Ν. Χαρίτο και τον Ν. Χαρτοφύλλη ευχαριστώ θερμά για τις ζωντανές μαρτυρίες τους.

13. Ανασκαφική έρευνα δεν έχει γίνει μέχρι στιγμής στον οικισμό του Μανδρακίου κι έτσι δεν έχουν διαπιστωθεί οικοδομικά λείψανα. Μαρτυρίες για την ύπαρξη αρχαίων θεμελίων και στοών(;) στην πλατεία Ηλικιωμένης δεν είναι δυνατό να ελεγχθούν.

14. Cl. Rh. VI - VII, σ. 469-552. Ταφές και καύσεις αρχαϊκών επίσης χρόνων ερευνήθηκαν στην περιορισμένη σωστική ανασκαφή το Νοέμβριο του 1983 στο χώρο του καναλιού θεμελίωσης του δυτικού αναλημματικού τοίχου του γηπέδου.

15. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 518.

Σχέδ. 2. Τοπογραφικό περιοχής Μανδρακίου, όπου οι αρχαίοι τοίχοι.

ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Το 1976, όταν άρχισαν οι εκσκαφικές εργασίες στο χώρο του γηπέδου, φάνηκαν στο ανατολικό άκρο του δυο αρχαίες ταφές σε αγγεία, τα οποία ήταν σπασμένα και συλημένα. Η περιορισμένη ανασκαφική έρευνα που έγινε τότε δεν έδωσε παραπάνω στοιχεία.

Ο χώρος, όπου διαμορφώνεται το δημοτικό γήπεδο, βρίσκεται στη δυτική πλαγιά του υψώματος, έχει κατά προσέγγιση διαστάσεις 100×70 μ., με το μεγάλο άξονα Α.-Δ., και ορίζεται στο ανατολικό του άκρο από το εκκλησάκι του Αϊ-Γιάννη (Πί ν. 14 α-β). Στο ανατολικό τμήμα του χώρου που ανηφόριζε έγινε αποχωμάτωση, ενώ το δυτικό τμήμα επιχωματώθηκε.

Παράλληλα, ισοπεδώθηκε άλλος ορθογώνιος χώρος, μικρότερων διαστάσεων, ο οποίος βρίσκεται αμέσως νοτιότερα του μεγάλου γηπέδου και σε επαφή με αυτό. Στο χώρο αυτό, με κατεύθυνση από Β.-Ν., θα δημιουργηθεί το μικρό γήπεδο.

Στο χώρο του μεγάλου γηπέδου η έρευνα περιορίστηκε στο ανατολικό του τμήμα, όπου, σε μικρή απόσταση από το εκκλησάκι του Αϊ-Γιάννη, ο εκσκαφέας αποκάλυψε μια ταφή σε ακόσμητο πίθο (τάφος 6) και δυο κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους (τάφοι 1 και 13)¹⁶. Στο μικρό γήπεδο ερευνήθηκε επίσης το ανατολικό τμήμα του που αποχωματώθηκε, σε χώρο διαστ. 40×12 μ. περίπου. Εδώ διαπιστώθηκαν τρεις ταφές σε μεγάλους ακόσμητους πίθους (τάφοι 4, 7 και 9), μία ταφή σε οξυπύθμενο αμφορέα (τάφος 12), δυο πήλινοι σαρκοφάγοι (τάφοι 8 και 10) και τέσσερις κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι (τάφοι 2, 3, 5 και 11)¹⁷.

Οι ταφές σε αγγεία-«εγχυτρισμούς»¹⁸ ήταν οι παλιότερες του νεκροταφείου και χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ. Σύγχρονες με αυτές φαίνεται πως ήταν και οι ταφές στις δυο πήλινες σαρκοφάγους¹⁹. Οι τρεις ταφικοί πίθοι βρέθηκαν στο χώρο του μικρού γηπέδου, ήταν τοποθετημένοι σε «σειρά» με μικρή απόσταση μεταξύ τους και είχαν τον ίδιο προσανατολισμό, με το στόμιο προς τα ΝΔ. (Σ χ έ δ. 3). Αμέσως δυτικότερα της σειράς των πίθων βρέθηκαν οι δυο ορθογώνιες σαρκοφάγοι, με τον ίδιο προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Όλες οι ταφές βρίσκονταν περίπου στο ίδιο επίπεδο.

Οι πίθοι, από τραχύ, κόκκινο πηλό, είχαν σφαιρικό σχήμα και κατέληγαν σε μικρή επίπεδη βάση και ευρύ στόμιο με πλατύ και βαρύ χείλος, που κοσμούσαν τρεις πλαστικοί δακτύλιοι (Π ί ν. 15 α). Το στόμιο των πίθων έφραζε άλλο πήλινο αγγείο σε σχήμα «γλάστρας». Οι πίθοι είχαν ύψος από ±1,03 έως ±1,37 μ. και διάμετρο στομίου ±0,45-0,72 μ. Προφανώς προοριζόνταν για ενταφιασμούς ενηλίκων²⁰. Στοιχεία για τη θέση του νεκρού δε βρέθηκαν²¹. Στις ταφές 7 και 9 διαπιστώθηκαν μικρές πέτρες που συγκρατούσαν το ταφικό αγγείο. Όλοι οι πίθοι βρέθηκαν κομματιασμένοι και συλημένοι. Στις ταφές 7 και 9 διαπιστώθηκε και εξωτερική κτέριση²².

Διαφορετικό — ωοειδές — σχήμα είχε ο ευρύστομος ταφικός πίθος 6, που αποκαλύφθηκε στο ανατολικό τμήμα του μεγάλου γηπέδου και σε αρκετή απόσταση από τους προηγούμενους (Π ί ν. 15 β). Διαφορετικός ήταν και ο προσανατολισμός του, με το στόμιο προς Ν. Πολύ καταστραμμένος (σωζόταν μόνο το κάτω μισό τμήμα του) και συλημένος, δεν έδωσε χρονολογικά στοιχεία.

Στο μικρό γήπεδο και νοτιότερα από τη σειρά των πίθων βρέθηκε και μια ταφή σε οξυπύθμενο αμφορέα (τάφος 12). Το στόμιο του αγγείου ήταν προς τα Ν.

16. Στην αρίθμηση των τάφων ακολουθούμε αυτή του ημερολογίου της ανασκαφής.

17. Η ανασκαφική έρευνα έγινε σε τρεις περιόδους: στην α' περίοδο, τον Αύγουστο του 1981, ερευνήθηκαν οι τάφοι 1-9, στη β' περίοδο, τον Ιούλιο του 1982, οι τάφοι 10-12 και στην γ' περίοδο, τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου, ο τάφος 13.

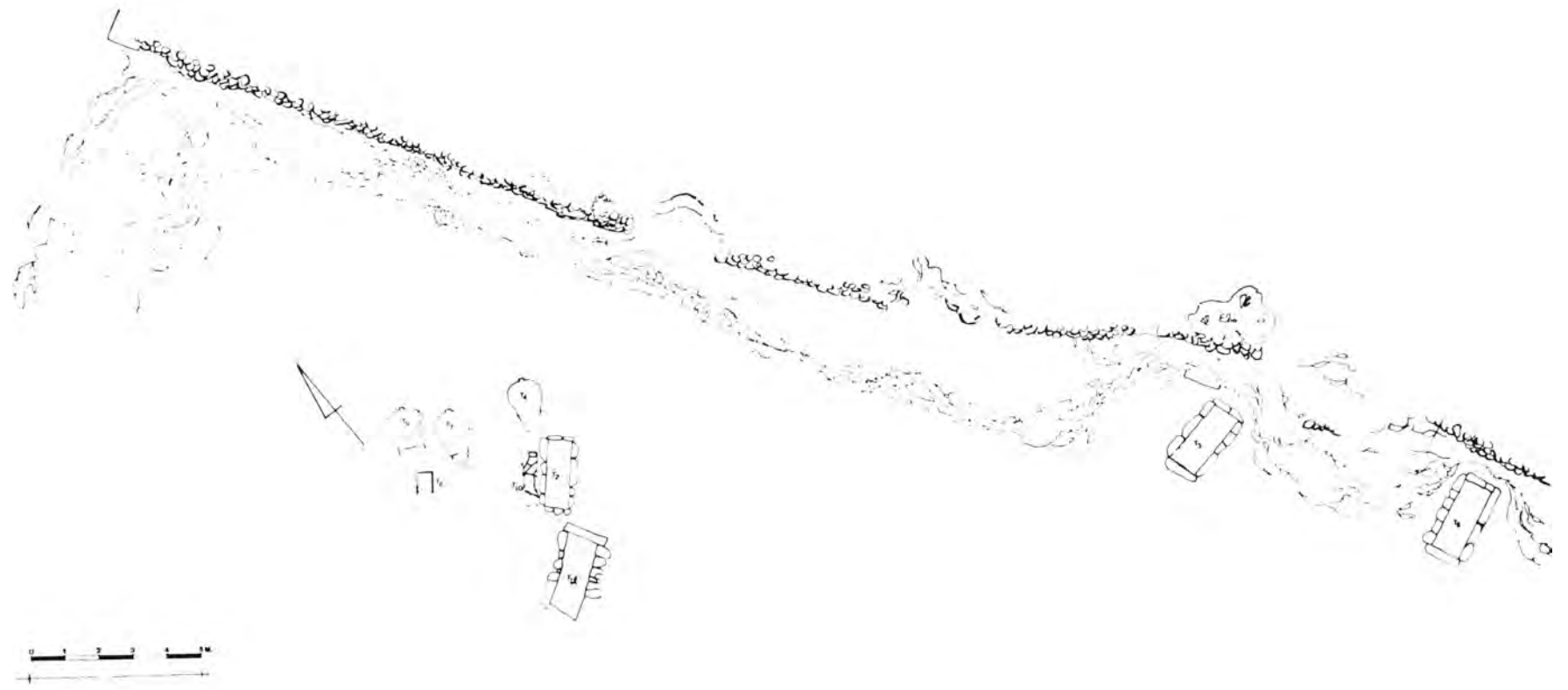
18. Γενικά για τις ταφές σε αγγεία βλ. Olynthus XI, σ. 167 κ.ε. και Γ. Μυλωνάς, Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνος Β, 1975, σ. 279 κ.ε. Ο όρος «εγχυτρισμός» πρωτοχρησιμοποιήθηκε από τους Ιταλούς ανασκαφείς των νεκροπόλεων της Ιαλυσού και της Καμίρου, βλ. Cl. Rh. III, σ. 8, Cl. Rh. IV, σ. 8.

19. Είναι σύγχρονες με τους όμοιους τάφους στο λόφο του Παληόκαστρου, βλ. παραπάνω υποσημ. 15.

20. Βλ. και Cl. Rh. VI-VII, σ. 472.

21. Οστά που βρέθηκαν σε ταφικό πίθο όμοιας κατασκευής στην ανασκαφή το Νοέμβριο του 1983 (βλ. παραπάνω υποσημ. 14) δείχνουν ότι το κεφάλι του νεκρού ήταν τοποθετημένο στο κάτω μέρος του πίθου.

22. Πρβλ. και Olynthus XI, σ. 179.

Σχέδ. 3. Τάφοι μικρού γηπέδου.

Οι κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι φαίνεται πως επικράτησαν από τα τέλη του 4ου ως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. και μετά. Ο παλιότερος από αυτούς (τάφος 1) βρέθηκε στο μεγάλο γήπεδο. Όλοι ήταν κτισμένοι με ορθογώνιες πέτρες από ντόπια μαλακή πωρόπετρα²³ και έσωζαν εσωτερική επένδυση με λευκό κονίαμα — εκτός από τον τάφο 2 —, το οποίο μάλιστα στην περίπτωση του τάφου 5 ήταν ιδιαίτερα προσεγμένο (βλ. πρкт. σχετικά με τον τάφο). Όλοι σχεδόν οι τάφοι — εκτός από τον τάφο 1 — είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. με μικρές αποκλίσεις.

Ένδειξη για τη σήμανση των τάφων τα κομμάτια μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης που βρέθηκαν στην επίχωση του ελληνιστικού τάφου 11. Οστά δε σώθηκαν στις ταφές, σε δυο περιπτώσεις που διαπιστώθηκαν λείψανα σκελετού το κεφάλι ήταν τοποθετημένο προς Α.

Από τους κτιστούς τάφους ασύλητοι ήταν μόνον οι τάφοι 1 και 2. Οι υπόλοιποι βρέθηκαν διαταραγμένοι ή συλημένοι. Τα πήλινα κτερίσματα στις περιπτώσεις των δύο παραπάνω ταφών ήταν τοποθετημένα κατά μήκος των πλευρών του νεκρού, στο δε τάφο 1 τα περισσότερα αγγεία ήταν συγκεντρωμένα στην απόληξη του αριστερού χεριού του. Διαφοροποιημένη ήταν η θέση των στλεγγίδων, στο κάτω τμήμα του τάφου 1 η μία, στο πάνω άκρο του τάφου 2 η δεύτερη.

Όσον αφορά στα πήλινα κτερίσματα, στις πρώιμες ταφές του 4ου αι. π.Χ. έχουμε κυρίως εισαγμένα αττικά αγγεία, ενώ στις ύστερες ταφές του 2ου αι. π.Χ. τα αγγεία προέρχονται από ντόπια ή πάντως εργαστήρια από την ανατολική λεκάνη της Μεσογείου. Χαρακτηριστική η ύπαρξη φαγεντιανής στους ελληνιστικούς τάφους 2, 3 και 11.

Τα φές σε πίθους

Τάφος 4. Ύψ. πίθου 1,03, μέγ. διάμ. 0,95, διάμ. στομίου 0,45, ύψ. «γλάστρας» 0,50 μ. (Πί ν. 15 α).

Έλειπε το πάνω μέρος της κοιλιάς του πίθου. Το αγγείο της κάλυψης ήταν κομματιασμένο. Μικρός μολύβδινος σύνδεσμος συγκρατούσε παλιό σπάσιμο στο χείλος του πίθου.

Μέσα στο συλημένο τάφο βρέθηκαν λίγα μικρά μελαμβαφή όστρακα, ανάμεσα στα οποία τμήμα βάσης ανοικτού μελαμβαφούς αγγείου με «ακιδωτή» διακόσμηση εσωτερικά²⁴, λίγα άβαφα όστρακα, κομμάτι μυροδοχείου και δυο μικρά οστά.

Τάφος 7. Ο πίθος βρισκόταν σε απόσταση $\pm 1,40$ μ. βορειοδυτικά του προηγούμενου. Σωζόταν μόνο το κάτω μέρος της κοιλιάς του με τη βάση και μικρό τμήμα του καλυπτήριου αγγείου.

Ύψ. πίθου (κατά προσέγγιση) 1,37, μέγ. σωζ. διάμ. 0,95 μ.

Μέσα στον πίθο βρέθηκαν:

1. Αλατοδοχείο μελαμβαφές (Π 7340) (Πί ν. 16 α).

Ύψ. 0,29, διάμ. βάσης 0,06, διάμ. χείλους 0,065 μ. Ακέραιο, μικρές αποκρούσεις στην άκρη του χείλους και τη βάση. Δακτυλιόσχημη βάση, στην οποία καταλήγει η ενιαία καμπύλη του τοιχώματος. Ολόβαφο²⁵.

Πρβλ. Αγογα XII, αριθ. 936, σ. 302, πίν. 34, 375-350 π.Χ.

23. Οι ντόπιοι την ονομάζουν «καλουτσόπετρα».

24. Για τον όρο «ακιδωτή» διακόσμηση (rouletted) βλ. Α. Μαραγκού, Δωδώνη 10 (1981), σ. 495, σημ. 1.

25. Για το σχήμα βλ. Αγογα XII, αριθ. 921-938, σ. 136-137, εικ. 9, πίν. 34 και J.M. Cook, BSA 60 (1965), σ. 151-152, εικ. 9. Το σχήμα ιδιαίτερα συχνό στο β' και γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Βλ. και Miller, σ. 205, πίν. 32, αριθ. 37.

2. Αμφορίσκος με διακόσμηση δικτυωτού, τύπου *bulas* (Π 7341) (Π ί ν. 16 β).

Ύψ. 0,087, διάμ. βάσης 0,017, διάμ. χείλους 0,027 μ. Λείπει το μεγαλύτερο τμήμα της μιας λαβής και κομμάτι από τη βάση του. Επιφάνεια απολεπισμένη. Πηλός ανοικτός ερυθροκάστανος. Στόμιο, λαιμός και λαβές μαύρα, στην κοιλιά δικτυωτό κόσμημα με λευκές στιγμές στις διαστ υρώσεις των γραμμών. Το κάτω μέρος του σώματος και η βάση ακόσμητα.

Α' μισό 4ου αι. π.Χ.²⁶.

3. Αμφορίσκος, άβαφος (Π 7342) (Π ί ν. 16 γ).

Σωζ. ύψ. 0,10, μέγ. σωζ. διάμ. 0,062 μ. Σώζεται το μεγαλύτερο τμήμα του σώματος συγκολλημένο και ο λαιμός. Πηλός ανοικτός ερυθροκάστανος. Πρβλ. Cl. Rh. II, σ. 142, εικ. 19²⁷.

4. Τμήμα της κυρτής πίσω επιφάνειας πήλινου ειδωλίου (E 427) (Π ί ν. 16 δ).

Σωζ. ύψ. 0,08, πλ. 0,04 μ. Ίχνη λευκού επιχρίσματος.

5. Μικρός πήλινος ρόδακας, από διακόσμηση πήλινου γυναικείου ειδωλίου (ΠΒΕ 7832). Διάμ. 0,017 μ. Ίχνη λευκού επιχρίσματος.

Έξω από τον ταφικό πίθο και αμέσως νοτιότερα από το καταστραμμένο του χείλος βρέθηκε:

6. Φιαλίδιο μελαμβαφές (Π 7339).

Ύψ. 0,04, διάμ. βάσης 0,055, διάμ. χείλους 0,106 μ. (Π ί ν. 16 ε). Συγκολλημένο. Λείπει κομμάτι από το χείλος και τη βάση. Πηλός ανοικτός ερυθροκάστανος.

Βάση ψηλή, δακτυλιόσχημη, με αυλάκωση στην επιφάνεια στήριξης. Χείλος πλατύ, οριζόντιο, με διπλή αυλάκωση στην επιφάνεια. Λεπτή ταινία στην ένωση της βάσης με το σώμα, η αυλάκωση στην επιφάνεια στήριξης και οι αυλακώσεις στο χείλος άβαφες. Στον πυθμένα από κάτω και γύρω στο κέντρο γραπτή διακόσμηση: μικρός κύκλος, πλατιά ταινία, δύο ομόκεντροι κύκλοι (Π ί ν. 16 στ). Ίχνη μίλτου στις άβαφες επιφάνειες (πυθμένα, επιφάνεια στήριξης, ταινία στην ένωση της βάσης και αυλακώσεις στο χείλος).

Μέσα στον πυθμένα έντυπη διακόσμηση: τέσσερα ανθέμια ενωμένα με τόξα, που εφάπτονται στους δύο ομόκεντρους κύκλους του κέντρου (Π ί ν. 16 ζ).

Α' μισό 4ου αι. π.Χ.²⁸.

Άσχετο με την ταφή φαίνεται ότι είναι ένα κυάθιο μελαμβαφές - *bolsal* (Π 7343), που βρέθηκε σε απόσταση 0,70 μ. νότια του καλύμματος του πίθου 7 (Σ χ έ δ. 4· Π ί ν. 16 η).

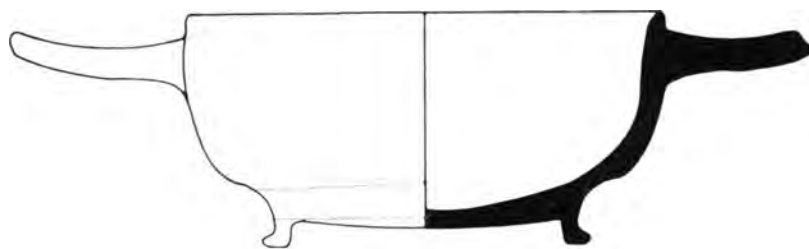
Ύψ. 0,046, διάμ. βάσης 0,065, διάμ. χείλους 0,095 μ. Συγκολλημένο. Λείπει τμήμα της μιας λαβής και λίγα κομμάτια από το σώμα. Πηλός ερυθροκάστανος. Το «γάνωμα» στο ψήσιμο έμεινε κοκκινωπό στη βάση του αγγείου.

Βάση δακτυλιόσχημη, λοξότμητη. Στη μετάβαση από τη βάση στο σώμα πλατιά αβαθής αυλάκωση. Λαβές οριζόντιες κυλινδρικές πεταλόσχημες. Στον πυθμένα από κάτω γραπτή διακόσμηση: κύκλος και ταινία γύρω από το μικρό κύκλο του κέντρου (Π ί ν. 16 θ).

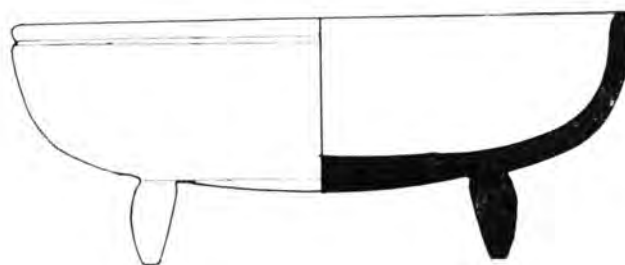
26. Γενικά για την ομάδα βλ. C. *Bulas*, BCH 56 (1932), σ. 388-398, πίν. XXI. J. D. Beazley, BSA 41 (1940-45), σ. 10-21. Αμφορίσκος της ίδιας ομάδας από τη Ρόδο στην Κοπεγχάγη έχει πλουσιότερη διακόσμηση, CVA, Danemark 4, πίν. 183, 4. Η διακόσμηση του αμφορίσκου της Νισύρου θυμίζει περισσότερο τις αρυβαλλοειδείς ληκύθους της ίδιας ομάδας, βλ. και παρακάτω για τον τάφο 9.

27. Για το σχήμα βλ. Agora XII, σ. 155-156, κυρίως αριθ. 1160-1161. Επίσης Labraunda II 1, αριθ. 169 και 195, πίν. 12, σ. 27, που θα πρέπει να ανήκουν μάλλον σε αμφορίσκους όμοιους με το δικό μας παρά σε μυροδοχεία.

28. Για τον τύπο του αγγείου βλ. Salamine VIII, σ. 45, σχέδ. 12, εικ. 30. Agora XII, 879-881, σ. 135, εικ. 9. Ο τύπος δε φαίνεται να επιβιώνει μετά το 300 π.Χ.

Π 7343

Π 7346

Σχέδ. 4.

Πρβλ. Agora XII, αριθ. 556, σ. 275, πίν. 24. Πρώιμος 4ος αι. π.Χ.²⁹.

Η ταφή μπορεί να χρονολογηθεί κοντά στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

Τάφος 9. Ο πίθος βρισκόταν σε απόσταση 0,40 μ. βόρεια του πίθου 7. Σωζόταν το κάτω μέρος της κοιλιάς του, η βάση και η «γλάστρα» που κάλυπτε το στόμιο. Τα κομμάτια του τοιχώματος ήταν ριγμένα πάνω στο σωζόμενο τμήμα της κοιλιάς του.

Ύψ. πίθου (κατά προσέγγιση) 1,35, ύψ. «γλάστρας» $\pm 0,50$, διάμ. χείλους «γλάστρας» 0,72 μ.

Μέσα στον καταστραμμένο πίθο βρέθηκαν δυο μικρά μελαμβαφή και λίγα άβαφα όστρακα καθώς και ο λαιμός και ο ώμος αρυβαλλοειδούς ληκύθου με διακόσμηση δικτυωτού (τύπου *bulas*) (Π ί ν. 17 α)³⁰.

Στη θέση τους βρέθηκαν τα αγγεία-κτηρίσματα που είχαν τοποθετηθεί έξω από τον ταφικό πίθο και σε επαφή με τη βόρεια πλευρά του καλυπτήριου αγγείου του (Π ί ν. 17 γ). Τα αγγεία συγκρατιόνταν με πέτρες.

1. Οινοχόη ερυθρόμορφη, τριφυλλόστομη. Αττική -σχήμα 2 κατά Beazley (Π 7345) (Π ί ν. 17 δ).

29. Γενικά για το σχήμα βλ. Agora XII, σ. 107-108, αριθ. 532-561.

30. Βλ. Olynthus XIII, σ. 160 κ.ε., πίν. 107-108 και παραπάνω σημ. 26.

Ύψ. 0,175, διάμ. βάσης 0,06, μέγ. διάμ. 0,105 μ. Βρέθηκε κομματιασμένη. Λείπουν μικρά κομμάτια από το σώμα. Πηλός πορτοκαλλόχρωμος.

Παράσταση: ιματιοφόρα μορφή προς τα δεξιά πλαισιώνεται από δύο άλλες που προτείνουν το ένα χέρι. Πίσω από την κεντρική μορφή «μπάλα» ή δίσκος με σταυρό και τέσσερις στιγμές. Κάτω από τις μορφές ταινία. Στον ώμο του αγγείου γλωσσωτό κόσμημα. Ανήκει στην ομάδα των Fat Boy³¹.

Α΄ μισό 4ου αι. π.Χ.

2. Ασκός ερυθρόμορφος. Αττικός τύπος I κατά Beazley (Π 7344) (Π ί ν. 17 β).

Ύψ. 0,051, ύψ. με τη λαβή 0,096, διάμ. βάσης 0,086 μ. Λείπει μικρό τμήμα του χείλους. Η λαβή συγκολλημένη. Πηλός κοκκινωπός. Φακοειδής με «κομβίον» στο κέντρο. Λαβή τοξωτή με ακμή στη ράχη. Πλατύ χείλος.

Βάση επίπεδη, από κάτω άβαφη. Η διακόσμηση σε τρεις ζώνες γύρω από το «κομβίον», που χωρίζονται με άβαφες ταινίες και αβαθείς αυλακώσεις. Η διακόσμηση από το κέντρο προς τον ώμο: «ών», κλαδί ελιάς, «ραβδία».

Πρβλ. Olynthus V, σ. 173, πίν. 140, αριθ. 403. V. Karageorghis, BCH 90 (1966), σ. 311, εικ. 32. L. Massei, Gli Askoi a Figure Rosse nei Corredi Funerari delle Necropoli di Spina (Milano 1978), σ. 72, αριθ. 48, πίν. XIX, I και σ. 241, αριθ. 148, πίν. LVII, I.

Α΄ μισό 4ου αι. π.Χ.

3. Φιαλίδιο μελαμβαφές, με χείλος γυριστό προς τα έξω (Π 7346) (Σ χ έ δ. 4· Π ί ν. 18 α).

Ύψ. 0,046, διάμ. βάσης 0,072, διάμ. χείλους 0,116 μ. Συγκολλημένο. Λείπει μικρό κομμάτι του σώματος. Στην επιφάνεια απολεπίσματα. Βαφή με μεταλλικό ιριδισμό.

Βάση ψηλή, δακτυλιόσχημη, η επιφάνεια στήριξης άβαφη. Στην ένωση βάσης και σώματος λεπτή, άβαφη ταινία. Χείλος στρογγυλεμένο.

Στον πυθμένα από κάτω δύο ομόκεντρες ταινίες, δίπλα στις οποίες από ένας κύκλος. Μικρότερος κύκλος γύρω στο κέντρο (Π ί ν. 18 β). Μέσα στον πυθμένα έντυπη διακόσμηση: στο κέντρο τέσσερα σταυρωτά ανθέμια, που περιβάλλονται από ζώνη με ωά, στα οποία εφάπτονται τα τόξα που ενώνουν τα 22 ανθέμια ευρύτερης ζώνης (Π ί ν. 18 γ).

Τα ανθέμια έχουν «πλαίσιο», τεχνική που αναπτύσσεται στον 4ο και συνηθίζεται κυρίως στον 3ο αι. π.Χ.³². Ανάλογη διάταξη της εσωτερικής έντυπης διακόσμησης σε θραύσμα από πρωιμότερο μελαμβαφές αγγείο της Θάσου³³.

Η διακόσμηση της κάτω επιφάνειας του πυθμένα του αγγείου και η επίπεδη, χωρίς αυλάκωση επιφάνεια στήριξης μας οδηγούν σε μια χρονολόγηση στο α΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Πρβλ. Samaria-Sebaste III, σ. 246, εικ. 48.1 (πρώιμος 4ος αι.). Agora XII, αριθ. 803, σ. 293, εικ. 8, πίν. 32.

Γύρω στο 380 π.Χ.⁵⁴.

4. Αλατοδοχείο μελαμβαφές (Π 7347) (Σ χ έ δ. 5· Π ί ν. 18 ε).

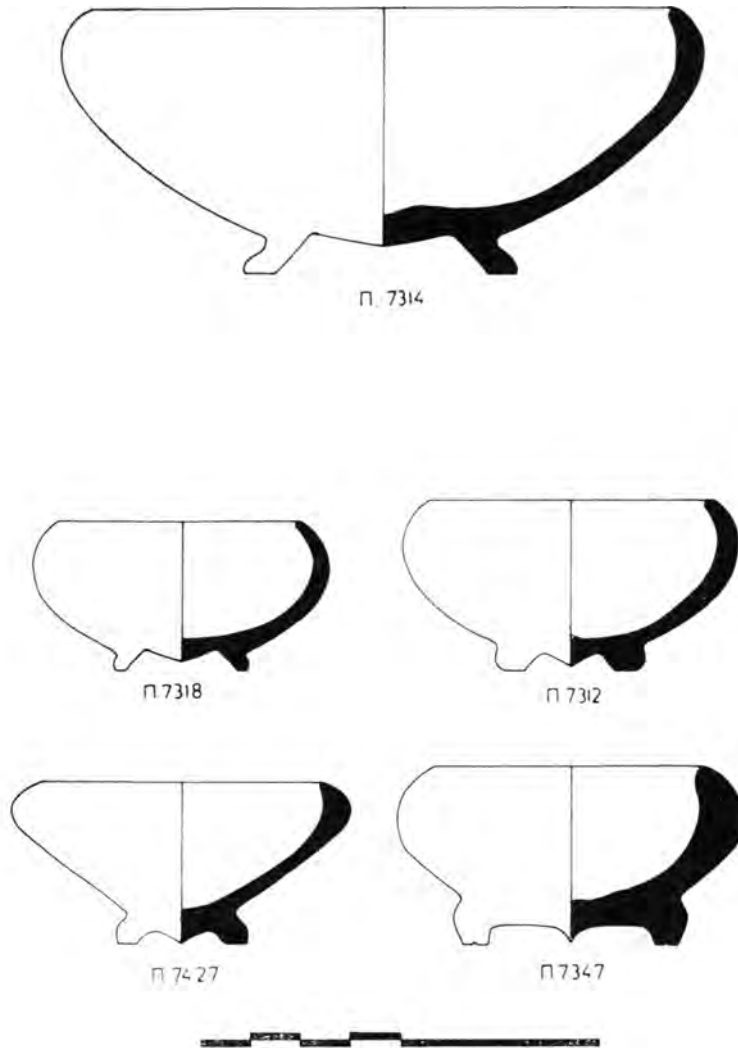
Ύψ. 0,034, διάμ. βάσης 0,044, διάμ. χείλους 0,052 μ. Ακέραιο. Βάση δακτυλιόσχημη, με άβαφη αυλάκωση στην επιφάνεια στήριξης. Στην ένωση βάσης και σώματος λεπτή άβαφη ταινία. Το χείλος γυριστό προς τα μέσα. Στον πυθμένα από κάτω μικρό κωνικό εξόγκωμα.

31. Beazley, ARV, 1484 κ.ε.

32. Samaria-Sebaste III, σ. 254, όπου και εκτενής ανάλυση για την εξέλιξη των έντυπων ανθεμίων. Ακόμα βλ. Corbett, σ. 172-186.

33. Ét. Thas VII, σ. 124, αριθ. 7, πίν. LII, 7.

34. Γενικά για την εξέλιξη του σχήματος βλ. Agora XII, σ. 128 κ.ε. και Salamine VIII, σ. 53, 14.

Σχέδ. 5.

Για το σχήμα βλ. Agora XII, σ. 137-38, εικ. 9, πίν. 34, 942-950 και Salamine VIII, σχήμα 10, σ. 41-45, εικ. 28 και κυρίως αριθ. 156-162.

Β' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.

5. Κυάθιο μελαμβαφές-bolsal (Π 7348) (Σ χ έ δ. 6· Π ί ν. 18 δ).

Ύψ. 0,058, διάμ. βάσης 0,079, διάμ. χείλους 0,118 μ. Συγκολλημένο, λείπουν μικρά κομμάτια. Στην επιφάνεια απολεπίσματα. Πηλός κοκκινωπός.

Βάση δακτυλιόσχημη. Στο μέσα μέρος της επιφάνειας στήριξης βαθιά αυλάκωση με ίχνη μίλτου. Ψηλότερα από την ένωση βάσης και σώματος λεπτή άβαφη αυλάκωση. Λαβές κυλινδρικές, πεταλόσχημες, ελαφρά υπερυψωμένες.

Στον πυθμένα από κάτω μικρό κωνικό εξόγκωμα· εσωτερικά έντυπη διακόσμηση: χαρακτηριστικός κύκλος, γύρω από τον οποίο σταυρωτά τέσσερα ανθήμια. Γύρω από αυτά πλατιά ζώνη χαρακτών γραμμιδίων (ακιδωτή διακόσμηση), που περιβάλλεται από δυο λεπτούς χαρακτηριστικούς κύκλους.

Για το σχήμα βλ. παραπάνω σχετικά με το Π 7343 (τφ. 7), που φαίνεται πρωιμότερο. Η ολόβαφη κάτω επιφάνεια του πυθμένα με το κωνικό εξόγκωμα, η αυλάκωση στην επιφάνεια στήριξης, η ελαφριά προς τα έξω κλίση του χείλους και οι υπερυψωμένες πεταλόσχημες λαβές χρονολογούν το αγγείο Π 7348 στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

Πρβλ. Agora XII, αριθ. 558, σ. 275, εικ. 6, πίν. 24 και 53 (380-350 π.Χ.) και Miller, σ. 205, πίν. 32, αριθ. 36.

Την ταφή 9 μπορούμε να την χρονολογήσουμε στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

Τάφος 6. Βρέθηκε στο ανατολικό τμήμα του μεγάλου γηπέδου. Πρόκειται για ακόσμητο πίθο ωσειδούς σχήματος με ευρύ στόμιο³⁵. Σωζόταν το κάτω μισό τμήμα του και η βάση. Το χείλος κομματιασμένο (Π ί ν. 15 β).

Ύψ. 1,90, διάμ. κοιλιάς 0,98 μ.

Ο τάφος δεν έδωσε κανένα ίχνος οστών ή κτερισμάτων.

Ε γ χ υ τ ρ ι σ μ ό ς σ ε ο ξ υ π ύ θ μ ε ν ο α μ φ ο ρ έ α

Τάφος 12. Βρέθηκε στο μικρό γήπεδο και σε απόσταση 24 μ. περίπου νότια του τάφου 4. Το αγγείο βρέθηκε κομματιασμένο. Έλειπαν μεγάλα κομμάτια από το σώμα του (Π ί ν. 19 α).

Ύψ. $\pm 0,65$ μ., σωζ. μέγ. διάμ. 0,44 μ.

Περιείχε ελάχιστα οστά και τα παρακάτω κτερίσματα:

1. Κάνθαρο μελαμβαφή (Π 7436) (Π ί ν. 19 β).

Ύψ. 0,075, διάμ. βάσης 0,047, διάμ. χείλους 0,074 μ. Μικρές αποκρούσεις στο χείλος. Βαφή απελεπισμένη σε μεγάλο μέρος της επιφάνειας. Πηλός κοκκινωπός.

Αυλάκωση στην επιφάνεια στήριξης. Χείλος γυριστό, διπλό. Μέσα στον πυθμένα έντυπη διακόσμηση: τέσσερα ανθέμια που περιβάλλονται από δυο κύκλους με χαρακτά γραμμίδια (ακιδωτή διακόσμηση).

Οι βαριές αναλογίες του αγγείου και το χαμηλό πόδι του τοποθετούν τον κάνθαρο σε πρώτη φάση της εξέλιξης του τύπου, οπωσδήποτε όμως μετά από εκείνη των κανθάρων της Ολύνθου³⁶.

Πρβλ. τον κάνθαρο Agora XII, αριθ. 700, σ. 286, πίν. 29, εικ. 7 (350-325 π.Χ.) και Miller πίν. 30,1, σ. 229³⁷.

Γ' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.

2. Πήλινο ειδώλιο ιματιοφόρου αγοριού (E 393) (Π ί ν. 19 β).

Ύψ. 0,137 μ.

Λείπει το κάτω μέρος του δεξιού ποδιού του, μικρό κομμάτι από τον πέτασο και η βάση. Συγκολλημένος ο πέτασος και το αριστερό πόδι. Πηλός πορτοκαλλόχρωμος. Ίχνη λευκού επιχρίσματος στο ιμάτιο, τον πέτασο και τα υποδήματα, κίτρινου χρώματος στο ιμάτιο και κοκκινωπού στα μαλλιά. Από μήτρα. Πίσω μικρή κυκλική τρύπα «εξαερισμού».

Το αγόρι στέκεται με ανοιχτά τα πόδια, τυλιγμένο στο ιμάτιο. Φοράει ψηλά υποδήματα με «γλώσσες» και πέτασο. Κάτω από το ιμάτιο διαγράφεται το αριστερό χέρι που έρχεται στο πηγούνι, ενώ το δεξί κρέμεται στο πλάι. Το κεφάλι στρέφει στα αριστερά του και γέρνει.

35. Βλ. και παραπάνω σ. 64.

36. Olynthus XIII, αριθ. 514, 515 και 516, πίν. 183, που χρονολογούνται στο β' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. και είναι οι πρωιμότεροι της σειράς.

37. Για την εξέλιξη του σχήματος βλ. Miller, σ. 200-203.

Ο τύπος είναι γνωστός από το ειδώλιο αριθ. 1906/10-19.1 του Βρετανικού Μουσείου, άγνωστης προέλευσης³⁸ και το αριθ. 06.1064 του Μητροπολιτικού Μουσείου της Νέας Υόρκης, επίσης άγνωστης προέλευσης³⁹. Από τη Μύρινα προέρχεται μεταγενέστερο ειδώλιο αγοριού που βασίζεται στον ίδιο τύπο⁴⁰. Τα ειδώλια αυτά φορούν τη μακεδονική «καυσία».

Γ' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.(;).

Η ταφή 12 μπορεί να χρονολογηθεί στο γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Τα φέρες σε πήλινες σαρκοφάγους

Και οι δυο ταφές βρέθηκαν στο χώρο του μικρού γηπέδου, αμέσως δυτικότερα της σειράς των ταφικών πύλων, και απείχαν μεταξύ τους $\pm 2,70$ μ.

Τάφος 8. Πήλινη σαρκοφάγος ορθογώνιου σχήματος, με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Σε απόσταση 0,12 μ. δυτικά από το κάλυμμα του τάφου 9. Σωζόταν μόνο το ανατολικό κάτω τμήμα της, σε μήκος 0,69, πλ. 0,50, σωζ. ύψ. 0,26 μ.

Μέσα στην καταστραμμένη σαρκοφάγο βρέθηκαν ελάχιστα οστά από το κρανίο του νεκρού και το κάτω τμήμα ατρακτοειδούς μυροδοχείου.

Τάφος 10. Πήλινη σαρκοφάγος, ορθογώνιου επίσης σχήματος, σε απόσταση $\pm 2,70$ μ. ΝΑ. της προηγούμενης και με τον ίδιο προσανατολισμό. Μήκ. 1,74, πλ. 0,50 μ.

Σώθηκε ο πυθμένας της στο μεγαλύτερο τμήμα του και μικρό μέρος από το βόρειο και ανατολικό πλευρικό της τοίχωμα (το πρώτο σε μέγ. ύψος 0,18 μ., το άλλο σε 0,10 μ.). Η νότια πλευρά της σαρκοφάγου καταστράφηκε από τον ελληνιστικό τάφο 2, ο οποίος βρισκόταν σε επαφή με αυτήν και είχε περίπου τον ίδιο προσανατολισμό (Πί ν. 19 γ)⁴¹.

Τα ελάχιστα ίχνη οστών που σώθηκαν στον τάφο έδειχναν ότι το κεφάλι του νεκρού θα πρέπει να ήταν τοποθετημένο ανατολικά. Μέσα στη σαρκοφάγο βρέθηκαν:

1. Λήκυθος αρυβαλλοειδής ερυθρόμορφη (Π 7434) (Πί ν. 19 δ).

Ύψ. 0,089, διάμ. βάσης 0,039, διάμ. χείλους 0,03 μ. Συγκολλημένη, λείπει τμήμα του σώματος. Βαφή απολεπισμένη, πηλός πορτοκαλλόχρωμος. Στην όψη του αγγείου ανθέμιο.

Βλ. κυρίως Olynthus XIII, σ. 146 κ.ε., πίν. 103-106 και Olynthus V, σ. 173 κ.ε., πίν. 141-144.

Β' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.

2. Κρατηρίσκος μελαμβαφής (Π 7435) (Πί ν. 19 δ).

Ύψ. 0,073 μ., διάμ. βάσης 0,04 μ., διάμ. χείλους 0,10 μ. Συγκολλημένος, λείπουν λίγα κομμάτια από το σώμα και τη μια λαβή. Βαφή απολεπισμένη, πηλός πορτοκαλλόχρωμος. Πόδι κωνικό, με βαθιά άβαφη αυλάκωση στο μέσο, όπου υπάρχουν ίχνη κόκκινου χρώματος. Κάλυκας αβαθής, λαιμός χαμηλός, χείλος γυριστό διπλό. Λαβές υπερυψωμένες.

Τον κρατηρίσκο Π 7435 μπορούμε να τον θεωρήσουμε λίγο πιο εξελιγμένο από τον αριθ. 503, Olynthus XIII, πίν. 183 (πρώιμο β' τέταρτο 4ου αι.), και τον αριθ. 14, Corbett, σ. 182, εικ. 2, πίν. 68 (β' τέταρτο 4ου αι.), οι οποίοι και έχουν ευρύτερο και πιο κοντό πόδι⁴².

38. R. A. Higgins, Greek Terracottas (London 1967), σ. 100, πίν. 41 d.

39. Dorothy Burr Thompson, Troy, The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period, Suppl. Monograph 3 (Princeton, N. J. 1963), σ. 53, σημ. 131, πίν. LXId.

40. Mollard-Besques II, σ. 130, MYR 291, πίν. 155f. Πρβλ. επίσης τα ειδώλια από τη νεκρόπολη Hadra, Annuaire de Musée Greco-Romain d'Alexandrie (1935-39), σ. 78-79, πίν. 32,2 και Annuaire (1940-50), σ. 14, πίν. VI, 2.

41. Βλ. παρακάτω για τον τάφο 2.

42. Γενικά για το σχήμα βλ. Agora XII, σ. 118-9. Επίσης Korcke, σ. 77-78.

Στην επίχωση του τάφου βρέθηκαν επίσης όστρακα λυχναριού ερυθροβαφούς και λαιμός ατρακτοειδούς μυροδοχείου.

Την ταφή μπορούμε να την χρονολογήσουμε στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

Κ τ ι σ τ ο ί κ ι β ω τ ι ό σ χ η μ ο ι τ ά φ ο ι

Τάφος 1. Ήταν κτισμένος με ορθογώνιες πωρόπετρες και είχε για κάλυψη τρεις ορθογώνιες πλάκες από μαλακή πωρόπετρα. Τα τοιχώματα του έσωζαν εσωτερική επένδυση με λευκό κονίαμα. Είχε προσανατολισμό Β.-Ν. και εσωτερικές διατάσεις 1,78×0,56 μ. Βάθος τάφου ±0,60 μ.

Από το σκελετό του νεκρού βρέθηκαν λίγα οστά, που έδειχναν ότι το κεφάλι ήταν προς τα βόρεια.

Τα κτερίσματα ήταν τοποθετημένα στις δυο πλευρές του νεκρού: στο πλάι των βραχιόνων ανά δυο μυροδοχεία (Π 7323, 7324, 7325, 7326). Στο αριστερό πλάι της λεκάνης ήταν συγκεντρωμένα το μελαμβαφές «οξύβαφο» Π 7313, το φιαλίδιο Π 7314, ο αμφορίσκος Π 7315, ο μελαμβαφής κρατηρίσκος Π 7316, το λυχνάρι Π 7317, το αλατοδοχείο Π 7318, το μελαμβαφές φιαλίδιο Π 7319 και το μυροδοχείο Π 7320. Στο πλάι του δεξιού μηρού ο μελαμβαφής ασκός Π 7322 και χαμηλότερα το μυροδοχείο Π 7321. Τέλος, στο πλάι της αριστερής κνήμης η σιδερένια στλεγγίδα Μ 798 και το μελαμβαφές φιαλίδιο Π 7312 (Π ί ν. 20 α).

1. Μυροδοχείο μελαμβαφές (Π 7323) (Π ί ν. 20 β, το γ).

Ύψ. 0,12, διάμ. βάσης 0,026, διάμ. χείλους 0,023 μ.

Λείπει μικρό τμήμα του χείλους και κομμάτι από τον ώμο του αγγείου. Πηλός κοκκινωπός βαφή καστανοκόκκινη από την όπτηση σε πολλά σημεία, απολεπισμένη.

Πόδι κοντό με δισκόμορφη βάση, σώμα σφαιρικό. Λαιμός κοντός που ανοίγει ελαφρά προς τα πάνω και καταλήγει σε λοξότμητο χείλος.

2. Μυροδοχείο μελαμβαφές (Π 7324) (Π ί ν. 20 γ, το δ).

Ύψ. 0,13, διάμ. βάσης 0,031, διάμ. χείλους 0,03 μ.

Συγκολλημένο, λείπει μικρό τμήμα από την κοιλιά. Πηλός ανοιχτός καστανοκόκκινος, βαφή κοκκινωπή σε μερικά σημεία από την όπτηση, απολεπισμένη.

Ευρύ κοντό πόδι με δισκόμορφη βάση, σώμα σφαιρικό. Ο λαιμός κοντός ανοίγει έντονα προς τα πάνω και καταλήγει σε λοξότμητο χείλος.

3. Μυροδοχείο μελαμβαφές (Π 7325) (Π ί ν. 20 γ, το ε).

Ύψ. 0,141, διάμ. βάσης 0,023, διάμ. χείλους 0,025 μ. Συγκολλημένο, λείπει μικρό κομμάτι από την κοιλιά. Πηλός ανοιχτός πορτοκαλλόχρωμος, βαφή απολεπισμένη σε πολλά σημεία.

Όμοιο με τα προηγούμενα με ραδινότερες αναλογίες.

4. Μυροδοχείο μελαμβαφές (Π 7326) (Π ί ν. 20 γ, το ζ).

Ύψ. 0,133, διάμ. βάσης 0,031, διάμ. χείλους 0,029 μ. Συγκολλημένο, λείπει κομμάτι από την κοιλιά. Πηλός κοκκινωπός, βαφή κόκκινη σε πολλά σημεία από την όπτηση, απολεπισμένη. Όμοιο με το Π 7324.

5. Μυροδοχείο μελαμβαφές (Π 7320) (Π ί ν. 20 β, το α).

Ύψ. 0,133, διάμ. βάσης 0,023, διάμ. χείλους 0,025 μ.

Ακέραιο, πηλός πορτοκαλλόχρωμος. Όμοιο με το Π 7325.

6. Μυροδοχείο μελαμβαφές (Π 7321) (Π ί ν. 20 β, το β).

Ύψ. 0,138, διάμ. βάσης 0,023, διάμ. χείλους 0,026 μ.

Ακέραιο. Πηλός πορτοκαλλόχρωμος, βαφή απολεπισμένη σε αρκετά σημεία. Όμοιο με το προηγούμενο.

Τα μυροδοχεία του Ιου τάφου, με το χαρακτηριστικό κοντό και ευρύ πόδι και τον κοντό λαιμό, χρονολογούνται στα τέλη του 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ. Πρβλ. Forti, τύπος III. PF I, σ. 95-97, εικ. 4, αριθ. 2-3. M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World* (Oxford 1953), σ. 162, πίν. XX. Alt-Ägina, II 1, σ. 88, πίν. 55-56, αριθ. 700-706.

Και τα μυροδοχεία Π 7324 και 7326, που παρουσιάζουν έντονα σφαιρικό σώμα και ευρύτερο πόδι, όπως και τα Π 7320, 7321 και 7325, που έχουν ραδινότερες αναλογίες και πιο έντονη τη διάκριση του ώμου, θα πρέπει να τα θεωρήσουμε σύγχρονα. Σύγκρινε επίσης τα δύο σύγχρονα μυροδοχεία από τον τάφο 19 της νεκρόπολης του Πόνταμου στη Χάλκη, που παρουσιάζουν ανάλογες διαφορές⁴³.

7. Πινάκιο μελαμβαφές, «οξύβαφο» (Π 7313) (Π ί ν. 20 δ).

Ύψ. 0,035, διάμ. βάσης 0,104, διάμ. χείλους 0,19 μ. Ακέραιο. Βάση δακτυλιόσχημη, υψηλή. Στην επιφάνεια στήριξης αυλάκωση με ίχνη μίλτου. Η κάτω επιφάνεια του πυθμένα κωνική. Λεπτή άβαφη αυλάκωση στην άκρη του χείλους, άλλη όμοια γύρω στην κεντρική κοιλότητα (Π ί ν. 20 στ).

Πρβλ. Agora XII, 1076, σ. 311, εικ. 10. Samaria, III, σ. 262, εικ. 54,¹⁴⁴.

Τελευταίο τέταρτο 4ου αι. π.Χ.

8. Φιαλίδιο, με χείλος προς τα μέσα (Π 7314) (Σ χ έ δ. 5· Π ί ν. 20 ε).

Ύψ. 0,05, διάμ. βάσης 0,055, διάμ. χείλους 0,118 μ. Ακέραιο. Πηλός κοκκινωπός. Βαφή μαύρη εσωτερικά κι εξωτερικά γύρω στο χείλος, κατά τόπους κοκκινωπή από την όπτηση. Βάση δακτυλιόσχημη.

Πρβλ. PF I, σ. 102, D 4-5, εικ. 8.

Η έντονη καμπύλη του περιγράμματος, το σχετικά μικρό ακόμα ύψος του αγγείου, το άνοιγμα του δακτυλίου της βάσης είναι στοιχεία που διαφοροποιούν το φιαλίδιο Π 7314 από τα μεταγενέστερα του προχωρημένου 3ου και 2ου αι. π.Χ.

Σύγκρινε τα αριθ. 23 και 34, Corinth VII, 3, σ. 31-32, πίν. 2, 43-44, που τοποθετούνται γύρω στο 300 π.Χ. με τα μεταγενέστερα στους ίδιους πίνακες, που παρουσιάζουν έντονη κλίση του χείλους και μεγαλύτερο βάθος⁴⁵.

Α' μισό 3ου αι. π.Χ.

9. Αμφορίσκος άβαφος (Π 7315) (Π ί ν. 20 ζ).

Σωζ. ύψ. 0,123, διάμ. βάσης 0,016, μέγ. διάμ. 0,065 μ. Σώζεται μέχρι τον ώμο, συγκολλημένος. Επίσης σώζεται ο λαιμός και τμήμα του χείλους, που δε συγκολλούνται. Πηλός καστανοκόκκινος⁴⁶.

10. Κρατηρίσκος μελαμβαφής (Π ί ν. 20 η).

Ύψ. 0,13, διάμ. βάσης 0,049, διάμ. χείλους 0,88 μ. Ακέραιος. Δακτύλιος ανάμεσα στη βάση και στο λεπτό, αναπτυγμένο στέλεχος. Στο ύψος των λαβών δυο παράλληλες οριζόντιες λεπτές αυλακώσεις.

43. Cl. Rh. II, σ. 157, εικ. 40. Πρβλ. επίσης το μυροδοχείο Π 2157 από τον τάφο I οικοπέδου Μαυρίδη, Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας* (Αθήναι 1980), σ. 97, Πίν. 65, που χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ. Γενικά για το σχήμα ό.π., σ. 123 κ.ε., και κυρίως Labraunda II, 1, σ. 23 κ.ε.

44. Για το σχήμα βλ. κυρίως Agora XII, σ. 147-148. PF II, σ. 34-35 και Salamine VIII, 4, σ. 33-34.

45. Επίσης PF II, σ. 37-38 και Salamine VIII, σ. 57 κ.ε.

46. Βλ. παραπάνω για αμφορίσκο Π 7342 (τφ. 7).

Στο υψηλό κυλινδρικό πάνω μέρος του σώματος, που ανοίγει σε απλό χείλος, διακόσμηση τύπου «δυτικής κλιτύος»: χαρακτός κλάδος κισσού με φύλλα από διαλυμένο πηλό⁴⁷.

Για το σχήμα σύγκρινε Thompson, B 17, σ. 337, εικ. 18. Miller, σ. 202, πίν. 30, 8-9. Αρχές 3ου αι. π.Χ.

11. Λυχνάρι μελαμβαφές (Π 7317) (Π ί ν. 21 α).

Ύψ. 0,04, μήκ. 0,089, διάμ. βάσης 0,04 μ. Μικρές αποκρούσεις και απολεπίσεις. Πηλός γκριζοκάστανος. Σώμα σφαιρικό, βάση ελαφρά κοίλη. Πλαστικό «ωτίον». Η επιφάνεια του मुक्τήρα επίπεδη. Γύρω από την οπή πληρώσεως το χείλος βαθουλωτό.

Agora IV, τύπος 25B.

Β' μισό 4ου - α' τέταρτο 3ου αι. π.Χ.

12. Φιαλίδιο μελαμβαφές (αλατοδοχείο) (Π 7318) (Σ χ έ δ. 5· Π ί ν. 21 β).

Ύψ. 0,03, διάμ. βάσης 0,029, διάμ. χείλους 0,047 μ. Ακέραιο, η βαφή ελαφρά απολεπισμένη. Βάση δακτυλιόσχημη, κωνικό εξόγκωμα στον πυθμένα από κάτω.

13. Φιαλίδιο μελαμβαφές (αλατοδοχείο) (Π 7312) (Σ χ έ δ. 5· Π ί ν. 21 γ).

Ύψ. 0,033, διάμ. βάσης 0,03, διάμ. χείλους 0,056 μ. Ακέραιο. Πηλός ερυθροκάστανος, η βαφή γκριζωπή, στο χαμηλότερο τμήμα και το εσωτερικό του αγγείου από την όπτηση, απολεπισμένη.

Βάση δακτυλιόσχημη, κωνικό εξόγκωμα στον πυθμένα από κάτω.

Για το σχήμα και την εξέλιξη του βλ. κυρίως Salamine VIII, σχήμα 10, σ. 41 κ.ε. Τα φιαλίδια Π 731 και 7312 της Νισύρου είναι πιο κοντά στα αριθ. 183-184 της σειράς, ενώ η μικρότερη διάμετρος της βάσης τους μας επιτρέπει μια χρονολόγηση στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Πρβλ. και Corinth VII αριθ. 55, σ. 32, πίν. 2 και 44.

14. Φιαλίδιο μελαμβαφές, με χείλος προς τα έξω (Π 7319) (Σ χ έ δ. 6· Π ί ν. 21 δ).

Ύψ. 0,05, διάμ. βάσης 0,078, διάμ. χείλους 0,014 μ.

Ακέραιο. Βαφή με μεταλλικό ιριδισμό. Βάση υψηλή, δακτυλιόσχημη. Χείλος στρογγυλεμένο, με έντονη κλίση προς τα έξω. Στον πυθμένα δυο-τρεις ομόκεντροι κύκλοι με ακιδωτή διακόσμηση (Π ί ν. 21 ε)

Πρβλ. Samaria-Sebaste III, σ. 247, εικ. 48,2. Thompson, A 9, σ. 317, εικ. 3.

Τέλος 4ου αι. π.Χ. Στον 3ο αι. π.Χ. η κλίση του χείλους γίνεται εντονότερη και το περίγραμμα πιο γωνιώδες. Σύγκρινε με το πρωιμότερο Π 7346 από τον τάφο 9.

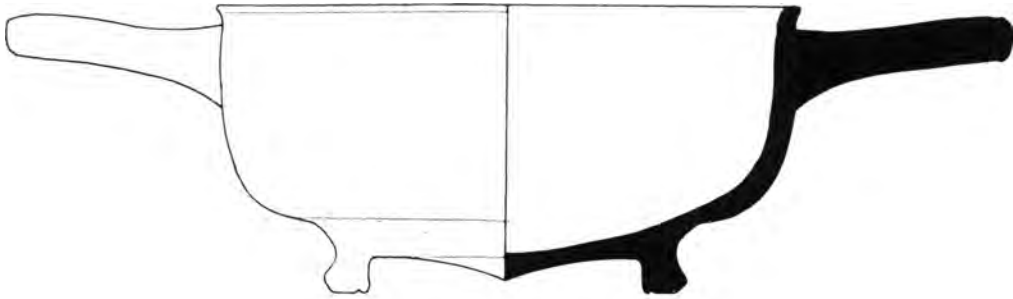
15. Ασκός μελαμβαφής, τύπου «guttus»⁴⁸ (Π 7322) (Π ί ν. 21 στ).

Ύψ. 0,095, διάμ. βάσης 0,053, διάμ. κοιλιάς 0,105 μ. Λείπει μικρό τμήμα του χείλους. Πηλός κοκκινωπός. Βάση δακτυλιόσχημη. Σώμα αμφικωνικό. Στο πάνω άκρο του λεπτή αλάκωση το ξεχωρίζει από την επίπεδη βάση του λαιμού. Λαιμός υψηλός, που καταλήγει σε πλατύ, κυρτό χείλος. Λαβή δακτυλιόσχημη με δυο αυλακώσεις. Στον πυθμένα από κάτω μικρό κωνικό εξόγκωμα.

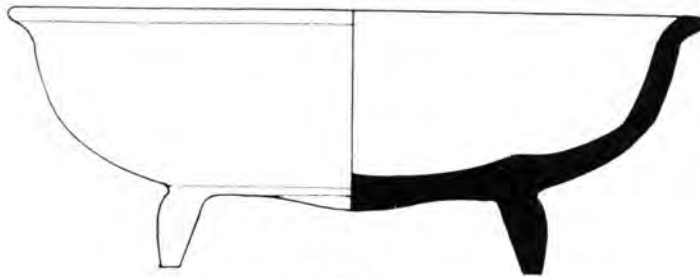
Στο πάνω μέρος του σώματος διακόσμηση του τύπου «δυτικής κλιτύος»: πέντε ημικυκλικά κλαδιά από λογχόσχημα φύλλα ελιάς με λευκό και κίτρινο επίθετο χρώμα. Στα σημεία ένωσης τους κάθετες χαρακτές γραμμές, στην απόληξη των οποίων τρεις λευκές στιγμές (καρποί).

47. Για κρατηρίσκους με επίθετη διακόσμηση βλ. κυρίως Korcke, σ. 47 κ.ε.

48. Για τις διάφορες ονομασίες των αγγείων της κατηγορίας αυτής βλ. Salamine VIII, σ. 80, 26.

π 7348

π 7319

Σχέδ. 6.

Από τη Νίσυρο προέρχεται και άλλο παρόμοιο αγγείο βλ. Cl. Rh. VI-VII, αριθ. 14251, σ. 517, εικ. 44.

Πρβλ. Morel, αριθ. 5456a 1, σ. 366, πίν. 172, που φαίνεται πως έχει διακόσμηση ανάλογη με αυτή του ασκού Π 7322 (δυστυχώς δε δίνεται φωτογραφία). Το αγγείο παρουσιάζει ευρύτερη βάση και διαφορετική λαβή.

Ίσως αττικής προέλευσης, χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ.

Πρβλ. επίσης Rostovtzeff, ό.π., σ. 162, πίν. XX (πιο πεπλατυσμένος, τέλη 4ου αι. π.Χ.). CVA, Bruxelles III, Musée Royal III L III N, πίν. 3,5. Bucovana, σ. 15, τάφ. 5b.

Τέλος βλ. τις «λάγηνους» από τη Δημητριάδα⁴⁹, Χίο⁵⁰ και Αίγινα⁵¹, που παρουσιάζουν μεγαλύτερη κυρτότητα στο περίγραμμα.

Το αγγείο μπορούμε να το χρονολογήσουμε στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

16. Στλεγγίδα σιδερένια (M 798) (Πί ν. 21 η).

Μήκ. 0,30, μέγ. πλ. 0,04 μ. Συγκολλημένη. Η λαβή στενή κάμπτεται σε ορθή γωνία στο

49. V. Milojevic - D. Theocharis (ed.), Demetrias I (Bonn 1976), σ. 106, 79, πίν. XXI, 3 και 42, 3.

50. Anderson, αριθ. 254, σ. 154, εικ. 17.

51. Alt-Ägina II 1,479, σ. 69, πίν. 36.

πάνω μέρος της και καταλήγει στο στέλεχος⁵². Στη ράχη της στλεγγίδας ίχνη υφάσματος (Π ί ν. 21 ζ)⁵³.

Πρβλ. BrunEAU, αριθ. 82,1, σ. 485, εικ. 131.

Ο τάφος 1 χρονολογείται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Τάφος 13. Ο τάφος βρέθηκε σε απόσταση ± 6,60 μ. ανατολικά του τάφου 1. Ήταν κτισμένος με ορθογώνιες πλάκες από μαλακή πωρόπετρα. Έλειπε η δυτική στενή πλευρά του με τη μία καλυπτήρια πλάκα. Είχε εσωτερική επένδυση με λευκό κονίαμα, ίχνη του οποίου σώζονταν στις γωνίες της ανατολικής στενής πλευράς του. Είχε προσανατολισμό Α.-Δ. και εσωτερικές διαστάσεις 1,96×0,65, βάθος 0,71 μ.

Ο τάφος ήταν συλημένος. Σκορπισμένα στην επίχωσή του βρέθηκαν:

1. Δεκατρία μικρά πήλινα σφαιρίδια, διάμ. 0,007-0,008 μ. Επιχρυσωμένα (Π ί ν. 22 α, το α).
2. Δώδεκα μικρά πήλινα εξαρτήματα κωνικού σχήματος, η κάτω επιφάνεια των οποίων κοσμεύεται με ανάγλυφα σφαιρίδια. Μήκ. 0,01 μ. Παριστάνουν μπουμπούκια. Επιχρυσωμένα (Π ί ν. 22 α, το β).

3. Δύο μικρά πήλινα εξαρτήματα σε σχήμα τσαμπιού σταφυλιού. Μήκ. 0,012-0,013 μ. Επιχρυσωμένα (Π ί ν. 22 α, το γ).

Όλα τα παραπάνω πήλινα αντικείμενα ήταν εξαρτημένα από λεπτά χάλκινα συρμάτινα ελάσματα, μερικά από τα οποία σώζονται.

4. Πολλά κομμάτια από λεπτά χάλκινα φύλλα με ίχνη επιχρύσωσης (Π ί ν. 22 β).

5. Χάλκινα λεπτά συρμάτινα ελάσματα. Μέγ. μήκ. 0,04 μ.

6. Δύο δέσμες από χάλκινα συρμάτινα ελάσματα, τα οποία στο κάτω μέρος τους «δένονται» με λεπτό νήμα, που διατηρείται αρκετά καλά.

7. Λίγα κομμάτια από σιδερένια στλεγγίδα.

Τα παραπάνω ευρήματα (αριθ. 1-6) θα πρέπει να προέρχονται από χάλκινο επιχρυσωμένο στεφάνι (M 802) με λεπτά χάλκινα φύλλα, των οποίων το σχήμα δεν είναι δυνατό να διακρίνουμε, καρπούς και μπουμπούκια στερεωμένα σε λεπτούς μίσχους⁵⁴. Λεπτό νήμα συγκρατούσε τις δέσμες των μίσχων στο κάτω μέρος τους. Σε επιγραφές της Δήλου απαντά η έκφραση στέφανος... *σὺν τῷ λίνῳ*, που αναφέρεται κυρίως στα λεπτά σχοινιά που συγκρατούσαν τα μέρη του στεφανιού⁵⁵. Οι μίσχοι κατέληγαν στα άκρα τους σε πήλινους καρπούς σφαιρικού σχήματος⁵⁶. Στο στεφάνι θα πρέπει να αποδοθούν και οι καρποί κωνικού σχήματος που αποδίδουν μπουμπούκια⁵⁷, και ίσως οι δυο που μιμούνται τσαμπί σταφυλιού⁵⁸.

52. Για τους τύπους των στλεγγίδων βλ. H. Marwitz, *AntK* 22 (1979), σ. 75-81. Επίσης P. Lisicar, *Ziva Ant VIII* (1958), σ. 323-331.

53. Για την τοποθέτηση των στλεγγίδων στους τάφους βλ. ΑΔ 32 (1977): Μελέται, σ. 334, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

54. Για μιμήσεις αληθινών κοσμημάτων, πολύ συνηθισμένες στην αρχαιότητα, βλ. κυρίως I. Blanck, *Antike Welt* 7 (1976), τ. 3, σ. 19-27 και R. L. Scheurler, *BABesch* 57 (1982), σ. 192-196. Ο R. Lullies, *RM, ErgHef* 7 (1962), σ. 43-44, θεωρεί τα επιχρυσά κοσμήματα μόνον ως ταφικά κτερίσματα.

55. Βλ. W. Deonna, *Délos* 18, σ. 311 και σημ. 23. Th. Homolle, *BCH* 6 (1882), σ. 120. Για άλλες ερμηνείες της ίδιας έκφρασης βλ. ΑΔ, ό.π., σ. 290 και υποσημ. 55, 56.

56. Πρβλ. M. Comstock - C. Vermeule, *Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts (USA 1971)*, σ. 199-200, 253.

57. Πρβλ. τα κοσμήματα H. Robinson, *Hesperia* 31 (1962), σ. 119, πίν. 46a και Mollard-Besques III, *D* 308, σ. 56, πίν. 66a.

58. Δεκατρείς «σταφυλαί πήλιναι επιχρυσοί» βρέθηκαν στον Γ' τάφο στις Σέδες (N. X. Κοτζιάς, *ΑΕ* 1937,

Βλ. όμοια πήλινα εξαρτήματα από τάφο στο Πέργαμο⁵⁹, που αποδίδονται σε περιδέραιο (στροφή 4ου προς 3ο αι. π.Χ.).

Πρβλ. επίσης τα στεφάνια από τη νεκρόπολη της Απολλωνίας, Apollonia, Les Fouilles dans la nécropole d'Apollonia en 1947-1949, Sofia 1963, αριθ. 881-900, σ. 290 κ.ε., πίν. 156-57.

Τον τάφο δεν μπορούμε να τον χρονολογήσουμε με ακρίβεια. Μια χρονολόγηση σύγχρονη με αυτή του τάφου Ι (τέλος 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ.) είναι ίσως πιθανή.

Τάφος ΙΙ. Ήταν κτισμένος με ορθογώνιες πυρόπετρες και έσωζε εσωτερική επένδυση με λευκό κονίαμα, εκτός από την ανατολική στενή πλευρά του. Η κάλυψη του τάφου δε σωζόταν. Καταστραμμένη βρέθηκε επίσης η δυτική στενή πλευρά του και το δυτικότερο τμήμα των πλευρικών τοιχωμάτων του. Το δάπεδό του ήταν κατά τόπους στρωμένο με ψιλό χαλικάκι. Είχε προσανατολισμό Α.-Δ. κι εσωτερικές διαστάσεις 2,30×0,93, βάθος 1,55 μ.

Ο τάφος βρέθηκε διαταραγμένος. Από τα λιγοστά οστά που βρέθηκαν στη θέση τους φαίνεται πως ο νεκρός ήταν θαμμένος με το κεφάλι προς τα ανατολικά (Π ή ν. 23 α).

Στην επίχωση του τάφου και μέχρι βάθος ±1,10 μ. από την επιφάνειά του βρέθηκαν:

1. Πάνω τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης με αετωματική απόληξη. Λείπει το κεντρικό άκρωτήριο, τα γωνιακά είναι ελλiptή (Π ή ν. 23 γ).

Σωζ. ύψ. 0,17, πλ. 0,185, πάχ. 0,04 μ.

2. Γωνιακό ακρωτήριο από μεγαλύτερη όμοια επιτύμβια στήλη, ύψ. 0,10, πάχ. 0,09 μ.

3. Τρία κομμάτια από μαρμάρινη πλάκα (ή στήλη), πάχ. 0,035 μ.

Τα αγγεία-κτερίσματα της ταφής βρέθηκαν σκορπισμένα στη βαθύτερη επίχωση του τάφου:

4. Οξυύθμενος ροδιακός αμφορέας (Α 558) (Π ή ν. 23 β).

Το μεγαλύτερο τμήμα του αγγείου βρέθηκε κομματιασμένο στη βορειοανατολική γωνιά του τάφου, ενώ ο λαιμός του σε απόσταση 1,18 μ. από την ανατολική στενή του πλευρά.

Ύψ. 0,905, διάμ. χείλους 0,215-0,25, διάμ. κοιλιάς 0,35 μ. Συγκολλημένος, λείπουν λίγα κομμάτια από το σώμα του. Πηλός ροδαλός, επιφάνεια ωχρότερη. Ίχνη κόκκινου χρώματος γύρω στο χείλος και στο πάνω μέρος των λαβών. Χείλος στρογγυλεμένο, κουμπί κυλινδρικό. Οι λαβές σχηματίζουν στον αγκώνα οξεία γωνία και χρονολογούν τον αμφορέα μετά το τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.⁶⁰.

Στον ώμο των λαβών σώζονται και δύο στρογγυλές σφραγίδες του αμφορέα με τα ονόματα του επώνυμου άρχοντα και του κατασκευαστή, γύρω από το ρόδο: *ΕΠΙ ΤΙΜΟΔΙΚΟΥ ΚΑΡΝΕΙΟΥ* και *ΙΠΠΟΚΡΑΤΕΥΣ* (Π ή ν. 23 δ). Στην κάτω πλευρά της λαβής με τη σφραγίδα του κατασκευαστή υπάρχει δευτερεύουσα σφραγίδα *ΙC*.

Η δευτερεύουσα σφραγίδα⁶¹ τοποθετεί τον αμφορέα μετά το 188 π.Χ., όταν εμφανίζον-

σ. 893, εικ. 28), που κοσμούσαν πιθανά το φόρεμα ή το κάλυμμα της νεκρής ή «είναι ενδεχόμενον να προέρχονται και εκ του παρά την βορειοδυτικήν γωνίαν χαλκού στεφάνου, πλησίον του οποίου ευρέθησαν...».

Για εξαρτήματα όμοιοι σχήματος βλ. Mollard-Besques III, D 386-396, σ. 65, πίν. 86c. F. H. Marshall, Catalogue of the Jewellery Greek, Etruscan and Roman in the Department of Antiquities, British Museum (London 1911), 2157a, σ. 246, πίν. XLII. N. Breitenstein, Catalogue of Terracottas, Cypriote, Greek, Etrusco-Italian and Roman, Danish National Museum (Copenhagen 1941), 569, σ. 61, πίν. 71.

59. PF I, A 12-15, σ. 96-97, εικ. 4.

60. Βλ. V. Grace, *Hesperia* 32 (1963), σ. 325, εικ. 1,9.

61. Ph. Bruneau etc, *Délos XXVII* (Paris 1970), σ. 291. Σχόλια και παραπομπές για τις δευτερεύουσες σφραγίδες στη σ. 380. Ο κατασκευαστής Ιπποκράτης ήταν ένας από τους λίγους που χρησιμοποιούσαν δευτερεύουσες σφραγίδες. Βλ. όμοια δευτερεύουσα σφραγίδα του ίδιου κατασκευαστή στον D. B. Shelov, *Pottery Stamps from*

ται οι δευτερεύουσες σφραγίδες. Το όνομα του κατασκευαστή Ιπποκράτη απαντά σε τέσσερις σφραγίδες από το Πέργαμο⁶², σε δύο σφραγίδες από την Καρχηδόνα⁶³ και αλλού. Η παρουσία όμως του ονόματος του άρχοντα Τιμόδικου, που χρονολογείται νωρίς στην περίοδο 146-108 π.Χ. (περίοδος V)⁶⁴, μας οδηγεί σε μια χρονολόγηση του αμφορέα στα πρώτα χρόνια της περιόδου αυτής. Εξάλλου, η διάρκεια δραστηριότητας του κατασκευαστή Ιπποκράτη μπορεί να είναι μεγάλη (τουλάχιστο 30 χρόνια μετά το κλείσιμο του Περγαμηνού αποθέτη στα 175 π.Χ.), η δε διάρκεια χρησιμοποίησης της σφραγίδας-φίρμας του εργαστηρίου του ακόμα μεγαλύτερη⁶⁵.

5. Μυροδοχείο (Π 7425) (Π ί ν. 24 α, το ε).

Ύψ. 0,215, διάμ. βάσης 0,038, διάμ. κοιλιάς 0,07 μ. Συγκολλημένο. Αποκρούσεις στη βάση και το σώμα. Πηλός ροδαλός. Καστανή βαφή στον παχύ δακτύλιο του χείλους που ξεφεύγει και στο λαιμό.

Δισκόμορφη βάση, τοιχώματα χοντρά, λαιμός που ευρύνεται προς τα πάνω.

6. Μυροδοχείο (Π 7426) (Π ί ν. 24 α, το γ).

Σωζ. ύψ. 0,217, διάμ. βάσης 0,048, διάμ. κοιλιάς 0,076 μ. Ελλιπές στο χείλος, σε τμήματα του λαιμού και του σώματος. Συγκολλημένο. Πηλός ροδαλός. Καστανή βαφή εσωτερικά στο λαιμό του αγγείου.

Όμοιο με το προηγούμενο.

7. Μυροδοχείο (Π 7428) (Π ί ν. 24 α, το δ).

Ύψ. 0,198, διάμ. βάσης 0,042, διάμ. κοιλιάς 0,064 μ. Συγκολλημένο. Λείπουν μικρά κομμάτια από το σώμα. Πηλός ροδαλός. Καστανή βαφή στον παχύ δακτύλιο του χείλους, που ξεφεύγει και στο λαιμό.

Όμοιο με τα προηγούμενα.

8. Μυροδοχείο (Π 7429) (Π ί ν. 24 α, το β).

Σωζ. ύψ. 0,188, διάμ. βάσης 0,045, διάμ. κοιλιάς 0,09 μ. Σώζεται μέχρι τη βάση του λαιμού. Πηλός ροδαλός. Όμοιο με τα προηγούμενα.

9. Μυροδοχείο (Π 7433) (Π ί ν. 24 α, το α).

Ύψ. 0,285, διάμ. βάσης 0,053, διάμ. κοιλιάς 0,10 μ.

Τα μυροδοχεία του τάφου II ανήκουν στον τύπο VIIa της Forti, που απαντά κυρίως στις

the Excavations at Phanagoria, Materials and Studies of Archaeology in the USSR, αριθ. 57 (1957), σ. 139, 26 (το άρθρο στα ρωσικά). Χαρακτηριστική και η ύπαρξη της δευτερεύουσας σφραγίδας με στρογγυλές σφραγίδες με το ρόδο, βλ. G. Reisner - C. Fisher - D. Lyon, Harvard Excavations at Samaria, 1908-1910 (USA 1924), I, σ. 315, όπου επισημαίνεται η σχέση δευτερεύουσας σφραγίδας με στρογγυλές σφραγίδες με το ρόδο.

62. M. Fränkel, *Altortümer von Pergamon VIII*, 2, σ. 464, 1052.

63. V. Grace, *Hesperia* 23 (1954), σ. 239, 93a.

64. Délos XXVII, σ. 311, E 31.

65. Για τα ονόματα άρχοντα και κατασκευαστή βλ. M. Nilsson, *Les Timbres amphoriques de Lindos. Exploration archéologique de Rhodes*. 5 (Copenhagen 1909), σ. 437, αριθ. 255 και σ. 489, αριθ. 409. E. Pridik, *Klio* XX (1926), σ. 318 και 326. H. v. Gaertringen, *RE Suppl. V*, σ. 840, αριθ. 284. V. Grace, *Hesperia* 22 (1953), σ. 124, 160. Για τον κατασκευαστή Ιπποκράτη και το εργαστήριό του βλ. ακόμη V. Grace, *Hesperia* 54 (1985), σ. 9 κ.ε. Ino Nicolau et J. Y. Empereur, *BCH Suppl. XIII* (1986), σ. 520, αριθ. 6, όπου η δραστηριότητα του Ιπποκράτη τοποθετείται στα 184-150 π.Χ.

Για τις περιτοχές όπου έχουν βρεθεί σφραγίδες με το όνομα του επώνυμου άρχοντα Τιμόδικου βλ. Fr. Bleckmann, *De inscriptionibus quae leguntur in vasculis Rhodiis* (Göttingen 1907), App. II, σ. 34 κ.ε.

περιοχές της ανατολικής Μεσογείου⁶⁶. Η χρονολόγηση των αγγείων της ομάδας αυτής από τη Forti στα τέλη του 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ. δεν μπορεί να υποστηριχτεί με βεβαιότητα, μιας και τα ανασκαφικά δεδομένα, όπου βασίζει τη χρονολόγησή της δεν είναι ασφαλή⁶⁷.

Στη Ρόδο τα μυροδοχεία αυτού του τύπου είναι ιδιαίτερα συχνά, το μεγαλύτερο δε μέχρι στιγμής γνωστό ύψος τους φτάνει τα 0,38 μ.

Πρβλ. Η. Ζερβουδάκη, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 640, Πίν. 600 δ. Lindos I, Chr. Blinkenberg, *Les Petits Objets*, Berlin 1931, 3165, σ. 738, πίν. 150.

Β' μισό 2ου αι. π.Χ.

10. Φιαλίδιο, με χείλος προς τα μέσα (Π 7427) (Σ χ έ δ. 5' Π ί ν. 24 β).

Ύψ. 0,03, διάμ. βάσης 0,028, διάμ. χείλους 0,058 μ.

Ακέрайο. Πηλός ροδαλός. Καστανοκόκκινη βαφή στο εσωτερικό και γύρω στο χείλος του αγγείου. Μικρή δακτυλιόσχημη βάση. Χείλος οξύ, που στρέφεται έντονα προς τα μέσα. Η κάτω επιφάνεια του πυθμένα κωνική.

Το έντονα γωνιώδες προφίλ του αγγείου με την απότομη κλίση του χείλους και το στενό δακτυλίδι της βάσης συνηγορούν στην όψιμη χρονολόγησή του στο β' μισό του 2ου αι. π.Χ.

Σύγκρινε το μεγαλύτερο φιαλίδιο αριθ. 70, Tarsus I, σ. 215, πίν. 122, που χρονολογείται στην ελληνιστική-ρωμαϊκή περίοδο (μέσα 2ου - μέσα 1ου αι. π.Χ.). Ιδιαίτερη η ομοιότητα με τα φιαλίδια Morel, αριθ. 2737a1-2737f1, πίν. 68, σ. 214 και ιδίως το 2737c 1 (160±40 π.Χ.).

11. Λυχνάρι (Π 7430) (Π ί ν. 24 δ).

Μήκ. 0,086, ύψ. 0,03, διάμ. βάσης 0,04 μ.

Βαφή καστανή, απολεπισμένη. Βάση ελαφρά κοίλη. Πλαστικό «ωτίο» στον ώμο. Μυκτήρας επιμήκης, κυρτός στην επιφάνειά του. Γύρω στην οπή πληρώσεως βαθιά αυλάκωση, που ορίζεται εξωτερικά από άλλη λεπτότερη.

Αgora IV, τύπος 34A (τελευταίο τέταρτο 3ου - γ' τέταρτο 2ου αι. π.Χ.)⁶⁸.

12. Ασκός, τύπου «guttus»⁶⁹ (Π 7431) (Π ί ν. 24 γ).

Ύψ. 0,10, διάμ. βάσης 0,049, διάμ. κοιλιάς 0,091, διάμ. χείλους 0,036 μ.

Ακέрайος. Πηλός ροδαλός. Κόκκινη βαφή καλύπτει το πάνω μισό τμήμα του αγγείου. Βάση δακτυλιόσχημη, σώμα αμφικωνικό, με έντονα κυρτές τις πλευρές. Λαβή δακτυλιόσχημη με νεύρωση. Χείλος πλατύ που στρέφεται προς τα μέσα.

Το στενό δακτυλίδι της βάσης, ο τονισμός της μεγάλης διαμέτρου, που είναι πια στο μέσο περίπου του σώματος του αγγείου και η διακόσμηση αποτελούν στοιχεία για μια ύστερη χρονολόγηση του αγγείου⁷⁰.

Πρβλ. BrunEAU, σ. 478, 61.9. εικ. 112.

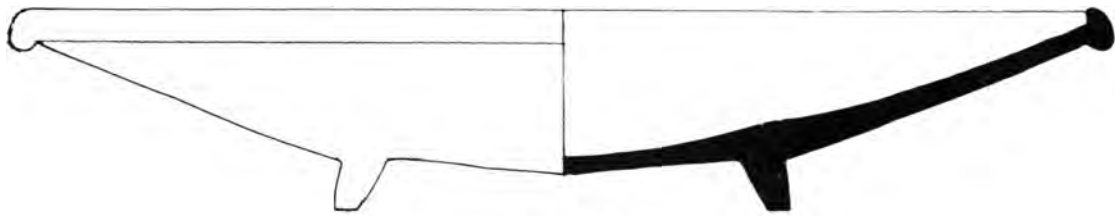
66. SCE IV, 3, σ. 61, εικ. 24, αριθ. 27-29. Sciabbi, σ. 88, εικ. 47, 265. A. Adriani, *La nécropole de Moustafa Pacha*, *Annuaire du Musée Gréco-Romaine d'Alexandrie* (1933-35), εικ. 58,3. J. Shaw, *Hesperia* 50 (1981), σ. 228, πίν. 58f. Iris Love, *TürkAD* 16, II (1967), σ. 138, εικ. 39, I. Ét. Thas. VII, σ. 135, πίν. LX, 31 και Bucovala, σ. 45c, τάφος 32.

67. Forti, σ. 153 και σημ. 39.

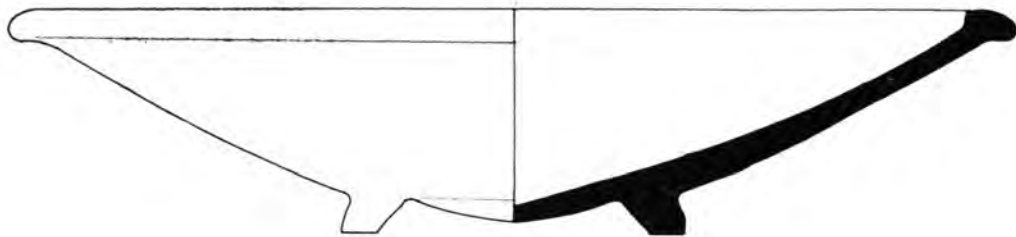
68. Βλ. και D. M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum I, Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps* (London 1975), Rhodes, αριθ. 380-400, σ. 163-164, πίν. 78-81.

69. Για την ονομασία βλ. και παραπάνω υποσημ. 48. Για το σχήμα βλ. κυρίως Agora XII, σ. 160, πίν. 39, και PF II, σ. 50-51.

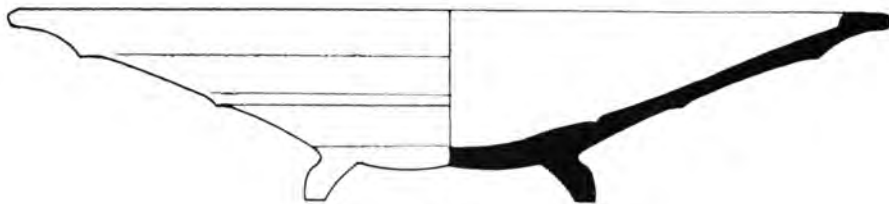
70. Για την εξέλιξη του σχήματος βλ. επίσης Anderson, σ. 180, εικ. 17.

π 7432

π 7336

π 7329

Σχέδ. 7.

Ο τύπος είναι πολύ συχνός στις ελληνιστικές ταφές της Ρόδου.

13. Πινάκιο μελαμβαφές (Π 7432) (Σ χ έ δ. 7· Π ί ν. 24 ε).

Ύψ. 0,04, διάμ. βάσης 0,092, διάμ. χείλους 0,223 μ.

Συγκολλημένο. Λείπει μικρό τμήμα του χείλους και του σώματος. Πηλός κοκκινωπός. Βάση δακτυλιόσχημη. Βαφή με μεταλλικό ιριδισμό. Κόκκινη βαφή στον πυθμένα από κάτω και εσωτερικά, όπου και ορίζεται από δυο λεπτές άβαφες αυλακώσεις. Άλλη όμοια αυλάκωση στο εσωτερικό του στρογγυλεμένου χείλους του αγγείου, που κλίνει έντονα προς τα κάτω.

Πρβλ. Corinth VII, 3, αριθ. 104, σ. 37, πίν. 4 και 45, που είναι βαθύτερο και έχει πιο περιορισμένη βάση. Επίσης Tarsus I, πίν. 179, D, σ. 213 (κυρίως για τη διαμόρφωση του χείλους).

Το ευθύ, χωρίς καμπυλότητα τοίχωμα του πινακίου Π 7432 και η διαμόρφωση του χείλους

συνηγορούν στη χρονολόγησή του στο 2ο αι. π.Χ., πιθανά στο β' μισό του⁷¹.

14. Λιγιστά ίχνη σκεύους από φαγεντιανή.

Η χρονολόγηση του τάφου ΙΙ στο γ' τέταρτο του 2ου αι. π.Χ. είναι δυνατή.

Τάφος 2. Βρισκόταν στα ανατολικά του τάφου ΙΙ και είχε τον ίδιο προσανατολισμό Α.-Δ. Ήταν κτισμένος με ορθογώνιες πωρόπετρες και μικρότερες για «βύσματα» στους αρμούς. Από τις καλυπτήριες πλάκες του βρέθηκε στη θέση της μόνον η ανατολικότερη⁷². Εσωτ. διαστ. 2,04×0,71, βάθ. 0,87 μ. (Π ί ν. 25 α).

Από το σκελετό του νεκρού σώζονταν στη θέση τους μόνον τα οστά των μηρών, που δείχνουν ότι το κεφάλι ήταν προς Α. Τα κτερίσματα της ταφής ήταν τοποθετημένα: στα δεξιά του κεφαλιού το μυροδοχείο Π 7334, πλάι στο δεξιό ώμο το λυχνάρι Π 7333, πάνω από τον αριστερό ώμο η στλεγγίδα Μ 798, στο πλάι του δεξιού μηρού η λάγνηος Π 7331 και το μυροδοχείο Π 7332, στο πλάι του αριστερού μηρού το μυροδοχείο Π 7330 και το πινάκιο Π 7329 και στο κάτω μέρος του τάφου τα δύο μυροδοχεία Π 7327 και 7328.

1. Μυροδοχείο άβαφο (Π 7334) (Π ί ν. 25 γ, το ε).

Ύψ. 0,17, διάμ. βάσης 0,028, διάμ. χείλους 0,028 μ.

Ο λαιμός συγκολλημένος. Πηλός κόκκινος, ωχρότερος στην επιφάνεια. Βάση δισκόμορφη, σώμα ατρακτόσχημο που ευρύνεται έντονα στον ώμο. Λαιμός υψηλός, με λοξόμητο χείλος.

2. Μυροδοχείο άβαφο (Π 7332) (Π ί ν. 25 γ, το δ).

Ύψ. 0,15, διάμ. βάσης 0,02, διάμ. χείλους 0,028 μ.

Μικρές αποκρούσεις στο χείλος και τη βάση. Πηλός κόκκινος. Πόδι κωνικό στο κάτω μέρος του, ψηλό. Σώμα ατρακτόσχημο λεπτό. Χείλος στενό, γυριστό.

3. Μυροδοχείο άβαφο (Π 7330) (Π ί ν. 25 γ, το γ).

Ύψ. 0,169, διάμ. βάσης 0,02, διάμ. χείλους 0,029 μ.

Συγκολλημένος ο λαιμός. Πηλός καστανοκόκκινος. Όμοιο με το Π 7332.

4. Μυροδοχείο άβαφο (Π 7327) (Π ί ν. 25 γ).

Ύψ. 0,193, διάμ. βάσης 0,03, διάμ. χείλους 0,032 μ.

Ακέραιο. Πηλός καστανοκόκκινος. Όμοιο με το Π 7334.

5. Μυροδοχείο άβαφο (Π 7328) (Π ί ν. 25 γ, το β).

Ύψ. 0,165, διάμ. βάσης 0,022, διάμ. χείλους 0,028 μ.

Συγκολλημένο. Λείπει μικρό κομμάτι από το λαιμό. Πηλός κόκκινος. Όμοιο με τα Π 7330 και 7332.

Τα μυροδοχεία του τάφου 2 μπορούμε να τα διακρίνουμε σε δυο ομάδες, με κοινά χαρακτηριστικά το επίμηκες ατρακτόσχημο σώμα και το αναπτυγμένο πόδι και λαιμό. Τα μυροδοχεία Π 7334 και Π 7327 έχουν δισκόμορφη βάση, έντονη εύρυνση στον ώμο και λοξόμητο χείλος, ενώ τα αριθ. 7332, 7330 και 7328 έχουν λεπτότερο σώμα και γυριστό χείλος, το δε πόδι τους καταλήγει κωνικό, χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση.

Forti, τύπος V, σ. 151-152.

Τα μυροδοχεία της πρώτης ομάδας παρουσιάζουν πιο γωνιώδες προφίλ από το μυροδοχείο

71. Βλ. Kabirion III, σ. 47 κ.ε. Ακόμα για την ύστερη φάση εξέλιξης του σχήματος, όπου χρονολογείται το πινάκιο Π 7432 βλ. Corinth VII,3, σ. 35 κ.ε., Samaria-Sebaste III, σ. 264, εικ. 55, και παλιότερα Thompson, σ. 434-35, εικ. 16.

72. Οι υπόλοιπες, κατά πληροφορίες του φύλακα αρχαιοτήτων, καταστράφηκαν κατά την εκσκαφή.

C 76 της Αγοράς⁷³. Πολύ κοντά στα μυροδοχεία E 102 και E 105 του Κεραμεικού⁷⁴. Σύγκρινε επίσης P. Zanker, *Hellenismus in Mittelitalien* (Göttingen 1976), σ. 186, εικ. 21.

Τα αγγεία της δεύτερης ομάδας είναι όμοια με αυτά από τον τάφο C στην περιοχή του Περγάμου⁷⁵, που χρονολογείται στο β' μισό του 2ου αι. π.Χ. Ιδιαίτερη ομοιότητα έχουν επίσης με τα μυροδοχεία των τάφων 386 και 387 του Κεραμεικού⁷⁶, που έχουν ταινιωτή διακόσμηση και αυλάκωση πάνω από τη βάση⁷⁷.

Σύγκρινε επίσης Alt-Ägina II, I, σ. 89, πίν. 56, 719 και Bruneau, αριθ. 188, 65, σ. 511, εικ. 204.

Τα μυροδοχεία του τάφου 2 μπορούμε να τα τοποθετήσουμε στο β' μισό του 2ου αι. π.Χ. 6. Λυχνάρι, «κνιδιακού» τύπου (Π 7333) (Π ί ν. 25 β).

Ύψ. 0,033, μήκ. 0,102, διάμ. βάσης 0,039 μ.

Ακέραιο. Πηλός τεφρός, βαφή μαύρη. Βάση δισκόμορφη, πλαστικό «ωτίο» στον ώμο. Λαβή κάθετη, ταινιωτή. Γύρω στην οπή πληρώσεως το χείλος έντονα βαθουλωτό.

Agora IV, τύπος 40 A (β' μισό 2ου - α' τέταρτο 1ου αι. π.Χ.).

Πρβλ. Ph. Bruneau, *Délos XXVI* (Paris 1965), αριθ. 1832, σ. 35, πίν. 8. T. Wiegand - H. Shräder, *Priene* (Berlin 1904), αριθ. 173, σ. 450, εικ. 557. D. M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum I, Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps* (London 1975), Q 277-287, σ. 126, πίν. 46-48.

7. Λάγηνος (Π 7331) (Π ί ν. 25 ε).

Ύψ. 0,122, διάμ. βάσης 0,062, διάμ. χείλους 0,047 μ.

Λείπει μικρό τμήμα του χείλους. Πηλός ωχροκάστανος. Το αγγείο καλύπτεται από στιλπνή κίτρινη βαφή. Άβαφη η πάνω επιφάνεια του χείλους.

Βάση ψηλή, κωνική. Σώμα αμφικωνικό, στον ώμο δακτυλιόσχημη λαβή. Λαιμός ψηλός, λεπτός, με κυλινδρικό στόμιο που καταλήγει σε επίπεδο χείλος. Στο πάνω τμήμα του σώματος του αγγείου ανάγλυφη διακόσμηση: εναλλάξ ραβδωτοί κρατήρες και προσωπεία Σατύρων ανάμεσα σε τσαμπιά από σταφύλια. Στη βάση του λαιμού λεπτή ζώνη με μικρούς ανάγλυφους κύκλους (Π ί ν. 25 δ).

Δύο όμοια αγγεία από τη Δήλο, με τα οποία είναι χαρακτηριστική η ομοιότητα του αγγείου της Νισύρου τόσο στο σχήμα όσο και στη διάταξη της ανάγλυφης διακόσμησης, δημοσίευσε ο Courby⁷⁸. Ο ίδιος αναρωτιέται αν η κίτρινη βαφή, υπολείμματα της οποίας διέκρινε στα περιγράμματα των αναγλύφων, αποτελούσε τη βάση για επιχρύσωση⁷⁹. Στο

73. Thompson, σ. 368, εικ. 52. Σύμφωνα με την αναθεώρηση των χρονολογήσεων του Thompson από την S. Rotroff, *Athenian Agora XXII* (Princeton, N.J. 1982), σ. 109, η ομάδα χρονολογείται στο β' τέταρτο του 2ου αι. π.Χ.

74. *Kerameikos IX*, σ. 187, πίν. 97,1.

75. *PF I*, σ. 100, εικ. 7.

76. *Kerameikos IX*, πίν. 69, 70.

77. Μυροδοχείο του ίδιου τύπου από την Πάτρα βλ. ΑΔ, ό.π. (υποσημ. 53), σ. 334-335, Σχέδ. 12, όπου χρήσιμες παρατηρήσεις.

78. F. Courby, *Les vases grecs à reliefs* (Paris 1922), αριθ. 650 και 651, πίν. 14,3 και 4, εικ. 62, XII. Εκτός από τα δύο παραπάνω δημοσιευμένα αγγεία, στο Μουσείο της Δήλου υπάρχουν άλλα δύο αδημοσίευτα αγγεία με όμοια διακόσμηση και αριθ. κατ. B 4724 (6110) και B 7512. Ευχαριστώ την Έφορο Κυκλάδων Φ. Ζαφειροπούλου που μου έδωσε τη δυνατότητα να τα δω.

79. Ό.π., σ. 370.

αγγείο της Νισύρου το κίτρινο στιλπνό χρώμα διατηρείται πολύ καλά, δεν φαίνεται δε ότι προοριζόταν για να δεχθεί επιχρύσωση. Σημειώνουμε την ύπαρξη της λεπτής ζώνης με τους ανάγλυφους κύκλους στη βάση του λαιμού στη δηλιακή λάγηνο αριθ. 650, για την οποία μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι προέρχεται από το ίδιο εργαστήριο με το νισυριακό αγγείο.

Η στιλπνότητα της βαφής θυμίζει λίγο τα ανάγλυφα αγγεία με εφύαλωση (lead-glazed pottery)⁸⁰, που παρουσιάζονται στον 1ο αι. π.Χ. και ακμάζουν κυρίως στον 1ο αι. μ.Χ.⁸¹. Το σχήμα της λαγήνου Π 7331 δε βρίσκει παράλληλα στα αγγεία αυτής της κατηγορίας. Εξάλλου, και η χημική ανάλυση της χρωστικής ουσίας του αγγείου έδειξε ότι δεν πρόκειται για υάλωμα⁸².

Η ομοιότητα των διακοσμητικών μοτίβων του αγγείου με αυτά στους μεγαρικούς σκύφους μας οδηγεί στη χρονολόγησή του στο 2ο αι. π.Χ.

8. Πινάκιο (Π 7329) (Σ χ έ δ. 7· Π ί ν. 26 α).

Ύψ. 0,036, διάμ. βάσης 0,061, διάμ. χείλους 0,181 μ. Συγκολλημένο. Πηλός τεφρός, επιφάνεια όμοια. Βάση δακτυλιόσχημη, χείλος πλατύ.

Πρβλ. τα πινάκια αριθ. 34 και 38 της Ταρσού, Tarsus I, σ. 213, πίν. 120 και 179.

Βλ. και παραπάνω σχετικά με το πινάκιο Π 7432 του τάφου 11, σύγχρονο περίπου με το οποίο πρέπει να θεωρήσουμε και το Π 7329.

Β' μισό 2ου αι. π.Χ.

9. Στλεγγίδα σιδερένια (M 797) (Π ί ν. 26 β).

Μήκ. 0,37, μέγ. πλ. 0,021 μ.

Συγκολλημένη. Ίχνη οξειδωσης χαλκού στη ράχη της. Η λαβή κάμπτεται προς τα έξω και ενώνεται κάθετα με το στέλεχος.

Πρβλ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας (Αθήνα 1980), Μ 965, σ. 71, Πίν. 44 και παραπάνω για τη στλεγγίδα Μ 798 του τάφου 1.

10. Μικρό αδιάγνωστο έλασμα χαλκού με ίχνη επιχρύσωσης βρέθηκε στη νοτιοδυτική γωνιά του τάφου.

11. Μικρά κομματάκια αγγείου από φαγεντιανή.

Τον τάφο 2 μπορούμε να τον χρονολογήσουμε στο β' μισό του 2ου αι. π.Χ., πιθανότερα δε στο γ' τέταρτο του αιώνα.

Τάφος 3. Ο τάφος ήταν κτισμένος με ορθογώνιες «καλουτσόπετρες» και είχε επένδυση με λευκό κονίαμα. Είχε προσανατολισμό από Α.-Δ. και εσωτερικές διαστάσεις 2,13×0,85, βάθος 0,85 μ.

80. Για τα αγγεία αυτά βλ. τελευταία Anne Hochuli-Gysel, *Kleinasiatische glasierte Reliefkeramik* (50 v. Chr. bis 50 n. Chr.), Bern 1977, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία.

81. Η D. Burr Thompson, *Glauke and the Goose. Essays in Memory of Karl Lehmann* (N.Y. 1964), σ. 316 και σημ. 17, αναφέρει τρία όστρακα τέτοιων αγγείων από την Αθηναϊκή Αγορά, των οποίων η διακόσμηση είναι ακρ βάς όμοια με αυτή των μεγαρικών σκύφων.

82. Ευχαριστώ θερμά το χημικό Κ. Ασημενό για την ανάλυση, η οποία έδειξε τα παρακάτω: «Η χρωστική ουσία δεν είναι υαλοποιημένη, πράγμα που σημαίνει πως δεν πρόκειται για υάλωμα. Πρόκειται για μείγμα καολινίτη και κίτρινης άχρας. Το χρώμα οφείλεται στην άχρα. Ανιχνεύτηκαν ποσότητες από ανθρακικά άλατα.

Από τα πιο πάνω μπορεί κανένας να υποθέσει πως το αγγείο είχε επιζωγραφιστεί κίτρινο με τέμπερα (ο συνδετικός ιστός θα ήταν κάποια οργανική κόλλα). Με την πάροδο του χρόνου καταστράφηκε η συνδετική ουσία. Η χρωστική όμως δεν τρίβεται γιατί ιόντα ασβεστίου από το έδαφος έχουν σχηματίσει συνδετικό ιστό από ανθρακικό ασβέστιο (με το μηχανισμό σταλακτικών-σταλαγματιών) που τη συγκρατεί στο πλέγμα του».

Ο τάφος βρέθηκε ανοικτός και συλημένος. Δυο από τις καλυπτήριες πλάκες του ήταν ριγμένες μέσα στον τάφο. Στη διαταραγμένη επίχωση του βρέθηκαν:

1. Τμήμα χείλους ανοικτού αγγείου από φαγεντιανή (Π ΒΕ 7833).

Σωζ. ύψ. 0,053, μήκ. 0,10 μ.

Δυο κομμάτια αγγείου από φαγεντιανή, πιθανώς του ίδιου, που όμως δε συγκολλούνται, είχαν βρεθεί από το φύλακα αρχαιοτήτων Ν. Χαρίτο πριν από την έναρξη της ανασκαφής πάνω από τον τάφο 3.

Μέσα στον τάφο βρέθηκαν ακόμα άλλα μικρά κομμάτια φαγεντιανής.

2. Πινάκιο (Π 7336) (Σ χ έ δ. 7· Π ί ν. 26 δ)

Ύψ. 0,045, διάμ. βάσης 0,07, διάμ. χείλους 0,203 μ.

Συγκολλημένο, λείπουν κομμάτια από το σώμα και τη βάση του. Πηλός κοκκινωπός. Εσωτερικά και γύρω στο χείλος βαφή μαύρη. Βάση δακτυλιόσχημη, χείλος στρογγυλεμένο, πλατύ, που κλίνει ελαφρά προς τα κάτω.

Πρβλ. Kabirion III, 326, σ. 47, 136, πίν. 15 (2ος αι. π.Χ.). Tarsus I, πίν. 179G, σ. 213 (υστεροελληνιστικό) και παραπάνω για τα πινάκια Π 7432 (τφ. 11) και Π 7329 (τφ. 2).

Α΄ μισό 2ου αι. π.Χ. (;).

3. Κάνθαρος ραβδωτός (Π 7335) (Π ί ν. 26 γ).

Ύψ. 0,11 διάμ. βάσης 0,038, διάμ. χείλους 0,064 μ.

Συγκολλημένο τμήμα του χείλους και η μια του λαβή. Πηλός πορτοκαλλόχρωμος. Βαφή καστανή.

Πόδι βαθμιδωτό. Αμελείς κάθετες ραβδώσεις στο σώμα. Το πάνω κυλινδρικό τμήμα του αγγείου είναι κοντό και ανοίγει σε απλό χείλος. Λαβές ταινιωτές, απρόσεχτα πλασμένες. Στη ράχη τους σταυροειδές κόσμημα με αραιό λευκό επίθετο χρώμα (μίμηση του κόμβου στις λαβές πρωιμότερων κανθάρων)⁸³. Στο πάνω μέρος του αγγείου διακόσμηση του τύπου δυτικής κλιτύος από τρία ασύνδετα κισσόφυλλα με χαρακτούς κοντούς μίσχους.

Ο κάνθαρος προδίδει το ύστερο της κατασκευής του τόσο με τα χαρακτηριστικά του σχήματός του (διαμόρφωση ποδιού, αναλογία κάτω και πάνω τμήματος του σώματος, πλάσιμο λαβών), όσο και με τη διακόσμησή του (απρόσεχτες ραβδώσεις, καστανή βαφή, τα απλά ασύνδετα κισσόφυλλα του τύπου δυτικής κλιτύος)⁸⁴.

Σύγκρινε τον πρωιμότερο αρράβδωτο κάνθαρο από Sciatbi, σ. 65, 169, πίν. LIV, 108.

Α΄ μισό 2ου αι. π.Χ. (;)

4. Ασκός, τύπου «guttus» (Π 7337) (Π ί ν. 26 στ).

Ύψ. 0,09, διάμ. βάσης 0,045, διάμ. κοιλιάς 0,083, διάμ. χείλους 0,045 μ.

Ακέραιος. Βαφή καστανή, κατά τόπους απολεπισμένη. Βάση δακτυλιόσχημη, σώμα αμφικωνικό. Λαβή δακτυλιόσχημη με δυο αυλακώσεις. Λεπτή αυλάκωση στη βάση του λαιμού. χείλος πλατύ.

2ος αι. π.Χ.

5. Έξι κομμάτια σιδερένιας στλεγγίδας (Μ 799).

Τον τάφο 3 θα μπορούσαμε να τον χρονολογήσουμε στο α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.

Λίγο βορειότερα από τον τάφο 3 και κατά τη διάρκεια της εκσκαφής του χώρου βρέθηκαν,

83. Βλ. Agora XII, αριθ. 715-717.

84. Για τη διακόσμηση βλ. Alt-Ägina II 1, 559, σ. 74, πίν. 42 (πρώιμος 2ος αι. π.Χ.).

σύμφωνα με πληροφορίες του φύλακα αρχαιοτήτων, τρεις καλυπτήριες πλάκες τάφου, κάτω από τις οποίες μελαμβαφής ασκός τύπου «gutius» (Π ί ν. 26 ε).

Σωζ. ύψ. 0,078, διάμ. βάσης 0,07, διάμ. κοιλιάς 0,105 μ.

Λείπει ο λαιμός και η δακτυλιόσχημη λαβή. Πηλός κόκκινος, βαφή μαύρη θαμπή. Σώμα αμφικωνικό, με ψηλότερο το κάτω τμήμα.

Γύρω στη βάση του λαιμού «περιδέрайο» με λευκό επίθετο χρώμα (διακόσμηση δυτικής κλιτύος). Το δέσιμο της ταινίας δηλώνεται με δυο κάθετες γραμμές δεξιά κι αριστερά από τη λαβή.

Πρβλ. ΡF II, D 74, σ. 51, πίν. 19.

Β' μισό 3ου αι. π.Χ.

Τάφος 5. Βρισκόταν σε απόσταση $\pm 6,80$ μ. νότια του τάφου 3 και είχε τον ίδιο προσανατολισμό με αυτόν. Ο τάφος βρέθηκε ακάλυπτος, η μια καλυπτήρια πλάκα του βρέθηκε στην επίχωση του. Ήταν κτισμένος με ορθογώνιες παρόπετρες κι έσωζε προσεγμένη εσωτερική επένδυση με λευκό κονίαμα, πάνω στο οποίο ήταν χαραγμένοι οριζόντιοι και κάθετοι αρμοί, που μιμούνταν ισόδομη τοιχοποιία (Π ί ν. 27 α). Στο μέσο περίπου του βόρειου πλευρικού τοιχώματος υπήρχε ορθογώνια κόγχη (Α), διαστ. $0,39 \times 0,32$ μ. Εδώ οι χαραξεις-μίμηση ισόδομης τοιχοποιίας είχαν τραβηχτεί με ελεύθερο χέρι (Π ί ν. 27 β). Άλλη μικρότερη κόγχη (Β), διαστ. $0,12 \times 0,09$ μ., υπήρχε στο μέσο περίπου της ανατολικής πλευράς του τάφου⁸⁵.

Εσωτ. διαστ. τάφου $2,25 \times 0,86$. βάθ. 1,60 μ.

Ο τάφος βρέθηκε συλημένος. Οστά δεν επισημάνθηκαν στον τάφο.

Από την επίχωση του συγκεντρώθηκαν:

1. Ένδεκα εφήλια και αρκετά κομμάτια από σιδερένια καρφιά, με υπολείμματα ξύλου, σαφής ένδειξη για την ύπαρξη ξύλινου φερέτρου ή φορείου⁸⁶ (M 800).
2. Τρία κομμάτια σιδερένιας στλεγγίδας (M 801).
3. Χάλκινος κρίκος με ίχνη σιδερένιου συνδέσμου.
4. Χάλκινο τριγωνικό έλασμα και λίγα μικρότερα χάλκινα ελάσματα.
5. Ελάχιστα κομμάτια από γυάλινα αγγεία και όστρακα.
6. Στην κόγχη Α βρέθηκαν υπολείμματα μολύβδινου αγγείου, μάλλον πυξίδας.

85. Ασύλητος τάφος, όμοιας κατασκευής, είχε ερευνηθεί στα 1932 στη Νίσυρο, στην περιοχή του Αι-Γιάννη. Σημειώνουμε ιδιαίτερα την ομοιότητα των δύο τάφων τόσο στις διαστάσεις, όσο και στην εσωτερική διακόσμηση. Βλ. Cl. Rh. VI-VII, σ. 528 κ.ε., εικ. 64-65.

86. Βλ. Olynthus XI, σ. 159.

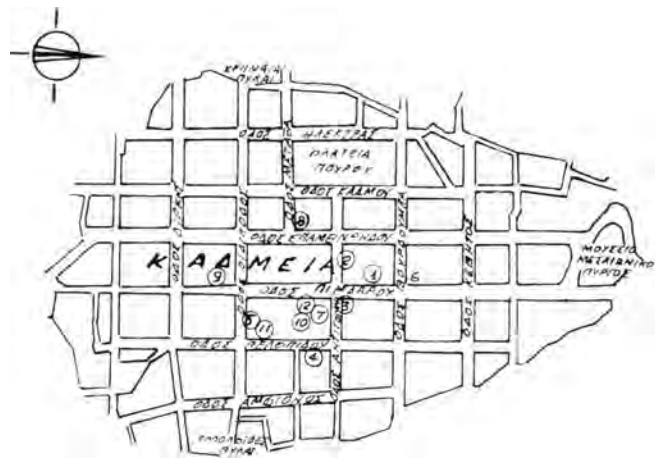
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Agora IV R.H. Howland, Greek Lamps and their Survivals. The Athenian Agora IV (Princeton, N.J. 1958).
- Agora XII B. A. Sparkes - L. Talcott, Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C. The Athenian Agora XII (Princeton, N.J. 1970).
- Alt-Ägina II 1 R. Smetana-Scherrer, Spätklassische und hellenistische Keramik. Alt-Ägina II 1 (Mainz 1982), σ. 56-91.
- Anderson J. K. Anderson, Excavation on the Kofinà Ridge, Chios. BSA 49 (1954), σ. 123-182.
- Bruneau Ph. Bruneau, Tombes d'Argos. BCH 94 (1970), σ. 437-531.
- Bucovala M. Bucovala, Necropole Elenistique la Tomis (Constanta 1967).
- Cl. Rh. II G. Jacopi, La necropoli di Pontamo (Calchi). Clara Rhodos II (Rodi) 1932, σ. 117-164.
- Cl. Rh. III G. Jacopi, Scavi nella necropoli di Ialiso 1924-28. Clara Rhodos III (Rodi 1929).
- Cl. Rh. IV G. Jacopi, Esplorazione archeologica di Camiro I. Scavi nelle necropoli Camiresi, 1929-30. Clara Rhodos IV (Rodi 1931).
- Cl. Rh. VI-VII G. Jacopi, Scavi e ricerche di Nisiro. Clara Rhodos VI-VII (Rodi 1932-33), σ. 469-552.
- Corbett P. Corbett, Palmette Stamps from an Attic Black Glaze Workshop. Hesperia 24 (1955), σ. 172-186.
- Corinth VII,3 G. R. Edwards, Corinthian Hellenistic Pottery.
- Ét. Thas. VII L. Ghali-Kahil, La Céramique Grecque (Fouilles 1911-1956). Ét. Thas., VII (Paris 1960).
- Forti L. Forti, Gli unguentari del primo periodo ellenistico. Rend. Acc. Napoli 37 (1962), σ. 143-157.
- Kabirion III U. Heimberg, Die Keramik des Kabirions. Das Kabirenheiligtum bei Theben, II (Berlin 1982).
- Kerameikos IX U. Knigge, Der Südhügel. Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen, IX (Berlin 1976).
- Kopcke G. Kopcke, Golddekorierter attische Schwarzfirniskeramik des Vierten Jahrhunderts v. Chr. AM 79 (1964), σ. 22-84.
- Labraunda II 1 P. Hellström, Pottery of Classical and Later Date, Terracotta Lamps and Glass. Labraunda, II 1. Lund 1965).
- Miller St. Miller, Menon's Cistern. Hesperia 43 (1974), σ. 194-245.
- Morel J.-P. Morel, Céramique Campanienne: Les formes. BEFAR, 244 (Paris 1981).
- Olynthus V D. M. Robinson, Mosaics, Vases and Lamps of Olynthus found in 1928 and 1931. Excavations at Olynthus, V (Baltimore 1933).
- Olynthus XI D. M. Robinson, Necrolythia, A Study in Greek Burial Customs and Anthropology. Excavations at Olynthus, XI (Baltimore 1942).
- Olynthus XIII D. M. Robinson, Vases found in 1934 and 1938. Excavations at Olynthus, XIII (Baltimore 1950).
- PF I N. Kunisch, Grabfunde aus dem Stadtgebiet von Bergama. Pergam. Forsch. I (Berlin 1972), σ. 94-107.
- PF II J. Schäfer, Hellenistische Keramik aus Pergamon. Pergam. Forsch. II (Berlin 1968).
- Salamine VIII L. Jehasse, La céramique à vernis noir du Rempart Méridional. Salamine de Chypre, VIII (Paris 1978).
- Samaria-Sebaste III J. W. Crowfoot, G. M. Crowfoot, M. Kenyon, The Objects from Samaria. Samaria-Sebaste III (London 1957).
- SCE IV, 3 O. Vessberg, A. Westholm, The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus. The Swedish Cyprus Expedition IV 3 (Stockholm 1956).
- Sciatbi E. Breccia, La necropoli di Sciatbi. Catalogue Générale des Antiquités Égyptiennes (Musée d'Alexandrie) (Le Caire 1912).
- Tarsus I H. Goldman, The Hellenistic and Roman Periods. Excavations at Gözlu Kule, Tarsus, I (Princeton, N.J. 1950).
- Thompson H. A. Thompson, Two Centuries of Hellenistic Pottery. Hesperia 3 (1934), σ. 311-480.
- Επίσης: Α Κατάλογος οξυπόθμενων αμφορέων Μουσείου Ρόδου. Ε Κατάλογος πήλινων ειδωλίων Μουσείου Ρόδου. Μ Κατάλογος μετάλλινων αντικειμένων Μουσείου Ρόδου. Π Κατάλογος πήλινων αγγείων Μουσείου Ρόδου. ΠΒΕ Πρόχειρο βιβλίο εισαγωγής αρχαίων Μουσείου Ρόδου.

ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΤΑΦΟΣ ΠΟΛΕΜΙΣΤΗ ΑΠΟ ΤΗ ΘΗΒΑ*

(Σ χ έ δ. 1-7· Π ί ν. 28-30)

Η αφορμή για τη διεξαγωγή της σωστικής αυτής ανασκαφής δόθηκε, όπως συνήθως, από την πρόθεση των ιδιοκτητών του οικοπέδου να οικοδομήσουν¹. Το οικόπεδο βρίσκεται μέσα στα όρια της Καδμείας και πιο συγκεκριμένα στο νοτιοανατολικό τμήμα της (Σ χ έ δ. 1).

Σχέδ. 1.

Ο κατά μήκος άξονάς του έχει διεύθυνση από Β. προς Ν., είναι κάθετος στην οδό Οιδίπodos και παράλληλος προς την οδό Πινδάρου. Η μακρά ανατολική πλευρά είναι όμορη με το οικόπεδο ιδιοκτησίας Π. Λεοντάρη, η έρευνα του οποίου είχε αποδώσει σημαντικά ευρήματα². Η ανασκαφή έγινε με τη διάνοιξη τριών παράλληλων μεταξύ τους δοκιμαστικών τομών, που κάλυψαν όλη την προσφερόμενη για έρευνα επιφάνεια του οικοπέδου. Πραγματοποιήθηκε με δυσκολία και κινδύνους εξαιτίας των σεισμών. Η διάρκειά της υπήρξε δίμηνη (7-7-82 έως 9-9-82). Αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα της ΠΕ, ΜΕ, κλασικής, ρωμαϊκής και βυζαντινής εποχής. Κατά μήκος του άξονα του οικοπέδου, και εφαπτόμενα σχεδόν στη δυτική μακρά

* Από τη θέση αυτή εκφράζω τις ευχαριστίες μου στο εργατοτεχνικό προσωπικό της Θ' Εφορείας για την προσπάθεια που κατέβαλε προκειμένου να ολοκληρωθεί η ανασκαφή παρά τις αντίξοες συνθήκες.

1. Το οικόπεδο, ιδιοκτησίας Ταμβίσκου, έχει εμβαδόν περίπου 130 τ.μ., είναι μακρόστενο και η ανάγκη της αντιστήριξης των γειτονικών οικοδομημάτων, εξαιτίας των σεισμών, περιόρισε τις δυνατότητες για έρευνα.

2. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 230, και ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 209.

πλευρά του³, βρέθηκαν απολείσματα μαρμάρου και τεμάχιο από ιωνικό κιονόκρανο, κλασικών χρόνων, τα οποία μεταφέρθηκαν στις αποθήκες του Μουσείου Θηβών. Το μέσο του οικοπέδου καταλάμβανε κρηπίδα δίβαθμη, μεγάλη, ευθύγραμμη με κατεύθυνση από Α. προς Δ.⁴ Η υποθεμελίωσή της ήταν διαμορφωμένη από μικρούς λίθους, πάνω δε από αυτήν σώθηκαν κυβόλιθοι ισοϋψείς σε δύο σειρές⁵. Στις δύο πλευρές της κρηπίδας των κλασικών χρόνων ανοίχθηκαν οι τρεις δοκιμαστικές τομές.

Στην πρώτη τομή, στα νότια της κρηπίδας, αποκαλύφθηκαν ΠΕ και ΜΕ οικοδομικά λείψανα και διάφορες ΠΕ επεξεργασίες στο βράχο. Στη δεύτερη, στα βόρεια της κρηπίδας, σε βάθος 1,60 μ. από την επιφάνειά της, βρέθηκε τάφος πολεμιστή, ενώ στην τρίτη, παράλληλη προς τις δύο πρώτες και προς την οδό Οιδίποδος, φάνηκαν ΜΕ οικοδομικά λείψανα και τμήματα ρωμαϊκών και βυζαντινών τοίχων.

Σε όλη την έκταση της Καδμείας είναι πολυάριθμοι και διάσπαρτοι οι ΜΕ τάφοι. Οι περισσότερες ταφές είναι intramural, αλλά και η ύπαρξη νεκροταφείων είναι γνωστή⁶.

Ένας μεγάλος αριθμός από τους τάφους που έχουν κατά καιρούς ερευνηθεί περιείχε κτερίσματα· τα πλουσιότερα ανήκουν πάντοτε στους τάφους των τελευταίων ΜΕ χρόνων και συνδέονται με τη βελτίωση της ποιότητας ζωής στην περίοδο αυτή⁷.

Σε γειτονικά οικόπεδα έχουν ερευνηθεί τάφοι της τελευταίας φάσης της ΜΕ εποχής⁸ ή της αρχής της ΥΕ περιόδου⁹.

Ο ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ¹⁰

Ο τάφος της οδού Οιδίποδος κατατάσσεται στον τύπο των λακκοειδών κτιστών. Ήταν ένας τετράπλευρος όχι όμως και ορθογώνιος λάκκος (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 28 α-β), ο οποίος περιβαλλόταν από τοιχάριο και στις τέσσερις πλευρές του. Τα τοιχώματά του ήταν κτισμένα με αδρούς λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους. Οι διαστάσεις του ήταν: εξωτ. μήκ. 2,15, εσωτ. μήκ. 1,80, εξωτ. μέγ. πλ. 1,37, εσωτ. μέγ. πλ. 1,10 μ.

Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του τοιχαρίου που περιέβαλλε τον τάφο βρισκόταν στη δυτική στενή πλευρά και ήταν ίσο με 1 μ. Το δάπεδο του τάφου βρισκόταν σε βάθος 1,73 μ. από την επιφάνεια της κρηπίδας. Η νότια μακρά πλευρά, κτισμένη και αυτή με μικρούς ακατέργαστους λίθους, βρισκόταν κάτω από την υποθεμελίωση της κρηπίδας των κλασικών χρόνων. Η δυτική στενή πλευρά είναι και η καλύτερα διατηρημένη.

3. Επειδή η εφραπτόμενη με τη δυτική πλευρά του οικοπέδου οικοδομή, ήταν παλιά οικία, επιβλήθηκε η άμεση αντιστήριξή της η οποία καθιστούσε αδύνατη την έρευνα προς την πλευρά αυτή.

4. Η συνέχεια της κρηπίδας έχει αποκαλυφθεί στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Π. Λεοντάρη, καθώς και τεμάχια αρχιτεκτονικών μελών των κλασικών χρόνων. Βλ. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 230, και ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 209.

5. Το ύψος της κάθε σειράς των κυβολίθων είναι 0,40, συνολικό 0,80 μ., η δε κρηπίδα αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,50 μ. από την επιφάνεια του σύγχρονου οδοστρώματος.

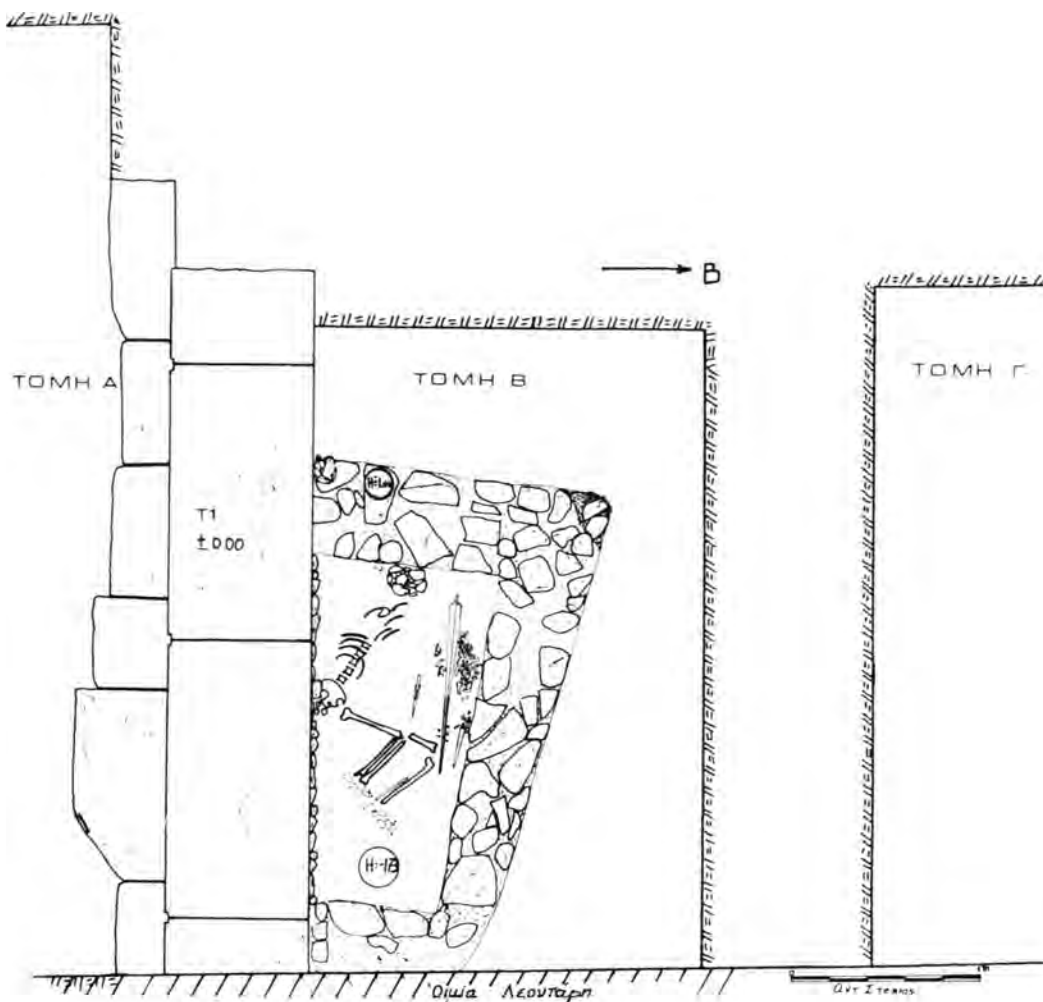
6. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 197, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 233-235, ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 441.

7. Ντ. Κόνσολα, Προμυκηναϊκή Θήβα, 1981, σ. 115, El. Blackburn, *MH Graves and Burial Customs with Special Reference to Lerna in the Argolid*, 1970, σ. 287.

8. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 235-237, ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 183, S. Symeonoglou (1973), *Kadmeia I, Mycenaean finds from Thebes, SIMA, Göteborg*, 1973, σ. 13, 18.

9. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 209-210. Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια, τόμος 13, σ. 653-663.

10. Το σχέδιο του τάφου οφείλεται στο σχεδιαστή της Θ' Εφορείας Αντώνη Στέλιο, τον οποίο ευχαριστώ.

Σχέδ. 2. Ο ΜΕ τάφος.

Αυτός ο αρχιτεκτονικός τύπος του τάφου είναι γνωστός¹¹ αλλά στη Θήβα έχει επισημανθεί σε ελάχιστες περιπτώσεις, για τις οποίες η πληροφόρησή μας είναι ελλιπής¹². Ο προσανατολισμός του τάφου και η κατεύθυνσή του ακολουθούν τις τοπικές εδαφικές συνθήκες. Ο κατά μήκος άξονάς του έχει διεύθυνση από Α. προς Δ., παράλληλα προς την οδό Οιδίποδος. Μία αντίθετη κατεύθυνση, εξαιτίας της κλίσης του λόφου της Καδμείας, θα οδηγούσε στο σκάψιμο ενός λάκκου αβαθέστερου στο βόρειο και βαθύτερου στο νότιο τμήμα του. Το δάπεδο του τάφου δεν ήταν στρωμένο με χαλίκια αλλά το αποτελούσε ο φυσικός βράχος, ο γνωστός

11. Γ. Μυλωνάς, Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνος, Β', 1975, σ. 205. C. Blegen and A.J.B. Wace, SO 9 (1930), σ. 28-37. El. Blackburn, ό.π., γενικά. Ο.Τ.Ρ.Κ. Dickinson, BSA 78 (1983), σ. 58 κ.ε. Ευ. Πρωτονοταρίου - Δειλάκη, Οι τύμβοι του Άργους, 1980, σ. 139-156.

12. Ντ. Κόνσολα, ό.π., σ. 86, 94.

πούρος, που είχε σκούρο χρώμα (που ίσως να οφείλεται στην υγρασία που επικρατεί, όπως είναι γνωστό, στην περιοχή). Για τον τρόπο της στέγασης του τάφου δεν έχουμε στοιχεία. Δε βρέθηκαν καλυπτήριες πλάκες. Ο τάφος ήταν γεμάτος με χώμα καστανού χρώματος, αλλά δυστυχώς η έρευνα της επίχωσης δεν υπήρξε αποδοτική. Δεν παρουσίασε όστρακα. Σε βάθος 1 μ. από την επιφάνεια της κρηπίδας, στο σωζόμενο ύψος των χειλέων του τάφου, στη νοτιοδυτική γωνία του τοιχαρίου, βρέθηκε αγγείο σπασμένο, γεμάτο χώμα, σε πλάγια θέση, με το στόμιο προς Β.

Η συγκόλληση των τεμαχίων του απέδωσε πιθόσχημη στάμνο με δύο λαβές (Σ χ έ δ. 7· Π ί ν. 29 α-β). Παρόμοια απόθεση αγγείου έχει παρατηρηθεί στην Ελευσίνα¹³ και στο Ηραίο του Άργους¹⁴, όπου επίσης στην επίχωση του τάφου δεν παρατηρήθηκαν όστρακα.

Η σχέση του αγγείου με τον τάφο είναι προφανής. Η ταφή ήταν ατομική (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 28 α-β). Ο τάφος βρίσκεται μέσα στα όρια της κοινότητας (intramural)¹⁵ και περιείχε τα οστά ενός νεκρού¹⁶ πλούσια και τιμητικά κτερισμένου. Ο προσανατολισμός του ήταν Α.-Δ. με την κεφαλή προς Δ. Το κρανίο ήταν συντριμμένο. Το πρόσωπο στραμμένο προς Β. προς τα κτερίσματα. Κειτόταν στην αριστερή του πλευρά που είναι και η συνηθέστερη στάση¹⁷. Υπάρχουν σημαντικές διαφορές στη συνεσταλμένη στάση του νεκρού σε σχέση με την πατροπαράδοτη του κατακείμενου οκλαδία. Η συστολή δεν είναι ισχυρή και η σπονδυλική στήλη σε θέση σχεδόν κάθετη προς τους συνεσταλμένους μηρούς. Η λεκάνη, με ισχυρή προβολή, είναι σχεδόν σε επαφή με τη νότια μακρά πλευρά. Για τη θέση των χεριών δεν υπάρχει βεβαιότητα, επειδή δε διασώθηκαν ίχνη. Αναμφισβήτητη η διαφοροποίηση στη στάση του νεκρού θα πρέπει να οφείλεται στις διαστάσεις του τάφου¹⁸ και είναι χαρακτηριστική για τους τελευταίους χρόνους της ΜΕ εποχής¹⁹.

Τα πλούσια κτερίσματα ήταν τοποθετημένα παράλληλα προς το σώμα και το στραμμένο προς αυτά κρανίο εξυπηρετούσε τη θέασή τους από το νεκρό²⁰. Η επιμέλεια και η τάξη χαρακτηρίζουν την εναπόθεσή τους και η ιδιαίτερη φροντίδα της τοποθέτησης μαρτυρεί το «κλέος» του ενταφιασμένου, τις τιμές και την υπογράμμιση της σπουδαιότητας της προσωπικότητας του νεκρού. Πρόκειται αναμφίβολα για την ταφή ενός πολεμιστή με την τιμητική συνοδεία των όπλων του.

ΤΑ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ²¹

Το ξίφος ΒΕ 9896 (15396) Μ. Θηβών

Βρέθηκε σε δύο τεμάχια. Το συνολικό του μήκος είναι 0,86, το πλάτος του 0,03, το μήκος

13. Γ. Μυλωνάς, ό.π., πίν. 135.

14. C. Blegen, AJA 29 (1925), σ. 420.

15. ΜΕ χαρακτηριστικό οι intramural ταφές, βλ. Fimmen, Die Kretisch-Mykenische Kultur, 1921, σ. 54. Γ. Μυλωνάς, ΑΕ 1937, σ. 41-47. Frazer, The Fear of the Dead in Primitive Religion, 1933, σ. 18.

16. Ένα νεκρό περιείχαν και οι περισσότεροι τάφοι της Ασίνης. Βλ. Frödén-Persson, Asine, 1938, σ. 341 κ.ε. 115 κ.ε., C. Blegen and A. J. B. Wace, ό.π., σ. 28 κ.ε. G. Mylonas, Studies presented to David M. Robinson, I, σ. 69-69, 76-78.

17. Χ. Τσουντας, Αι προϊστορικοί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου, 1908 (στο εξής Σ και Δ), σ. 127.

18. Οι τάφοι του τέλους της περιόδου είναι μεγαλύτεροι στις διαστάσεις, βλ. ΑΔ 26 (1970): Χρονικά, σ. 218-219, C. Blegen, Hesperia, Suppl. 8 (1949), σ. 39, 42.

19. Frödén-Persson Asine, σ. 341 κ.ε.

20. Γ. Μυλωνάς, Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνας, Β', 1975, σ. 205, τα κτερίσματα χαρακτηριστικά του τέλους της εποχής.

21. Ευχαριστώ την κ. Kílian για την εκπόνηση των σχεδίων και τη βοήθειά της. Επίσης τον καθηγητή Σπ. Ιακωβίδη για τις πρώτες πολύτιμες παρατηρήσεις του και τη βοήθειά του στα θέματα βιβλιογραφίας.

του μίσχου 0,35, το μέγιστο πλάτος 0,05, το πάχος κατά τη ράχη 0,015 μ. (Σ χ έ δ. 3· Πί ν. 30 α).

Βρισκόταν σε μικρή απόσταση, μόλις 0,15 μ. από τη βόρεια μακρά πλευρά του τάφου και παράλληλα προς αυτήν με το μίσχο κάθετο και σχεδόν σε επαφή με τη δυτική στενή πλευρά του. Το ξίφος ανήκει στον τύπο Α σύμφωνα με την κατάταξη του G. Karo²², την οποία ακολουθεί και η N. Sandars²³. Έχει μακρύτερη και στενότερη λεπίδα, είναι χάλκινο, σφυρήλατο, η τεχνική του μορφή είναι εξελιγμένη και η κατεργασία του προδίδει επιδεξιότητα. Η λεπίδα του είναι από στερεό έλασμα. Στη ρίζα είναι αρκετά πλατιά και στενεύει τριγωνικά προς την αιχμή, η οποία είναι οξεία. Το ξίφος είναι του νύσσοντος τύπου. Σε όλο το μήκος της η λεπίδα είναι ενισχυμένη από νεύρωση, η οποία είναι γωνιώδης και η εγκάρσια τομή τριγωνική. Κοσμείται σε όλο της το μήκος από εγχάρακτες παράλληλες προς τη ράχη γραμμές.

Ανάλογη νεύρωση έχει παρατηρηθεί στα ξίφη των Μαλλίων²⁴ και Μυκητών²⁵. Η απόληξη των ώμων είναι ήπιο τετράγωνο. Η λαβή κάλυπτε το μίσχο και τους ώμους και δε διατηρήθηκε, προφανώς εξαιτίας της φθαρτότητας της ύλης, από την οποία ήταν κατασκευασμένη.

Ήταν στερεωμένη με δύο πριτσίνια (ήλους) στο ύψος των ώμων και με άλλα δύο στο μίσχο. Και τα τέσσερα διατηρούνται. Από το αποτύπωμα (Σ χ έ δ. 3) φαίνεται ότι η λαβή είχε σχήμα κυλινδρικό, ενώ στη βάση της είχε σχήμα ημικυκλικό για να περιβάλλει την περίμετρο των ώμων.

Τα πριτσίνια έχουν σώμα κυλινδρικό και τα κεφάλια τους πάνω και κάτω είναι πεπλατυσμένα, κυκλικά. Τα πριτσίνια στο ύψος των ώμων βρίσκονται σε απόσταση 0,03 μ. από την αρχή της ρίζας του ξίφους. Η γλωσσοειδής προέκταση της ρίζας, ο μίσχος, είναι ένα στερεό πεπλατυσμένο έλασμα, το οποίο αποτελούσε τη λαβή, με την επένδυσή του από κάποια ύλη, η οποία στερεωνόταν με πριτσίνια. Το μήκος του επέτρεψε την τοποθέτηση των δύο πριτσινιών για τη στερέωση της λαβής²⁶. Το μήκος του μίσχου είναι μικρό συγκρινόμενο με τη δίστομη λεπίδα, βασικό μειονέκτημα των ξιφών του τύπου Α. Η N. Sandars²⁷ αναφέρει ότι πολύ εύκολα ο μαχητής θα μπορούσε να μείνει ξαρμάτωτος σε κρίσιμη στιγμή με μια άχρηστη λαβή στο χέρι. Το ξίφος από την Καδμεία είναι από τα μακρύτερα του τύπου Α²⁸. Πρόκειται για μεγαλοπρεπές όπλο. Η εύρεσή του αποτελεί σημαντικό στοιχείο ίσως για την έκταση της χρήσης των ξιφών του τύπου αυτού και αποκτά ιδιαίτερη σημασία, επειδή όλα τα χάλκινα αντικείμενα που προέρχονται από τους ΜΕ τάφους της Θήβας είναι κοσμήματα²⁹. Παράλληλα του ξίφους της Καδμείας είναι δυνατόν να θεωρήσουμε τα δύο ξίφη από τα Μάλλια και αυτό από το Vajzë της Αλβανίας, με τα οποία οι ομοιότητες και οι σχέσεις του στην τυπολογία και την τεχνική είναι εντυπωσιακές. Για τα ξίφη των Μαλλίων έχουν

22. G. Karo, SCGR, σ. 200-206.

23. N. Sandars, AJA 65 (1961), σ. 17-29, πίν. 17:1 και AJA 67 (1963), σ. 129.

24. F. Chapouthier, Études Crét. 5, Mallia, πίν. X: 1,2.

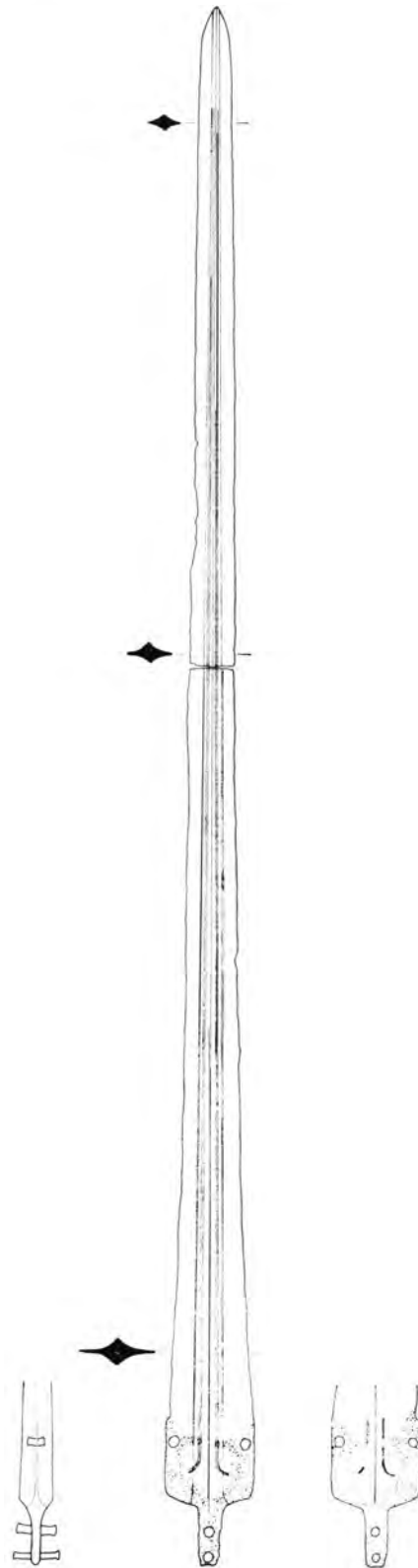
25. Γ. Μυλωνάς, Ο ταφικός κύκλος Β' των Μυκητών, σ. 318, πίν. 17α: 1,2 (ξίφη Α-250 και Α-252) και πίν. 90ε, 1 (ξίφος Ζ-289).

26. Το μήκος του μίσχου αυξανόμενο επιτρέπει τη χρήση περισσότερων του ενός πριτσινιών, βλ. A. Evans, Shaft Graves, σ. 36, εικ. 26, F. Chapouthier, ό.π., σ. 17 κ.ε. Ν. Πλάτων, ΠΑΕ 1962, πίν. 161β.

27. N. Sandars, AJA 67 (1963), σ. 129.

28. Ο G. Karo έχει κατατάξει (SCGR, σ. 202) τα ξίφη του τύπου Α σε δύο ομάδες. Αυτά που έχουν μήκος από 0,65 έως 0,75 και τα από 0,84 έως 0,95 μ.

29. Ντ. Κόνσολα, ό.π., σ. 139.

Σχέδ. 3. Το ξίφος ΒΕ 9896 (19396) Μ. Θηβών.

δοθεί ακραίες χρονολογίες. Έχει υποστηριχθεί ότι πρέπει να είναι νεότερα από αυτά των Μυκηνών και ότι χρονολογούνται σε μεταβατικούς χρόνους μεταξύ ΜΜ ΙΙΒ προς ΥΜ ΙΑ³⁰.

Για το ξίφος από την Αλβανία δίνεται χρονολόγηση στο τέλος της ΜΕ ΙΙΙ προς ΥΕ Ι³¹. Η ισχυρή αναλογία και ομοιότητα του ξίφους από την Καδμεία προς αυτά των Μαλλίων και του Βατζέ, μας υποχρεώνει να το εντάξουμε σ' αυτήν τη μεταβατική περίοδο.

Π α ρ ά λ λ η λ α

F. Prendi, *Iliria* 7-8 (1977-78), πίν. 7, 1. F. Chapouthier, *Études Crét.* 5 (1938), Mallia, σ. 18, σχέδ. 4, σ. 28, σχέδ. 10, πίν. IX, 1. G. Karo, SCGR, πίν. LXXIII, 414, Grab IV. Γ. Μυλωνάς, Ο ταφικός κύκλος Β' των Μυκηνών, πίν. 17α, 2, 1.

Ως προς την τυπολογία πρβλ: G. Karo, ό.π., πίν. LXXXII, 727. Γ. Μυλωνάς, ό.π., πίν. 90ε, 1.

Η χάλκινη λόγχη ΒΕ 9894 (15394) Μ. Θηβών (Σ χ έ δ. 4· Π ί ν. 30 γ)

Βρέθηκε τοποθετημένη παράλληλα προς το ξίφος 0,20 μ. από αυτό και μέσα στην καμπύλη του τόξου που σχημάτιζε ο σκελετός (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 28 β). Έχει μήκος 0,21³², πλάτος 0,027, πάχος από 0,003 έως 0,006 μ. Αποτελείται από ένα στερεό έλασμα με αμφοτερόπλευρα κοίλη ράχη, η οποία από το σημείο της αιχμής φθάνει στο μέσο του ελάσματος. Φέρει δύο εγκοπές, μία τριγωνική και μία τραπεζιοειδή. Η στείλωση γινόταν με δύο χάλκινα πριτσίνια στο άλλο μισό πεπλατυσμένο τμήμα του ελάσματος³³, τα οποία και διατηρούνται. Σώζονται ίχνη ξύλου στο εσωτερικό των εγκοπών και στο πεπλατυσμένο τμήμα. Είναι χαρακτηριστικός τύπος λόγχης της ΜΕ περιόδου και μάλιστα της πρωιμότερης³⁴. Η εύρεσή της όμως στον ΙV λακκοειδή τάφο των Μυκηνών δείχνει ότι ο τύπος εξακολουθεί να είναι σε χρήση μέχρι την ΥΕ Ι³⁵. Από το Σέσκλο προέρχεται μήτρα για την κατασκευή αιχμών τέτοιου τύπου³⁶. Η τυπολογία της είναι χαρακτηριστική για τον ελλαδικό χώρο και δεν έχει βρεθεί στην Κρήτη ακόμη³⁷. Σύμφωνα με τον Κ. Branigan³⁸ έχει ενταχθεί στον τύπο V. Η προέλευσή της πιθανόν να είναι οι Κυκλάδες³⁹. Περισσότερο πιθανή είναι η δημιουργία της στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο και θα ήταν δυνατή μια ανάπτυξη του τύπου στη Βόρεια Ελλάδα⁴⁰. Ενδιαφέρον σχόλιο για την προέλευσή της έχει διατυπωθεί από τον Α. Evans⁴¹.

Ο αυτός τύπος λόγχης έχει βρεθεί και στο Δράμεσι και προέρχεται από τάφο του οποίου

30. Γ. Μυλωνάς, ό.π., σ. 335. G. Karo, SCGR, στη ΜΜ ΙΙΙ ίσως και στη ΜΜ ΙΙ, σ. 202-206.

31. F. Prendi, *Iliria* 7-8 (1977-78), σ. 31 κ.ε.

32. Είναι μέχρι στιγμής η μεγαλύτερη από τα γνωστά παράλληλα, βλ. Κ. Branigan, *Aegean Metalwork of the Early and Middle Bronze Age*, 1974, σ. 18, πίν. 10:438A, 436, 437. Frödin-Persson, *Asine*, 1938, σ. 257, 8, σχέδ. 182.2.

33. Για την πλήρη περιγραφή της λόγχης βλ. Χ. Τσουντας, Δ και Σ, σ. 145.

34. Ευ. Δεϊλάκη-Πρωτονατορίου, Οι τύμβοι του Άργους, Τύμβος Γ, τάφος 71 (13), σ. 112.

35. Κ. Branigan, ό.π., σ. 116.

36. Χ. Τσουντας, ό.π., σ. 335.

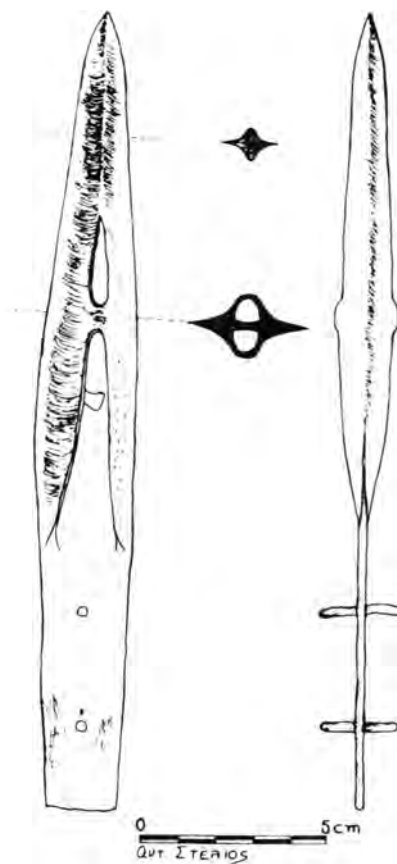
37. Gerald Cadogan, *JHS* 98 (1978), σ. 74, αναφέρεται η εύρεση τεμαχίων μήτρας για λόγχη τύπου Σέσκλου, δεν υπάρχει όμως εικόνα.

38. Κ. Branigan, ό.π., σ. 18.

39. O.T.P.K. Dickinson, *SIMA XLIX*, Göteborg, 1977, σ. 35. AE 1898, πίν. 12:1,2.

40. Dickinson, ό.π., σ. 35.

41. A. Evans, ό.π., 1929, σ. 40.

Σχέδ. 4. Η χάλκινη λόγχη ΒΕ 9894 (15394) Μ. Θηβών.

η αρχιτεκτονική μορφή δεν είναι γνωστή⁴². Η προερχόμενη από την Αλβανία⁴³ αιχμή παρουσιάζει ισχυρές αναλογίες και ομοιότητες με την αιχμή της Καδμείας και ως προς την τεχνική της κατασκευής και την τυπολογία. Η από τον τάφο F₇ της Λευκάδας⁴⁴ λόγχη είναι του ίδιου τύπου. Τα παραδείγματα των αιχμών τύπου Σέσκλου⁴⁵ ίσως να καθορίζουν την έκταση της χρήσης του όπλου και μάλλον υποδεικνύουν τους τρόπους της διεξαγωγής των μαχών. Έχουν χρονολογηθεί στη ΜΕ εποχή, φθάνουν όμως και μέχρι την ΥΕ Ι.

Π α ρ ά λ λ η λ α

Λευκάδα, βλ. Dörpfeld, *Alt Ithaka*, 1927, σ. 315, Beil. 73: 16 και Beil. 74a, 2. H.-G. Buchholz - V. Karageorghis, *Prehistoric Greece and Cyprus*, εικ. 578, σ. 265.

Σέσκλο, τάφος 56, Χ. Τσουντας, *Αι προϊστορικά ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, πίν. 4, 10. K. Branigan, *Aegean Metalwork of the Middle Bronze Age*, 1974, πίν. 10:436.

42. C. Blegen, *Hesperia Suppl.* 8 (1949), σ. 39-42.

43. F. Prendi, ό.π., σ. 31 κ.ε., πίν. 7:11, 12.

44. G. Karo, *AA* 1908, σ. 130, εικ. 2.

45. Χ. Τσουντας, ό.π., σ. 145, για την περιγραφή της λόγχης.

Άργος, Πρωτονοταρίου-Δειλάκη. Οι τύμβοι του Άργους, Τύμβος Γ-71 (13), σ. 112. Ασίνη, Frödin-Persson, 1938, σχέδ. 182, 2.

Μυκήνες, ΑΕ 1898, εικ. 12. G. Karo SCGR, σχέδ. 91, 92, πίν. CII: 463. A. Evans, The Shaft Graves and Beehive Tombs of Mycenae, σ. 40, σχέδ. 31.

Δράμεσι, C. Blegen, Hesperia, Suppl. 8 (1949), πίν. 7:5.

Vajzë, F. Prendi, Iliria 7-8 (1977-78), πίν. 7:11, 12. Hammond, Epirus, 1967, σχέδ. 23, a-c.

Χάλκινο μαχαίρι⁴⁶ BE 9893 (15393) Μ. Θηβών (Σ χ έ δ. 5· Π ί ν. 30 δ)

Έχει συνολικό μήκος 0,23, πλάτος 0,02, μήκος λαβής 0,03, πλάτος λαβής 0,025 μ.

Βρέθηκε σε θέση παράλληλη προς το ξίφος, με την αιχμή του προς Α. όπως και οι αιχμές της λόγχης και του ξίφους (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 28 β). Απέχει 0,05 μ. από τη βόρεια μακρά πλευρά του τάφου. Στη λαβή παρατηρήθηκαν ίχνη από κόκαλο. Το μαχαίρι από την Καδμεία είναι μονόστομο με κόψη ελαφρά καμπύλη. Η λεπίδα και η λαβή προέρχονται από το ίδιο έλασμα. Στη λαβή, για τη στερέωσή της, διατηρούνται τα τρία πριτσίνια. Η διάταξή τους είναι σχεδόν ισοσκελές τρίγωνο. Ο τρόπος της στερέωσης της λαβής κατατάσσει το μαχαίρι στον τύπο II, σύμφωνα με τη Ν. Sandars⁴⁷.

Ανάλογη τριγωνική διάταξη των πριτσινιών έχουμε στο μαχαίρι που προέρχεται από το Σέσκλο⁴⁸, σε ένα από την Αμοργό⁴⁹ και σε ένα από τη Δωδώνη⁵⁰. Με αναστραμμένη την κορυφή του τριγώνου, στερεώνεται η λαβή ενός μαχαίριου από την Αλβανία και συγκεκριμένα από το Razhok (Elbasan)⁵¹. Τυπολογικά είναι συγγενές με το μαχαίρι από τη Λευκάδα⁵² αλλά η τοποθέτηση των πριτσινιών στη λαβή είναι σε οριζόντια διάταξη. Η τυπολογία της λεπίδας του έχει σχέσεις ομοιότητας με το μαχαίρι από το Razhok και ένα από το Vajzë⁵³. Για τα μαχαίρια που προέρχονται από την Αμοργό, τη Δωδώνη και τη Λευκάδα δεν έχουμε ακριβή χρονολόγηση. Τα δύο πρώτα κατατάσσονται στον τύπο V⁵⁴ όπως και το προερχόμενο από το Vajzë. Τα μαχαίρια του τύπου αυτού έχουν μήκος από 0,17-0,21 μ., ενώ τα του τύπου II από 0,11-0,21 μ. Τα μαχαίρια του τύπου V είναι χρονολογημένα στη ΜΕ⁵⁵ εποχή. Η Ν. Sandars αναφέρει ότι τα μαχαίρια του τύπου II είναι δυνατό να έχουν την προέλευσή τους από τα ΜΕ μαχαίρια του Σέσκλου⁵⁶. Ο Dickinson έχει τη γνώμη ότι τα μαχαίρια είναι χαρακτηριστικά για τον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο⁵⁷. Μια χρονική προτεραιότητα του τύπου δεν είναι δυνατό να εξασφαλιστεί με ακρίβεια για τα μαχαίρια. Έχουν ως αντικείμενα διαχρονική παρουσία με αλλαγές και βελτιώσεις που υποβάλλονται από τη χρησιμότητά τους⁵⁸. Οι ομοιό-

46. H. G. Buchholz - V. Karageorghis, Prehistoric Greece and Cyprus, 1973, εικ. 675, σ. 272.

47. N. Sandars, PPS 21 (1955), σ. 175 κ.ε. και J. Deshayes, Outils de Bronze, I, σ. 302-330, II, σ. 123-140.

48. X. Τσούντας, ό.π., πίν. 4, 14. K. Branigan, ό.π., πίν. 13, 634.

49. K. Branigan, ό.π., πίν. 13, 656, και το 4673 (Εθνικό Μουσείο Κοπεγχάγης).

50. K. Branigan, ό.π., πίν. 13, 657, N. Sandars, ό.π., εικ. 4,4.

51. F. Prendi, ό.π., πίν. 7:7, σ. 31 κ.ε.

52. N. Sandars, ό.π., εικ. 4,2, Dickinson, ό.π., εικ. 6:4, σ. 35. K. Branigan, ό.π., πίν. 13, 633.

53. N. Hammond, Epirus, 1967, σχέδ. 21, A.

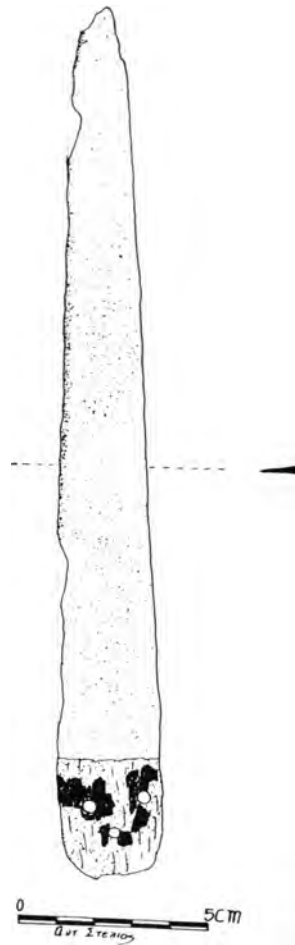
54. K. Branigan, ό.π., σ. 27.

55. Ό.π., σ. 28.

56. N. Sandars, ό.π., σ. 182,183.

57. Dickinson, ό.π., σ. 35.

58. Antiquity 42 (1968), σ. 278-285.

Σχέδ. 5. Χάλκινο μαχαίρι BE 9893 (15393) Μ. Θηβών.

τητες με τα τυπολογικά στοιχεία των τύπων II και V του μαχαιριού της Καδμείας το χρονολογούν στη μεταβατική φάση της ME III προς YE I.

Π α ρ ά λ λ η λ α

Λευκάδα, Dörpfeld, ό.π. SG10. N. Sandars, PPS 21 (1955), σχέδ. 4:2. Vajzë A, N. Hammond. Epirus 1967, Gr. 12, σχέδ. 21. A. Razhok (Elbasan), F. Prendi, Iliria 7-8 (1977-78), πίν. 7:7.

Τα βέλη BE 9897 (15397) Μ. Θηβών (Πί ν. 30 γ)⁵⁹

Βρέθηκαν πέντε αιχμές βελών, τρεις από οψιανό, δύο από πυρίτη. Όλες είναι του ίδιου τύπου. Από τη θέση που βρέθηκαν, δεξιά και αριστερά από το ξίφος, προς την αιχμή του, είναι φανερό ότι αποτέθηκαν ως κτερίσματα (Σχ έ δ. 2· Πί ν. 28 β). Το μήκος τους ποικίλλει από 0,017-0,025, το πλάτος από 0,015-0,018 και το μέγιστο πάχος τους από 0,001-0,003 μ. Τα πτε-

59. Κ. Ρωμαίος, ΠΑΕ 1954, σ. 282, εικ. 12.

ρύγια είναι πλάγια, η κοιλότητα μέσου βάθους. Η επιφάνειά τους καλύπτεται από φολίδες. Το σχήμα τους δείχνει επιμέλεια στην κατεργασία. Είναι συχνή η εύρεσή τους στους ΜΕ τάφους⁶⁰. Τυπολογικά ανήκουν στις αιχμές με εντομή στην πτέρνα. Χρονολογούνται από την αρχή της ΠΕ μέχρι και την ΥΕ⁶¹. Το μικρό τους μέγεθος δεν οδηγεί σε συμπέρασμα για την αποτελεσματικότητά τους σε καιρό πολέμου. Η εναπόθεσή τους στον τάφο ίσως μας δείχνει την ικανότητα του ενταφιασμένου πολεμιστή και ως κυνηγού. Ο μεγάλος αριθμός των χαυλίων στον τάφο ενισχύει τη χρήση τους σε σκηνές κυνηγιού μάλλον παρά μάχης.

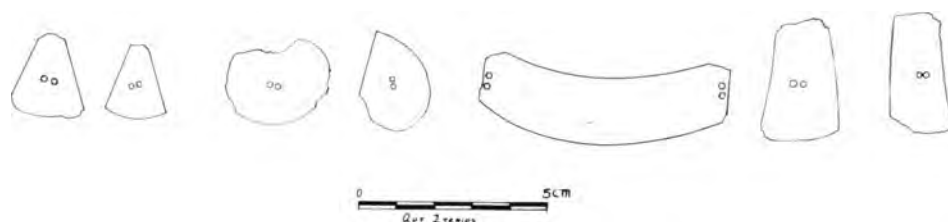
Π α ρ ά λ λ η λ α

Karo, SCGR, πίν. CI: 536-540. Γ. Μυλωνάς, Ο ταφικός κύκλος Β' των Μυκηνών, πίν. 72, α, και 123, δ. Του ιδίου, Aghios Kosmas, πίν. 166:17, 18. H. Goldman, Eutresis, 1931, σ. 208, εικ. 280, 2. Σπ. Μαρινάτος, AAA III (1970), σ. 356, εικ. 11. Frödin-Persson, Asine, σ. 243, εικ. 175, 4. C. Blegen, Zygoouries, 1928, πίν. XX, 23. Του ιδίου, Korakou, 1921, σ. 105.

Οι χαυλίοι ΒΕ 9895 (15395) Μ. Θηβών (Πί ν. 30 ε-στ)

Βρέθηκαν κοντά στο ξίφος και οι περισσότεροι από αυτούς σχεδόν σε επαφή με τη βαριά μακρά πλευρά του τάφου (Σ χ έ δ. 2· Πί ν. 28 β). Είναι όλοι κατεργασμένοι⁶² και φέρουν τρήματα. Σύμφωνα με το σχήμα τους, τους διακρίνουμε στις ακόλουθες ομάδες:

Ομάδα Α. Δισκοειδείς. Έχουν κατά μέσο όρο μήκος 0,02 και πλάτος 0,025 μ. Τρεις χαυλίοι του τάφου έχουν το σχήμα δίσκου και φέρουν δύο τρήματα στο μέσο (Σ χ έ δ. 6 το γ' και δ').

Σχέδ. 6

Ομάδα Β. Τριάντα χαυλίοι και οκτώ τεμάχια σχήματος ορθογώνιου παραλληλόγραμμου. Αυτός ο τύπος έχει θεωρηθεί ως ο παλιότερος και έχει από δύο τρήματα σε κάθε στενή πλευρά. Έχουν μέσο μήκος 0,07 - 0,08 και πλάτος 0,015 - 0,021 μ. (Σ χ έ δ. 6 το ε').

Ομάδα Γ. Εβδομήντα οκτώ του τύπου του κανονικού τετραπλεύρου. Φέρουν δύο τρήματα στο μέσο. Το μήκος τους κυμαίνεται στα 0,03 και το πλάτος τους 0,015 μ. (Σ χ έ δ. 6 το στ' και ζ').

Ομάδα Δ. Είκοσι δύο τραπεζιόσχημοι χαυλίοι. Φέρουν δύο τρήματα στο μέσο⁶³. Έχουν μήκος 0,02 και πλάτος 0,017 μ. (Σ χ έ δ. 6 το α' και β').

Στο σύνολο αυτό πρέπει να προστεθούν πενήντα πέντε τεμάχια από χαυλίου, των οποίων δεν ήταν δυνατός ο καθορισμός του τύπου ή της μορφής της κατεργασίας. Υπάρχουν στο

60. R. J. Buck, Phoenix 20 (1974), σ. 193.

61. H. Buchholz - U. Karageorghis, ό.π., σ. 48.

62. Dickinson, ό.π., σ. 34. H. Goldman, Eutresis, 1931, σ. 54, 220.

63. A. Wace, Chamber Tombs, 1932, σ. 214. A. Persson, New Tombs at Dendra near Midea, 1942, σ. 128.

σύνολο των ακέραιων χαυλίων αριστεροί και δεξιοί⁶⁴. Η ποσοτήτά τους μαρτυρεί την κυνηγετική επιδεξιότητα του ενταφιασμένου πολεμιστή⁶⁵. Οι τρόποι της κατεργασίας τους υποδηλώνουν την προσαρμογή τους σε κράνος⁶⁶. Τούτο επιβεβαιώνεται και από το μεγάλο αριθμός τους. Αν πράγματι συμβαίνει κάτι τέτοιο τότε το κράνος αυτό θα πρέπει να είχε παραγναθίδες και επάορτα⁶⁷.

Τυπολογικά οι χαυλίοι της Καδμείας συγγενεύουν με τους ΜΕ της Εύτρησης, της Ελευσίνας και των Μυκηνών⁶⁸. Τους χρονολογούμε στη φάση ΜΕ ΙΙΙ-ΥΕ Ι.

Π α ρ ά λ λ η λ α

Eutresis, 1931, σχέδ. 290, 4-16. Γ. Μυλωνάς, Προϊστορική Ελευσίνα, 1932, σχέδ. 119, σ. 145. G. Karo, SCGR 1930-33, πίν. LXIX, LXX, LXXI. Γ. Μυλωνάς, Ο ταφικός κύκλος Β' των Μυκηνών, πίν. 154:β, γ.

Το αγγείο ΒΕ 9892 (15392) Μ. Θηβών (Σ χ έ δ. 7· Π ί ν. 29 α-β)

Βρέθηκε στη νοτιοδυτική γωνία της δυτικής στενής πλευράς (Σ χ έ δ. 2). Είναι δίωτη πιθόσχημη στάμνος, συγκολλημένη από πολλά κομμάτια.

Έχει ύψος 0,73, διάμετρο κοιλίας 0,32, διάμετρο βάσης 0,95, ύψος λαιμού 0,07, διάμετρο λαιμού 0,10 μ. Πηλός ακάθαρτος, με τρήματα από πέτρες, ερυθρωπού χρώματος με υπόλευκο επίχρισμα, απολεπισμένο κατά τόπους. Τοιχώματα λεπτά, επιφάνεια τραχιά, ψήσιμο κακό. Η βάση είναι μικρή, επίπεδη, ασταθής. Ο κορμός σχεδόν σφαιρικός, ο λαιμός όχι πολύ υψηλός, καμπυλώνεται με κλίση προς τα έξω, όπως στα χαρακτηριστικά χείλη των ΜΕ αγγείων.

Είναι αδιακόσμητο. Οι δύο λαβές, στον τύπο των ανεξέλικτων ώτων. Τροχήλατο. Τροχός αργός.

Τα αγγεία του τύπου αυτού, έχουν βρεθεί στην επίχωση ή στα δάπεδα των τάφων, σε τάφους ενηλίκων⁶⁹. Κατά τον καθηγητή Γ. Μυλωνά⁷⁰ δεν αποτελούν αναθήματα λατρείας νεκρού. Η εναπόθεση αγγείων έξω από τον τάφο έχει παρατηρηθεί και αλλού⁷¹. Από την Ελευσίνα⁷² γνωρίζουμε παρόμοια εναπόθεση πιθόσχημης στάμνου, αλλά οφείλεται στις διαστάσεις του τάφου. Ο τάφος της Καδμείας έχει μεγαλύτερες διαστάσεις. Αν το αγγείο ήταν κτέρισμα θα βρισκόταν στο εσωτερικό του τάφου. Η εναπόθεσή του εκτός του τάφου σημαίνει ότι αποτέθηκε ως «σήμα». Έχει γίνει αποδεκτή η άποψη ότι στους τελευταίους ΜΕ χρόνους έχουμε ύπαρξη εθίμου επίθεσης «σημάτων»⁷³. Τυπολογικά το αγγείο ανήκει στην τελευταία ΠΕ⁷⁴ αλλά ο τύπος αυτός εξακολουθεί μέχρι και τις τελευταίες φάσεις της ΜΕ.

64. J. Borchhardt, HM 1972, σ. 18. W. Reichel, Homerische Wafen 1901, σ. 103. K. Müller, AM 24 (1909), σ. 292, 3.

65. Α. Βαρβαρήγος, Το οδοντόφρακτο Μυκηναϊκό κράνος, σ. 55.

66. J. Borchhardt, ό.π., σ. 15.

67. Ό.π., σ. 89, και Α. Βαρβαρήγος, ό.π., 1981, σ. 82.

68. Μεγάλος αριθμός χαυλίων (175) στον τάφο ΙV. βλ. G. Karo, ό.π., σ. 112, αριθ. 521-31, πίν. LXX.

69. Γ. Μυλωνάς, ό.π., σ. 276.

70. G. Mylonas, Studies presented to D.M. Robinson I, σ. 68-69 και 76-78.

71. C. Blegen, Prosymna, 1937, σ. 34, 37, 38. C. Blegen, AJA 29 (1925), σ. 420. Σωτηριάδης, ΑΕ 1908, σ. 94. ΑΔ 17 (1961), σ. 153-176.

72. Γ. Μυλωνάς, Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνας, Β', τάφος Θπ22, πίν. 135.

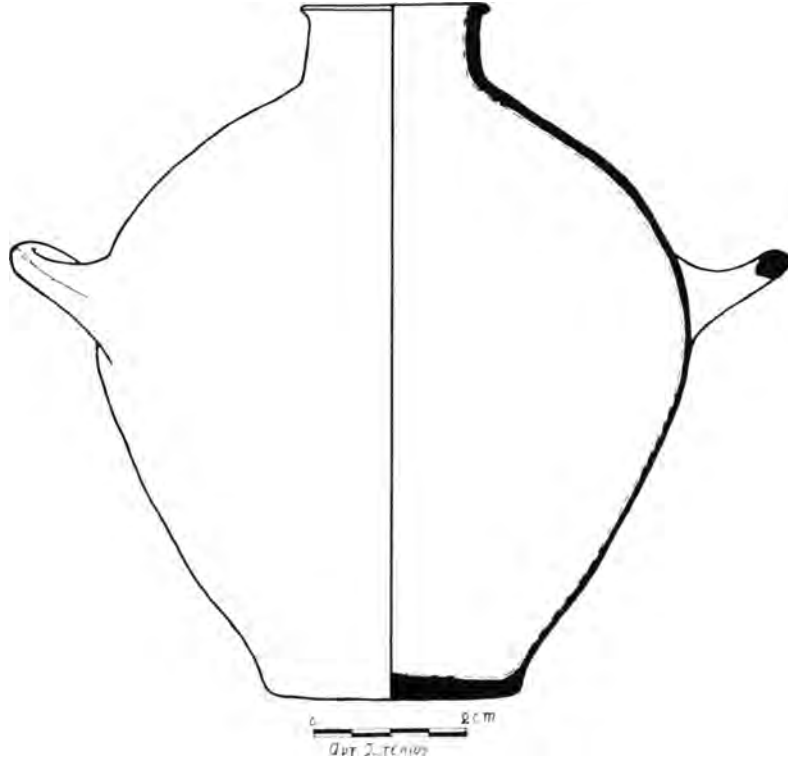
73. Γ. Μυλωνάς - Ι. Τραυλός ΠΑΕ 1952, σ. 61-62.

74. Hesperia 23 (1954), πίν. 38,6, σ. 160-2.

Από τα παράλληλα, εντάσσουμε χρονολογικά την πιθόσχημη στάμνο της Καδμείας στη μεταβατική περίοδο από ΜΕ ΙΙΙ προς ΥΕ Ι, σύμφωνα και με τον R. J. Buck⁷⁵.

Π α ρ ά λ λ η λ α

Κ. Ρωμαίος, ΠΑΕ 1954, σ. 312, εικ. 9. Ρ. Α. Μουντjοy, BSA 75 (1982), σχέδ. 6:74. C. Blegen, Hesperia 23 (1954), πίν. 38, 6. Γ. Μυλωνάς, Ο ταφικός κύκλος Β' των Μυκηνών, σ. 276, πίν. 24:β,γ, και για εξέλιξη λαιμού βλ. πίν. 218, Υ-236.

Σχέδ. 7. Το αγγείο ΒΕ 9892 (15392) Μ. Θηβών.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η επιμέρους μελέτη έδειξε ότι τα κτερίσματα και η ταφή χρονολογούνται στη μεταβατική φάση της ΜΕ ΙΙΙ προς ΥΕ Ι. Το άνοιγμα των διαστάσεων του τάφου⁷⁶ και ο αρχιτεκτονικός του τύπος⁷⁷ είναι στοιχεία της περιόδου αυτής. Χαρακτηριστικό εξάλλου των τελευταίων χρόνων της ΜΕ εποχής, είναι η άνεση στη στάση του νεκρού, η έντονη απόκλιση από την ισχυρή συστολή και η αφθονία των κτερισμάτων, στοιχεία που σε προωιότερες φάσεις δεν

75. R. J. Buck, Hesperia 33 (1964), σ. 24, πίν. 41: C5.

76. Γ. Μυλωνάς, ό.π., σ. 205. El. Blackburn, ό.π., γενικά.

77. Γ. Μυλωνάς, Ο ταφικός κύκλος Β' των Μυκηνών, πίν. 110, α-β, 112,α. G. Karo, AM 1915, σ. 133. D. Fimmen, Die Kretisch-Mykenische Kultur, 1921, σ. 59.

απαντώνται⁷⁸. Ο πλούσιος κτερισμός αντανακλά την άνοδο και τη βελτίωση του βιοτικού και οικονομικού επιπέδου και υποδεικνύει μία σχετική ποιότητα ζωής.

Αν θεωρήσουμε τα κτερίσματα ως φορέα αντίληψης που αντανακλά τις συνθήκες ζωής στη ΜΕ κοινωνία και τις δομές αυτής της κοινωνίας, τότε, νομίζουμε ότι εκφράζουν τον καθαρά στρατοκρατικό χαρακτήρα της κοινωνίας της περιόδου. Έτσι, πιστεύουμε ότι ερμηνεύεται και η υψηλή τεχνολογία του συνόλου των όπλων του τάφου.

Τα ίδια τα κτερίσματα υπογραμμίζουν την εξέχουσα κοινωνική θέση του ενταφιασμένου, την ανώτερη τάξη στην οποία ανήκε και παράλληλα αποτελούν το φόρο τιμής προς το νεκρό. Η τακτική τοποθέτησή τους υποδεικνύει το σεβασμό προς το νεκρό, η δε θέασή τους από τον ίδιο, ίσως εκφράζει αντιλήψεις για το θάνατο.

Τα πολεμικά επιθετικά όπλα είναι οι ενδείξεις για την ικανότητα του νεκρού στη διεξαγωγή της μάχης. Πιστεύουμε ότι η ποσότητα των κατεργασμένων χαυλίων που πιθανότατα ανήκουν σε κράνος⁷⁹, όπως και ο «συμβολικός» αριθμός των βελών, εξαιρούν την ικανότητα και την επιδεξιότητα του νεκρού πολεμιστή⁸⁰ στο κυνήγι του κάπρου.

Η στενή αναλογία και οι σχέσεις ομοιότητας του οπλισμού με τις άλλες περιοχές και ιδιαίτερα με το Σέσκλο, τη Λευκάδα και την Αλβανία⁸¹, νομίζουμε ότι θέτουν βασικά ερωτηματικά στα θέματα της επικοινωνίας, των τρόπων και των μέσων της επίτευξής της, αν βέβαια θεωρήσουμε τον οπλισμό ως ένα βήμα στην ιστορία. Η δημοσίευση του υλικού των ανασκαφών και οι νέες έρευνες ελπίζουμε ότι θα απαντήσουν.

ΜΑΡΙΑ ΚΑΣΙΜΗ-ΣΟΥΤΟΥ

78. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 218-219. Γ. Μυλωνάς, ΑΕ 1937, σ. 41,47. Γ. Μυλωνάς, Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνας, Β', σ. 205.

79. Ελπίζουμε ότι ειδικότεροι συνάδελφοι θα επιληφθούν της αποκατάστασής του.

80. Ιδιαίτερα υψηλός, 0,54 μ. το μηριαίο οστό.

81. M. Sakellariou, Les proto-grecs, 1980, σ. 153-162, 259.

ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΑΙΤΩΛΙΑΣ*

(Σ χ έ δ. 1-16· Π i v. 31-40)

Η Αιτωλοακαρνανία, από τους μεγαλύτερους νομούς της Ελλάδας, είναι από τις περιοχές που πολύ λίγο έχουν ερευνηθεί με τη μορφή της συστηματικής ανασκαφής. Ουσιαστικά, επομένως, και παρά το πλήθος των αρχαιολογικών χώρων που περιλαμβάνει, παραμένει σήμερα ανεξερεύνητη. Γι' αυτό η βοήθεια που μας προσφέρουν οι Έλληνες και ξένοι περιηγητές είναι σημαντική, ενώ πολύτιμη πηγή γνώσης αποτελούν οι αρχαίοι συγγραφείς με αφετηρία τον Όμηρο για την ιστορική κυρίως αλλά και την προϊστορική αρχαιότητα.

Ωστόσο, την τελευταία εικοσαετία με την ευκαιρία ανοικοδόμησης πολλών οικισμών και κατασκευής ποικίλων κοινωφελών έργων στο νομό, ερευνήθηκαν κατά καιρούς με τη μορφή της σωστικής ανασκαφής ήδη γνωστές θέσεις αρχαίων οικισμών και νεκροταφείων, αλλά εντοπίστηκαν και νέες, που ανήκουν κυρίως στους ιστορικούς χρόνους¹.

Αντίθετα, οι γνώσεις μας για τις προϊστορικές θέσεις της περιοχής ελάχιστα αυξήθηκαν κατά το διάστημα αυτό. Έτσι, από τα μέχρι τώρα αρχαιολογικά δεδομένα² προκύπτει ότι οι θέσεις στις οποίες αντιπροσωπεύεται με βεβαιότητα η ΥΕ ΙΙΙ Γ εποχή δεν ξεπερνούν τις δώδεκα.

Ωστόσο, η εποχή που αμέσως διαδέχεται τη διάλυση του μυκηναϊκού κόσμου, η εποχή δηλαδή της μετάβασης προς τους ιστορικούς χρόνους, που χαρακτηρίζεται ως η φάση των «Σκοτεινών Αιώνων» (1050-900 π.Χ.), αντιπροσωπεύεται επάξια στην περιοχή: σε πέντε (χωρίς να υπολογίσουμε τη νέα που παρουσιάζεται εδώ) μέχρι σήμερα θέσεις (βλ. Σ χ έ δ. 1) έχουν εντοπιστεί και ερευνηθεί πρωτογεωμετρικοί τάφοι, από όπου έχουν περισυλλεγεί και κατατεθεί στο Μουσείο Αγρινίου σημαντικός αριθμός πήλινων αγγείων και χάλκινων κοσμημάτων, υλικό το οποίο ακόμη δεν έχει δημοσιευθεί συστηματικά³. Εδώ εντάσσεται και ομάδα πήλινων ΠΓ αγγείων που βρίσκονται στο Μουσείο Ιωαννίνων και θεωρούνται με βεβαιότητα ως προερχόμενα από την περιοχή του Αγρινίου⁴.

* Ευχαριστώ θερμά τον Έφορο Αρχαιοτήτων Ι. Α. Παπαποστόλου για την παραχώρηση του δικαιώματος δημοσίευσης του υλικού καθώς και τον καθηγητή Φ. Πέτσα για την παραχώρηση άδειας δημοσίευσης φωτογραφίας του αριθ. ευρ. 1197 αδημοσίετου αγγείου του Μουσείου Πατρών. Επίσης ευχαριστώ τη συνάδελφο Κορνηλία Αξιώτη για την παραχώρηση του υλικού της πέμπτης ταφής σε πίθο και τη σχεδιάστρια της ΣΤ' Εφορείας Μαρία Φιλιππούλου για την εκτέλεση όλων των σχεδίων που παρουσιάζονται. Οι αριθ. ευρετηρίου όλων των αντικειμένων αναφέρονται στον κατάλογο του Μουσείου Αγρινίου.

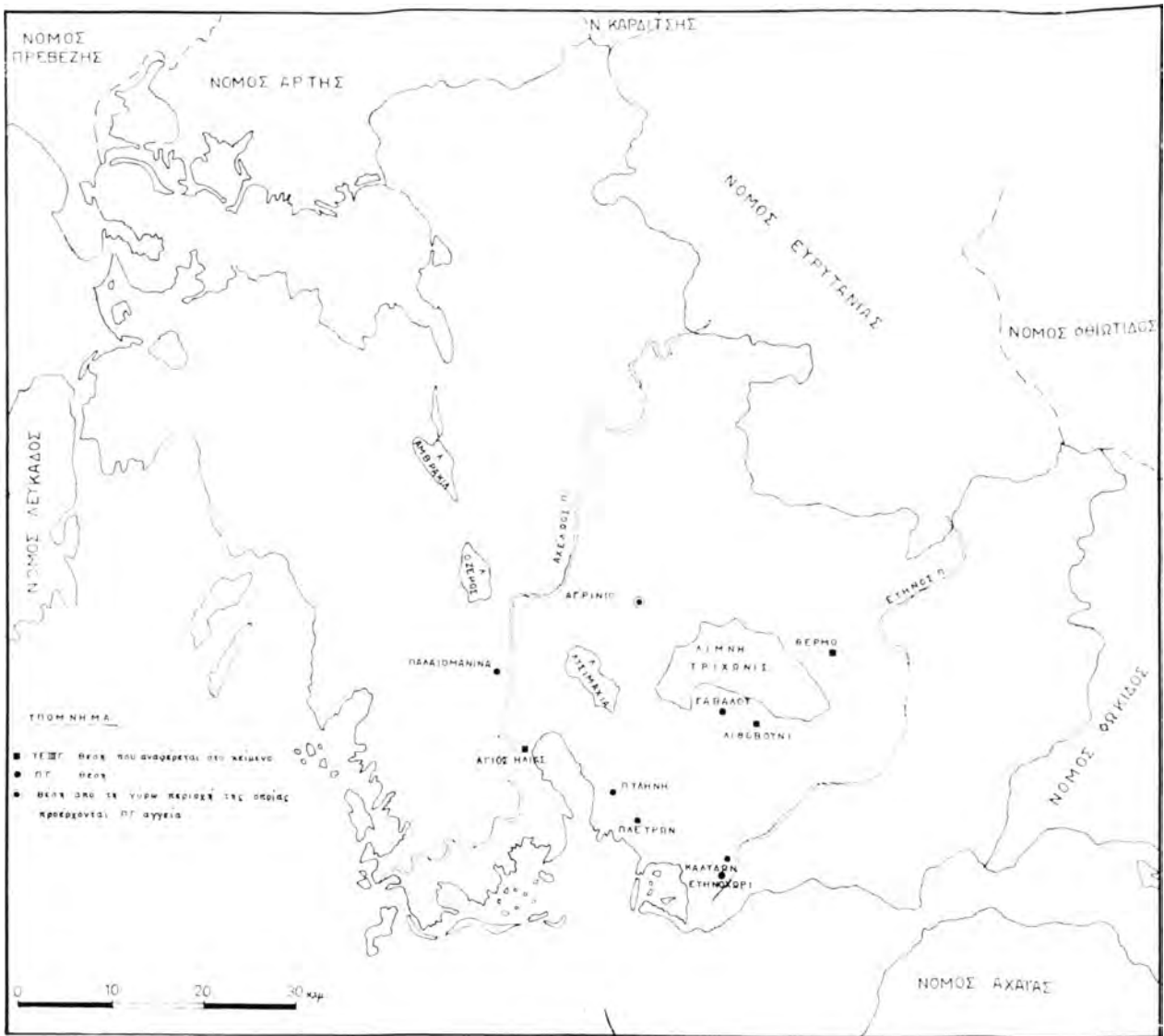
Στο κείμενο χρησιμοποιείται για τη Βορειοδυτική μεταβατική κεραμική η συντομογραφία ΒΔ μβτβ.

1. Βλ. διάσπαρτες εκθέσεις στα Χρονικά του ΑΔ από το έτος 1961/62 κ.ε.

2. Gazetteer 1979, σ. 102-104 και 181-183, και Älin, Das Ende, σ. 136-7.

3. Βλ. GAMS, σ. 91, 312 Παλαιά Πλευρών, καθώς και τις εκθέσεις στα ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 183, Καλυδών, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 320 κ.ε., Πυλήνη, Καλυδών, Ευηνοχώρι, Παλαιομάνινα, Παλαιά Πλευρών, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 326, Παλαιά Πλευρών. Για το υλικό από την τελευταία θέση βλ. αναλυτικότερα στο AnnScAtene 1982, σ. 219 κ.ε.

4. ΑΔ 1969, σ. 74 κ.ε.

Σχέδ. 1. Νομός Αιτωλοακαρνανίας.

Το υλικό ακριβώς αυτό κυρίως αποτελεί και την τεκμηρίωση μιας (της επικρατέστερης ίσως) από τις απόψεις περί της εισβολής ή διαδοχικών εισβολών και εγκατάστασης στη Δυτική Ελλάδα νέων φύλων μετά τη διάλυση του μυκηναϊκού κόσμου (άποψη που εντάσσεται στη γενικότερη θεωρία περί της «Καθόδου των Δωριέων»), ενός από τα πιο σημαντικά προβλήματα που αντιμετωπίζει η επιστήμη⁵: έτσι, η Αιτωλία θεωρείται η πατρίδα των εισβολέων βορειο-

5. Schachermeyr, B. 4, σ. 249 κ.ε., του ίδιου, Die Zeit, σ. 250.

δυτικών Ελλήνων που δεν είναι άλλοι από τον ντόπιο ποιμενικό λαό, από το φορέα της ΒΔ. μτβτ. κεραμικής, ενός από τους κεραμικούς ρυθμούς δηλαδή που διαμορφώνονται στο τέλος της μυκηναϊκής εποχής. Μέσα στη μεταβατική αυτή εποχή και μάλιστα προς το τέλος της, την εποχή δηλαδή των ζυμώσεων μέχρι την οριστική διαμόρφωση της ταυτότητας με την οποία θα ανατείλει η Νέα Εποχή, εντάσσεται και το υλικό που παρουσιάζεται στη μελέτη αυτή.

Η παρουσίασή του αποτελεί προσπάθεια για την προώθηση των πολύμορφων προβλημάτων που παρουσιάζει η εποχή και η περιοχή στην οποία εντάσσεται, δηλαδή ο τοπικός ΠΓ ρυθμός της Βορειοδυτικής Ελλάδας⁶. Σημαντικό είναι το στοιχείο της ύπαρξης ανασκαφικών δεδομένων, τα οποία λείπουν από τις μέχρι σήμερα παρουσιάσεις του υλικού της ΠΓ εποχής της Αιτωλοακαρνανίας και τα οποία αποτελούν τη βάση τόσο για την εξαγωγή ασφαλών χρονολογικών συμπερασμάτων όσο και για την αντιμετώπιση άλλων προβλημάτων, όπως είναι τα είδη τάφων, τα ταφικά έθιμα της εποχής.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΤΑΦΩΝ

Το ΠΓ νεκροταφείο αποκαλύφθηκε το έτος 1979 κατά τη διάρκεια εκσκαφής για οικοδόμηση στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Δημ. Καρασούλου στην Κοινότητα Γαβαλούς⁷ επαρχίας Μεσολογίου. Αμέσως ακολούθησε ανασκαφική έρευνα από τη ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων με την επίβλεψη της υπογράφουσας (Σχ έδ. 2· Πί ν. 31 α).

Το οικόπεδο βρίσκεται σε πεδινή εύφορη έκταση, περί τα 100 μ. προς Β. της σημερινής επαρχιακής ασφαλτοστρωμένης οδού που συνδέει τα χωριά της Μακρυνείας με το Αγρίνιο και όχι μακριά από τη νότια όχθη της λίμνης Τριχωνίδας. Αποκαλύφθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι και τέσσερις ταφές σε πίθους, ενώ συμπληρωματικά, το έτος 1982, ερευνήθηκε ακόμη μια ταφή σε πίθο με την ευκαιρία διάνοιξης βόθρου. Ο μηχανικός εκσκαφέας είχε εν μέρει μετακινήσει τις πλάκες κάλυψης των τάφων 1 και 3, καθώς επίσης τα τοιχώματα του τάφου 1, και είχε προξενήσει μερική ζημιά στους τρεις από τους τέσσερις ταφικούς πίθους, δηλαδή στους τάφους 4, 5, 6.

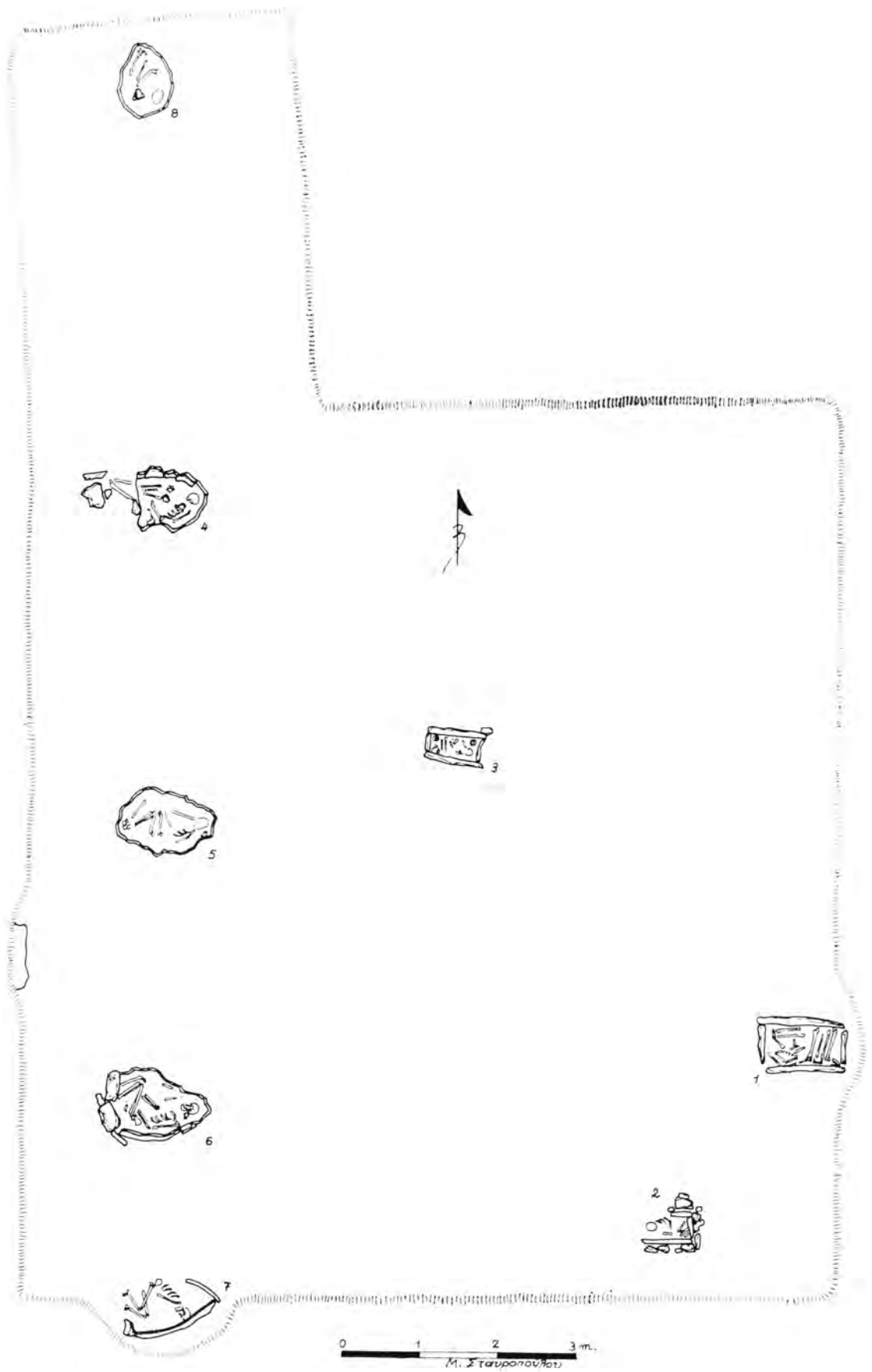
Τάφος 1 (Πί ν. 31 β, 32 α)

Κιβωτιόσχημος. Τις πλευρές του αποτελούσαν κατακόρυφα τοποθετημένες αμμολιθικές πλάκες, πάχ. 0,07 μ., με αδρή επεξεργασία, από μία σε κάθε πλευρά. Η κάτοψη του τάφου σχεδόν τραπεζιοειδής. Καλυπτόταν με μία μόνο μεγάλη αμμολιθική πλάκα, διαστ. 1,50×0,83 μ., την οποία γύρω στήριζαν μικρές πέτρες⁸. Προσανατολισμός Α.-Δ. Εσωτ. διαστ. τάφου 1×0,59 - 0,47×0,56 μ. Αν και ο σκελετός δεν είχε διατηρηθεί καλά, εύκολα διαπιστώθηκε ότι ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση με το κεφάλι στραμμένο προς Α. Έφερε χάλκινο δακτύλιο (αριθ. ευρ. 1403) μέσα στον οποίο είχε διατηρηθεί το οστό του δακτύλου.

6. Coldstream, GGP, σ. 220-232, και ΑΔ 1969, σ. 74.

7. Πολύ κοντά στην Κοινότητα, που είναι κτισμένη στις βόρειες υπώρειες του Αράκυνθου, και εν μέρει μέσα στην κατοικημένη περιοχή, σώζονται τα ερείπια της σημαντικής αιτωλικής πόλης του Τριχωνίου. Για την ασφαλή ταύτιση των ερειπίων, περιγραφή των σωζόμενων λειψάνων και ιστορικά στοιχεία βλ. RE, VII A., στ. 1113 κ.ε., W. J. Woodhouse, Aetolia, σ. 232, Πολύβιος V7,6. Εκτός από τη σημαντική ανασκαφή τύμβων από τον Σωτηριάδη (ΑΕ 1906, σ. 67-88), το Τριχώνιο δεν έχει ερευνηθεί συστηματικά.

8. Παρόμοιας μορφής κάλυψη βλ. στους ΠΓ κιβωτιόσχημους τάφους της Ασίνης, Asine II, Results of the Excavations east of the Acropolis 1970-1974, Fasc. 4, The PG period, Part 1: The Tombs. Πρβλ. γενικά και τους κιβωτιόσχημους της Πλευρώνος: ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, Πίν. 302.

Σχέδ. 2. Το ΠΓ νεκροταφείο.

Τάφος 2 (Πί ν. 32 β)

Κιβωτιόσχημος. Βρισκόταν περί τα 2 μ. στα ΝΔ. του τάφου 1, είχε τον ίδιο προσανατολισμό και μορφή με εκείνον, ήταν όμως παιδικός. Διαπιστώθηκε *in situ* μια καλυπτήρια πλάκα, διαστ. 0,70×0,44 μ., της οποίας τα κενά γύρω κάλυπταν μικρές πέτρες. Μικρές πέτρες στήριζαν και τις, πάχ. 0,06 μ., κατακόρυφες πλάκες των τοιχωμάτων από τις οποίες είχε αποσπαστεί η της δυτικής στενής πλευράς και εν μέρει η της βόρειας μακράς. Εσωτ. διαστ. τάφου 0,70×0,28×0,28 μ. Ο σκελετός, ακτέριστος, δεν είχε διατηρηθεί καλά. Το νήπιο είχε τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση. Το κεφάλι ήταν στραμμένο προς Α. και τα πόδια λυγισμένα προς τα δεξιά.

Τάφος 3 (Πί ν. 33 α-β)

Κιβωτιόσχημος. Βρισκόταν σε απόσταση 6,50 μ. στα ΒΔ. του τάφου 2, είχε την ίδια μορφή και σχεδόν την ίδια κατεύθυνση με τους προηγούμενους (με μικρή μόνο απόκλιση προς Α.) και ήταν επίσης παιδικός. Οι δύο πλάκες κάλυψης, διαστ. 0,56×0,49 και 0,52×0,52 μ., είχαν λίγο μετακινηθεί από την αρχική τους θέση. Εσωτ. διαστ. 0,61×0,34 - 0,31×0,45 μ. Ο σκελετός δεν είχε διατηρηθεί καλά, το νήπιο είχε τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση. Το κεφάλι ήταν στραμμένο προς Δ. και τα πόδια λυγισμένα προς τα δεξιά. Στα δεξιά του κρανίου είχε τοποθετηθεί χειροποίητο χυτρόσχημο αγγείο από γκρίζο πηλό (αριθ. 1937), έξω από το δεξιό πλευρό θραυσμένος τροχήλατος αμφορίσκος από πολύ εύθρυπτο πηλό (αριθ. ευρ. 1940), ενώ στα πόδια χειροποίητη γραπτή προχοϊσκη (αριθ. 1939) και χειροποίητος γραπτός ασκός (αριθ. ευρ. 1938), κοντά στη δεξιά και την αριστερή γωνία του τάφου αντίστοιχα.

Τάφος 4 (Πί ν. 34 α)

Ταφή σε πίθο. Τόσο η ταφή αυτή όσο και οι επόμενες 5, 6, 7 παρουσίαζαν το εξής κοινό χαρακτηριστικό: ήταν τοποθετημένες σε κοινό άξονα με κατεύθυνση Β.-Ν. και με τον ίδιο προσανατολισμό: όλων των νεκρών τα κρανία ήταν στραμμένα προς Δ. Νομίζουμε ότι το χαρακτηριστικό αυτό, λόγω του περιορισμένου αριθμού πίθων που ερευνήθηκαν, δεν είναι ικανό προς το παρόν να αποτελέσει στοιχείο για την εξαγωγή σχετικών με την τοποθέτηση των νεκρών ή τον προσανατολισμό τους συμπερασμάτων, αλλά ίσως να πρόκειται για τυχαίο γεγονός. Σε καμία από τις ταφές σε πίθο δεν είχαμε κανονικό εγχυτρισμό, γιατί δεν είχε γίνει χρήση ακέριων πίθων. Είχαν χρησιμοποιηθεί μεγάλα κομμάτια από το σώμα των πίθων για την εναπόθεση και την κάλυψη, στη συνέχεια, των νεκρών. Το γεγονός ότι είχαν καταστραφεί από τον εκσκαφέα τα κομμάτια των πίθων που κάλυπταν τους περισσότερους νεκρούς, (βλ. ταφές 4, 5, 6) θα μπορούσε να δημιουργήσει αμφιβολίες για τον τρόπο της ταφής τους, όπως περιγράφηκε πιο πάνω, όμως πουθενά στα μπάζα δε βρέθηκαν κομμάτια από το στόμιο ή τον πυθμένα πίθων. Το κυριότερο όμως στοιχείο που επιβεβαιώνει το γεγονός της χρησιμοποίησης κομματιών και όχι ακέριων πίθων είναι η ταφή 7 που βρέθηκε ανέπαφη (βλ. πιο κάτω). Το τμήμα του πίθου που κάλυπτε το νεκρό στην ταφή 4 είχε παρασυρθεί και θραυσθεί, καθώς και τα κάτω άκρα του νεκρού. Το υπόλοιπο όμως της ταφής έμενε ανέπαφο, ώστε διαπιστώθηκε εύκολα ότι ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση. Το κεφάλι ήταν στραμμένο προς Δ. και τα χέρια φέρονταν εμπρός στο στήθος. Μέγ. σωζ. διαστ. πίθου 0,90×0,65, πάχ. τοιχωμάτων 0,03 μ. Κάτω από το κεφάλι, κοντά στον αριστερό ώμο, είχε τοποθετηθεί μεγάλο πήλινο κλειστό αγγείο του οποίου περισυνελέγησαν κομμάτια όχι αρκετά για να ολοκληρωθεί το αγγείο ή έστω να αναγνωριστεί ακριβέστερα το σχήμα του (αριθ. ευρ. 1944). Έξω από το αριστερό πλευρό κάρθαρος (αριθ. ευρ. 1931) και μόνωτο κύπελλο (αριθ. ευρ. 1932) ακέραια και τα δύο. Χαμηλότερα, κοντά στα παρασυρμένα πόδια του νεκρού, όστρακα από τα

οποία σχηματίστηκε τμήμα αμφορίσκου με κάθετες στους ώμους λαβές (αριθ. ευρ. 1933). Η ακριβής θέση του αγγείου, το οποίο αναμφίβολα ανήκει στην ταφή αυτή, δεν ήταν δυνατό να προσδιοριστεί.

Τάφος 5 (Π ί ν. 34 β)

Ταφή σε πίθο. Ο πίθος βρέθηκε στην ίδια σχεδόν με την της προηγούμενης ταφής κατάσταση, ο σκελετός όμως ήταν ανέπαφος. Μέγ. σωζ. διαστ. πίθου $1,25 \times 0,85$, πάχ. τοιχωμάτων $0,034$ μ.

Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση. Το κεφάλι ήταν στραμμένο προς Δ., τα χέρια φέρονταν στο στήθος και τα πόδια ήταν λυγισμένα προς τα δεξιά. Διατήρηση σκελετού μέτρια. Πίσω από το κρανίο, κοντά στη βάση του, βέθηκε μικρό τμήμα μόνο (κυρίως η βάση) απροσδιόριστου αγγείου (αριθ. ευρ. 1935), ενώ κοντά στα πέλματα των ποδιών θραυσμένος κάρθαρος (αριθ. 1934).

Τάφος 6 (Π ί ν. 35 α)

Ταφή σε πίθο. Ο πίθος βρέθηκε στην ίδια σχεδόν κατάσταση με τους δύο προηγούμενους. Μέγ. σωζ. διαστ. $1,48 \times 0,95$ μ. Ο νεκρός είχε ίδια με τους προηγούμενους στάση και προσανατολισμό, ο σκελετός όμως είχε διατηρηθεί σε πολύ καλή κατάσταση. Πίσω από το κρανίο, στη βάση του, ακέραιος αμφορίσκος (αριθ. 1936).

Το κομμάτι του πίθου της ταφής αυτής ήταν μεγαλύτερο και έσωζε περισσότερα στοιχεία από το περίγραμμά του. Είναι δυνατόν έτσι να διατυπωθεί η υπόθεση ότι ο νεκρός ήταν τοποθετημένος με το κεφάλι προς τη θέση που θα ήταν ο πυθμένας του πίθου (προς τον οποίο το περίγραμμα του σώματος κατά κανόνα στενεύει) και τα πόδια προς τη θέση του στομίου, όπου και το περίγραμμα είναι ευρύτερο. Γι' αυτό, στο σημείο αυτό του πίθου βρέθηκαν λίθοι μέτριου μεγέθους που έφραζαν το κενό που άφηνε η κάλυψη του νεκρού.

Τάφος 7 (Π ί ν. 35 β, 36 α)

Ταφή σε πίθο. Η ταφή βρέθηκε ανέπαφη και παρουσίαζε την εξής ιδιομορφία: ο νεκρός είχε τοποθετηθεί απλώς στο έδαφος και μεγάλο κομμάτι πίθου, διαστ. $1,45 \times 0,85$ μ., είχε χρησιμοποιηθεί για να τον καλύψει. Μικρότερα κομμάτια τοποθετημένα κατακόρυφα συμπλήρωναν την κάλυψη. Ο νεκρός, ακτέριστος, είχε τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση στο αριστερό πλευρό με έντονη κάμψη της σπονδυλικής στήλης. Διατήρηση σκελετού καλή.

Τάφος 8 (Π ί ν. 36 β)

Ταφή σε πίθο. Βρέθηκε ανέπαφη. Τα κομμάτια πίθου που είχαν χρησιμοποιηθεί, μέγ. διαστ. $0,73 \times 0,94$ μ., κοσμούσαν με πλαστική ταινία. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση. Το κεφάλι ήταν στραμμένο προς Α. Αμέσως αριστερά κάτω από το κεφάλι του νεκρού ακέραιος αμφορίσκος (αριθ. ευρ. 1941). Ο νεκρός ακόμη έφερε όρμο από χάλκινες ψήφους (αριθ. ευρ. 1398), δύο ζεύγη χάλκινων σφηκατήρων (αριθ. ευρ. 1401 α, β και 1402 α, β), τα οποία βρέθηκαν το ένα μέσα στο άλλο, πέντε χάλκινους δακτύλιους (αριθ. ευρ. 1399 α, β, γ και 1400 α, β) και τμήματα από δύο σιδερένιες περόνες (αριθ. ευρ. 1404 α, β).

Η χρήση κιβωτιόσχημων τάφων και ταφικών πίθων είναι ευρύτερη την εποχή αυτή στην Αιτωλοακαρνανία⁹. Το πρόβλημα τόσο της εμφάνισης των κιβωτιόσχημων τάφων όσο και της

9. Βλ. υποσημ. 3.

καταγωγής και εμφάνισης των πίθων στην Πελοπόννησο στη μεταμυκηναϊκή εποχή συνδέεται πάντοτε με το μεγάλο θέμα της εισβολής των νέων φύλων από το Βορρά (ή τη Βορειοδυτική Ελλάδα). Ο Desborough¹⁰ θεωρεί ότι το έθιμο των μεμονωμένων ταφών σε πίθους και των κιβωτιόσχημων τάφων οφείλεται σε εισβολείς εκτός της μυκηναϊκής σφαίρας, ενώ ο Schachermeyr¹¹ προχωρεί ακόμη περισσότερο και θεωρεί ότι το έθιμο της ταφής σε πίθους που εμφανίζεται πρώιμα στη Δυτική Πελοπόννησο αποδίδεται με ασφάλεια σε μια άφιξη στοιχείων από τη Βορειοδυτική Ελλάδα (nordwestgriechische Elemente), των οποίων η πατρίδα εντοπίζεται στην Αιτωλία. Πρόκειται δηλαδή για τον ίδιο ντόπιο ποιμενικό λαό που είναι και ο φορέας της ΒΔ. μτβτ. κεραμικής. Όμως τα μέχρι σήμερα αρχαιολογικά δεδομένα από την περιοχή δε μας παρέχουν πολλά στοιχεία για τους τάφους της πρώιμης φάσης της μεταβατικής περιόδου, δεδομένου ότι τα ευρήματα των περισσότερων τάφων (όπως θα δειχθεί και στη συνέχεια) ανήκουν στην εξελιγμένη βαθμίδα της μεταβατικής εποχής (kultivierte Zwischenkeramik), κατά τον Schachermeyr. Από την άλλη πλευρά ο ισχυρισμός του Schachermeyr¹² ότι η πρώτη εμφάνιση των πίθων στην Αχαΐα συνοδεύεται και με την παράλληλη πρώτη εμφάνιση των κανθάρων, οι οποίοι εκεί, δηλαδή στην Αχαΐα, δεν έχουν προβαθμίδες, ενώ αντίθετα στην Αιτωλία, από την οποία εισήχθησαν με τους πίθους μαζί, κατάγονται από τους χειροποίητους ΜΕ, είναι τεκμηριωμένος. Η συνέχιση της ανασκαφής του ΠΓ νεκροταφείου της Γαβαλούς (που αποτελεί επιδίωξή μας) ίσως δώσει ταφικά σύνολα της πρώιμης μεταβατικής εποχής, πράγμα που θα συμβάλει στην επίλυση των σχετικών ζητημάτων.

Αντίθετα, η εικόνα της χρήσης των κιβωτιόσχημων τάφων στην περιοχή της Δυτικής Ελλάδας την εποχή αυτή εμφανίζεται διαφορετική. Τα λίγα μέχρι σήμερα αλλά ενδεικτικά παραδείγματα χρήσης τους στο μυκηναϊκό κόσμο θεωρούνται ως επιβίωση του παλιού ΜΕ εθίμου στη μυκηναϊκή Ελλάδα¹³. Έτσι, η εμφάνιση και χρήση τους στη μεταμυκηναϊκή εποχή δεν είναι τόσο δυσεξήγητη, όσο μπορεί ακόμη ίσως σήμερα να θεωρείται η εμφάνιση των πίθων.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Χάλκινος δακτύλιος (Σ χ έ δ. 3, το 1α· Π ί ν. 37 α)¹⁴

Αριθ. ευρ. 1403. Ακέραιος. Αποτελείται από πλατύ σχεδόν ταινιωτό έλασμα με ελαφρά καμπύλη εξωτερική επιφάνεια. Διατήρηση μέτρια, πράσινη πάτινα. Διάμ. 0,023, πλ. ελάσματος 0,007 μ.

Κατατάσσεται στον τύπο Η κατά την κατάταξη των δακτυλίων της Τίρυνθας από τον Βερδελή¹⁵.

10. Desborough, LMTS, σ. 32-40.

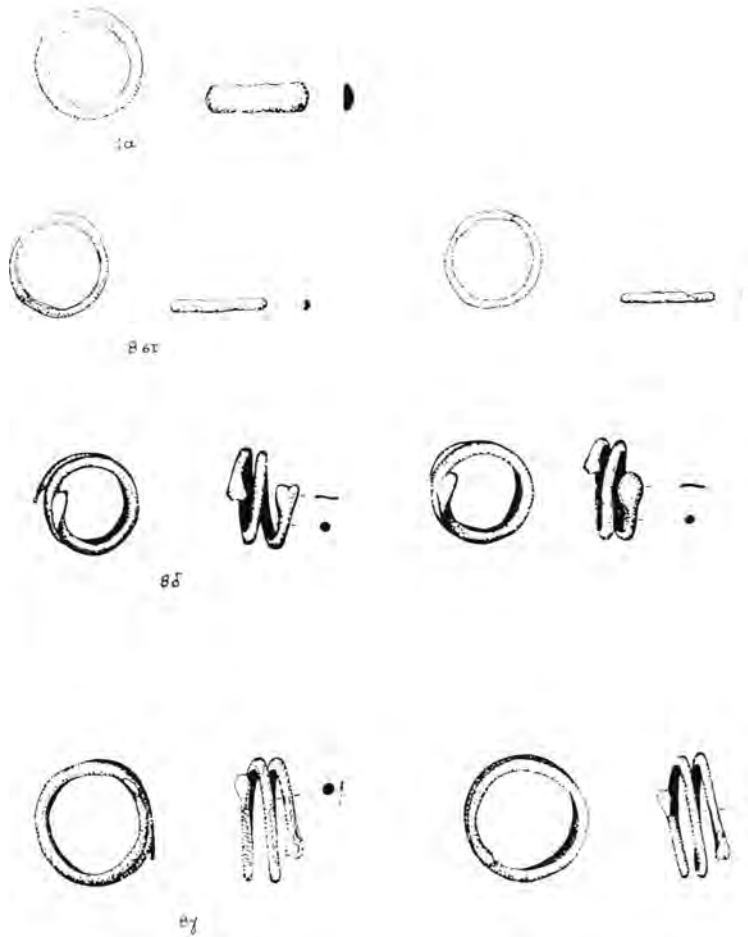
11. Schachermeyr, B. 4, σ. 238, 243, 253, 257, 308.

12. Ό.π., σ. 251 κ.ε.

13. Βλ. τα παραδείγματα των υπομυκηναϊκών τάφων-λάκκων της Ήλιδας και των ΥΕ ΠΙΒ-ΥΕ ΠΙΓ κιβωτιόσχημων-κτιστών στα Τσαπλαναΐικα της Αχαΐας παράλληλα με τους θαλαμοειδείς λαξευτούς (Schachermeyr, B. 4, σ. 241 και 256 για κάθε περίπτωση αντίστοιχα), ακόμη το παράδειγμα ΥΕ ΠΙΑ-Β κιβωτιόσχημου στην Αχαΐα (Th. Papadopoulos, SIMA) LV: I, σ. 59) και τα παραδείγματα των οκτώ κιβωτιόσχημων τάφων μυκηναϊκής εποχής στην περιοχή της Κανκανιάς (ΑΔ 29 (1974): Μελέται, σ. 33, όπου γίνεται αναφορά, και στον Spodgrass, DAG, σ. 177-184). Βλ. και Χατζή, ΠΓ εποχή, σ. 327 και 345-46 για το ίδιο θέμα και κυρίως σε σχέση με τη Μεσσηνία όπου είναι συγκεντρωμένη και όλη η σχετική βιβλιογραφία.

14. Όλα τα σχέδια των αντικειμένων έχουν εκτελεστεί με κλίμακα 1:1.

15. Nicolaos M. Verdélis, AM 78 (1963), σ. 7.

Σχέδ. 3.

Το εύρημα μόνο του δεν είναι δυνατό να μας δώσει στοιχεία για την ακριβή χρονολόγηση του τάφου 1 από τον οποίο προέρχεται.

Χειροποίητο χυτρόσχημο αγγείο με χοντρά τοιχώματα (Σ χ έ δ. 4· Π ί ν. 37 β)

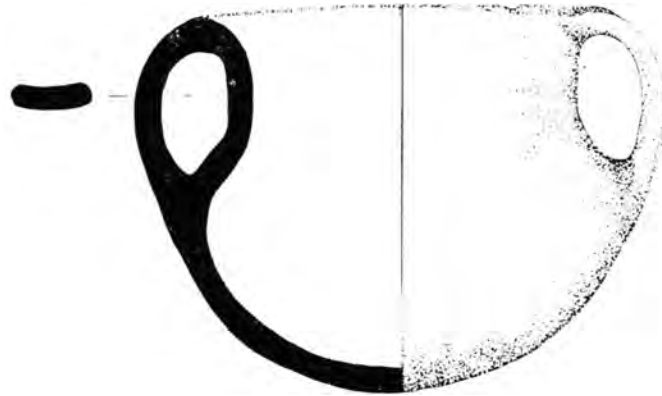
Αριθ. ευρ. 1937. Ακέραιο. Μικρή απόκρουση στο χείλος. Ημισφαιρικό σώμα, ευρύς λαιμός, λαβές ταινιωτές με κοίλη ράχη που φθάνουν από τα χείλη μέχρι τους ώμους, χείλη με κλίση προς τα έξω. Σε ελάχιστα σημεία της επιφάνειας (η οποία κατά μεγάλο μέρος καλύπτεται με ίζημα) σώζονται αβέβαια ίχνη μελανού γανώματος. Πηλός γκριζός ακάθαρτος.

Ύψ. 0,082, διάμ. χείλους 0,083, διάμ. σώματος 0,095 μ.

Πήλινος τροχήλατος αμοφορίσκος (Σ χ έ δ. 5· Π ί ν. 37 γ)

Αριθ. ευρ. 1940. Συγκολλημένος και συμπληρωμένος¹⁶ στο μεγαλύτερο μέρος του χεί-

16. Ο πήλός του αγγείου ήταν πολύ εύθραπτος, γι' αυτό μερικά από τα όστρακα ήταν εντελώς ακατάλληλα

Σχέδ. 4.

λους, στο σώμα, στη μια λαβή και λίγο στη βάση. Βάση σχεδόν δακτυλοειδής, η κάτω επιφάνεια της οποίας σχηματίζει κοιλότητα ημισφαιρική, περίγραμμα σώματος αμφικωνικό, λαβές κάθετες στους ώμους με κοίλη ράχη, χείλη με έντονη κλίση προς τα έξω και οριζόντια επιφάνεια.

Το μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας του αγγείου είναι απολεπισμένο, ώστε σώζονται

Σχέδ. 5.

για συγκόλληση. Έτσι κρίθηκε απαραίτητη η συμπλήρωση του αγγείου με γύψο. Η συμπληρωμένη λαβή έπρεπε να έχει τοποθετηθεί λίγο χαμηλότερα.

ελάχιστα ίχνη του καστανέρυθρου γανώματος και με δυσκολία μπορεί να αποκατασταθεί η διακόσμησή του. Βέβαιη είναι η ύπαρξη ζώνης με πυκνή κυματοειδή γραμμή στο ύψος της πάνω πρόσφυσης των λαβών, ενώ στο κάτω μισό του αγγείου τα ίχνη δεν είναι σίγουρο αν ανήκουν σε οριζόντιες διακοσμητικές ταινίες ή υπήρχε παντού γάνωμα. Η λαβή φέρει ίχνη γανώματος. Η βάση και το εσωτερικό άβαφα.

Πηλός καθαρός κιτρινωπός.

Ύψ. 0,125, διάμ. χείλους 0,085, διάμ. σώματος 0,10, διάμ. βάσης 0,052 μ.

Χειροποίητη προχοΐσκη (Σχ έ δ. 6· Πί ν. 37 δ)

Αριθ. ευρ. 1939. Ακέραιη. Μικρή απόκρουση στο χείλος. Σώμα σφαιρικό, λαιμός χαμηλός, λαβή ταινιωτή που φθάνει από το χείλος μέχρι τον ώμο. Επιφάνεια λειασμένη, γάνωμα καστανό ελαφρά στιλπνό. Κάτω από το χείλος οριζόντια πλατιά ταινία, καθώς και άλλη στο ύψος της κάτω πρόσφυσης της λαβής από την οποία κρέμονται συστήματα πυκνών κατακόρυφων κροσσωτών γραμμιδίων. Η λαβή εξωτερικά καλύπτεται από γάνωμα. Γάνωμα καλύπτει και τον ώμο πίσω από τη λαβή.

Σχ έ δ. 6.

Πηλός ανοικτός με ροδίζουσα απόχρωση, ακάθατος.

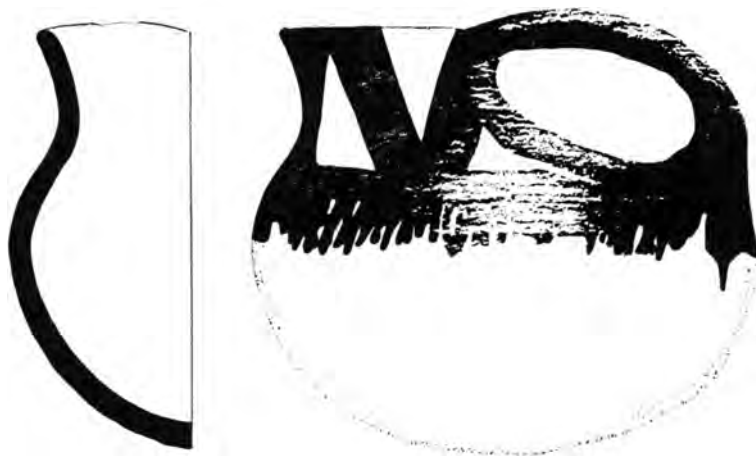
Ύψ. 0,105, διάμ. χείλους 0,049, διάμ. σώματος 0,10 μ.

Χειροποίητος ασκός (Σχ έ δ. 7· Πί ν. 37 ε)

Αριθ. 1938. Συμπληρωμένος λίγο στο χείλος και στο σώμα. Σώμα σχήματος πεπιεσμένης σφαίρας, λαιμός χαμηλός, λαβή ταινιωτή σχεδόν οριζόντια που φθάνει από το χείλος στον ώμο, χείλος με κλίση προς τα έξω. Επιφάνεια λειασμένη. Γάνωμα καστανό ελαφρά στιλπνό. Γύρω από το λαιμό φέρει πλατιές ταινίες αντιθετικά συγκλίνουσες, οι οποίες αρχίζουν από το χείλος και απολήγουν σε άλλη οριζόντια από την οποία κρέμονται συνεχή αραιά λοξά γραμμίδια.

Πηλός ανοικτός καστανός με ροδίζουσα απόχρωση, ακάθατος.

Ύψ. 0,10, μήκ. 0,105, πάχ. 0,095 μ.

Σχέδ. 7.

Από το σύνολο των αγγείων του τάφου 3 που περιγράφηκαν παραπάνω, για τη χρονολόγησή του σημαντικότερος είναι ο τροχήλατος αμφορίσκος. Συγκρίνεται αμέσως με αμφορίσκους της ομάδας των ΠΓ αγγείων των προερχόμενων από την περιοχή Αργινίου¹⁷. Το περιγράμμα του σχηματίζει τη διπλή καμπύλη, τη χαρακτηριστική στα περισσότερα ΠΓ αγγεία της Βορειοδυτικής Ελλάδας (του Αργινίου, Ιθάκης, Αχαΐας)¹⁸. Τη μεγαλύτερη συγγένεια παρουσιάζει με τον αμφορίσκο αριθ. 4585, ο οποίος κατατάσσεται στην ύστερη ΠΓ περίοδο λόγω της ραδινότητας του σχήματός του¹⁹: το σώμα είναι περισσότερο αμφικωνικό, η μεγαλύτερη διάμετρος της κοιλίας βρίσκεται ψηλά. Είναι φανερή η αντιστοιχία του αγγείου τούτου ως προς τις λεπτομέρειες του σχήματός του με τον εξεταζόμενο. Αντίθετα, το σχήμα παλαιότερων αγγείων της ομάδας του Αργινίου (κάνθαροι αριθ. 4572, 4573, 4575, αμφορίσκος 4577) δεν παρουσιάζει τις εξελίξεις που σημειώθηκαν, είναι πιο συντηρητικό: τα τοιχώματα σχηματίζουν αμβλεία γωνία, η μεγαλύτερη διάμετρος της κοιλίας βρίσκεται χαμηλά. Η ελάχιστη σωζόμενη διακόσμηση, που με μεγάλη πιθανότητα αποκαθίσταται όπως αποδίδεται στο σχέδιο του αγγείου, βοηθά λίγο στη χρονολόγησή του: η ζώνη που κοσμείται με κυματοειδή ή οδοντωτή γραμμή και η υπόλοιπη σκούρα επιφάνεια του αγγείου είναι ο κατ' εξοχήν χαρακτηριστικός τρόπος διακόσμησης των ΠΓ αγγείων της Βορειοδυτικής Ελλάδας²⁰. Με βάση το στοιχείο αυτό αλλά κυρίως τις λεπτομέρειες στην εξέλιξη του σχήματος όπως τονίστηκαν, ο αμφορίσκος πρέπει να χρονολογηθεί στην ύστερη ΠΓ περίοδο. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι σχετική πρωιμότητα ίσως προδίδει η τοποθέτηση της «κυματοειδούς» γραμμής λίγο ψηλά στους ώμους²¹.

17. ΑΔ 1969, Πίν. 47 β.

18. Βλ. σχετικά ό.π., σ. 75, όπου γίνεται αναφορά στον Coldstream.

19. Ό.π., Πίν. 47 β το β και σ. 79.

20. Ό.π., σ. 93, και Schachermeyr, Β. 4, σ. 252 εικ. 76 για άλλα παραδείγματα στο Μουσείο Αργινίου.

21. Πρβλ. τη διακόσμηση της οινοχόης ΜΚ 201 από την Άνθεια Μεσσηνίας που είναι τοποθετημένη ψηλά, Χατζή, ΠΓ εποχή, σ. 333.

Ας αναφερθεί εδώ ότι ο Schachermeyr²² θεωρεί ότι η ομάδα των αγγείων του Αγρινίου ανήκει σε μια λίγο νεότερη βαθμίδα του εξελιγμένου σταδίου της ΒΔ. μτβτ. κεραμικής και ακόμη περισσότερο παραδέχεται ότι στην Αιτωλία (και στους Δελφούς) δε φθάνει ποτέ ο καθαρός ΠΓ ρυθμός αλλά στις περιοχές αυτές το εξελιγμένο στάδιο της ΒΔ. μτβτ. που διαρκεί μέχρι τη Γ εποχή και περισσότερο ίσως επηρεάζεται από αυτόν.

Την ύπαρξη του σχήματος και σε άλλους ΠΓ τοπικούς ρυθμούς και την ομοιότητά του με μυκηναϊκά παραδείγματα από τη Λακκίθρα σημείωσε ήδη η Βοκοτοπούλου²³.

Τα τρία χειροποίητα αγγεία του τάφου, ενώ δεν παρέχουν στοιχεία χρονολόγησης αφ' εαυτών, ωστόσο αποκτούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον επειδή αποτελούν κλειστό ταφικό σύνολο μαζί με τον ΠΓ τροχήλατο αμφορίσκο. Το σχήμα του χυτρόσχημου αγγείου μπορεί να συγκριθεί με την ομάδα των έξι κανθαρόσχημων αγγείων από τη Βεργίνα²⁴, από τα οποία τα τρία είναι τροχήλατα. Διαφορά παρουσιάζεται στις λαβές, οι οποίες στον εξεταζόμενο είναι χαμηλές, δεν υψώνονται πάνω από το χείλος και είναι περισσότερο κατακόρυφες. Ακόμη, ο εξεταζόμενος δεν είναι γραπτός αν και έχει σημειωθεί η υποψία ύπαρξης βαφής σε σημεία της επιφάνειάς του. Σημειώνεται ότι ο τύπος των κανθαρόσχημων αγγείων αυτών έχει μακρά παράδοση στην εγχώρια μακεδονική κεραμική.

Επίσης μεγάλη είναι η ομοιότητα του αγγείου με αδημοσίευτο χυτρόσχημο του Μουσείου Πατρών, αριθ. ευρ. 1197, προερχόμενο από ΠΓ ταφικό πίθο στο Δρέπανο Αχαΐας (Π ί ν. 37 στ). Η προχοϊσκη παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον για τη γραπτή της κυρίως διακόσμηση. Χειροποίητες πρόχοι απαντούν συχνά στην ΠΓ και Γ εποχή²⁵. Από την πρόχου του Αγρινίου²⁶ διαφέρει ως προς το σχήμα: στενότερος λαιμός, τονισμός του χείλους, λαβή χαμηλότερη. Αντίθετα, με την πρόχου της Καλυδώνος²⁷ η ομοιότητα είναι μάλλον μεγαλύτερη, η εξεταζόμενη όμως είναι μικρότερη (η της Καλυδώνος έχει ύψος 0,199 μ.). Ωστόσο, είναι φανερό η αντιστοιχία της διακόσμησης και με τις δύο προαναφερθείσες: είναι κοινό το γάνωμα γύρω στο χείλος και στη λαβή με την του Αγρινίου. Ακόμη κοινή με τις δύο η οριζόντια ταινία στην κάτω πρόσφυση της λαβής από την οποία κρέμονται τα συστήματα των γραμμιδίων, τα οποία στην εξεταζόμενη μοιάζουν περισσότερο με «κρόσσια». Λείπουν μόνον οι αντιθετικά συγκλίνουσες γραμμές στο λαιμό, τις οποίες θα συναντήσουμε στον ασκό.

Ομοιότητα της πρόχου ως προς το σχήμα υπάρχει και με ακόσμητη αδημοσίευτη που βρίσκεται στο Μουσείο Αγρινίου (αριθ. ευρ. 558) και προέρχεται από την Πλευρώνα.

Καταπληκτική είναι η ομοιότητα της διακόσμησης των δύο πρόχων του Αγρινίου και της Καλυδώνος με τη διακόσμηση του ασκού. Σημειώνεται μόνο μικρή διαφορά στις λεπτομέρειες: οι αντιθετικά συγκλίνουσες ομάδες των γραμμών στον ασκό έχουν μετατραπεί σε ταινίες, ενώ οι κρεμάμενες γραμμές είναι συνεχείς και όχι κατά συστήματα.

Από την Καλυδώνα προέρχεται μόνωτο κύπελο (μεσοελλαδικό κατά το συγγραφέα) κο-

22. Schachermeyr, Β. 4, σ. 254.

23. ΑΔ 1969, σ. 90.

24. Ανδρόνικος, Βεργίνα, σ. 182-184, εικ. 33, κυρίως το Ν₄₁.

25. Για τις δυσκολίες που παρουσιάζει η χρονολόγηση των χειροποίητων αγγείων της ΠΓ εποχής βλ. τα όσα αναφέρει η Χατζή, ΠΓ εποχή, σ. 339 (όπου συγκεντρωμένες και άλλες απόψεις), καθώς και όσα παρατηρεί η Δεκουλάκου, ΑΕ 1973, Χρονικά, σ. 16.

26. ΑΔ 1969, πίν. 52 και σ. 88, Σχέδ. 2.

27. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, Πίν. 228 ζ'.

σμούμενο πάλι με πολλαπλές τεθλασμένες γραμμές²⁸. Μικρό δίωτο αγγείο με ίδιες πολλαπλές γραμμές που πατούν πάνω σε οριζόντια ταινία δημοσιεύει και ο Wardle²⁹ από το Θέρμο και το κατατάσσει στη δεύτερη ομάδα της κεραμικής, αυτήν με ΜΕ (matt-painted) παράδοση, αν και σημειώνει ότι έχει σχέση οπωσδήποτε και με την τέταρτη ομάδα κεραμικής την οποία ονομάζει «local geometric». Την ομάδα αυτή τοποθετεί στην 1η χιλιετία π.Χ. βασιζόμενος και στην πρόχου της Καλυδώνος. Ήδη η Βοκοτοπούλου³⁰ τονίζει ότι οι αντιθετικά συγκλίνουσες ομάδες λοξών γραμμών απαντούν στα «γεωμετρικά» όστρακα του Θέρμου (πρόκειται για την ήδη αναφερθείσα τέταρτη ομάδα κεραμικής του Wardle, η οποία έχει συσχετιστεί με την κεραμική του Λιανοκλαδίου)³¹ και διατυπώνει την υπόθεση ότι «οι πρόχοι της Καλυδώνος και Αγρινίου ίσως αντιπροσωπεύουν την παράδοση εγχώριας προϊστορικής καταγωγής κεραμικής εντός της ΠΓ περιόδου, διότι δεν πρέπει να είναι τυχαίο το γεγονός ότι και εις τας δύο περιπτώσεις αυτές σχετίζονται με ΠΓ αγγεία αμέσως».

Η πιο πάνω διατυπωθείσα υπόθεση³² βεβαιώνεται πλέον από το γεγονός της παρουσίας των τριών εξεταζόμενων χειροποίητων αγγείων σε τάφο χρονολογούμενο σίγουρα στην ΠΓ εποχή (συνύπαρξη με τον τροχήλατο αμφορίσκο). Πιστεύουμε πάλι ότι η συνέχιση της ανασκαφής στο ΠΓ νεκροταφείο της Γαβαλούς θα φέρει στο φως και άλλα τέτοια κλειστά ταφικά σύνολα, τόσο χρήσιμα για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικών με τους κεραμικούς ρυθμούς της εποχής των «Σκοτεινών Αιώνων» και των φορέων τους στην περιοχή. Ο Schachermeyr, αναλύοντας τη δημιουργία και εμφάνιση της ΒΔ. μτβτ. κεραμικής μέσα στους κύκλους του ντόπιου ποιμενικού λαού της Αιτωλίας, επισημαίνει ακριβώς την παρουσία και την επιβίωση της από τη ΜΕ εποχή καταγόμενης παράδοσης (και συνεπώς της εγχώριας χειροποίητης κεραμικής) μέσα στην ΥΕ ΙΙΙΓ εποχή³³. Η παράδοση αυτή εξακολούθησε να υφίσταται στην ΥΕ ΙΙΙΓ εποχή χάρη στους κύκλους των βοσκών της Αιτωλίας τους οποίους ουσιαστικά ποτέ δεν άγγιξε βαθιά ο «ξένος» μυκηναϊκός πολιτισμός.

Είναι φανερό ότι με τα χειροποίητα παραδείγματα του τάφου 3 η παράδοση όχι μόνο εξακολούθησε και μετά την ΥΕ ΙΙΙΓ εποχή αλλά ξαναζωντάνεψε. Το σχήμα του ασκού θυμίζει περισσότερο ΠΕ παρά μυκηναϊκά πρότυπα, γι' αυτό διαφέρει ριζικά και από τον ασκό που περιλαμβάνεται στην ομάδα του Αγρινίου³⁴, καθώς και από άλλον αδημοσίευτο που βρίσκεται στο Μουσείο Αγρινίου και προέρχεται από ΠΓ νεκροταφείο στην Πυλήνη (θέση Καλογερίκο)³⁵.

Τέλος, σημειώνεται και παράδειγμα ασκού με σχήμα αναγόμενο στην ΠΕ εποχή, χρονολογούμενου όμως στη ΜΕ ΙΙ - ΥΕ Ι εποχή, από θολωτό τάφο στην Καρποφόρα Μεσσηνίας³⁶, για τον οποίο παρατηρείται το ίδιο φαινόμενο της επιβίωσης παλαιών τύπων στην περιοχή.

28. Ό.π., σ. 320, αριθ. ευρ. Μουσείου Αγρινίου 381, ύψ. 0,08 μ.

29. Wardle, Greek Bronze Age, σ. 72 και σικ. 56 το 181.

30. ΑΔ 1969, σ. 88.

31. Wardle, ό.π., σ. 80-81, και Κ. Ρωμαίου, ΑΔ (1915), σ. 265.

32. Για παλιότερα διατυπωθείσες απόψεις βλ. Βερδελής, ΠΓ ρυθμός, σ. 60 κ.ε. και ΑΕ 1932, σ. 44.

33. Schachermeyr, Β. 4, σ. 250 όπου αναφέρεται το παράδειγμα του ΥΕ θαλαμοειδούς τάφου του Λιθουβίου (βλ. και ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 318), από τον οποίο προέρχονται χειροποίητα όστρακα και χάλκινα μυκηναϊκά κοσμήματα.

34. ΑΔ 1969, σ. 89.

35. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 320.

36. ΑΕ 1973, σ. 40, αγγείο αριθ. 699, πίν. 12 ε και σ. 44.

Είναι ίσως πολύ νωρίς για να διατυπωθούν κάποια συμπεράσματα ή έστω και απόψεις σχετικά με τη συχνότητα με την οποία απαντούν τα χειροποίητα (προϊστορικής παράδοσης) αγγεία σε άμεση σχέση με τα ΠΓ τροχήλατα: πρέπει πάντως να τονιστεί το γεγονός της αριθμητικής υπεροχής των πρώτων (3:1) στον ίδιο τάφο. Ίσως δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι συνόδευαν στον τάφο νήπιο. Στην Κόρινθο³⁷ συναντάμε παραδείγματα ΠΕ και μυκηναϊκών ασκών που σχετίζονται με παιδικούς τάφους. Οπωσδήποτε τα εξεταζόμενα χειροποίητα ήταν αγγεία καθημερινής χρήσης, ενώ για τα τροχήλατα έχει εκφραστεί η άποψη ότι είναι ομοιώματα αγγείων για ταφική χρήση³⁸.

Τμήμα πήλινου μεγάλου κλειστού αγγείου (Πί ν. 38 α)

Αριθ. ευρ. 1944. Σώζεται μέρος του σώματος και ελάχιστο της χαμηλής βάσης από κλειστό αγγείο, του οποίου το σχήμα δεν ήταν δυνατό να προσδιοριστεί ακριβέστερα. Ίσως πρόκειται για οινόχνη στην οποία ανήκει και σχοινοειδής λαβή που περισυλλέχθηκε εκεί κοντά. Επιφάνεια καλυμμένη με μελανό εξίτηλο γάνωμα. Εσωτερικό άβαφο.

Πηλός ερυθρωπός, σωζ. ύψ. 0,16 μ. Από τον τάφο 4.

Σχέδ. 8.

Πήλινος κώνθαρος με γωνιώδεις λαβές από το χείλος (Σ χ έ δ. 8· Πί ν. 38 γ)

Αριθ. ευρ. 1931. Ακέραιος. Βάση κωνική με πλαστικούς δακτύλιους, πολύ χαμηλή, η κάτω επιφάνεια της οποίας σχηματίζει κοιλότητα σχήματος κόλουρου κώνου, περίγραμμα σώματος σχεδόν αμφικωνικό, χείλη με έντονη κλίση προς τα έξω. Λαβή τομής ημικυκλικής. Γάνωμα μελανό λίγο στιλπνό, εξίτηλο, από το οποίο καλύπτεται ολόκληρο το αγγείο εσωτερικά και εξωτερικά. Εξαιρούνται μόνο η βάση και ζώνη στο ύψος της κάτω πρόσφυσης των λαβών, κοσμούμενη με οριζόντια τεθλασμένη γραμμή.

37. Korinth XIII, σ. 105 και 139.

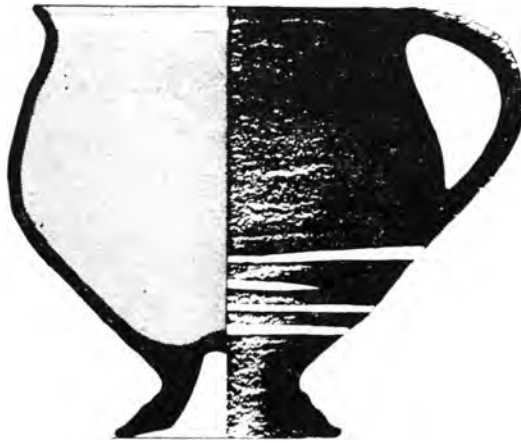
38. ΑΔ 1969, σ. 74.

Πηλός ανοικτός καστανός με ροδίζουσα απόχρωση. Από τον τάφο 4.
Ύψ. 0,105, διάμ. χείλ. 0,094, διάμ. βάσης 0,04, διάμ. κοιλιάς 0,10 μ.

Πήλινο μόνωτο κύπελλο (Σ χ έ δ. 9· Π ί ν. 38 δ)

Αριθ. ευρ. 1932. Ακέραιο. Λίγο συμπληρωμένο στο χείλος. Η βάση σχετικά ψηλή κωνική, φέρει διπλό ανάγλυφο δακτύλιο, ενώ η κάτω επιφάνεια σχηματίζει κοιλότητα σχήματος κόλουρου κώνου. Περιγράμμα σώματος αμφικωνικό, χείλος με έντονη κλίση προς τα έξω, λαβή ταινιωτή με κοίλη ράχη. Μελανόφαιο γάνωμα αλαμπές με το οποίο καλύπτεται ολόκληρο το αγγείο εσωτερικά και εξωτερικά. Εξαιρείται η κάτω επιφάνεια της βάσης και τέσσερις παράλληλες οριζόντιες ταινίες στο κάτω μισό του αγγείου.

Πηλός ανοικτός καστανός με ροδίζουσα απόχρωση. Από τον τάφο 4.
Ύψ. 0,095, διάμ. χείλους 0,035, διάμ. βάσης 0,051, διάμ. κοιλιάς 0,10 μ.

Σχέδ. 9.

Τμήμα πήλινου αμφορίσκου (Σ χ έ δ. 10· Π ί ν. 38 β)

Αριθ. ευρ. 1933. Σώζονται τα δύο τρίτα περίπου του σώματος, μια λαβή γωνιώδης στον ώμο και τμήμα του χείλους. Συγκολλημένο. Μελανόφαιο γάνωμα αλαμπές. Ακριβώς κάτω από το χείλος ζώνη με οριζόντια τεθλασμένη γραμμή. Ακολουθεί η κύρια διακοσμητική ζώνη: σε κάθε όψη του αγγείου μεταξύ δύο οριζόντιων ταινιών σειρά από δικτυωτούς ρόμβους. Ακολουθεί ομάδα από τέσσερις παράλληλες οριζόντιες ταινίες, ενώ το υπόλοιπο σωζόμενο κατώτερο μέρος του σώματος καθώς και η λαβή ολόβαφα. Το χείλος εσωτερικά και εξωτερικά βαμμένο, ενώ στην οριζόντια επιφάνειά του εγκάρσια γραμμίδια.

Πηλός ερυθρός, σωζ. ύψ. 0,125 μ. Από τον τάφο 4.

Ο κánθαρος αριθ. 1931 παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με δύο κανθάρους: ένα στο Μουσείο Πατρών από το Δερβένι³⁹ και ένα στο Μουσείο Αγρινίου από την Καλυδώνα⁴⁰. Οι δύο

39. Coldstream, GGP, πίν. 48 c.

40. ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 124, Πίν. 212 α, αριθ. 1.

Σχέδ. 10.

κάνθαροι αυτοί συγκρινόμενοι με τον αριθ. 4572 από το Αγρίνιο είναι ευρύτεροι, χαμηλότεροι και χαλαρότεροι χωρίς τις δυναμικές γωνίες στις λαβές και την κοιλιά που παρατηρούνται στον τελευταίο, ο οποίος γι' αυτό θεωρείται λίγο παλιότερος⁴¹. Ο κάνθαρος του Δερβενίου τοποθετείται στο 900 π.Χ.⁴². Θα πρέπει λοιπόν και ο εξεταζόμενος λόγω της χαλαρότητας της μορφής του να χρονολογηθεί στην ώριμη ΠΓ περίοδο. Μια ακόμη ομοιότητα με τον του Δερβενίου και της Καλυδώνος είναι η άβαφη βάση.

Τη δημοτικότητα του σχήματος του κανθάρου με γωνιώδεις από το χείλος λαβές αλλά και της συγκεκριμένης διακόσμησης τόνισε ήδη η Βοκοτοπούλου⁴³, καθώς επίσης και την καταγωγή του από τη μυκηναϊκή εποχή και τη συγγένειά του με τους μυκηναϊκούς βαθείς κρατήρες της Λακκίθρας Κεφαλλονιάς.

Ο Schachermeyr⁴⁴ ωστόσο προχωρεί ακόμη μακρύτερα και αναλύοντας τη δημιουργία του πρώιμου σταδίου της ΒΔ. μβτ. κεραμικής (unkultivierte Zwischenkeramik) θεωρεί ότι το κωνικό πόδι και η αγάπη για τους κανθάρους με τις δύο κατακόρυφες λαβές κατάγονται από την παλιά ΜΕ παράδοση, από τους αιτωλικούς ΜΕ χειροποίητους. Ακόμη ο τροχός και το γάνωμα είναι στοιχεία που αντλούνται από τη μυκηναϊκή παράδοση, ενώ από την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο και το ρυθμό Σιταποθήκης αντλήθηκε η αγάπη ακριβώς για τη σκούρα επιφάνεια και την εξαίρεση μιας εδαφόχρονης ζώνης που ή έμενε κενή ή κοσμείτο με ζώνη από οδοντωτό κόσμημα. Το τελευταίο αυτό στοιχείο απαντά και στη Μεσσηνία⁴⁵, ενώ στα αγγεία

41. ΑΔ 1969, σ. 75.

42. E. T. Vermeule, AJA 64 (1960), σ. 16-17.

43. ΑΔ 1969, σ. 89 κ.ε.

44. Schachermeyr, B. 4, σ. 250, εικ. 75, 251, 253.

45. Χατζή, ΠΓ εποχή, σ. 329.

της Λακκίθρας Κεφαλλονιάς⁴⁶ πάλι συναντάμε το βαμμένο εσωτερικό και τη σκούρα εξωτερική επιφάνεια.

Το σχήμα του μόνωτου κυπέλλου δε διαφέρει σημαντικά από το σχήμα των κανθάρων. Θα μπορούσε να θεωρηθεί και αυτό κάρθαρος με μια λαβή περισσότερο, παρά κύπελλο. Μεγάλη ομοιότητα παρουσιάζει με τον κάρθαρο αριθ. 4574 του Αγρινίου τον θεωρούμενο και νεότερο από τους κανθάρους 4573 και 4572⁴⁷. Πράγματι το εξεταζόμενο αγγείο παρουσιάζει εξέλιξη στο σχήμα του (μεγαλύτερη διάμετρος της κοιλίας ψηλά), ώστε τείνει να πλησιάζει τις χαλαρότερες και σφαιρικότερες μορφές των ΥΓ κανθάρων⁴⁸.

Ως προς την καταγωγή του σχήματος χρήσιμη είναι πάλι η σύγκρισή του με τους βαθείς κρατήρες της Λακκίθρας⁴⁹, καθώς και με το σχήμα κρατηρίσκου από την Άνθεια Μεσσηνίας, χρονολογούμενου όχι μετά τις αρχές του 10ου αι.⁵⁰. Ανάγλυφο δακτύλιο φέρει και η κωνική βάση των αριθ. 4572 και 4602 αγγείων της ομάδας του Αγρινίου. Η βάση του εξεταζόμενου είναι σχετικά ψηλή. Βάσεις ψηλές αλλά περισσότερο κωνικές απαντούν σε όλους σχεδόν τους τοπικούς ΠΓ ρυθμούς και στην Αττική⁵¹.

Το θέμα της ψηλής καμπυλούμενης βάσης με ή χωρίς δακτύλιους πραγματεύεται ο Βερδελής και το θεωρεί εγχώριο θεσσαλικό στοιχείο⁵², ενώ ο Ανδρόνικος όλα τα υψίποδα αγγεία της Βεργίνας τα τοποθετεί στο τέλος της ΠΓ αττικής περιόδου⁵³.

Του αμφορίσκου αριθ. 1933 ενδιαφέρον για εξαγωγή χρονολογικών συμπερασμάτων παρουσιάζει ο τρόπος της διακόσμησης. Η ανάλυση της επιφάνειας σε περισσότερες διακοσμητικές ζώνες και η κυριαρχία περισσότερων εδαφόχρωων ταινιών είναι στοιχεία που συνηγορούν υπέρ μιας μεταγενέστερης χρονολόγησης του αγγείου, αν λάβει μάλιστα κανείς υπόψη τα όσα παρατηρεί η Δεκουλάκου για τη χρονολόγηση κανθάρου από γεωμετρικό ταφικό πίθο του Δρεπάνου Αχαΐας⁵⁴ αλλά και για τη χρονολόγηση των αμφορίσκων του τάφου Ι, του αμφορίσκου του τάφου ΙΙΙ της Πλευρώνος και των δύο αμφορίσκων από τα Σταμνά⁵⁵.

Στα πιο πολλά αγγεία της ομάδας του Αγρινίου η διακόσμηση έχει δευτερεύουσα σημασία απέναντι στο σχήμα, έτσι κυριαρχεί μια μόνο διακοσμητική ζώνη.

Στο εξεταζόμενο αγγείο όμως έχει προστεθεί και δεύτερη (μια κάτω από το χείλος και μια μεταξύ του ύψους των προσφύσεων των λαβών ως είδος μετόπης), όμως παρ' όλα αυτά δεν εξαιρείται ακόμη η διάρθρωση των τμημάτων από τα οποία αποτελείται το αγγείο, γεγονός το οποίο συμβαίνει στο μεταγενέστερο κάρθαρο του Δρεπάνου. Το κάτω τμήμα του αγγείου αναλύεται σε περισσότερες ζώνες ώστε έχει υποχωρήσει η κυριαρχία του μελανού χρώματος στην επιφάνεια. Την ίδια ακριβώς διάταξη στη διακόσμηση συναντάμε στον αμφορίσκο 1050

46. ΑΕ 1932, σ. 34.

47. ΑΔ 1969, Πίν. 46 α, το γ, το β και το α αντίστοιχα.

48. Coldstream, GGP, πίν. 50 e, και ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, Πίν. 212 για άλλα Γ αγγεία.

49. ΑΕ 1932, πίν. 4 και 5.

50. Χατζή, ΠΓ εποχή, πίν. ΞΑ', εικ. 5.

51. Για αττικά παραδείγματα βλ. Desborough, PGP, πίν. 1 και 11, για αργολικό ομοίως πίν. 27, PG tomb 25, για βοιωτικό πίν. 17, για θεσσαλικά πίν. 21 και 23.

52. Βερδελής, ΠΓ ρυθμός, σ. 79.

53. Ανδρόνικος, Βεργίνα, σ. 174-75 και 180.

54. ΑΕ 1973, Χρονικά, σ. 19 κ.ε., σ. 16, εικ. 1 το 3-11 και πίν. ΙΑ β-γ.

55. AnnScAtene 1982, σ. 221 και εικ. 4, 11, 13.

του τάφου Ι της Πλευρώνος⁵⁶, με τη διαφορά ότι στην κύρια διακοσμητική ζώνη οι ρόμβοι έχουν αντικατασταθεί με τρίγωνα.

Τα διακοσμητικά θέματα και η διάταξή τους προέρχονται από τον κύκλο της ΠΓ παράδοσης: η οδοντωτή γραμμή είναι το κατ' εξοχήν διακοσμητικό θέμα, οι δικτυωτοί ρόμβοι απαντούν σε θραύσματα αγγείων του Αετού, σε όστρακα από τη Λακωνία εντός μετοπών, στον ΠΓ κρατήρα από την Πυλήνη, αλλά σε διαφορετική διάταξη, στην κεραμική της Μεσσηνίας⁵⁷. Ο Schachermeyr θεωρεί το στοιχείο των ρόμβων και των τριγώνων ως καταγόμενο από τη ΜΕ παράδοση και ευρίσκει σχέσεις με την κεραμική της Κίρρας και του Λιανοκλαδίου. Θεωρεί ότι τα πιο πάνω διακοσμητικά μοτίβα επιβίωσαν και «αναβίωσαν» στην ΥΕ ΙΙΙΓ εποχή στους συντηρητικούς και κλειστούς σε επιδράσεις κύκλους των βοσκών στις οροσειρές της Βορειοδυτικής Ελλάδας, έχοντας διατηρηθεί πάνω στα υψώματα για ρουχισμό και στα κλινοσκεπάσματά τους⁵⁸. Από τα όσα εκτέθηκαν πιο πάνω είναι δυνατό να θεωρηθεί ότι το αγγείο ανήκει σε υστερότερη φάση. Το ίδιο παρατηρεί και ο Schachermeyr για μερικά από τα αγγεία της ομάδας του Αγρινίου, ακριβώς επειδή το κάτω μισό της επιφάνειας αναλύεται σε περισσότερες εναλλασσόμενες ταινίες. Όμως, η συνύπαρξη του εξεταζόμενου αγγείου στον ίδιο τάφο μαζί με τα άλλα τρία, στα οποία κυριαρχεί η σκούρα επιφάνεια, θα μπορούσε να κλονίσει την πιο πάνω υπόθεση. Επισημαίνεται και πάλι εδώ το πόσο βασική για την εξαγωγή συμπερασμάτων είναι η ύπαρξη ανασκαφικών δεδομένων. Ο αμφορίσκος αριθ. ευρ. 1933 λοιπόν πρέπει να θεωρηθεί σύγχρονος με τα άλλα αγγεία του τάφου καθώς και το τμήμα αγγείου αριθ. ευρ. 1944, τα οποία λόγω της κυριαρχίας του μελανού γάνωματος αλλά και του περιγράμματός τους τοποθετήθηκαν στην ώριμη ΠΓ περίοδο. Άλλο στοιχείο που βοηθά στη χρονολόγηση του κανθάρου και του κυπέλλου ειδικότερα είναι το ψηλό πόδι, το οποίο στην περίπτωση του κυπέλλου αναλύθηκε και διαπιστώθηκε η εξέλιξη την οποία υποδηλώνει. Αλλά και του κανθάρου δεν είναι πολύ χαμηλότερο.

Με το αγγείο αριθ. ευρ. 1944 έχει πιθανότατα άμεση σχέση η σχοινοειδής καλυμμένη με μελανό γάνωμα λαβή (Π ί ν. 38 ε) που αναφέρθηκε και στην περιγραφή του. Η σχοινοειδής λαβή, χωρίς να είναι άγνωστη στη μυκηναϊκή εποχή⁵⁹, απαντά συχνά στην ΠΓ και τη Γ περίοδο. Ως πλησιέστερα γεωγραφικά ΠΓ παραδείγματα αγγείων με σχοινοειδή λαβή αναφέρονται αγγεία από την Ιθάκη⁶⁰ και ένα από την Καρποφόρα⁶¹ Μεσσηνίας.

Πήλινος κánθαρος με γωνιώδεις λαβές από το χείλος (Σ χ έ δ. ΙΙ· Π ί ν. 38 στ)

Αριθ. ευρ. 1934. Ανήκει στον ευρύ τύπο. Συγκολλημένος από πολλά όστρακα και συμπληρωμένος στο χείλος, στο σώμα και στη μία λαβή. Έχει κωνική βάση, η κάτω επιφάνεια της οποίας σχηματίζει σχεδόν ημισφαιρική κοιλότητα, αμφικωνικό περίγραμμα, χείλη με κλίση προς τα έξω, λαβή ταινιωτή με ελαφρά κοίλη ράχη. Γάνωμα ερυθροκάστανο, εξίτηλο, αλαμπές, με το οποίο καλύπτεται ολόκληρο το αγγείο εξωτερικά και εσωτερικά. Εξαιρούνται

56. AnnScAtene 1982, εικ. 4.

57. Για παράδειγμα Αετού βλ. BSA XXXIII (1931-32), σ. 43, σχέδ. 15 το 18, Λακωνίας βλ. Desborough, PGP, πίν. 38, Πυλήνης βλ. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, Πίν. 228 ε, Μεσσηνίας βλ. Χατζή, ΠΓ εποχή, σ. 331.

58. Schachermeyr, B. 4, σ. 265 κ.ε.

59. Αναφέρονται τα πληρέστερα δείγματα της Αχαΐας: Vermeule, ό.π., πίν. 2, σχέδ. 9 και πίν. 4, σχέδ. 26.

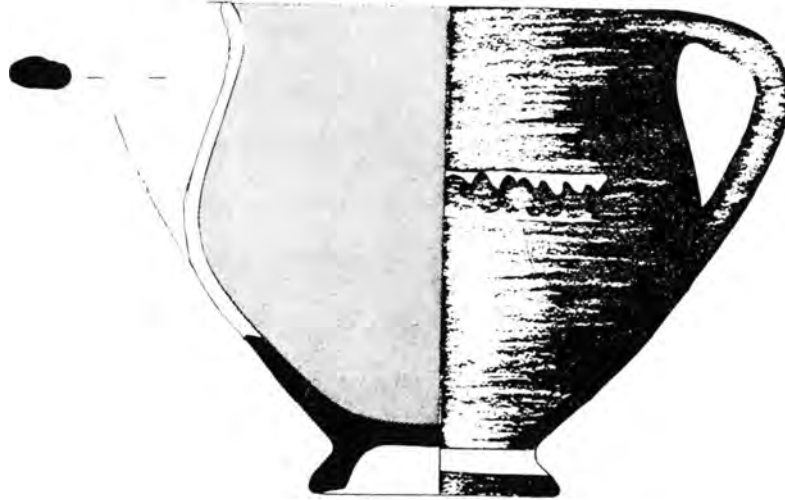
60. BSA, ό.π., σ. 49 και 50, πίν. 6.

61. ΑΕ 1973, σ. 64 αγγείο 618, πίν. 34 α, β.

μόνον η βάση και ζώνη στο ύψος της κάτω πρόσφυσης των λαβών κοσμούμενη με οριζόντια τεθλασμένη γραμμή.

Πηλός ανοικτός καστανός με ροδίζουσα απόχρωση. Από τον τάφο 5.

Ύψ. 0,105, διάμ. χείλους 0,103, διάμ. βάσης 0,054, διάμ. σώματος 0,115 μ.

Σχέδ. 11.

Μικρό τμήμα πήλινου αγγείου (Πί ν. 38 ε)

Αριθ. ευρ. 1935. Σώζεται δακτυλιοειδής βάση και μέρος του σώματος. Συγκολλημένο. Γάνωμα ερυθρόφαιο, αλαμπές, εξίτηλο κατά τόπους. Η κάτω επιφάνεια της βάσης σχηματίζει ημικυκλική κοιλότητα. Κοντά στη βάση εδαφόχροη ζώνη με δύο οριζόντιες ταινίες.

Πηλός ανοικτός καστανός με ροδίζουσα απόχρωση. Από τον τάφο 5.

Σωζ. ύψ. 0,052, διάμ. βάσης 0,048 μ.

Ο κάνθαρος αριθ. 1934, αν και είναι λίγο ευρύτερος⁶², παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με τον κάνθαρο αριθ. 1931 ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση. Επισημαίνονται όμως οι εξής διαφορές από εκείνον, οι οποίες είναι καθοριστικές για τη χρονολόγηση του αγγείου: α) η βάση είναι λίγο χαμηλότερη, ενώ οι ψηλότερες προδίδουν κάποια εξέλιξη, β) η διακοσμητική ζώνη όχι μόνο βρίσκεται λίγο ψηλότερα από το ύψος των προσφύσεων των λαβών στον εξεταζόμενο, αλλά και σταματά πολύ πριν φθάσει κοντά σ' αυτές. Τα στοιχεία αυτά προδίδουν κάποια πρωιμότητα, ώστε ο εξεταζόμενος κάνθαρος πρέπει να θεωρηθεί λίγο παλιότερος από τον κάνθαρο αριθ. 1931. Επειδή το τμήμα αγγείου αριθ. 1935 δε μας παρέχει καθόλου στοιχεία, για τη χρονολόγηση του τάφου 5 περιοριζόμαστε μόνο στα στοιχεία που προέκυψαν από την εξέταση του κανθάρου αριθ. 1934.

Πήλινος αμφορίσκος (Σ χ έ δ. 12· Πί ν. 39 γ)

Αριθ. ευρ. 1936. Ακέραιος. Ελάχιστες αποκρούσεις στη βάση. Βάση χαμηλή κωνική, η

62. Πρβλ. και τους ευρείς κανθάρους του Δερβενίου, Coldstream, GGP, πίν. 48 a, b, h.

κάτω επιφάνεια της οποίας δημιουργεί κοιλότητα σχήματος κόλουρου κώνου, περίγραμμα σώματος αμφικωνικό, γωνιώδεις με ελαφρά κοίλη ράχη λαβές που αρχίζουν από το χείλος, το οποίο έχει έντονη κλίση προς τα έξω. Στην ένωση του λαιμού και των ώμων παρατηρείται αύλακα. Μελανόφαιο γάνωμα ελαφρά στιλπνό με το οποίο καλύπτεται εξωτερικά όλο το αγγείο. Εξαιρείται μόνο ζώνη στο ύψος της κάτω πρόσφυσης των λαβών κοσμούμενη με οριζόντια τεθλασμένη γραμμή καθώς και η κάτω επιφάνεια της βάσης. Εσωτερικά άβαφο.

Πηλός ανοικτός καστανός με ροδίζουσα απόχρωση. Από τον τάφο 6.

Ύψ. 0,075, διάμ. χείλους 0,053, διάμ. βάσης 0,039, διάμ. σώματος 0,07 μ.

Σχέδ. 12.

Το σχήμα του αμφορίσκου ακολουθεί γενικά το των κανθάρων. Λόγω όμως της στενότητας του στομίου και του άβαφου εσωτερικού κατατάσσεται στην κατηγορία των αμφορίσκων⁶³. Ως προς τις διαστάσεις ομοιάζει με τον αμφορίσκο αριθ. 4581 του Αγρινίου, ύψ. 0,08 μ. όμως, ως προς το σχήμα η ομοιότητα με τον αριθ. 4582 είναι μεγαλύτερη⁶⁴. Η αύλακα στην ένωση του λαιμού και των ώμων παρατηρείται και στον αμφορίσκο του Αγρινίου αριθ. ευρ. 4580⁶⁵.

Το έντονα αμφικωνικό περίγραμμα του σώματος κατατάσσει μεν το αγγείο στην ώριμη ΠΓ περίοδο, όπως συμβαίνει και με τα δύο παραδείγματα του Αγρινίου που μόλις αναφέρθηκαν, όμως η κυριαρχία της σκούρας επιφάνειας με εξαίρεση μιας μόνο ζώνης και μιας μικρότερης στη βάση μπορούν να αποτελέσουν στοιχείο για μια λίγο πρωιμότερη χρονολόγηση.

Πήλινος αμφορίσκος (Σ χ έ δ. 13· Π ί ν. 39 β)

Αριθ. ευρ. 1941. Ακέραιος. Βάση κωνική, η κάτω επιφάνεια της οποίας σχηματίζει αβαθή κοιλότητα, περίγραμμα σώματος αμφικωνικό, χείλη με κλίση προς τα έξω, λαβές ταινιωτές, με κοίλη ράχη κατακόρυφα τοποθετημένες στους ώμους. Γάνωμα μελανόφαιο, αλαμπές, εξίτηλο. Στο ύψος της πάνω πρόσφυσης των λαβών και στις δύο όψεις του αγγείου εδαφόχρονη ταινία κοσμούμενη με τεθλασμένη γραμμή. Ακολουθεί η κυρία διακοσμητική ζώνη: σε κάθε όψη μεταξύ δύο οριζόντιων ταινιών τέσσερα οξυκόρυφα δικτυωτά τρίγωνα. Κατακόρυφες γραμμές που φέρονται από την πάνω προς την κάτω πρόσφυση των λαβών πλαισιώνουν τις

63. Βλ. και ΑΔ 1969, σ. 76.

64. ΑΔ 1969, Πίν. 47 α, το β για το αριθ. 4581 και το γ για το αριθ. 4582.

65. Ό.π., Πίν. 47 α, το α και σ. 78.

διακοσμητικές ζώνες ώστε να σχηματίζεται είδος μετόπης. Το κάτω μισό του αγγείου καλύπτεται από γάνωμα από το οποίο εξαιρείται εδαφόχροη ζώνη. Το χείλος καλύπτεται εσωτερικά και εξωτερικά από γάνωμα.

Πηλός ωχροκάστανος. Από τον τάφο 8.

Ύψ. 0,138, διάμ. χείλους 0,094, διάμ. σώματος 0,123, διάμ. βάσης 0,057 μ.

Σχέδ. 13.

Το σχήμα του αμφορίσκου παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με το του αμφορίσκου αριθ. 4584 του Αγρινίου⁶⁶. Τα δύο αγγεία έχουν το ίδιο αμφικωνικό περίγραμμα, ίδια μικρή κωνική βάση και έξω νεύον χείλος. Μικρή διαφορά παρατηρείται στις λαβές οι οποίες στον εξεταζόμενο είναι περισσότερο στρογγυλές. Αντιστοιχία μεταξύ των δύο αγγείων παρατηρείται και στη σύνταξη της διακόσμησης, ενώ μεγαλύτερη είναι η ομοιότητά της με τη διακόσμηση του αμφορίσκου αριθ. 1050 του τάφου I της Πλευρώνος⁶⁷. Και στα τρία αγγεία τα διακοσμητικά μοτίβα της κύριας ζώνης (κατακόρυφες οφιοειδείς γραμμές στο παράδειγμα του Αγρινίου, δικτυωτά τρίγωνα στα άλλα) είναι τοποθετημένα σε κάθε όψη του αγγείου ως είδος μετόπης και όχι συνεχώς. Σημειώνονται όμως και οι εξής διαφορές: στον αμφορίσκο του Αγρινίου πάνω από την κύρια διακοσμητική ζώνη υπάρχει μικρή εδαφόχροη, ενώ η ίδια στον εξεταζόμενο και στον αμφορίσκο της Πλευρώνος είναι εμπλουτισμένη με την προσθήκη οριζόντιας τεθλασμένης γραμμής. Ωστόσο, η οριζόντια αυτή τεθλασμένη δεν είναι συνεχής αλλά διακόπτεται στις προσφύσεις των λαβών. Επομένως, σκοπός τοποθέτησης της δεν είναι να προβληθεί κάποιο τμήμα του σχήματος του αγγείου (π.χ. ο λαιμός), στοιχείο το οποίο θα συνη-

66. Ό.π., Πίν. 47 β, το α.

67. AnnScAtene 1982, εικ. 4.

γορούσε υπέρ μιας μεταγενέστερης χρονολόγησης (όπως συμβαίνει στον κίνθαρο του Δρεπάνου Αχαΐας)⁶⁸. Η διακόσμηση επομένως περιοριζόμενη και εδώ μεταξύ των λαβών του αγγείου, έχει δευτερεύουσα σημασία απέναντι στο σχήμα. Κάποιος όμως αμυδρός τονισμός της διακοσμητικής διάθεσης δηλώνεται με την προσθήκη μιας εδαφόχροης ζώνης στη σκούρα επιφάνεια του κάτω μισού του αγγείου. Η Βοκοτοπούλου συγκρίνει τον αμφορίσκο αριθ. ευρ. 4584, με τον οποίο σημειώθηκε η σχέση του εξεταζόμενου, με πρώιμο ΠΓ θεσσαλικό⁶⁹. Ο εξεταζόμενος πρέπει να είναι λίγο νεότερος από τα δύο τελευταία παραδείγματα και σχεδόν σύγχρονος με τον αμφορίσκο 1050 της Πλευρώνος. Τα χάλκινα κτερίσματα του τάφου αντίθετα δε βοηθούν στην ακριβέστερη χρονολόγησή του. Ο όρμος⁷⁰, ενώ αποτελείται από ευτελές υλικό δεν έχει να μας θυμίσει τίποτε σχεδόν από τους όρμους από πολύτιμους λίθους κυρίως και άλλα υλικά, που χαρακτηρίζουν την αμέσως προηγούμενη εποχή, ωστόσο αποκτά ενδιαφέρον για την πληρότητα της μορφής του, στοιχείο σπάνιο από όσο γνωρίζουμε για την εποχή στην οποία ανήκει. Χάλκινες κυλινδρικές ψήφοι και ψήφοι τομής τριγωνικής προέρχονται από τους γεωμετρικούς τάφους της Παλαιομάνινας⁷¹, χάλκινοι όρμοι επίσης από την Μεδεώνα⁷² μεταξύ άλλων χάλκινων κοσμημάτων, για να αναφέρουμε λίγα μόνον πλησιέστερα γεωγραφικά παραδείγματα.

Όρμος από χάλκινες ψήφους και υαλόμαζα (Π ί ν. 40 α)

Αριθ. ευρ. 1398. Ακέραιος. Αποτελείται συνολικά από εκατόν δώδεκα κυλινδρικές ψήφους τοποθετημένες σε δύο σειρές. Κοντά στο κέντρο της μικρότερης σειράς τρεις ψήφοι από υαλόμαζα από τις οποίες οι δύο είναι μαύρες σφαιρικές και η τρίτη πράσινη κυλινδρική. Στα άκρα του όρμου από μια επιμήκης συρμάτινη κυλινδρική, μήκ. 0,021 μ.

Διατήρηση μέτρια, πράσινη πάτινα.

Το μήκος κάθε ψήφου ποικίλλει, από 0,003 έως 0,006 μ., καθώς και η διάμετρος, από 0,004 έως 0,007 μ.

Οι περισσότερες ψήφοι του εξεταζόμενου όρμου είναι συνήθεις, απλές, κυλινδρικές. Ο τύπος των δύο επιμήκων συρμάτινων στις απολήξεις όμως αναμφίβολα παρουσιάζει κάποια ομοιότητα με τη μορφή που έχουν οι επιμήκεις συρμάτινες χάντρες από μυκηναϊκό τάφο της Λακκίθρας⁷³. Εκεί οι χάντρες κρατούν τον παρόμοιο ρόλο της σύνδεσης των διάφορων εξαρτημάτων του περιδεραιίου μεταξύ τους. Από τον τάφο 8.

Ζεύγος χάλκινων σφηκοτήρων (Σ χ έ δ. 3· Π ί ν. 37 α)

Αριθ. ευρ. 1401 α, β. Ακέραιοι, μικρή απόκρουση στις απολήξεις. Δημιουργούνται τρεις σπείρες από στέλεχος κυκλικής τομής του οποίου οι απολήξεις είναι πεπλατυσμένες.

Διατήρηση καλή, πράσινη πάτινα.

Διάμ. 0,026, μέγ. μήκ. 0,015 μ. Από τον τάφο 8.

68. Βλ. την υποσημ. αριθ. 54.

69. ΑΔ 1969, σ. 78-79.

70. Η αποκατάστασή του, σύμφωνα με τις συνθήκες εύρεσής του, οφείλεται στον τεχνίτη του Μουσείου Πατρών Κων. Παυλάτο.

71. ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 185.

72. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 224.

73. ΑΕ 1932, σ. 40 και πίν. 18.

Ζεύγος χάλκινων σφηκωτήρων (Σ χ έ δ. 3· Π ί ν. 37 α)

Αριθ. ευρ. 1402 α, β. Ακέραιοι, μικρή απόκρουση στις απολήξεις. Όμοιοι με τους προηγούμενους, μικρότεροι. Από τον τάφο 8.

Διατήρηση καλή, πράσινη πάτινα.

Διάμ. 0,022, μέγ. μήκ. 0,015 μ.

Τα δύο ζεύγη των χάλκινων σφηκωτήρων, που βρέθηκαν «περασμένα» το ένα μέσα στο άλλο λίγο ψηλότερα από τη θέση των ώμων, δε χωρεί αμφιβολία ότι είχαν χρησιμοποιηθεί στην κόμη της νεκρής.

Αντίστοιχο παράδειγμα χρήσης δύο ζευγαριών και μάλιστα ενός μικρότερου και ενός μεγαλύτερου (όπως ακριβώς συμβαίνει και με τους εξεταζόμενους) βρίσκουμε στη Βεργίνα, στον τάφο AZVII⁷⁴.

Χρυσοί και χάλκινοι σφηκωτήρες προέρχονται από τους ΠΓ και Γ τάφους και ταφικούς πίθους της Παλαιομάνινας⁷⁵, ενώ παράδειγμα της ΥΕ ΙΙΙΓ εποχής για την περιοχή αποτελεί το χρυσό ζεύγος από το θολωτό τάφο του Αγίου Ηλία⁷⁶. Γεωμετρικά πλησιέστερα γεωγραφικά παραδείγματα είναι και οι προερχόμενοι από τάφο της Άμφισσας⁷⁷. Ο συγκεκριμένος τύπος των σφηκωτήρων με τις πεπλατυσμένες απολήξεις είναι σπάνιος από όσο γνωρίζουμε⁷⁸.

Τρεις χάλκινοι δακτύλιοι (Σ χ έ δ. 14· Π ί ν. 37 α)

Αριθ. ευρ. 1399 α, β, γ. Ακέραιοι. Αποτελούνται από έλασμα τριγωνικής τομής.

Διατήρηση καλή, πράσινη πάτινα.

Διάμ. 0,028, πλ. ελάσματος 0,009 μ.

Σχέδ. 14.

Δύο χάλκινοι δακτύλιοι (Σ χ έ δ. 3· Π ί ν. 37 α)

Αριθ. ευρ. 1400 α, β. Ο ένας λίγο συμπληρωμένος. Αποτελούνται από έλασμα επιπεδοκυρτης τομής.

Διατήρηση μέτρια, πράσινη πάτινα.

Διάμ. 0,021 μ. Από τον τάφο 8.

74. Ανδρόνικος, Βεργίνα, σ. 157. Για την ερμηνεία τους βλ. και σ. 225-226 όπου συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

75. ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 185.

76. ΠΑΕ 1963, σ. 207.

77. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 130 και Πίν. 164 ε.

78. Στους γνωστούς ήδη τύπους του Κεραμεικού (Κεραμεικος Ι, πίν. 76 και ΙV, πίν. 39), της Κορίνθου (ΑJA XLI (1937), σ. 544, σχέδ. 6), των Δελφών (Fouilles des Delphes V, σ. 108, σχέδ. 374 και 374 bis), της Μαρμαρίανης (BSA XXXII (1930-31), σ. 34, σχέδ. 14, 1-5 χρυσοί) δεν απαντά ο εξεταζόμενος.

Οι δακτύλιοι τόσο της τριγωνικής όσο και της επιπεδόκυρτης τομής είναι από τα συχνότερα είδη κτερισμάτων των τάφων. Οι μεν πρώτοι κατατάσσονται στον τύπο Α σύμφωνα με την κατάταξη του Βερδελή για τους γεωμετρικούς της Τίρυνθας⁷⁹, ενώ οι δεύτεροι στον τύπο C.

Τμήματα δύο σιδερένιων περονών (Πί ν. 40 β)

Αριθ. ευρ. 1404 α, β. Ελλιπή και πολύ διαβρωμένα. Του τμήματος 1404 α σώζεται σφαιρικό εξάρμα πολύ διογκωμένο λόγω της διάβρωσης.

Σωζ. μήκ. 0,085 και 0,05 μ. αντίστοιχα. Από τον τάφο 8.

Ο τύπος των σιδερένιων περονών είναι πολύ δύσκολο να καθορισθεί, ακριβώς επειδή είναι και ελλιπείς και πολύ διαβρωμένες. Ωστόσο, η ύπαρξη σφαιρικού εξάρματος στο μεγαλύτερο από τα δύο σωζόμενα τμήματα βοηθά στην κατάταξή του ανάμεσα στις ΠΓ περόνες του Κεραμεικού με το χαρακτηριστικό σφαιρικό εξάρμα λίγο πιο κάτω από την άνω επίπεδη δισκοειδή απόληξη, το οποίο αργότερα αλλά πάντοτε μέσα στα όρια της ΠΓ περιόδου αντικαθίσταται από χαλκό. Χρήσιμη είναι η σύγκριση του εξεταζόμενου και με τα ανάλογα παραδείγματα της Τίρυνθας⁸⁰.

Ξαφνιάζει η απουσία σιδερένιων περονών από τους ΠΓ τάφους των άλλων θέσεων της Αιτωλοακαρνανίας που μέχρι τώρα έχουν αναφερθεί, ενώ αντίθετα πλούσια ήταν τα χάλκινα κτερίσματα κάθε φορά. Έτσι, στην περιοχή της Δυτικής Ελλάδας δεν έχουμε άλλα γνωστά παραδείγματα για τη συγκεκριμένη εποχή. Τα παραδείγματα τόσο του ταφικού πίθου του Δρεπάνου της Αχαΐας⁸¹ όσο και του Αετού Ιθάκης⁸² είναι μεταγενέστερα, ενώ μια σιδερένια περόνη που προέρχεται από μικρό θολωτό ΠΓ τάφο στην Καρποφόρα Μεσσηνίας χρονολογείται γύρω στο 1000 π.Χ., δηλαδή είναι λίγο πρωιμότερη⁸³. Μια συνοπτική εικόνα της χρήσης του σιδήρου στα χρόνια 1200-900 π.Χ. στην Ελλάδα και ειδικότερα στις πλησιέστερες και συγγενείς προς την Αιτωλία περιοχές της Βόρειας και Δυτικής Πελοποννήσου και στα Ιόνια Νησιά μας δίνει η J. C. Waldbaum⁸⁴.

ΑΓΓΕΙΑ ΠΟΥ ΠΡΟΕΡΧΟΝΤΑΙ ΑΠΟ ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ

Εξετάζονται στη συνέχεια δύο αγγεία που είχαν περισυλλεγεί στο χώρο του οικοπέδου και τα οποία δεν ήταν δυνατό να συσχετισθούν με ασφάλεια με κάποια από τις εν μέρει ταραγμένες ταφές σε πίθο (τις ταφές 4 ή 5).

Πήλινη τριφυλλόστομη οινόχρη (Σ χ έ δ. 15· Πί ν. 39 α)

Αριθ. ευρ. 1942. Συγκολλημένη από πολλά όστρακα και συμπληρωμένη στο σώμα και λίγο στο λαιμό. Βάση κωνική, η κάτω επιφάνεια της οποίας δημιουργεί κοιλότητα σχήματος κόλουρου κώνου, περίγραμμα σώματος αμφικωνικό, λαβή ταινιωτή με διπλή αύλακα κοίλη στη ράχη. Η ένωση λαιμού και ώμων δηλώνεται με πλαστικό δακτύλιο. Γάνωμα μελανό αλαμ-

79. AM 78 (1963), σ. 7.

80. P. Jacobstahl, Greek Pins, σ. 2, όπου συγκεντρωμένα όλα τα ΠΓ παραδείγματα και όπου γίνεται αναφορά στον Κεραμεικό IV για τους τύπους και την εξέλιξη των σιδερένιων ΠΓ περονών. Για το ίδιο θέμα αναλυτικότερα βλ. Snodgrass, DAG, σ. 225-228, και Desborough, GDA, σ. 295-300. Για τα παραδείγματα της Τίρυνθας βλ. AM 78 (1963), πίν. 10 3,4.

81. AE 1973, Χρονικά, σ. 26.

82. BSA 48 (1953), σ. 355, εικ. 35 N23-29.

83. AE 1973, σ. 66 το αριθ. 649 και πίν. 36δ.

84. J. C. Waldbaum, SIMA LIV (1978), σ. 14, 31, 76.

Σχέδ. 15.

πές εξίτηλο, με το οποίο καλύπτεται όλο το αγγείο. Εξαιρείται ζώνη στο μέσο του ύψους του λαιμού κοσμούμενη με οριζόντια τεθλασμένη γραμμή, άλλη μια εδαφόχρη στο μέσο περίπου του σώματος και άλλη στη βάση. Το χείλος εσωτερικά βαμμένο.

Πηλός καστανός με ροδίζουσα απόχρωση.

Ύψ. 0,202, διάμ. βάσης 0,059, διάμ. σώματος 0,138 μ.

Το αγγείο είναι δυνατό να συγκριθεί με τις οινοχόες της ομάδας του Αग्रινίου⁸⁵ και με την τριφυλλόστομη οινοχόη από τον Τάφο III της Πλευρώνος⁸⁶. Το μέγεθός της είναι ανάλογο (το ύψος στις οινοχόες του Αग्रινίου κυμαίνεται από 0,21 έως 0,26 μ.) και η ομοιότητα στο περίγραμμα του σώματος μεγάλη. Τη μεγαλύτερη ίσως ομοιότητα έχει η εξεταζόμενη με την αριθ. 4597 του Αग्रινίου⁸⁷, ενώ το ίδιο σχεδόν σφαιρικό σώμα συναντάμε και στην οινοχόη

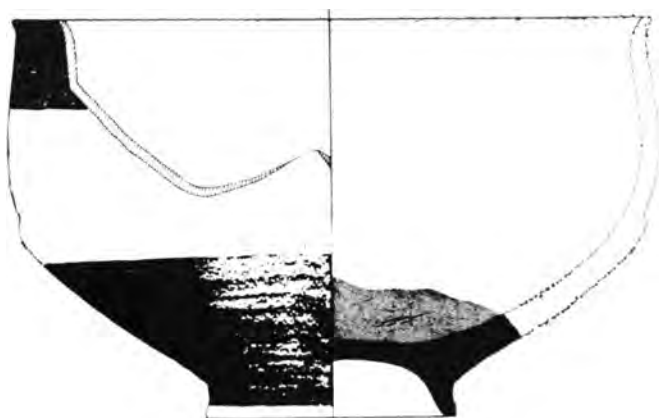
85. ΑΔ 1969, Πίν. 48 α και 48 β.

86. AnnScAtene 1982, εικ. II το αριθ. 1025.

87. ΑΔ 1969, Πίν. 48 β, το α.

αριθ. 1027 του τάφου III της Πλευρώνος⁸⁸. Διαφορά παρατηρείται στη λαβή η οποία στην εξεταζόμενη είναι ταινιωτή με διπλή κοίλη αύλακα, ενώ στις οινοχόες του Αγρινίου και την αριθ. 1025 της Πλευρώνος είναι στρογγυλής τομής. Ο πλαστικός δακτύλιος στην ένωση λαιμού ώμων παρατηρείται στις οινοχόες του Αγρινίου, στις οινοχόες και σε αμφορίσκο του τάφου III της Πλευρώνος καθώς και σε γεωμετρική της Παλαιομάνινας⁸⁹. Ακόμη παρατηρείται στους αμφορείς 1, 3, 6 του τάφου του Καπακλή⁹⁰.

Η διακόσμηση της εξεταζόμενης οινοχόης είναι ανάλογη με την της οινοχοΐσκης αριθ. 32 του Αγρινίου⁹¹ καθώς και με τη διακόσμηση μιας ληκύθου από τον Αετό⁹². Το τελευταίο παράδειγμα όμως είναι εμπλουτισμένο και με άλλα στοιχεία. Στην Αττική παρόμοιο δείγμα διακόσμησης στο λαιμό είναι σπάνιο και πολύ ύστερο⁹³. Στη Σπάρτη⁹⁴ τέλος υπάρχει ΠΓ τριφυλλόστομη οινοχόη με διακόσμηση τεθλασμένης γραμμής στην κοιλία και με τη λεπτομέρεια της βαθμιδωτής διαμόρφωσης στην ένωση του λαιμού ώμων. Το τελευταίο παράδειγμα οι Dawkins και Desborough θεωρούν ότι έχει πιθανότατα σχέση με ύστερο ΠΓ αττικά παραδείγματα⁹⁵.

Σχέδ. 16.

Πήλινος μόνωτος κύαθος (;) (Σ χ έ δ. 16· Π ί ν. 39 δ)

Αριθ. ευρ. 1943. Λείπει το μεγαλύτερο μέρος του σώματος και του χείλους⁹⁶. Βάση χαμηλή κωνική, περίγραμμα σώματος ανοικτό και αβαθές, μόλις διακρίνεται η απαρχή μιας λαβής, χωρίς να αποκλείεται η ύπαρξη και δεύτερης, οπότε το σχήμα του αγγείου μετατρέπεται σε ευρύ κώνθαρο. Γάνωμα καστανέρυθρο κατά το πλείστον εξίτηλο. Βέβαιη είναι η ύπαρξη

88. AnnScAtene 1982, εικ. II.

89. ΑΔ 1969, σ. 81-82 για τις οινοχόες του Αγρινίου και ΑΔ 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 184, Πίν. 212 α για το παράδειγμα της Παλαιομάνινας.

90. Βερδέλης, ΠΓ ρυθμός, σ. 5 κ.ε., όπου και (σ. 56) διατυπώνεται άποψη περί της καταγωγής του.

91. ΑΔ 1969, σ. 83 και Πίν. 49 α, το γ.

92. BSA XXXIII (1931-32), σ. 47, Class G, 73, σχέδ. 23.

93. Desborough, PGP, σ. 277.

94. P. M. Dawkins, Artemis Orthia, σ. 58, σχέδ. 32.

95. Desborough, PGP, σ. 289.

96. Το αγγείο κρίθηκε προτιμότερο να μη συμπληρωθεί αφού λείπει ολόκληρη η λαβή.

του γανώματος στο κάτω μισό του αγγείου και κάτω από το χείλος. Με γάνωμα καλύπτεται το αγγείο και εσωτερικά.

Πηλός ανοικτός καστανός με ροδίζουσα απόχρωση.

Ύψ. 0,086, διάμ. βάσης 0,054 μ.

Συγκρίνεται με το μόνωτο κύαθο του Αγρινίου⁹⁷. Και στα δύο αγγεία υπάρχει ομοιότητα στο περίγραμμα: τα τοιχώματα σχηματίζουν αμβλεία γωνία. Ο εξεταζόμενος είναι λίγο χαμηλότερος. Για αττικό παράδειγμα βλ. Desborough, PGP, πίν. 11,437.

Από τα δύο μόλις εξετασθέντα αγγεία η τριφυλλόστομη οινοχόη μπορεί με μεγαλύτερη ασφάλεια να τοποθετηθεί στην ώριμη ΠΓ περίοδο.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα σχήματα των αγγείων που απαντούν στους ΠΓ τάφους της Γαβαλούς είναι τα ήδη γνωστά του τοπικού ΠΓ ρυθμού της Βορειοδυτικής Ελλάδας: ο κάνθαρος με γωνιώδεις λαβές από το χείλος, ο αμφορίσκος με λαβές από το χείλος, ο αμφορίσκος με κάθετες στους ώμους λαβές, το μόνωτο κύπελλο, η τριφυλλόστομη οινοχόη, ο κύαθος. Μπορεί μόνο να τονιστεί η ιδιομορφία του σχήματος του μόνωτου κυπέλλου, το οποίο χωρίς να είναι εντελώς νέο, ωστόσο παρουσιάζει σημαντική διαφορά τόσο από τα κύπελλα της Ιθάκης⁹⁸, στα οποία λείπει εντελώς η βάση, όσο και από το μόνωτο κύαθο του Αγρινίου, του οποίου το περίγραμμα σχηματίζει έντονη αμβλεία γωνία και η βάση είναι πολύ χαμηλότερη. Τα κύρια χαρακτηριστικά των αγγείων που παρουσιάστηκαν είναι οι έντονες γωνίες του σώματος και των λαβών, η άβαφη κατά κανόνα κάτω επιφάνεια των βάσεων τους, η οποία ποτέ δεν είναι επίπεδη αλλά πάντοτε δημιουργείται εσοχή διάφορων σχημάτων (κυρίως ημισφαιρίου ή κόλουρου κώνου). Τα χαρακτηριστικά αυτά συνδέουν τα αγγεία άμεσα με τα αγγεία της ομάδας του Αγρινίου, το δε τελευταίο (δηλαδή εσοχή των βάσεων) παρατηρείται και στα αγγεία της Ιθάκης⁹⁹.

Τη μυκηναϊκή καταγωγή των σχημάτων καθώς και τις ομοιότητες με τα σχήματα αγγείων άλλων τοπικών ΠΓ ρυθμών ανέλυσε ήδη η Βοκοτοπούλου¹⁰⁰. Ακόμη, σημειώθηκε η άποψη του Schachermeyr για την καταγωγή ειδικά των κανθάρων από τους ΜΕ χειροποίητους του Θέρμου. Η άποψη αυτή θεωρείται πολύ λογική αν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι και άλλες σχέσεις έχουν διαπιστωθεί με την κεραμική του Θέρμου (πρόκειται για τη γραπτή διακόσμηση των χειροποίητων αγγείων). Ακριβώς στην ύπαρξη αυτών των προβαθμίδων (Vorstufen) των κανθάρων στην Αιτωλία (και όχι στην Πελοπόννησο) στηρίζεται, κυρίως (μαζί με άλλα στοιχεία), ο Schachermeyr για να αιτιολογήσει τη δημιουργία της ΒΔ. μβτ. κεραμικής στην Αιτωλία. Οι κάνθαροι, οι οποίοι δεν έχουν στην Αχαΐα προβαθμίδες, πρωτοεισάγονται εκεί μαζί με τους ταφικούς πίθους¹⁰¹.

Τα διακοσμητικά μοτίβα είναι τα χαρακτηριστικά των ΠΓ αγγείων της Δυτικής Ελλάδας: η οριζόντια τεθλασμένη γραμμή, τα δικυτωτά οξυκόρυφα τρίγωνα και η αλυσίδα των δικυτωτών ρόμβων. Είναι φανερό ότι στα αγγεία της Αιτωλοακαρνανίας επικρατούν τα ευθύ-

97. ΑΔ 1969, Πίν. 49 β, το α.

98. Coldstream, GGP, πίν. 47 και 49.

99. ΑΔ 1969, σ. 91-82.

100. Ό.π., σ. 89 κ.ε.

101. Βλ. και υποσημ. 12.

γραμμα μοτίβα, στοιχείο εξάλλου που επισημαίνεται και ο Coldstream για το ρεπερτόριο των μοτίβων των αγγείων της Δυτικής Ελλάδας¹⁰².

Η οριζόντια τεθλασμένη αποδεικνύεται και από την εξέταση των αγγείων της Γαβαλούς ότι κατέχει την πρώτη θέση ανάμεσα στα άλλα μοτίβα. Η εμφάνισή της στον αττικό ΠΓ ρυθμό σημειώθηκε από τη Βοκοτοπούλου. Το ίδιο ισχύει και για το μοτίβο των δικτυωτών τριγώνων, το οποίο ακόμη απαντά στο θεσσαλικό ΠΓ ρυθμό¹⁰³.

Οι ρόμβοι αντίθετα απουσιάζουν από τα αγγεία της ομάδας του Αγρινίου, απαντούν όμως στον ΠΓ κρατήρα της Πυλίνης, σε όστρακα του Αετού, στη Λακωνία, στη Μεσσηνία, ενώ η παρουσία της μεν οριζόντιας τεθλασμένης στη Μεσσηνία και Ιθάκη των δε τριγώνων στη Μεσσηνία και Λακωνία ήδη σημειώθηκε.

Όλοι οι τάφοι στην ανάλυση που προηγήθηκε τοποθετήθηκαν χρονολογικά στην ύστερη ΠΓ περίοδο, ενώ καταβλήθηκε προσπάθεια να διακριθούν μερικοί που ίσως είναι λίγο πρωιμότεροι (δηλαδή τάφοι 3 και 5). Είναι γνωστή η αδυναμία της επιστήμης για τον ακριβέστερο καθορισμό του χρονικού διαστήματος το οποίο καλύπτει ο τοπικός ΠΓ ρυθμός ακριβώς γιατί το υλικό είναι περιορισμένο και λείπουν σχεδόν τα ανασκαφικά δεδομένα¹⁰⁴.

Ωστόσο, με βάση τη χρονολόγηση που προτείνει η Βοκοτοπούλου για τα αγγεία της ομάδας του Αγρινίου (960-900 π.Χ.) και η Vermeule για τα αγγεία του Δερβενίου (900 π.Χ.) αφενός και αφετέρου κυρίως με βάση τη χρονολόγηση που προτείνει η Δεκουλάκου¹⁰⁵ για τις φάσεις του πρωτογεωμετρικού και του γεωμετρικού ρυθμού στη Δυτική Ελλάδα, εξετάζοντας όχι μόνο τα ευρήματα του Δρεπάνου αλλά και τα νέα από την Αχαΐα και την Αιτωλία, μπορούμε να χρονολογήσουμε τους τάφους της Γαβαλούς στο διάστημα από τα μέσα (και μόλις νωρίτερα γι' αυτούς που θεωρήθηκαν ίσως λίγο πρωιμότεροι) έως το τέλος του 10ου αι. π.Χ.

Σημειώνεται ότι η Χατζή¹⁰⁶ τοποθετεί το ύστερο στάδιο των «Σκοτεινών Αιώνων» στη Μεσσηνία στο διάστημα 900-850 π.Χ., ενώ διατυπώθηκε ήδη η πρόσφατη άποψη του Schachermeyr για τη μακρά διάρκεια και επιβίωση του εξελιγμένου σταδίου της ΒΔ. μβτ. κεραμικής (μέχρι τα 7 χρόνια και ίσως αργότερα) και επομένως ουσιαστικά την απουσία ΠΓ εποχής στη συγκεκριμένη περιοχή.

Η ύπαρξη του ΠΓ νεκροταφείου στη Γαβαλού αποδεικνύει ότι η ζωή της σημαντικής αιτωλικής πόλης του Τριχωνίου (με την οποία έχουν ασφαλώς ταυτιστεί τα εκεί βρισκόμενα ερείπια αρχαίας πόλης, βλ. και υποσημ. 7) υπήρξε πιο μακρά από ό,τι μέχρι σήμερα γνωρίζαμε με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα. Αν, ωστόσο, στην εποχή των «Σκοτεινών Αιώνων» δεν αποτελούσε αξιολογότερο κέντρο, όπως υπήρξε στα κατοπινά ιστορικά χρόνια (πράγμα που ίσως αποδειχτεί με τη συνέχιση της ανασκαφής του νεκροταφείου), τουλάχιστον ήταν αξιόλογος οικισμός που βρισκόταν όχι μακριά από το σημαντικότερο αιτωλικό κέντρο-ιερό στο Θέρμο, και ίσως κάτω από την επιρροή του¹⁰⁷.

Πάτρα, Απρίλης 1984

MARIA ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

102. Coldstream, GGP, σ. 222. Εξαιρεση αποτελεί η Ιθάκη, όπου παρατηρούνται και ημικύκλια (Desborough, PGP, πίν. 37). Ημικύκλια συναντάμε και στην Τραγάνα και στις Αμύκλες αλλά και σε αδημοσίευτο θραύσμα ΠΓ αγγείου στο Μουσείο Αγρινίου.

103. ΑΔ 1969, σ. 92 κ.ε.

104. Βλ. και AnnScAtene 1982, σ. 219.

105. ΑΕ 1973, Χρονικά, σ. 28, AnnScAtene 1982, σ. 219 και 221-225.

106. Χατζή, ΠΓ εποχή, σ. 343.

107. Πρβλ. και Gazetteer 1979, σ. 194.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- ΑΔ 1969 Ιουλίας Π. Βοκοτοπούλου, Πρωτογεωμετρικά αγγεία εκ της περιοχής Αγρινίου, ΑΔ 24 (1969): Μελέται, σ. 74-94.
- ΑΕ 1973, Χρονικά Ιφιγένειας Η. Δεκουλάκου, Γεωμετρικοί ταφικοί πίθοι εξ Αχαΐας, ΑΕ 1973, Αρχαιολογικά Χρονικά, σ. 15-29.
- ΑΕ 1973 Άγγ. Χωρέμη, Μυκηναϊκοί και Πρωτογεωμετρικοί τάφοι εις Καρποφόρα Μεσσηνίας, ΑΕ 1973 σ. 25-74.
- ΑΕ 1932 Σπ. Μαρινάτου, Αι ανασκαφαί Goekoop εν Κεφαλληνία, ΑΕ 1932, σ. 1-47.
- Älin, Das Ende Das Ende der mykenischen Fundstätten auf dem griechischen Festland, SIMA, τ. 1, 1962.
- Ανδρόνικος, Βεργίνα Μαν. Ανδρόνικου, Βεργίνα Ι. Το Νεκροταφείον των Τύμβων, 1969.
- AnnScAtene 1982 Ιφιγένειας Δεκουλάκου, Κεραμική 8ου και 7ου αι. π.Χ. από τάφους της Αχαΐας και της Αιτωλίας, Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente, τ. LX N.S., XLIV (1982), σ. 219-235.
- Βερδελής, ΠΓ ρυθμός Νικολάου Μ. Βερδελή, Ο Πρωτογεωμετρικός ρυθμός της Θεσσαλίας, 1958.
- Coldstream, GGP J. N. Coldstream, Greek Geometric Pottery, 1968.
- Desborough, LMDS V. R. d'A. Desborough, The Last Mycenaean and their Successors, 1964.
- Desborough, PGP V. R. d'A. Desborough, Protogeometric Pottery, 1952.
- Desborough, GDA V. R. d'A. Desborough, The Greek Dark Ages, 1972.
- GAMS R. Hope Simpson, A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites, 1965.
- Gazetteer 1979 R. Hope Simpson and O.T.P.K. Dickinson, Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, τ. 1: The Mainland and Islands, SIMA, τ. LII, 1979.
- Schachermeyr, B. 4 Fr. Schachermeyr, Die ägäische Frühzeit, Band 4, 1980.
- Schachermeyr, Die Zeit Fr. Schachermeyr, Die Zeit der Wanderungen im Spiegel ihrer Keramik, Griechenland, die Ägäis und die Levante während der «Dark Ages», Symposium Zwettl 1980, 1983.
- Snodgrass, DAG A. M. Snodgrass, The Dark Ages of Greece, 1971.
- Wardle, Greek Bronze Age K. A. Wardle, The Greek Bronze Age west of the Pindus, 1972 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή στη βιβλιοθήκη της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής).
- Χατζή, ΠΓ εποχή Γεωργίας Εμμ. Χατζή, Η Πρωτογεωμετρική εποχή στη Μεσσηνία, Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών σπουδών, Β' τόμος, 1981-82, σ. 321-347.

Μ. ΣΤ.-Γ'.

ΤΟ ΗΛΙΑΚΟ ΡΟΛΟΪ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ*

(Σχ έ δ. 1-5· Π i v. 41)

Στην Πάτρα, την τελευταία δεκαπενταετία, γίνονται πολλές συστηματικές ανασκαφικές έρευνες με σημαντικά ευρήματα, από τα οποία τα περισσότερα ανήκουν στην εποχή που η πόλη ήταν κάτω από τη ρωμαϊκή επιρροή¹. Όλα αυτά, όσα χρησιμοποιούν στην καθημερινή ζωή, αλλά και τα πλούσια κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς στο μακρινό τους ταξίδι, παρουσιάζουν την πραγματική εικόνα της πόλης, γεμάτης ζωντάνια, πλούτο, οικοδομική δράση, εμπορικό πνεύμα στην παραγωγή αλλά και στη μετακίνηση προϊόντων.

Θα ήταν λοιπόν παράξενο, αν οι κάτοικοι αυτοί δεν υπολόγιζαν τον πολύτιμο χρόνο τους για να μπορούν έτσι να είναι συνεπείς στις υποχρεώσεις τους.

Το ηλιακό ρολόι της Πάτρας², όταν βρέθηκε, κάλυψε αυτό το κενό στη σειρά των ευρημάτων και είναι πολύτιμο ακριβώς για τη μοναδικότητά του, όχι μόνο στην πόλη αλλά σ' όλη την περιοχή της Αχαΐας³.

Η δυσκολία της κατασκευής τόσο πολύπλοκων οργάνων, ο συνδυασμός μαθηματικών, αστρονομικών και τεχνικών γνώσεων, αν και ήταν από παλιά γνωστός⁴, φαίνεται ότι ήταν ο μόνος λόγος του μικρού αριθμού των οργάνων αυτών και ο περιορισμός τους κυρίως στα μεγάλα αστικά και λατρευτικά κέντρα⁵.

Εξετάζοντας τις συνθήκες εύρεσής του, παρατηρούμε ότι ήταν ενσωματωμένο, σαν οικοδομικό υλικό, σε νεότερο τοίχο ενός πλούσιου ρωμαϊκού οικοδομήματος, στο νοτιοανατολικό άκρο της πλατείας των Ψηλαλωνιών⁶.

* Τον επίτιμο Καθηγητή της Αστρονομίας του Πανεπιστημίου της Αθήνας Δ. Κοτσάκη ευχαριστώ για την πολύτιμη βοήθεια στην εργασία αυτή, όπως και τον Καθηγητή της Αστρονομίας του Πανεπιστημίου της Πάτρας Γρ. Αντωνακόπουλο για τις χρήσιμες συμβουλές σε θέματα της ειδικότητάς του.

Επίσης ευχαριστώ τον Έφορο Αρχαιοτήτων Γ. Παπαποστόλου για την παραχώρηση της δημοσίευσης.

1. Στ. Θωμόπουλος, Ιστορία της Πόλεως Πατρών, 1888, σ. 166-260, και Ν. Παπαχατζής, Παιανίου Ελλάδος Περιήγησις (Αχαϊκά-Αρκαδικά), 1967, σ. 92-132.

2. Το ηλιακό ρολόι βρέθηκε στην ανασκαφή του οικοπέδου Π. Ζέρη, στη γωνία Βύρωνος 2 - Πλ. Ψηλαλωνιών 19, στις 2 Μαρτίου 1982. Σήμερα είναι στο Μουσείο της Πάτρας, με αριθμό καταλόγου Λ 2481.

3. Από την ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, που περιλαμβάνει τους νομούς Αχαΐας και Αιτωλοακαρνανίας, την Κεφαλλονιά και την Ιθάκη, είναι δημοσιευμένο ένα μόνον ηλιακό ρολόι από το Θύρειο της Βόνιτσας. Το είχε βρει η Χαρ. Μπάρλα στο νησάκι Κέφαλος του Αμβρακικού (ΠΑΕ 1966, σ. 99-100, Έργον 1966, σ. 91-92, εικ. 108).

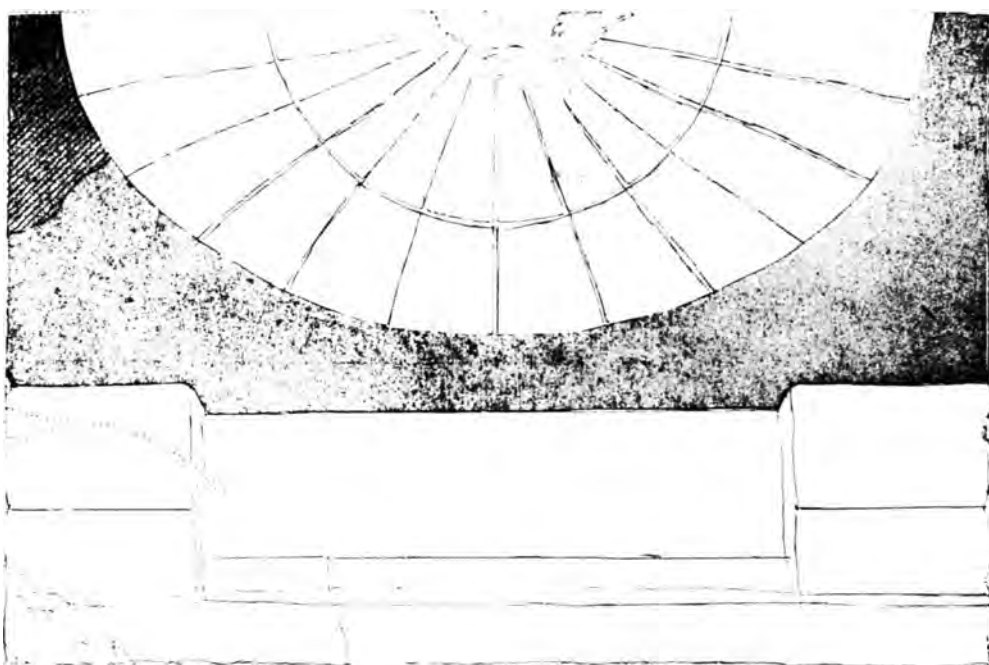
4. Μ. Μπαρδάνη, Προϊστορικός χάρτης του έναστρου Ουρανού σε βράχους της Νάξου, Εφημ. «Ναξιακών Μέλλων», Οκτ. 1969. Του ιδίου, Στοιχεία από τις Αστρονομικές γνώσεις των προϊστορικών Κυκλαδιτών, Δελτίο Βιβλιοθήκης Γ. Γλέζου, τ. Β' (1966-67) Δ.7., 1966, και Κ.Χασάπη, Το μυστικόν της Πυραμίδος του Χέοπος, 1963.

5. Sh. Gibbs, Greek and Roman Sundials, 1976, σ. 73.

6. Είναι αξιοσημείωτο ότι το μόνο ηλιακό ρολόι της σύγχρονης πόλης στήθηκε το 1953 στην Πλατεία των Ψηλαλωνιών, όπου και βρίσκεται μέχρι σήμερα (Κ. Τριανταφύλλου, Ιστορικών Λεξικών των Πατρών, 1980, σ. 431).

Η περιοχή αυτή έχει μια μεγάλη συνεχή ιστορία. Τα παλιότερα κτίσματα που σκάφτηκαν ανήκουν σε ελληνοιστικά κτίρια. Σχεδόν πάνω σ' αυτά οικοδομούν, στους χρόνους της ρωμαϊοκρατίας, σημαντικά κτίσματα, ένα βαλανείο και ιδιωτικά σπίτια με δάπεδα ψηφιδωτά, αίθρια με μαρμάρινες δεξαμενές, στολισμένα με αγάλματα, που διάσπαρτα βρίσκονται σ' όλη την περιοχή⁷.

Σημαντικό, επίσης, στοιχείο για τη σπουδαιότητα της θέσης είναι το γεγονός ότι η περιοχή της πλατείας εξακολουθεί να θεωρείται κέντρο της πόλης και στους μετέπειτα χρόνους, μέχρι σήμερα⁸.

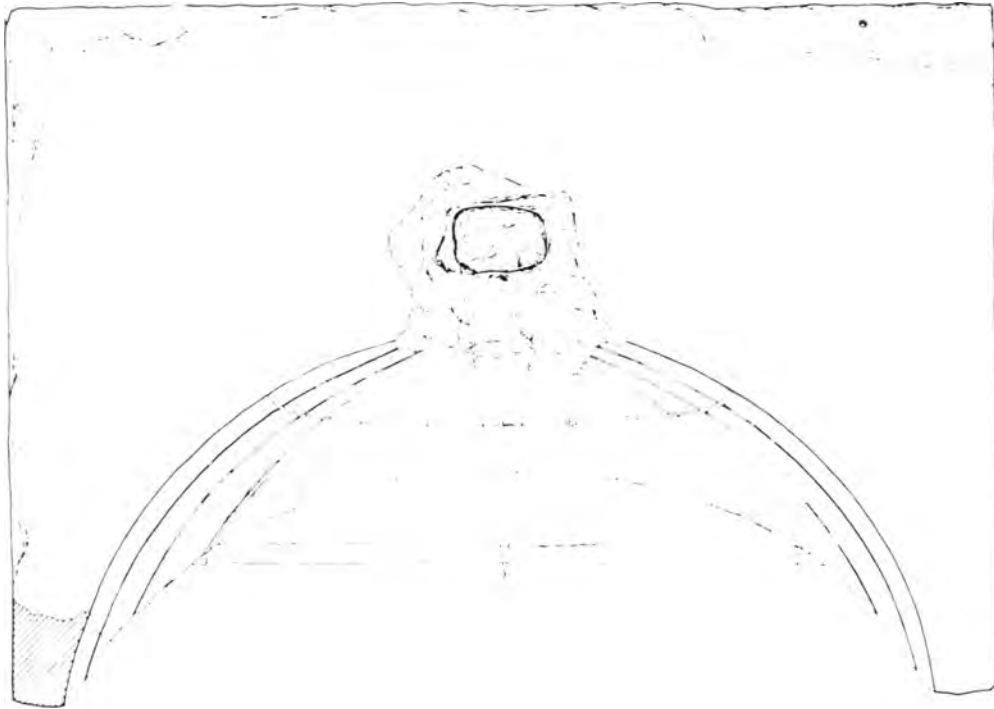
Σχέδ. 1.

Σε μια τόσο νευραλγική θέση λοιπόν υπήρχε το ηλιακό ρολόι, που βρέθηκε σε καλή κατάσταση, εκτός από μικρό τμήμα της μπροστινής όψης του, στο αριστερό άκρο (Σ χ έ δ. 1, 2)⁹. Δεν έχει σωθεί ο γνώμονας. Είναι από μάρμαρο τύπου Πεντέλης, με ελάχιστες νεύρες μαύρες,

7. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 198-205, 26 (1971): Χρονικά, σ. 148-190, 27 (1972): Χρονικά, σ. 281-291, 28 (1973): Χρονικά, σ. 208-227, 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 346-408.

8. Α. Μαρασλής, Πάτρα 1900, 1978, σ. 118-126.

9. Τη σχεδιάστρια της Εφορείας Μαρία Πετροπούλου ευχαριστώ ιδιαίτερα για την εξαιρετικά δύσκολη αποτύπωση του ρολογιού, αλλά και για τη φιλική συνεργασία.

Σχέδ. 2.

δουλεμένο με βελόνι σ' όλες τις πλευρές του εκτός από την πάνω και την μπροστινή που είναι καλά λειασμένες. Η λεπτομέρεια αυτή οδηγεί στο συμπέρασμα ότι όλο το ρολόι ήταν εντοιχισμένο κάπου και φαινόταν μόνο η πάνω επιφάνεια και η όψη του με την ωρόπλακα. Άλλωστε το σχήμα του δεν εξυπηρετούσε την ανάγνωση της ώρας παρά μόνον από τη νότια όψη¹⁰.

Έχει μήκος 0,33, πλάτος 0,19-0,23 και ύψος 0,22 μ.

Στην πάνω επιφάνεια, η μπροστινή ακμή είναι ημικυκλική και αποτελεί το πάνω τμήμα της ωρόπλακας.

Στο μέσο περίπου της ακμής αυτής, υπάρχει μια ακανόνιστη εγκοπή για την τοποθέτηση του γνώμονα. Η βάση του ήταν στερεωμένη σε μια τετράπλευρη οπή, στην πάνω επιφάνεια, διαστ. 0,019×0,032×0,038 μ. Η οπή έχει στο βάθος της καθαρά τετράπλευρο σχήμα, ενώ στο περιχέλιωμα είναι ανοικτή στην μπροστινή ακμή για να δώσει διέξοδο στο γνώμονα. Μια προσπάθεια σχεδιαστικής ανακατασκευής του μας δίνει ένα περίεργο σχήμα γωνίας Γ (Σ χ έ δ.

10. Αντίθετα, άλλα ηλιακά ρολόγια, επίπεδα, ήταν περίοπτα σε αυλές (Ancient Marbles in the British Museum, 1842, Part IX, σ. 193).

5). Εάν η καταστροφή στο σημείο αυτό δεν είναι μεγάλη, τότε η όλη διαμόρφωση της οπής είναι υπερβολική για τόσο μικρό τμήμα μετάλλου.

Η εγκοπή στο κέντρο της μπροστινής ακμής και η συνέχειά της στην πάνω όψη είναι γνωστή σε όλα τα σχετικά ρολόγια¹¹. Από όσα ο γνώμονας λείπει και είναι δημοσιευμένα, μόνο το ρολόι που εξετάζεται εδώ έχει αυτή την ιδιομορφία. Η διαπλάτυνση του περιχειλώματος της οπής και το βάθος της ίσως βρίσκουν μια εξήγηση, αν ο γνώμονας ήταν κινητός και όχι μόλιμα στερεωμένος στο λίθινο κύριο σώμα.

Η κατακόρυφη τομή του (Σ χ έ δ. 2) μας δίνει ένα κανονικό σχήμα μικρής, οριζόντια τοποθετημένης τριγωνικής στενόμακρης πυραμίδας, όπως είναι οι πιο πολλοί γνώμονες που σώθηκαν¹² από χαλκό ή σίδηρο, στερεωμένοι με μολύβι¹³.

Από το μέσο της πίσω ακμής της επιφάνειας μέχρι την οπή υπάρχει μια εγχάρκτη γραμμή που χρησίμευε στην ευθυγράμμιση του γνώμονα. Ίσως κι αυτή ήταν βοηθητική για την επανατοποθέτησή του. Στην οπή δε βρέθηκε ίχνος από μέταλλο¹⁴.

Η όψη έχει στο πάνω τμήμα της την ωρόπλακα και στο κάτω μια σχηματοποιημένη βάση. Η βάση αυτή είναι χωρισμένη σε δύο οριζόντια τμήματα. Το κάτω περιλαμβάνει μια στενή επιφάνεια, σ' όλο το μήκος της όψης του ρολογιού. Πάνω σ' αυτή, που το ύψος της είναι μόνο 0,02 μ., διακρίνονται ελάχιστα γράμματα λατινικής επιγραφής. Ξεχωρίζει με πολλή δυσκολία το E σε τρεις ή τέσσερις διαφορετικές θέσεις, σε δύο το S, το V και το N.

Η επιφάνεια του ρολογιού έχει πολλές κακώσεις από φθορές και οι κάτω κεραίες των γραμμάτων έχουν σβηστεί.

Πάνω στη μικρή αυτή επιφανειακή διαμόρφωση της βάσης στηρίζεται, στο κέντρο, μια παραλληλόγραμμη στενόμακρη επιφάνεια, διαστ. 0,195×0,065 μ., ελαφρά κεκλιμένη. Περιβάλλεται στα δύο της άκρα από μικρές βάσεις, σαν σκαλοπάτια με επικλινές το πάνω τμήμα τους. Στην επιφάνεια του κέντρου, όπως και στις μικρές βάσεις, δε διακρίνεται κανένα διακοσμητικό στοιχείο, όπως έχουν πολλά από τα σχετικά ρολόγια¹⁵. Οι βάσεις στο ρολόι αυτό έχουν την ίδια θέση που στα άλλα κατέχουν πόδια λιονταριών, γρυπών, μικρά λιοντάρια κατά πρόσωπο, δελφίνια ή και απλά σχηματοποιημένα πόδια ζώων¹⁶.

Στη γραμμικά αυτή διαμορφωμένη βάση στηρίζεται η ωρόπλακα, κυρίως στο πλατύτερο μεσαίο τμήμα της. Στα δύο άκρα της καταλήγουν οι μύτες των τριγωνικών απολήξεων της βάσης προς τα πάνω, σαν να τη συγκρατούν μεταξύ τους. Οι δύο αυτές τριγωνικές επιφάνειες είναι κυρτές προς τα κάτω, δίνοντας στις πλαϊνές πλευρές ένα ασυνήθιστο καμπυλόγραμμο σχήμα (Σ χ έ δ. 3).

Γενικά, τα κωνικά ρολόγια, όπως και τα σφαιρικά, έχουν τις πλαϊνές πλευρές τραπέζιοιδεις με οξεία την πάνω μπροστινή γωνία¹⁷. Όσα δε αναφέρονται σαν κυρτά ή με στρογγυλεμένες άκρες¹⁸, έχουν τελείως διαφορετικό σχήμα από το ρολόι αυτό, αφού η

11. Gibbs, ό.π., σ. 220, 233, 244, 261, 285, 300 και εικ. 26, 30, 32, 33, 41-45, 47, 48.

12. Ό.π., σ. 220, 242, 243 και 285.

13. Ό.π., σ. 4.

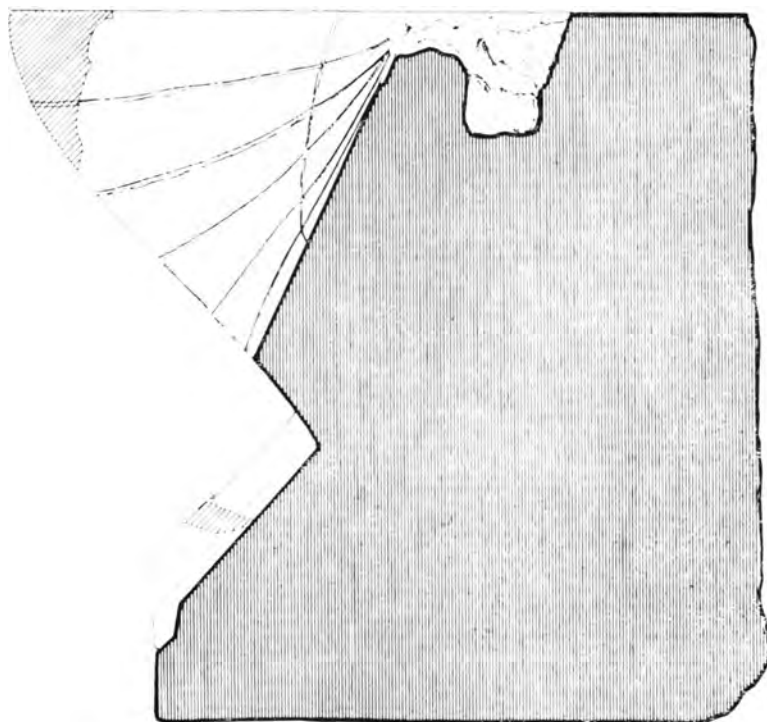
14. Ό.π., εικ. 29 (αριθ. 3018 G), 32 (αριθ. 3023 G) αριθ. 3041 G και 3045 G.

15. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 385. Επίσης P. Gusman, Pompei, 1906, σ. 157.

16. Gibbs, ό.π., σ. 89-90.

17. Ό.π., σ. 31.

18. Ό.π., σ. 253 (αριθ. 3034 G), σ. 254 (3035 G, εικ. 35), σ. 256 (3036 G), σ. 257 (3037 G), σ. 258 (3038 G), σ. 259 (3039 G και εικ. 36), σ. 260 (3040 G και εικ. 36) και σ. 278 (3058 G και εικ. 42).

Σχέδ. 3.

κυρτότητα αυτή δεν περιορίζεται στα πλάγια, αλλά σ' όλη την ωρόπλακα, ακόμη και στο πίσω μέρος της.

Πριν περιγράψουμε και εξηγήσουμε τη λειτουργικότητα της ωρόπλακας, θα αναφέρουμε με ελάχιστα λόγια τον τρόπο κατασκευής και χρήσης των ηλιακών ρολογιών γενικότερα¹⁹.

Αποτελούνται από ένα στύλο-γνώμονα, τοποθετημένο σταθερά σε μια επιφάνεια οριζόντια ή κατακόρυφη, στραμμένη προς Ν. Πάνω στην επιφάνεια αυτή πέφτει η σκιά της μύτες του στύλου, από την ανατολή μέχρι τη δύση του ήλιου. Το διάστημα αυτό χωρίζεται σε δώδεκα ίσα τμήματα που αντιστοιχούν στις ώρες της ημέρας. Στα ελληνικά και ρωμαϊκά ηλιακά ρολόγια γενικά δεν υπάρχει διάστημα μικρότερο από μία ώρα και ίσως πρακτικά υπολόγιζαν τα ημίωρα²⁰.

Σε γενικές γραμμές η ωρόπλακα έχει τη διεύθυνση του ισημερινού, του οριζοντα ή του

19. Γρ. Αντωνακόπουλος - Π. Λασκαρίδης, Πρακτική Αστρονομία, 1973, σ. 66-68 και γενικές γνώσεις: Κ. Μπλέτση, Ηλιακά ωρολόγια, 1969.

20. Η Gibbs αναφέρει δύο ρολόγια με ημίωρα (ό.π. σ. 226). Επίσης, χωρισμό των ωριαίων διαστημάτων

πρώτου κατακόρυφου²¹. Το σχήμα της καθορίζει και τον τύπο των ρολογιών. Έτσι έχουμε²²:

1. Σφαιρικά (ημισφαιρικά, κομμένα σφαιρικά, τέταρτα της σφαίρας, ημισφαιρικά με έκκεντρη μύτη γνώμονα, στεγασμένα και σφαιρικά σχήματος υδρογείου).

2. Κωνικά (η κορυφή του κώνου πάνω από την οριζόντια πάνω επιφάνεια, κάτω από αυτή και πάνω σ' αυτή).

3. Επίπεδα (οριζόντια, πρώτου κατακόρυφου, μεσημβρινά, και με απόκλιση).

4. Κυλινδρικά (κεκλιμένα, κατακόρυφα).

Τα σφαιρικά και τα κωνικά έχουν σχετική όψη και στα περισσότερα, μόνο η τομή της ωρόπλακας τα κατατάσσει σε έναν από τους δύο τύπους.

Στο ρολόι αυτό, το ανάπτυγμα της ωρόπλακας (Σ χ έ δ. 4) μας δίνει ένα κανονικό ελλειπτικό σχήμα, μήκ. 0,40 και πλ. 0,12 μ. Πάνω στο ρολόι, έχοντας την ανάλογη κυρτότητα και κλίση, παρουσιάζεται με ένα ψευτοημισφαιρικό σχήμα, από το κέντρο της πάνω ακμής του οποίου ξεκινούν, ακτινωτά διαταγμένες, έντεκα εγχάρακτες γραμμές²³. Αυτές καταλήγουν στην ελλειπτική μπροστινή ακμή, με ελαφρά άνισες μεταξύ τους αποστάσεις. Επειδή γύρω από την εγκοπή του γνώμονα υπάρχουν πολλές αλλοιώσεις, δεν είναι σίγουρο αν οι γραμμές έφθαναν μέχρι το κέντρο. Πιθανώς σταματούσαν, σε απόσταση 0,018 μ. από το σημείο συνένωσής τους, αν μικρή οριζόντια χάραξη στο σημείο αυτό, στην τέταρτη ώρα, αντιστοιχεί πράγματι σε τμήμα κυκλικής οριζόντιας γραμμής, ή είναι μια ακόμη φθορά του μαρμάρου.

Την ακτινωτή διάταξη διαταράσσει μια οριζόντια ημικυκλική γραμμή, στο μέσο περίπου της ωρόπλακας. Το γνωστό σχήμα του ιστού της αράχνης²⁴, που χρησιμοποιείται στην περιγραφή των ρολογιών αυτών, εδώ δεν είναι ιδιαίτερα έντονο, επειδή υπάρχει μία μόνο οριζόντια γραμμή.

Οι έντεκα ακτινωτές εγχαραζεις ορίζουν τα διαστήματα των ωρών μιας ημέρας, από την ανατολή, στο αριστερό άκρο, μέχρι τη δύση του ήλιου, στο δεξί. Η αρχή της πρώτης και το τέλος της τελευταίας μέρας δε σημειώνονται με γραμμές, αλλά αντικαθίστανται από την καμπύλη πάνω ακμή της ωρόπλακας.

Τα περισσότερα ηλιακά ρολόγια, εκτός από τις ώρες, σημείωναν τα ηλιοστάσια και τα

σε τέσσερα μέρη έχουμε σε επίπεδο ηλιακό ρολόι του 5ου αι. μ.Χ., από το Tell Bisé της Συρίας (Syria 9 (1928), σ. 80).

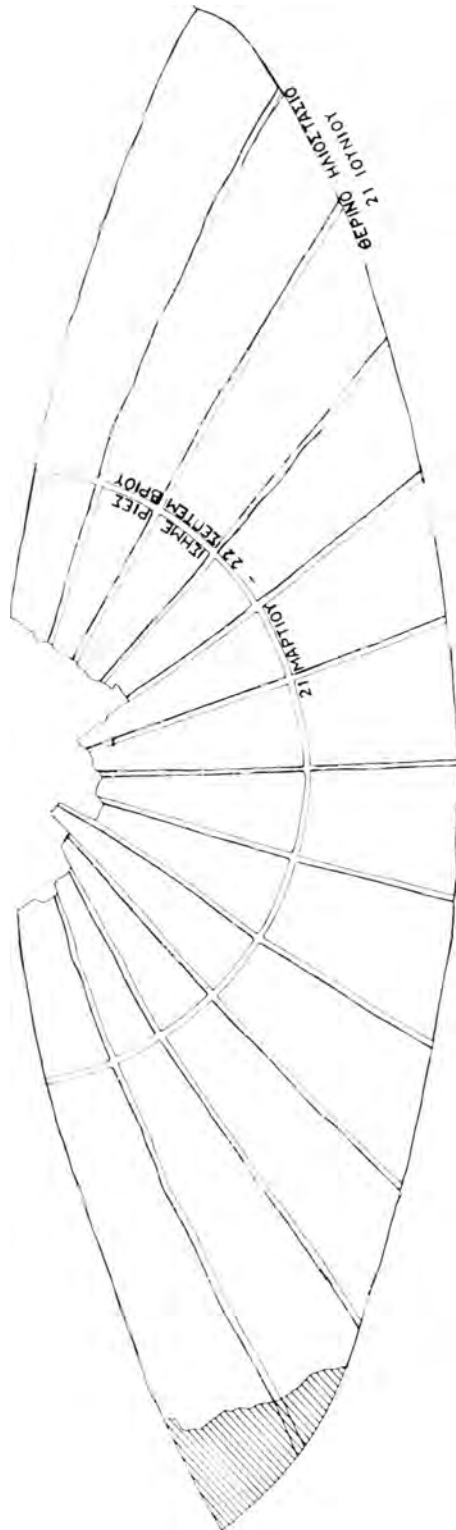
Ο Ε. Bickerman (Chronology of the Ancient World, 1969, σ. 15-16) σημειώνει ότι οι αστρονόμοι των ελληνιστικών χρόνων υιοθετούν τον αιγυπτιακό τρόπο στο χωρισμό της ημερολογιακής ημέρας, αλλά ακολουθούν το βαβυλωνιακό σύστημα μέτρησης στο χωρισμό της αιγυπτιακής ώρας σε έξι ίσα τμήματα. Για την εφεύρεση των ηλιακών ρολογιών θα αναφερθούν μόνον παραπομπές: M.G. Rayet, Les cadrans solaires coniques, Annales de Chimie et de Physique, 5η σειρά, τ. VI, 1875, σ. 1-6, Gibbs, ό.π. σ. 5-8, 59-65, 105-117. Η Gibbs ανατρέπει σ' όλες τις πηγές (Vitruvius, De architectura 9.7 και 9.8, Πτολεμαίος, Opera Astronomica Minora, και Πλίνιος, Φυσική Ιστορία, 2.187).

21. Στ. Πλακίδης, Πρακτική Αστρονομία, 1958, σ. 11-12.

22. Gibbs, ό.π., σ. 12-58.

23. Σε λίγα ρολόγια οι γραμμές αυτές χρωματίζονται (W. Deonna, Exploration Archéologique de Délos, 1938, σ. 188-190, και Gibbs, ό.π., σ. 242).

24. Για τα ηλιακά ρολόγια που αναφέρει ο Βιτρούβιος (ό.π., 9.8) χρήσιμα είναι τα σχόλια και τα σχέδια του Aug. Choisy, Vitruve, 1904 (ειδικότερα: τόμος I, σ. 266 και τόμος II, πίν. 76, εικ. 2).

Σχέδ. 4.

ισημερινά σημεία²⁵. Είναι όμως και άλλα που έδειχναν μόνο ένα από αυτά ή και κανένα²⁶. Το ρολόι αυτό έγινε για να δείχνει τις ισημερίες και το θερινό ηλιοστάσιο. Αυτό το τελευταίο συμπίπτει με την κάτω ελλειψοειδή καμπύλη της ωρόπλακας. Καμπύλη για το χειμερινό ηλιοστάσιο δεν υπάρχει. Ο κατασκευαστής φαίνεται ότι το αγνοούσε ή δεν το θεώρησε απαραίτητο να το σημειώσει²⁷. Ίσως και να ήταν κάποιο στοιχείο άχρηστο, αφού το Δεκέμβρη ελάχιστη είναι η ηλιοφάνεια και η χρησιμότητα βέβαια του ρολογιού.

Η χάραξη όλων των γραμμών έχει γίνει χωρίς τη βοήθεια οργάνων, με ελεύθερο χέρι πάνω στο σχέδιο, και πιστεύω ότι σ' αυτό οφείλεται και η μικρή διαφορά στις αποστάσεις των γραμμών των ωρών πάνω στο θερινό ηλιοστάσιο.

Εξετάζοντας την τομή της ωρόπλακας, χωρίς αμφιβολία, κατατάσσουμε το ρολόι αυτό στα κωνικά με την κορυφή του κώνου πάνω από την οριζόντια επιφάνεια.

Τα άλλα στοιχεία που αποδίδει η Gibbs²⁸ στην κατηγορία αυτή είναι:

- α) Η καμπύλη στην μπροστινή ακμή είναι κυκλική.
- β) Οι καμπύλες των ημερών είναι κυκλικά τόξα παράλληλα στην μπροστινή ακμή.
- γ) Τα σημεία των ωρών χωρίζουν σε ίσα τμήματα τις καμπύλες της ημέρας.
- δ) Η γραμμή του μεσημεριού συμπίπτει με μια παραγωγό της κωνικής επιφάνειας.
- ε) Η απόσταση μεταξύ χειμερινής ηλιοστασιακής καμπύλης και ισημερινών, κατά μήκος της γραμμής του μεσημεριού, είναι μικρότερη από την απόσταση μεταξύ καμπύλης ισημερινών και θερινού ηλιοστασίου.

Από τις προϋποθέσεις αυτές μόνο η τρίτη και η τέταρτη αναγνωρίζονται στην περίπτωση μας. Οι υπόλοιπες διαμορφώνονται έτσι:

- α) Η καμπύλη στην μπροστινή ακμή είναι ελλειψοειδής.
- β) Η καμπύλη των ημερών (ισημερίες) είναι κυκλική.
- γ) Μικρότερη είναι η απόσταση μεταξύ θερινού ηλιοστασίου και ισημερινών από την απόσταση ισημερινών και χειμερινού ηλιοστασίου (εδώ δεν υπάρχει αυτό, αλλά η θέση του είναι εύκολο να βρεθεί).

Η μελέτη των διαφοροποιήσεων αυτών και της σχηματικής αναπαράστασης της λειτουργίας του ρολογιού, οδηγούν στο να βρεθεί κάποιος άλλος τύπος, άγνωστος στην Gibbs, που μπορεί να ονομαστεί «κομμένα κωνικά ηλιακά ρολόγια»²⁹. Εάν ο τύπος αυτός δεν ήταν η

25. Γ. Αντωνακόπουλος - Π. Λασκαρίδης, ό.π., σ. 13.

Ως πιο ενδιαφέρον ας σημειωθεί ότι ο ήλιος διέρχεται από το εαρινό ισημερινό σημείο στις 21 Μαρτίου, από το φθινοπωρινό στις 22 Σεπτεμβρίου, από το θερινό ηλιοστάσιο στις 21 Ιουνίου και από το χειμερινό στις 22 Δεκεμβρίου.

26. Gibbs, ό.π., σ. 313 (αριθ. 3099 G).

27. Το ίδιο υποστηρίζεται και για την έλλειψη της γραμμής της χειμερινής τροπής στο βορειοδυτικό κατακόρυφο ρολόι του Πύργου των Ανέμων (Γρ. Αντωνακόπουλος - Χ. Φραγκάκης, ΑΑΑ ΙΙ (1969), σ. 420). Το πρόβλημα στο μνημείο αυτό λύθηκε με τη λειτουργία υδραυλικού συστήματος (Δημ. Κωτσάκης, Τα ηλιακά Ωρολόγια Ανδρονίκου του Κυρρήστου, Δελτίον Γεωργ. Υπηρ. Στρατού, ΙΙ εξαμηνία 1967, έτος εκδ. 27, τεύχος 92, σ. 112).

28. Gibbs, ό.π., σ. 31.

29. Την ονομασία αυτή μπορούμε να δανειστούμε από τα κομμένα σφαιρικά ρολόγια, στα οποία λείπει το μπροστινό κομμάτι της ωρόπλακας, όσο είναι νότια της καμπύλης του θερινού ηλιοστασίου. Έτσι η μπροστινή ακμή του ρολογιού βρίσκεται σε επίπεδο παράλληλο ή ίδιο με την καμπύλη του θερινού ηλιοστασίου (Gibbs, ό.π., σ. 14).

αρχική πρόθεση του ωρολογοποιού, δεν παύει να αποτελεί ένα αντικείμενο που κάποτε «δούλευε» και ήταν οικείο και αποδεκτό.

Η λεπτομερής μελέτη των αστρονομικών και μαθηματικών δεδομένων, θα βοηθήσει στην κατανόηση της χρήσης του, αφού είναι το μόνο γνωστό δείγμα του τύπου αυτού.

Ο κύριος σκοπός της παράθεσης των υπολογισμών είναι η ανάγκη να βρεθεί το γεωγραφικό πλάτος του τόπου, όπου βρισκόταν το ρολόι και να το αποκαταστήσουμε στο τμήμα που λείπει, το γνώμονα.

Έχοντας σαν πρότυπο τη μέθοδο που χρησιμοποιεί η Gibbs³⁰, παραθέτουμε εδώ τις επεξηγήσεις μιας κατακόρυφης τομής του ρολογιού στη γραμμή της μεσημβρινής ώρας (Σ χ έ δ. 5)³¹.

ΤΗ: η πάνω επιφάνεια, παράλληλη με τον ορίζοντα του τόπου.

ΤΒ: η γραμμή που αντιστοιχεί στο μεσημέρι.

ΒΓ: η γραμμή που αντιστοιχεί στο επίπεδο που περιορίζει μπροστά την κωνική επιφάνεια και είναι παράλληλο με το ισημερινό επίπεδο.

Β: το σημείο που θα έπρεπε να πέφτει η σκιά της μύτης του γνώμονα, το μεσημέρι του θερινού ηλιοστάσιου.

Ι: το αντίστοιχο σημείο για τα μεσημέρια των ισημεριών.

Προεκτείνοντας προς τα πάνω τη ΒΤ έχουμε μια ευθεία ΚΒ, ή όποια είναι η παραγωγός της κωνικής επιφάνειας. Η ΑΒ είναι η προέκταση της ΒΓ, παράλληλης με την ισημερινή γραμμή.

Η ΑΤ είναι η προέκταση της οριζόντιας επιφάνειας ΤΗ. Έτσι σχηματίζεται το τρίγωνο ΤΑΒ.

Στο σημείο Ι φέρουμε τη ΙΙ, παράλληλη της ΑΓ, που σε κάποιο σημείο Ο τέμνει την προέκταση της οριζόντιας επιφάνειας ΑΤ. Το σημείο αυτό αντιστοιχεί με τη μύτη του γνώμονα, του οποίου το μήκος είναι όση η ευθεία ΤΟ.

Η γραμμή ΚΟ΄ που περνά από το σημείο Ο είναι κάθετη στη ΒΓ, τέμνει, στο σημείο Κ, την ΚΒ και αντιστοιχεί στον άξονα της ουράνιας σφαίρας, κάθετος στον οποίο είναι ο ισημερινός.

Το τρίγωνο που σχηματίστηκε, ΚΟ΄Β, είναι το μισό μιας κατακόρυφης τομής του κώνου που δημιουργεί την ωροπλάκα.

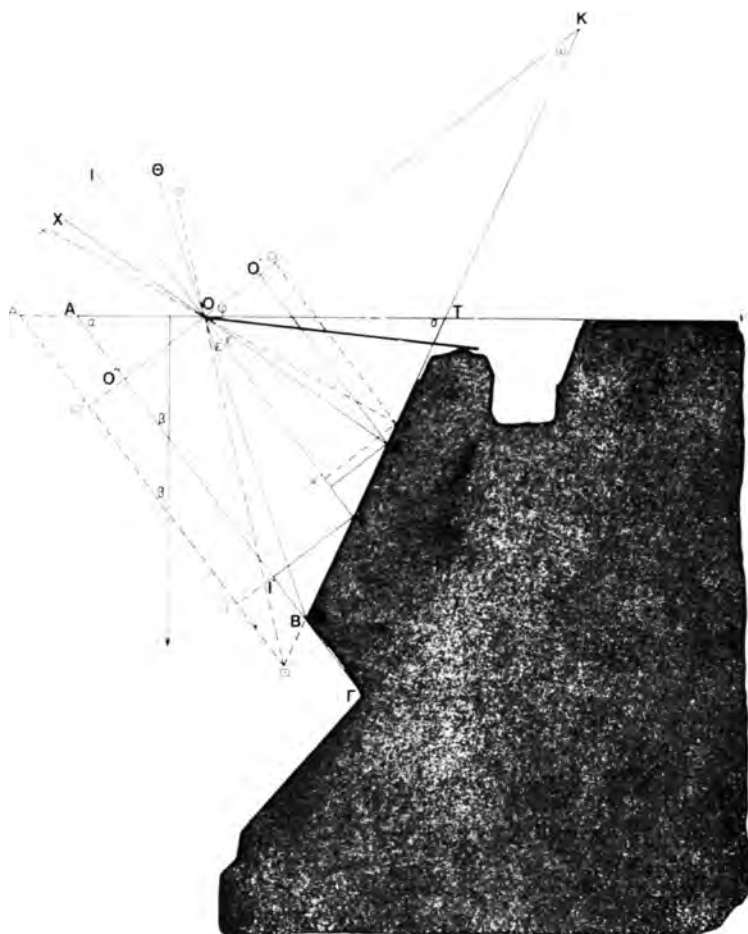
Από το σημείο Θ φέρουμε την ευθεία ΘΟΘ και με σταθερή την ΟΙ και κέντρο το Ο σχηματίζουμε γωνία ΙΟΧ=ΘΟΙ = ε, που θα πρέπει να είναι η εκλειπτική, της οποίας το μέτρο

30. Gibbs, ό.π., σ. 32-35.

Παλιότερες εργασίες για τη θεωρία των ηλιακών ρολογιών: G. Rayet (εξετάζει συστηματικά τα ρολόι που βρέθηκε στην «Ηράκλεια επί Λάτμον» και τρία ακόμη κωνικά ρολόγια). Hermann Diels, Antike Technik, 1920. J. Drecker, Die Theorie der Sonnenuhren, 1925. R. J. Rohr, CAAH X (1966), σ. 47-58. Ionescu-Cârligel, DACIA XIV (1970), σ. 119-137.

31. Μεταφέροντας τα σχέδια και τους υπολογισμούς από την ξενόγλωσση βιβλιογραφία, επειδή δεν υπήρχε κανένα ελληνικό πρότυπο, ονομάσαμε: Κ την κορυφή του κώνου (η Gibbs το έχει V), Χ το σημείο τομής του χειμερινού ηλιοστασίου (W), Ι το αντίστοιχο σημείο των ισημεριών (E), Θ του θερινού ηλιοστασίου (S) και Γ το σημείο C της Gibbs.

Σημειώνεται ότι το μόνο ελληνικό άρθρο που υπάρχει για κωνικό ηλιακό ρολόι είναι στο ΑΔ 12 (1929), σ. 236-237, του Β. Θεοφανίδη, με τίτλο «Ενεπίγραμμα ηλιακών ωρολόγιον εκ Σάμου» και δεν αναφέρεται σε μαθηματικά στοιχεία.

Σχέδ. 5.

γνώριζαν οι αρχαίοι³². Ο Βιτρούβιος θεωρεί $\varepsilon = 24^\circ$, τον 1ο αιώνα έχουμε $\varepsilon = 23^\circ 40'$, ενώ σήμερα η τιμή της είναι υπολογισμένη ακριβώς $\varepsilon = 23^\circ 26' 30''$ (για ευκολία τη θεωρούμε 24°)³³.

Έτσι, καθορίζουμε σχηματικά τα σημεία Θ (που συμπίπτει με το Β) και Χ που λείπει από το ρολόι. Για την καλύτερη κατανόηση του σχήματος που διαμορφώνεται, διευκρινίζεται ότι οι ευθείες ΘΘ, ΠΠ και ΧΧ είναι ακτίνες ήλιου, τα μεσημέρια των ημερών του θερινού ηλιοστάσιου, των ισημεριών και του χειμερινού ηλιοστάσιου αντίστοιχα.

32. Ionescu-Gârliigel, ό.π., σ. 128, και S. Veune, BCH 106 (1982), σ. 32.

33. Γρ. Αντωνακόπουλος - Π. Λασκαρίδης, ό.π., σ. 13.

Ένας απλός και γρήγορος τρόπος για να βρεθεί το γεωγραφικό πλάτος στα ρολόγια αυτά, είναι να μετρηθεί η γωνία β, δηλαδή αυτή που σχηματίζεται από μια κατακόρυφη της πάνω επιφάνειας και την μπροστινή ακμή που περιορίζει την ωρόπλακα.

Η μέτρηση αυτή δεν είναι ακριβής, αλλά δίνει αμέσως μια πρώτη ιδέα της προέλευσης του ρολογιού.

Το σχέδιο που έγινε, παρέχει δύο διαφορετικά σύνολα υπολογισμών. Με συνεχείς γραμμές είναι τα πραγματικά δεδομένα του ρολογιού, τα οποία θα εξετάσουμε πρώτα.

Το μήκος του γνώμονα ΤΟ εξαρτάται από τα μήκη των άλλων δύο πλευρών του τριγώνου ΚΟΤ και από τη γωνία ω που μπορούμε να υπολογίσουμε ακριβώς από μια σειρά πράξεων, τις οποίες παραθέτοντας θα απλουστεύσουμε σε τριψήφιους αριθμούς:

$$OI = (12 \cdot I_1) / \pi$$

Το I_1 είναι το μήκος ενός ωριαίου διαστήματος κοντά στο μεσημέρι των ισημεριών και $I_1 = 0,023 \mu$.

Έτσι έχουμε $OI = 0,088 \mu$ και παρατηρούμε ότι με το μήκος αυτό η OI είναι παράλληλη της κάτω ακμής της ωρόπλακας και τέμνει την προέκταση της οριζόντιας επιφάνειας στο σημείο O .

Στο τρίγωνο IOX , η γωνία $IOX = \epsilon$, η γωνία $OIX = 90^\circ - \omega$, η γωνία $IXO = 90^\circ + \omega - \epsilon$ και

$$\frac{\eta\mu IOX}{XI} = \frac{\eta\mu IXO}{OI} \quad \eta \quad \frac{\eta\mu \epsilon}{XI} = \frac{\eta\mu (90^\circ + \omega - \epsilon)}{OI}$$

Το ίδιο στο τρίγωνο ΘOI

$$\frac{\eta\mu \Theta OI}{\Theta I} = \frac{\eta\mu O \Theta I}{OI} \quad \eta \quad \frac{\eta\mu \epsilon}{\Theta I} = \frac{\eta\mu (90^\circ - \omega - \epsilon)}{OI}$$

Συνδυάζοντας τις παραπάνω σχέσεις έχουμε τη γωνία ω :

$$\epsilon\phi\omega = \frac{I\Theta - XI}{I\Theta + XI} \cdot \sigma\epsilon\phi \epsilon$$

Η ϵ στο σχέδιο αυτό είναι 18° , το: $I\Theta = 0,040 \mu$ και το $XI = 0,028 \mu$.

$$\epsilon\phi\omega = \frac{0,040 - 0,028}{0,040 + 0,028} \cdot \sigma\epsilon\phi 18^\circ \quad \text{και} \quad \omega = 28^\circ$$

Η γωνία ω υπολογίζεται επίσης από τη γωνία $T\beta\Gamma - 90^\circ$.

Η γωνία $T\beta\Gamma = 118^\circ$ και $\omega = 28^\circ$.

Στο τρίγωνο KOI , $KO = OI \cdot \sigma\epsilon\phi \omega = 0,166 \mu$, $KI = OI / \eta\mu\omega = 0,188 \mu$.

$$KT = KI - TI = 0,112 \mu.$$

Στο τρίγωνο KOT :

$TO^2 = g^2 = KT^2 + KO^2 - 2(KT \cdot KO) \cos \omega$ $TO^2 = 0,112^2 + 0,167^2 - 2(0,112 \cdot 0,167) \cos 28^\circ$
και $g = 0,085 \mu$.

Αυτό είναι το μήκος του γνώμονα, όσο βέβαια εξέρχει από το σημείο T .

Στη συνέχεια υπολογίζουμε και το γεωγραφικό πλάτος αφού στο τρίγωνο ΚΟΤ:

$$\eta\mu \text{ΚΟΤ}/\text{ΚΤ} = \eta\mu \text{ΟΚΤ}/\text{ΤΟ} \text{ ή}$$

$$\eta\mu\varphi/\text{ΚΤ} = \eta\mu \omega/g$$

$$\text{και } \varphi = \eta\mu^{-1} (\text{ΚΤ} \cdot \eta\mu \omega)/g \quad \varphi = \eta\mu^{-1} (0,112 \cdot \eta\mu 28)/0,085$$

$$\varphi = 38^\circ 21'$$

Το γεωγραφικό πλάτος μπορεί επίσης να υπολογιστεί από το τόξο ενός ωριαίου διαστήματος του χειμερινού ηλιοστάσιου, αλλά, επειδή αυτό σχηματικά τοποθετήθηκε στο σχέδιο, δε θα μεταφέρουμε εδώ τους υπολογισμούς που έγιναν από περιέργεια και για να βεβαιωθούμε για την ακρίβεια των προηγούμενων τιμών.

Σαν κατακλείδα, η Gibbs³⁴ προτείνει μια ακόμη απλή μέθοδο μετρήσεων: η γωνία σ είναι ίση με το άθροισμα του γεωγραφικού πλάτους και της γωνίας ω :

$$\sigma = \varphi + \omega$$

Εάν $\sigma = 66^\circ$ και $\omega = 28^\circ$ τότε $\varphi = 38^\circ$.

Επίσης, η γωνία σ καθορίζει, σε σχέση με τη γωνία ω και τον τύπο του ρολογιού, με βάση την πάνω καμπύλη γραμμή της ωρόπλακας: εδώ έχουμε $\sigma > 2\omega$ και τη γραμμή αυτή τμήμα μιας έλλειψης.

Μελετώντας αυτό το σχήμα πάλι της τομής, παρατηρούμε ένα κατασκευαστικό πρόβλημα. Στους υπολογισμούς, σαν γωνία εκλειπτικής ε πήραμε τις 18° που μας δίνει το ίδιο ρολόι, ενώ η πραγματική τιμή του ε είναι 24° .

Εάν θελήσουμε να αποκαταστήσουμε την κανονική λειτουργία του οργάνου αυτού και να επαναλάβουμε τους υπολογισμούς με το $\varepsilon = 24^\circ$ έχουμε:

$$\text{ΟΙ} = (12 \cdot l_1) / \pi$$

Το μήκος που αντιπροσωπεύει το l_1 δεν αλλάζει.

Έτσι: $\text{ΟΙ} = 0,088 \mu$.

Παρατηρούμε ότι το μήκος της ευθείας ΟΤ, αποφασιστικής για τον καθορισμό του μήκους του γνώμονα, όπως επίσης και η θέση της, παράλληλη στη ΒΓ, δεν αλλάζουν. Έτσι δεν αλλάζει και το μήκος του γνώμονα, ούτε η γωνία στη μύτη του κώνου που δημιουργεί την κωνική ωρόπλακα.

Στο τρίγωνο ΙΟΧ, η γωνία ΙΟΧ = ε , η γωνία ΟΙΧ = $90^\circ - \omega$, η γωνία ΙΧΟ = $90^\circ + \omega - \varepsilon$ και

$$\frac{\eta\mu \text{ΙΟΧ}}{\text{ΧΙ}} = \frac{\eta\mu \text{ΙΧΟ}}{\text{ΟΙ}} \text{ ή } \frac{\eta\mu \varepsilon}{\text{ΧΙ}} = \frac{\eta\mu(90^\circ + \omega - \varepsilon)}{\text{ΟΙ}}$$

Το ίδιο στο τρίγωνο ΘΟΙ

$$\frac{\eta\mu \text{ΘΟΙ}}{\text{ΘΙ}} = \frac{\eta\mu \text{ΟΘΙ}}{\text{ΟΙ}} \text{ ή } \frac{\eta\mu \varepsilon}{\text{ΘΙ}} = \frac{\eta\mu(90^\circ - \omega - \varepsilon)}{\text{ΟΙ}}$$

Στο συνδυασμό των παραπάνω σχέσεων:

34. Gibbs, ό.π., σ. 35.

$$\epsilon\varphi \omega = \frac{I\Theta - XI}{I\Theta + IX} \cdot \sigma\epsilon\varphi \epsilon \quad \text{έχουμε } I\Theta=0,058, XI = 0,036 \text{ και}$$

$$\epsilon\varphi\omega = \frac{0,058 - 0,036}{0,058 + 0,036} \cdot \sigma\epsilon\varphi 24 \text{ Έτσι } \omega=28^\circ.$$

Στο τρίγωνο ΚΟΙ, ΚΟ=ΟΙ · σεφ ω = 0,166 μ. ΚΙ = ΟΙ/ημ ω = 0,188 μ.

$$ΚΤ = ΚΙ - ΤΙ = 0,112 \mu.$$

Στο τρίγωνο ΚΟΤ:

$$ΤΟ^2 = g^2 = ΚΤ^2 + ΚΟ^2 - 2(ΚΤ \cdot ΚΟ) \sigma\upsilon\upsilon \omega \quad ΤΟ^2 = 0,112^2 - 2(0,112 \cdot 0,166) \cdot \sigma\upsilon\upsilon 28$$

$$g = 0,085 \mu.$$

Για το γεωγραφικό πλάτος έχουμε πάλι τους ίδιους τύπους που με τις νέες τιμές παραμένει φ = 38° 21'.

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματα των μαθηματικών υπολογισμών, βρισκόμαστε μπροστά σε ένα όργανο λανθασμένο.

Μετρά τις ώρες, κι αυτές όχι όλες καλά, όπως όλα τα ρολόγια του είδους του. Η σκιά της μύτης του γνώμονα δείχνει, με ακρίβεια, μόνο το μεσημέρι. Τις πρωινές και τις απογευματινές ώρες, η σκιά πλαταίνει και το άκρο της γίνεται ασαφές πάνω στην ωρόπλακα.

Από τις τροπές, σημειώνει σωστά τις ισημερίες. Μόνο κάποιος, στον οποίο θα ήταν οικεία τα ρολόγια αυτά με όλα τους τα στοιχεία, θα μπορούσε να υπολογίσει το χειμερινό ηλιοστάσιο, σαν μια καμπύλη γραμμή, 0,036 μ. πιο ψηλά από την καμπύλη των ισημεριών.

Δε δείχνει το θερινό ηλιοστάσιο. Εάν υπολογίσουμε ότι από το μεσημέρι των ισημεριών μέχρι το μεσημέρι του θερινού ηλιοστασίου αντιστοιχούν 0,058 μ., τότε για τον καθένα από τους τρεις μήνες που αναλογούν στην απόσταση αυτή (22.6-22.9 και 21.3-21.6) υπάρχουν 0,018 μ. που θα διανύσει η σκιά της μύτης του γνώμονα. Δηλαδή, επειδή από τη γραμμή αυτή λείπουν 0,018 μ., από τις 22 Μαΐου μέχρι τις 22 Ιουλίου η σκιά πέφτει έξω από την ωρόπλακα, κυρίως τις ώρες του μεσημεριού.

Προσπαθώντας να εντοπίσουμε πού οφείλεται το πρόβλημα αυτό στην κατασκευή, αναζητήσαμε άλλα ρολόγια με σχετικά λάθη³⁵.

Δυστυχώς, ελάχιστα έχουν δημοσιευθεί με λεπτομέρειες, και από όσο μπόρεσα να συσχετίσω από φωτογραφίες ή σκίτσα, δε βρήκα πουθενά κάτι σχετικό.

Με βάση τον κατάλογο της Gibbs, έχουμε ένα εντελώς μοναδικό ρολόι.

Το τμήμα των πλαϊνών επιφανειών του, η κομμένη ωρόπλακα, η γωνιώδης οπή του γνώμονα και η διαμόρφωση της βάσης του είναι διαφορετικά από τα άλλα κωνικά ρολόγια.

Στις περιοχές, κοντά στην Πάτρα, έχουμε κωνικά ρολόγια στην Κόρινθο³⁶, με τη βάση πλαισιωμένη από πόδια ζώων, στην Ισθμία³⁷ από πόδια με κυμάτιο, στην Ολυμπία³⁸ με διακόσμηση ημικυλινδρική, στα Μέγαρα³⁹, πάλι με πόδια ζώου.

35. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι εξετάστηκε η περίπτωση να είναι το ρολόι αυτό σε δεύτερη χρήση. Η ιδέα να έχει μεταφερθεί από άλλη περιοχή με ολόκληρη την ωρόπλακα και μετά να την έκοψαν εδώ, για να την προσαρμόσουν στο γεωγραφικό πλάτος της Πάτρας, φαίνεται πολύ πιθανή. Τίποτε όμως στην επιφάνεια του ρολογιού δε στηρίζει την άποψη αυτή.

36. Gibbs, ό.π., σ. 236-237.

37. Ό.π., σ. 238, και ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 106.

38. Gibbs, ό.π., σ. 240.

39. Ό.π., σ. 239.

Λίγο μακρύτερα, στον Πειραιά⁴⁰, υπάρχει ένα ρολόι με τα πόδια της βάσης σχηματοποιημένα, όχι όμως όπως του ρολογιού αυτού.

Όλη αυτή η ανομοιομορφία, δεν επιτρέπει την υπόθεση της ύπαρξης κάποιου εργαστηρίου κοντά στην Πάτρα.

Η Gibbs⁴¹, με επιφύλαξη, τοποθετεί ένα τέτοιο εργαστήριο στην Αγορά της Αθήνας, με βάση την ομοιομορφία του υλικού των ρολογιών που βρέθηκαν εκεί. Κατά τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά τα ρολόγια αυτά δεν έχουν ιδιαίτερη ομοιότητα.

Άλλο εργαστήριο υποθέτει ότι θα υπήρχε στην Ανατολική Μεσόγειο, από το οποίο προέρχονται τα κωνικά ρολόγια, με στρογγυλεμένες πλευρές, των νησιών του Αιγαίου (Κως και Ρόδος)⁴².

Ένα τρίτο εργαστήριο, στη Δήλο, παράγει σε ποσότητα ηλιακά ρολόγια. Βρέθηκαν είκοσι πέντε, από τα οποία, δέκα είναι κωνικά. Τα περισσότερα είναι φτιαγμένα για το γεωγραφικό πλάτος του νησιού. Το εργαστήριο αυτό χρησιμοποιεί καλά υλικά, τα διακοσμεί με παραστάσεις, βάζει επιγραφές και είναι τόσο ακριβή που δουλεύουν το ίδιο καλά ως ρολόγια όσο και ως ημερολόγια.

Χρονολογούνται μέχρι το 88 π.Χ. που η Δήλος καταστράφηκε από τον Μιθριδάτη VI και τους πειρατές του⁴³.

Αν και το γεωγραφικό πλάτος των περιοχών που δημιουργούν αυτά τα εργαστήρια είναι περίπου όπως της Πάτρας, θα ήταν άδικο να αποδώσουμε ένα τόσο μεγάλο λάθος, όπως είναι η άγνοια της εκλειπτικής, σε κάποιο εργαστήριο με παράδοση σε όργανα ακρίβειας και καλαισθησίας.

Πιθανότατα, ο κατασκευαστής του ρολογιού της Πάτρας δεν είχε επαφή με τους ωρολοποιούς της Αγοράς της Αθήνας, της Δήλου και του εργαστηρίου της Ανατολικής Μεσογείου.

Τα κωνικά ρολόγια, που διάσπαρτα υπάρχουν στην υπόλοιπη Ελλάδα, στον Ωρωπό, στη Σπάρτη, στη Σαμοθράκη, στα νησιά του Αιγαίου, Χίο, Μήλο, Σάμο, όπως και το μοναδικό δείγμα στο Ιόνιο, στο νησάκι Κέφαλος του Αμβρακικού, δεν παρουσιάζουν κοινά γνωρίσματα.

Μακρύτερα από τον ελληνικό χώρο, η Ιταλία έχει πάντα καλές σχέσεις με την Πάτρα⁴⁴. Τα κωνικά ρολόγια που βρέθηκαν εκεί είναι διάσπαρτα σε πολλές περιοχές, ενώ η Πομπηία παρουσιάζει έναν εντυπωσιακά μεγάλο αριθμό από τριάντα πέντε ρολόγια από τα οποία τα εννέα είναι κωνικά⁴⁵.

Χωρίς αμφιβολία υπάρχει εργαστήριο, διαφορετικό όμως από της Δήλου και της Αθήνας. Τα προϊόντα του είναι ομοιόμορφα, από φτηνά υλικά (πέτρα κυρίως) και δεν παρουσιάζουν καμιά ακρίβεια στη λειτουργία τους. Εκτός από τα κωνικά, οι πομπηιανοί ωρολογοποιοί δείχνουν ευαισθησία στα κομμένα σφαιρικά ρολόγια.

Η περίπτωση, όμως, να προέρχεται το πατρινό ρολόι από την Ιταλία είναι μάλλον απίθανη, αφού δεν ήταν κάποιο αξιόλογο ή εύκολο στη μεταφορά του αντικείμενο για να γίνει εξαγωγίμο

40. Ό.π., σ. 242.

41. Ό.π., σ. 77.

42. Ό.π., αριθ. κατ. 3034 G - 3040 G.

43. F. Chamoux, *La Civilisation Hellénistique*, 1981, σ. 186, 189, και E. Will, *Histoire Politique du Monde, Hellénistique*, 1982, σ. 478.

44. ΑΔ 32 (1977): Μελέται, σ. 282-284, και G. Forni, Στήλη, 1980, σ. 223.

45. Gibbs, ό.π., σ. 91.

είδος και είχε περάσει πλέον η εποχή που τα όργανα αυτού του είδους εντυπωσίαζαν τον κόσμο τόσο, που να τα μεταφέρει από μακριά⁴⁶.

Η διαφορά του γεωγραφικού πλάτους του πατρινού ρολογιού με τις ιταλικές πόλεις, που βρίσκονται γύρω στις 40°, είναι ένας ελάχιστος πειστικός συνήγορος σ' αυτό, αφού το πομπηιακό εργαστήριο δε δείχνει προσήλωση στην ακρίβεια.

Το πιθανότερο, κατά τη γνώμη μου, είναι ότι το ηλιακό αυτό ρολόι κατασκευάστηκε στην Πάτρα και για την Πάτρα.

Είναι πράγματι εντυπωσιακή η προσέγγιση των ακριβών μετρήσεων του ρολογιού, 38° 21', στο γνωστό γεωγραφικό πλάτος της Πάτρας που είναι 38°25'.

Ο κατασκευαστής του ήταν πιθανώς κάποιος Ρωμαίος που είχε έλθει από την Ιταλία⁴⁷, με πρόσφατες τις εικόνες των ιταλικών ρολογιών και κυρίως των πομπηιανών, τις οποίες και προσπάθησε με προσέγγιση να επαναλάβει. Ίσως, όμως, να ήταν και κάποιος Έλληνας⁴⁸ που ταξίδεψε στην Ιταλία και στην υπόλοιπη Ελλάδα, έμαθε βιαστικά τον τρόπο κατασκευής των ηλιακών ρολογιών και τον επανέλαβε μεταφέροντας σ' αυτό όσα στοιχεία διάσπαρτα είχε συγκεράσει στη μνήμη του: την κομμένη ωρόπλακα και την αμέλεια στους υπολογισμούς των πομπηιανών ωρολογιοποιών, το επιγραφικό στοιχείο, τόσο συνηθισμένο στη Δήλο και στην Αθήνα και τις στρογγυλεμένες πλαϊνές επιφάνειες των ρολογιών της Κω και της Ρόδου.

Πρωτοτύπησε στην ακρίβεια με την οποία υπολόγισε το γεωγραφικό πλάτος της πόλης του, και, αν παρατηρήσουμε τις ασταθείς γραμμές του ρολογιού, δεν είναι πιθανόν να το λάξευσε μόνος του, χωρίς τη μεσολάβηση τεχνίτη, που σίγουρα μόνο σε ένα ωρολογιοποιείο θα μπορούσε να έχει.

Αν πράγματι ο γνώμονας ήταν κινητός, τότε κι αυτό είναι πρωτοτυπία. Πρωτοτυπία όμως που προήλθε σίγουρα από ανάγκη. Ο μικρός αριθμός των γνωμόνων που σώθηκαν μέχρι σήμερα δείχνει πόσο ευαίσθητα ήταν αυτά τα τμήματα των ρολογιών σε λεηλασίες και σε καταστροφές από σεισμούς και φωτιές, κάτι που η Πάτρα είχε πολλές φορές γνωρίσει. Ο κινητός γνώμονας μπορούσε να φυλαχτεί εύκολα και να ξανατοποθετηθεί, όταν οι κάτοικοι γύριζαν στα σπίτια τους μετά από εχθρική επιδρομή ή επισκεύαζαν τα κτίρια μετά από φωτιά.

Η λατινική επιγραφή στη βάση του ρολογιού, ελάχιστα στοιχεία μας παρέχει⁴⁹. Πάντως σε γενικές γραμμές χρονολογείται στον 1ο αι. π.Χ., ίσως και στις αρχές του 1ου αι. μ.Χ. Το γεγονός ότι είναι λατινική επιβεβαιώνει για άλλη μια φορά την πίεση της πολιτικής της Ρώμης στις ελληνικές πόλεις. Τα δεδομένα της ανασκαφής δεν μπορούν να προσφέρουν καμιά βοήθεια στη χρονολόγηση γιατί τα στρώματα ήταν διαταραγμένα από πρόσφατες επεμβάσεις.

Από τους έξι αιώνες (3ος π.Χ. - 3ος μ.Χ.)⁵⁰ που είναι σε χρήση τα κωνικά ηλιακά ρολό-

46. Ο Πλίνιος υπογραμμίζει ότι οι Ρωμαίοι, το 263 π.Χ., έφεραν από την Κατάνη ένα ηλιακό ρολόι. Μετά όμως από έναν αιώνα κατάλαβαν ότι αυτό δεν έδινε τη σωστή ώρα, γιατί δεν είχε κατασκευαστεί για το γεωγραφικό πλάτος της Ρώμης (Gaius Plinius Caecilius Secundus, *Naturalis Historia* VIII, 214).

47. Το 29 π.Χ. στους Δελφούς, έκανε επίδειξη της τέχνης του κάποιος Ρωμαίος αστρολόγος, με τόση επιτυχία που η πόλη τον τίμησε με ιδιαίτερα προνόμια (W. Dittenberger, *Sylloge inscriptionum Graecarum* (1960), II, σ. 458).

48. Ο Θωμόπουλος (ό.π., σ. 161-162) αναφέρει τρεις Πατρινούς που είχαν σημαντική θέση στην Αίγυπτο κατά τη διάρκεια της βασιλείας των Πτολεμαίων και, μεταξύ αυτών, τον Μνασέα που στα τέλη του 2ου αι. π.Χ. ήταν μαθητής του γεωγράφου και μαθηματικού Ερατοσθένους του Κυρηναίου.

49. René Cagnat, *Cours d'Épigraphie Latine*, 1964, σ. 14, 19, 21, 22.

50. Gibbs, ό.π., σ. 73, και P. Pattenden, *Sundials in Cetus Faventinus*, *The Classical Quarterly* 29 (1979),

για, μπορούμε να περιοριστούμε στους δύο μεσαίους που μας δίνει η επιγραφή. Και αν ακόμη προσπαθήσουμε να περιορίσουμε κι άλλο τη χρονολόγηση αυτή θα μπορούσαμε με πολλές πιθανότητες να την εντάξουμε στον 1ο αι. π.Χ. Τότε οι πειρατές απειλούσαν τα παράλια και κατέστρεφαν τη Δήλο, η Πομπηία έμπαινε ανέμελη στον τελευταίο αιώνα της ζωής της και η πολιτική της Ρώμης επέτρεπε τα ταξίδια και επέβαλλε τη δύναμή της επηρεάζοντας ακόμη και τις επιγραφές σε μνημεία λαμπρά αλλά και απλά οικεία αντικείμενα, όπως το ηλιακό ρολόι της Πάτρας.

Απόλλιος 1984

ΜΑΡΙΑ ΚΩΤΣΑΚΗ

σ. 203-212 όπου σχολιάζεται ο Cetius Faventinus που αναφέρει στην εποχή του (πιθανώς αρχές 3ου αι. μ.Χ.) δύο είδη ηλιακών ρολογιών, το ημικυκλικό και το πελεκοειδές (ίσως αντιστοιχούν με το σφαιρικό και το επίπεδο).

ΛΕΙΨΑΝΑ ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΡΟΥΦ

(Σχέδ. 1-67· Πίνακ. 42-48)

Τον Απρίλη του 1981, η Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Αττικής ειδοποιήθηκε να παραλάβει ένα δωρικό κιονόκρανο κλασικών χρόνων, που προερχόταν από τις εκσκαφικές εργασίες σε εργοτάξιο του υποσταθμού της ΔΕΗ στο Ρουφ. Παρά το γεγονός ότι οι σκαπτικές εργασίες στον τόπο προέλευσης του κιονόκρανου είχαν ήδη τελειώσει και η θεμελίωση του υπό ανέγερση κτιρίου της ΔΕΗ είχε ήδη κατασκευαστεί με πέδιλα και συνδετήριες πεδιλοδοκούς, από τα στοιχεία που προέκυπταν από τις παρειές του σκάμματος και τα χώματα που είχαν εξορυχτεί κρίθηκε απαραίτητη η πραγματοποίηση ανασκαφικής έρευνας¹.

Η ανασκαφή, που έγινε ανάμεσα στα πέδιλα², απέδωσε λείψανα ΠΕ οικισμού, ενώ στα στρώματα της επίχωσής του εντοπίστηκαν ίχνη πιθανής κατοίκησης της θέσης στα υστεροκλασικά χρόνια και βέβαιης στην υστερορωμαϊκή περίοδο.

Ο χώρος των αρχαίων καταλαμβάνει το δυτικό τμήμα της ιδιοκτησίας της ΔΕΗ στη συμβολή των οδών Ορφέως και Αγίας Άννας, στην περιοχή του Ρουφ (Σχέδ. 1). Λαμβάνοντας υπόψη τη σημερινή διαμόρφωση της κοίτης του ποταμού Κηφισού, απέχει 300 μ. περίπου από την ανατολική του όχθη και σε σχέση με τις γνωστές ΠΕ θέσεις της Αττικής, τοπογραφικά, βρίσκεται κοντύτερα στην ΠΕ κατοικία της Ακαδημίας Πλάτωνος και τους ΠΕ οικισμούς της Παλαιάς Κοκκινιάς και του Κερατσινίου³.

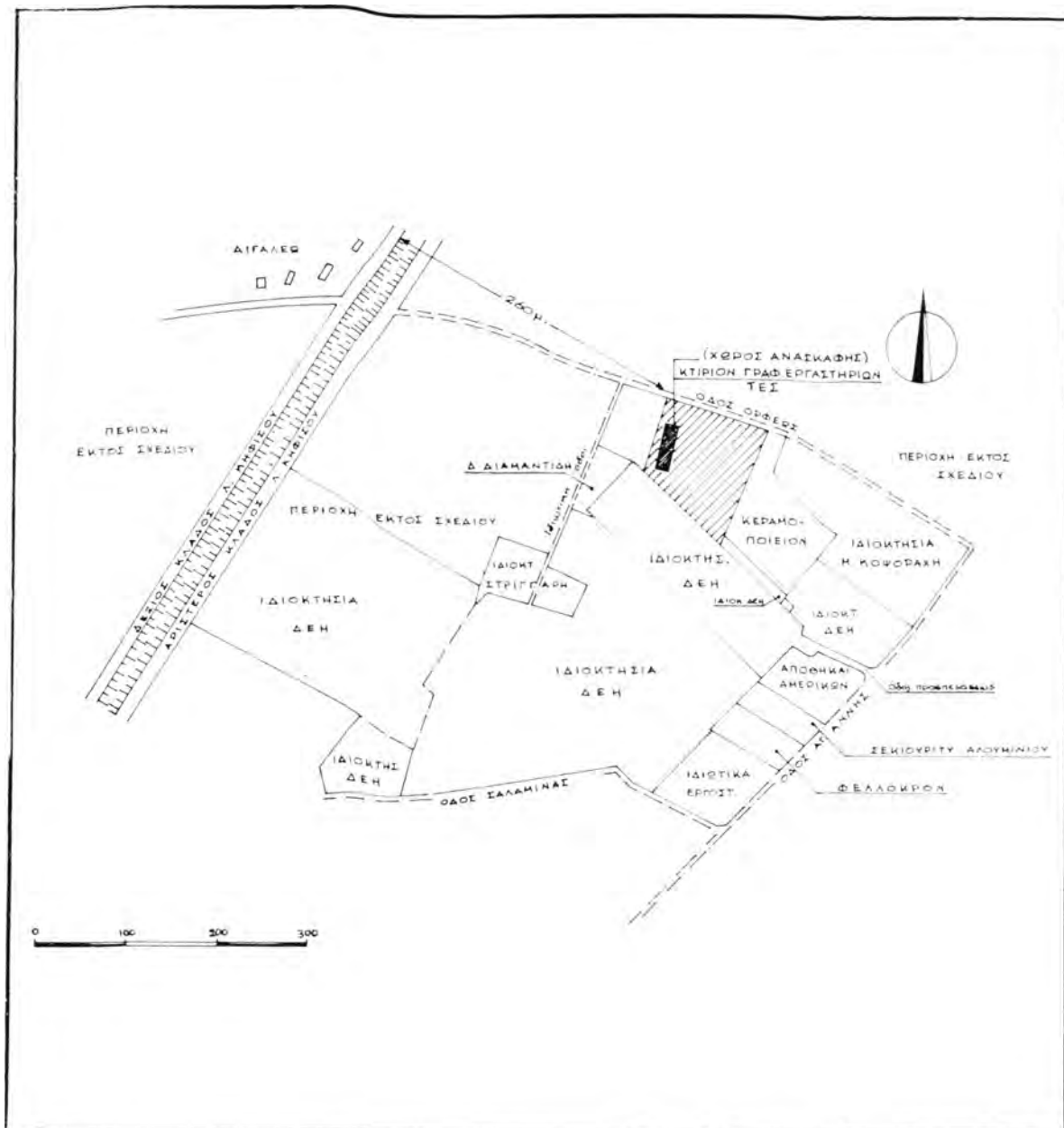
Η ανασκαφή διενεργήθηκε σε χώρο, διαστ. 51×20 μ. Κάτω από τις ειδικές συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί⁴ από τη θεμελίωση του ανεγειρόμενου κτιρίου, περιορίστηκε κυρίως σε τέσσερις μάρτυρες ασκάπτου (1B, 2B, 3B, 4B), οι οποίοι είχαν εκσκαφεί από το μηχάνημα μέχρι βάθος 2,50 μ. περίπου από τη σύγχρονη επιφάνεια και διατηρούσαν ανέπαφο το ΠΕ στρώ-

1. Ευχαριστώ τον Έφορο Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Β. Πετράκο για την άδεια δημοσίευσης. Τον αρχιτέκτονα Γ. Τραυλό και την καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών Μ. Παντελίδου ευχαριστώ για τη συμπαράσταση και στην ενθάρρυνσή τους στο στάδιο της ανασκαφής. Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται στους συναδέλφους Μ. Θεοχάρη και Κ. Ζάχο που είδαν την κεραμική της ανασκαφής και συζήτησαν μαζί μου γι' αυτή, καθώς και στην αρχαιολόγο Θ. Κόνσολα για τις χρήσιμες υποδείξεις της.

2. Η ανασκαφή έγινε με την επίβλεψη της υπογράφουσας και κράτησε τέσσερις μήνες. Εξαιτίας της μεγάλης επίχωσης και των ποικίλων προβλημάτων που προέκυπταν, περιορίστηκε μόνο στα πλαίσια του χώρου του κατασκευαζόμενου κτιρίου.

3. Η ΠΕ κατοικία της Ακαδημίας Πλάτωνος βρίσκεται ΒΔ. του οικισμού και η απόστασή της απ' αυτόν υπολογίζεται γύρω στα 1500 μ. Η θέση των ΠΕ οικισμών της Παλαιάς Κοκκινιάς και του Κερατσινίου εντοπίζεται δυτικά και η απόστασή τους υπολογίζεται περίπου σε 2 και 5 χλμ. αντίστοιχα.

4. Εκμεταλλευόμενοι τη συμμετρική διάταξη των πεδίων θεωρήσαμε ότι ορίζεται μία κένναβος και με βάση αυτήν ονομάσαμε τους χώρους μας. Στα τμήματα ασκάπτου που είχαν αφαιρεθεί στους χώρους 1B, 2B, 3B, 4B, διατηρήσαμε στρωματογραφικούς μάρτυρες, οι οποίοι μας επέτρεπαν μέχρι τέλους να παρακολουθούμε τη διαδοχή των στρωμάτων και να μελετούμε τη διασύνδεσή τους.

Σχέδ. 1.

μα. Στα υπόλοιπα διάκενα των πεδίων, όπου επεκταθήκαμε, η εκσκαφή είχε φτάσει μέχρι βάθος 3,70 μ. από την επιφάνεια, με αποτέλεσμα να έχει γίνει μερική επέμβαση στο ΠΕ στρώμα. Στο βόρειο τμήμα η καταστροφή που είχε συντελεστεί ήταν πλήρης.

Στα κτιριακά λείψανα που αποκαλύφθηκαν εντοπίζονται δύο κύριες οικοδομικές φάσεις και μία τρίτη σε μικρό μόνο τμήμα του οικισμού (Σχέδ. 2). Οι φάσεις αυτές στους χώρους

Σχέδ. 2.

που ανασκάφθηκαν αντιπροσωπεύονται από τμήματα τοίχων, ενώ στους άλλους η έρευνα απλώς περιορίστηκε στη διαπίστωση των ΠΕ λειψάνων, ενδεικτικά⁵.

Η αποσπασματική διατήρησή τους, σε σχέση με την καταστροφή που επέφερε η πεδίλωση της θεμελίωσης του σύγχρονου κτιρίου, είχε ως αποτέλεσμα να μην ορίζεται με πληρότητα ένα οίκημα παρά μόνον τμήματα μερικώς προσδιοριζόμενων δωματίων.

Παρά την αποσπασματικότητα όμως των λειψάνων του οικισμού, παραμένουν πολύ ενδιαφέροντα τα επιμέρους στοιχεία που προέκυψαν από την αποκάλυψή του.

ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το προϊστορικό στρώμα διαπιστώθηκε σε βάθος 3,70 μ. περίπου από το επίπεδο του καταστρώματος της οδού Ορφέως. Οι αμέσως επόμενες αποθέσεις ανήκουν στην υστερορωμαϊκή περίοδο και, συγκεκριμένα, η επίχωση που κάλυψε αμέσως τον οικισμό τοποθετείται χρονολογικά στον 4ο αι. μ.Χ.⁶. Ακολουθεί δηλαδή ένα μεγάλο χρονικό διάστημα από τη στιγμή που εγκαταλείφθηκε ο οικισμός, όπου δεν έχουμε καθόλου αποθέσεις (Σ χ έ δ. 3).

Η έλλειψη στρωμάτων αντιπροσωπευτικών των άλλων ιστορικών περιόδων ανάμεσα στον ΠΕ οικισμό και τις ρωμαϊκές αποθέσεις, μπορεί να οφείλεται σε διάβρωση τους⁷. Πιθανό όμως είναι, επίσης, οι κλιματικές συνθήκες, σε σχέση με τη γεωμορφολογία της περιοχής του οικισμού, να μην επέτρεψαν την απόθεσή τους. Πάντως από τη διάταξη και το είδος των γεωλογικών στρωμάτων που έχουν επικαθήσει στα προϊστορικά λείψανα, φαίνεται πως ο χώρος ήταν εκτεθειμένος σε πλημμύρες. Στους στρωματογραφικούς μάρτυρες I και II (βλ. Σ χ έ δ. 3) μπορεί να δει κανείς καθαρά τη βίαιη διάβρωση του στρώματος IV από το στρώμα III. Αντιθέτως, κλιματολογική αλλαγή που ακολούθησε, όπως φαίνεται στη συνέχεια, επέτρεψε να αναπτυχθούν δύο εδάφη.

Σχετικά με τα προϊστορικά στρώματα, το χρώμα των επιχώσεων της α' οικοδομικής φάσης, τεφρό και λιπαρό, μας αφήνει να υποθέσουμε ότι το κλίμα ήταν υγρό και η περιοχή λίμναζε⁸. Ίσως αυτό να οδήγησε στην εγκατάλειψη⁹ των πρώτων κτιριακών εγκαταστάσεων σε μερικά τμήματα και αφού μεσολάβησε κάποιο όχι μεγάλο χρονικό διάστημα — μια και η κεραμική παραμένει ουσιαστικά ίδια — και οι συνθήκες καλυτέρευσαν, άρχισε η επανακατοίκηση.

Είναι φανερό, ότι οι γεωμορφολογικές συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή, έχουν άμεση σχέση με τον Κηφισό. Η εύρεση χαλικιών και άμμου κατά την αποκάλυψη της ΠΕ οικίας της Ακαδημείας Πλάτωνος¹⁰ σε συνδυασμό με νεότερες γεωαρχαιολογικές έρευνες, το-

5. Εξαιτίας των μεγάλων πιέσεων που δεχόμασταν από τη ΔΕΗ για τη συνέχιση του εργοταξίου, όταν πλέον δεν μπορούσαμε να συνεχίσουμε, σταματήσαμε την σε έκταση βάθυνση των χώρων και κάναμε συμπληρωματικές τομές προκειμένου να αντλήσουμε περισσότερα στοιχεία.

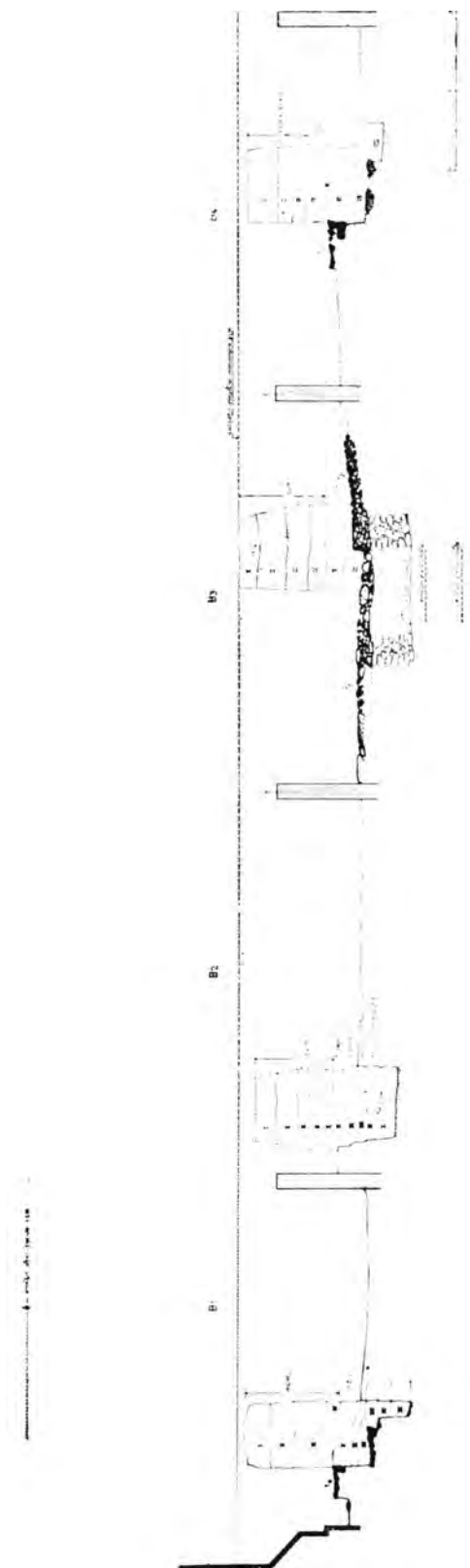
6. Κτιριακά λείψανα στις ρωμαϊκές επιχώσεις δε διαπιστώθηκαν. Αυτό όμως πιθανόν να είναι εντελώς τυχαίο και να υπήρχαν στα τμήματα που αφαιρέθηκαν από τον εκσκαφέα. Πάντως εντοπίστηκαν δάπεδα χρήσης, με αντιπροσωπευτική κεραμική και νομίσματα.

7. Στην επίχωση που κάλυπτε το ΠΕ στρώμα στους χώρους 3B και 4B μαζί με τη ρωμαϊκή κεραμική βρέθηκαν όστρακα και νομίσματα του 4ου αι. π.Χ. Αυτό μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι εάν δεν πρόκειται για υλικά φερτά από αλλού, κάποια χρήση του χώρου είχε γίνει στην κλασική εποχή και το στρώμα της διαβρώθηκε.

8. Ευχαριστώ πολύ τη συνάδελφο Μ. Χατζιώτη και το γεωλόγο καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Γ. Λειβαδίτη για τη χρήσιμη συζήτηση που είχαμε μαζί μου σχετικά με τα γεωλογικά στρώματα της ανασκαφής.

9. Επίχωση ανάμεσα στην α' και β' οικοδομική φάση έχουμε μόνο στους χώρους 1A-1B και 4B. Στους άλλους η κατοίκηση είναι συνεχόμενη.

10. Φ. Σταυρόπουλος, ΠΑΕ 1956, σ. 45.

Σχέδ. 3 Τομή Α-Α.

ποθετούν την κοίτη του Κηφισού της ΠΕ εποχής πολύ ανατολικότερα¹¹ από εκεί όπου έχει μεταφερθεί σήμερα. Κατά συνέπεια, ο οικισμός παίρνει θέση στη δυτική όχθη του ποταμού, όπου βέβαια απολάμβανε τα αγαθά τα οποία του προσέφερε, αλλά δεχόταν και τις κατά διαστήματα πλημμύρες του με τα επακόλουθά τους.

Δεν προκύπτει, από τα στρωματογραφικά δεδομένα που είχαμε στη διάθεσή μας, καταστροφή προερχόμενη από φωτιά. Ο οικισμός, αφού λειτούργησε καλύπτοντας τις ανάγκες μερικών γενεών, σφραγίστηκε από την εγκατάλειψή.

ΑΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΛΕΙΨΑΝΑ

Οι τρεις οικοδομικές φάσεις του οικισμού, όπως παρουσιάζονται στο σύνολό τους, αντιπροσωπεύουν τη διαδοχή οικιστικών περιόδων που έλαβαν χώρα μέσα σε διάφορα χρονικά διαστήματα της ίδιας εποχής. Αυτό προκύπτει από τα στοιχεία που μας δίνει η διάταξη των στρωμάτων, σε συνδυασμό με την αρχιτεκτονική και την κεραμική.

Αρχικά, έχουμε μια οικοδομική φάση α' που δηλώνει την αφετηρία της πρώτης κατοίκησης. Από δοκιμαστικές τομές που έγιναν κάτω από τη φάση αυτή, διαπιστώθηκε ότι στο βόρειο τμήμα η θεμελίωση έχει γίνει απευθείας επάνω στο μαλακό βράχο, ενώ στο νότιο τμήμα μεσολαβεί μικρή επίχωση σύγχρονη του οικισμού¹².

Στη συνέχεια έχουμε μία φάση β', η οποία ακολούθησε θεμελιώνοντας στους περισσότερους χώρους κατευθείαν επάνω στην α' (χώρος 2B, 3A, 3B) και σε μερικούς μόνο χώρους (1A, 1B) αφού μεσολάβησε μικρή διακοπή (Πί ν. 42 α).¹³

Τελευταία έχουμε τη φάση γ', η οποία επισημαίνεται σε ένα συγκεκριμένο τμήμα (χώρος 3B, 4B) και εδράζεται κατευθείαν επάνω στην προηγούμενη (Πί ν. 42 β).

Πρέπει να σημειώσουμε ότι εξαιτίας των ανασκαφικών συνθηκών δεν ήταν δυνατό να διασυνδεθούν όλα τα αρχιτεκτονικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν ή εντοπίστηκαν. Έτσι, σε ορισμένες περιπτώσεις είναι προβληματική η ένταξη μερικών τοίχων και οπωσδήποτε δεν μπορούμε να πούμε ότι οι τοίχοι μιας φάσης ανήκουν σε κτίσματα που έγιναν ταυτόχρονα. Υπάρχει μια κλιμάκωση ζωής στο χώρο, που δεν είναι εύκολο να παρακολουθηθεί.

Α' οικοδομική φάση

Τα λίγα κτιριακά λείψανα, που ανήκουν στη φάση αυτή, είναι τμήματα ευθύγραμμων τοίχων, που διατηρούν μέρος των θεμελίων τους, ύψ. 0,20 - 0,50 μ. Οι τοίχοι στο σύνολό τους έχουν απροσδιόριστη διάταξη, είναι κτισμένοι από ψιλές ποταμίσιες κροκάλες και φυσικές μικρές πέτρες με επιμελή και συμπαγή συναρμογή και το πάχος τους κυμαίνεται από 0,55 έως 0,60 μ.¹⁴ (Πί ν. 42 γ). Η $\frac{1}{2}$ τοιχοδομία αυτή εμφανίζεται και αργότερα στη γ' φάση (χώρος 3B, T20) όπως η τοιχοποιία με λοξή διάταξη των λίθων σε σύστημα ψαροκόκαλου (herring bone) η οποία υπάρχει στη φάση αυτή (χώρος 4A, T12) και εμφανίζεται και στη φάση γ' (χώρος 4B, T1).

11. Η πληροφορία οφείλεται στη Μ. Χατζιώτη και προκύπτει από προσωπικές της έρευνες στην Ακαδημία Πλάτωνος.

12. Προφανώς αυτό έχει σχέση με το συγκεκριμένο χώρο. Δεν αποκλείεται γεωμορφολογικοί λόγοι να οδήγησαν σε διαμόρφωση του τόπου πριν από την εγκατάσταση, πράγμα πολύ συχνό την εποχή αυτή.

13. Οι φωτογραφίες της ανασκαφής οφείλονται στη υπογράφουσα. Οι φωτογραφίες των αντικειμένων έγιναν από το φωτογράφο Κ. Κωνσταντόπουλο.

14. Πρβλ. Zygouries, πίν. II. T. Spyropoulos - H. Tzavella-Evjen, AAA VI (1973), σ. 371, εικ. 1.

Πληρότητα σε κάτοψη εμφανίζει πεταλόσχημο κτίσμα (χώρος 4B), το οποίο καλύφθηκε κατά ένα μέρος από τους τοίχους των επόμενων φάσεων χωρίς να καταστραφεί. Έχει εσωτερικές διαστάσεις $1,80 \times 1,30$ μ. και οι τοίχοι, που το όριζαν περιφερειακά κτισμένοι από ψιλές πέτρες και άλλες μεγαλύτερες πλακοειδείς, διατηρούνταν σε ύψος 0,50 μ. περίπου. Δυτικά, σε μικρό τμήμα του καμπύλου τοίχου, μπορούσε κανείς να διακρίνει την τάφρο θεμελίωσής του. Στο επίπεδο εδράσης των τοίχων και πρώτο επίπεδο δαπέδου του κτίσματος, είχε σκαφτεί στο φυσικό σχιστολιθικό βράχο όρυγμα το οποίο κλιμακωνόταν κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να διαμορφώνονται τρία συνολικά επίπεδα μέχρι το πέρας του στο στέreo έδαφος (Πί ν. 42 δ).

Το εσωτερικό του κτίσματος αυτού ήταν γεμάτο από θραύσματα αγγείων μεγάλων και μικρών, πέτρες, θραύσματα κεραμίδων στέγης, μάζες καμένων χωμάτων, στάχτες, οψιανούς και άλλα εργαλεία, κόκαλα ζώων και όστρεα θαλάσσης. Επίσης, περιείχε ένα σπασμένο λίθινο πλάθανο και μια λίθινη πλάκα με αβαθή λαξεύματα κυκλικής διατομής.

Η αρχική χρήση του χώρου δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί. Ίσως προοριζόταν για δευτερεύουσα χρήση, δηλαδή λειτουργούσε ως αποθηκευτικός χώρος ή κάτι παρόμοιο. Παρεμφερείς χώροι έχουν αποκαλυφθεί στον Άγιο Κοσμά και τη Ραφήνα, αλλά ίσως υπάρχει κάποια σχέση και με τα πεταλόσχημα κτίσματα της Εύτρησης¹⁵.

Είναι φανερό ότι το περιεχόμενο του κτίσματος προέρχεται από τη δεύτερη οικοδομική φάση, οπότε χρησιμοποιήθηκε ως βόθρος απορριμμάτων και πιθανόν σε μεγάλο μέρος να γεμίστηκε ενιαία μια και όστρακα προερχόμενα από τις επάνω κυρίως στρώσεις κόλλησαν μεταξύ τους.

Στο ίδιο στρώμα με τη θεμελίωση του παραπάνω κτιρίου και δυτικά του, διαπιστώθηκε βόθρος, σκαμμένος κάτω από το δάπεδο του T5 της β' φάσης. Οι διαστάσεις που περισώθηκαν από τη σύγχρονη επέμβαση, είναι: μήκ. 1,30, πλ. 0,50 και ύψ. 0,30 μ. Περιείχε όστρακα, καμένα χώματα και κόκαλα ζώων. Δεν παρατηρήθηκε επίχρισμα στα τοιχώματά του.

Με τη φάση του πεταλόσχημου κτίσματος δείχνουν να συνδέονται κατασκευαστικά και οι τοίχοι οι παράλληλοι της ευθύγραμμης πλευράς του, καθώς και οι τοίχοι 12-14 του χώρου 4A (Σχ έ δ. 3).

Ανάμεσα στα υπολείμματα τοίχων της φάσης αυτής, που βρέθηκαν στο χώρο 2B, ενδιαφέρον παρουσιάζει η αποκάλυψη τμήματος δρομίσκου, πλ. 1 μ.¹⁶. Το κατάστρωμά του αποτελείται από χονδρό χαλίκι και όστρακα (Πί ν. 43 α). Πρόκειται μάλλον για δευτερεύοντα δρόμο, ο οποίος στην προέκτασή του πρέπει να τεμνόταν με κάποιο κεντρικό δρόμο του συνοικισμού, από αυτούς σύμφωνα με τους οποίους προσανατολίζονταν τα συγκροτήματα των κατοικιών.

Β' οικοδομική φάση

Στη β' οικοδομική φάση, η οποία αντιπροσωπεύεται επαρκέστερα, η κατοίκηση γίνεται συστηματικότερη και πυκνότερη. Οι τοίχοι είναι κτισμένοι από μεγάλες πέτρες στις άκρες και γεμίματα από λιθάρια ενδιάμεσα¹⁷. Έχουν το ίδιο πάχος, 0,60 μ., και ανήκουν σε μεγάλες

15. Πρβλ. Aghios Kosmas, σ. 44, πίν. 26, σχέδ. 13, Ραφήνα, ΠΑΕ 1954, σ. 106 αλλά πρβλ. και τα πεταλόσχημα κτίσματα της Εύτρησης: Goldman, Eutresis, σ. 27-28, πίν. 29-31.

16. Overbeck J., 1969, σ. 3. Dora N. Konsola, AA 1983, σ. 201-209.

17. Πρβλ. Aghios Kosmas, σχέδ. 7, 8. Κ. Δημακόπουλου - Ντ. Κόνσολα ΑΔ 30 (1975): Μελέται, σ. 48, Σχέδ. 2.

ορθογώνιες κατοικίες που εντάσσονται σε συγκροτήματα. Δυστυχώς, η έκταση που ανασκάφτηκε είναι μικρή και δεν μπορούμε να μιλήσουμε για τρόπο διάταξης των συγκροτημάτων.

Στο χώρο 2B, όπως διαπιστώθηκε, αφού ισοπεδώθηκαν και επιχωματώθηκαν τα υπολείμματα των τοίχων της προηγούμενης φάσης¹⁸ (Πί ν. 43 β), δημιουργήθηκε ένας λιθόστρωτος χώρος και θεμελιώθηκαν οι τοίχοι δύο νέων κατοικιών.

Στο χώρο 3B αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου από πατημένο χώμα και τμήματα των T5 και T19 που το ορίζουν. Στο δάπεδο αυτό σε απόσταση 0,90 μ. από τον T5 βρέθηκε μάζα καμένων χωμάτων, διαστ. 0,80 × 0,70 μ., που περιείχε όστρακα, κόκαλα ζώων, οψιανούς και όστρεα. Ενδείξεις εστίας κατά χώρα δεν είχαμε, αλλά τα καμένα αυτά χώματα σε συνδυασμό με δύο συνανήκοντα θραύσματα εστίας που βρέθηκαν απωθημένα στο δάπεδο μαζί με τα όστρακα, μάλλον εκεί οφείλουν την προέλευσή τους. Στο ίδιο δάπεδο αποκαλύφθηκε βοθρίσκος κυκλικής διατομής, διαμ. 0,40 και ύψ. 0,18 μ., ο οποίος περιείχε ελαφρώς καμένα χώματα και ελάχιστα όστρακα.

Στον ίδιο χώρο, βόρεια του παραπάνω δαπέδου και του T19, βρέθηκε μικρός όλμος, ο οποίος φαίνεται να έχει σχέση με την ύπαρξη θύρας στο σημείο διακοπής του T19.

Με τη φάση β' της συστηματικότερης κατοίκησης του οικισμού, φαίνεται να συνδέονται και τα τμήματα τοίχων συγκροτήματος κατοικιών των χώρων 3Γ, 4Γ, 5Γ, 6Γ. Στους χώρους αυτούς αποκαλύφθηκαν αντίστοιχα τρία λιθόστρωτα δάπεδα, τα οποία πιθανότερο είναι να αποτελούν υπαίθριους χώρους μια και η κεραμική τους ήταν ελάχιστη. Ειδικότερα στο χώρο 3Γ, αντί μεσοτοιχίας, κατά τη συνήθεια της εποχής¹⁹, τμήμα τοίχου κατοικίας εφάπτεται με τον τοίχο άλλης παρακείμενης. Ανάμεσα στις κατοικίες αυτές αποκαλύφθηκε τμήμα λιθόστρωτου υπαίθριου διαχωριστικού χώρου²⁰.

Είναι αξιοσημείωτο, για την κατανόηση του τρόπου διάταξης των κατοικιών της φάσης αυτής, το γεγονός ότι διαφορετικό προσανατολισμό σε σχέση με τις κατοικίες του παραπάνω συγκροτήματος εμφανίζουν τμήματα τοίχων άλλων κατοικιών, νότια και ανατολικά. Όπως ο τοίχος 11 (χώρος 1A-1B) ο οποίος έχει σωζόμενο μήκος 9 μ. και ανήκει σε κατοικία που αναπτύσσεται νότια.

Τόσο οι τοίχοι της α' φάσης όσο και της β' διατηρούνται στο επίπεδο του θεμελίου. Οι μόνες ενδείξεις που είχαμε για την ανωδομή τους είναι 15 συνολικά υπολείμματα πλίθρων, τα οποία προέρχονται από διάφορους χώρους και από τις δύο φάσεις. Επίσης, 59 συνολικά κομμάτια κεραμίδων στέγης, τα οποία προέρχονται και από τις δύο πρώτες οικοδομικές φάσεις, καθώς και τη μεταξύ τους επίχωση, σε συνδυασμό με τμήματα σχιστολιθικών πλακών, μας δίνουν στοιχεία για το είδος της στέγασης των κατοικιών (Πί ν. 43 δ).

Τα θραύσματα ανήκουν σε κεραμίδες διάφορων μεγεθών και έχουν σχήμα ορθογώνιου παραλληλόγραμμου. Σε δύο δείγματα αρκετά καλά σωζόμενα οι διαστάσεις τους είναι 0,22 × 0,17 × 0,01 και 0,15 × 0,125 × 0,01 μ. Σ' άλλη περίπτωση το πλάτος κυμαίνεται στα 0,11 μ.²¹.

Ο πηλός τους είναι κόκκινος με περιεκτικότητα χαλικιών και άμμου και έχει ψηθεί καλά.

18. Οι έποικοι της ΠΕ εποχής, προκειμένου να κτίσουν το δικό τους οικισμό, ισοπέδωναν τα προϋπάρχοντα λείψανα, διαμορφώνοντας το επίπεδο. Overbeck J., 1969, σ. 3. Caskey, Argolid, σ. 286-287.

19. Πρβλ. τους ΠΕ οικισμούς της Αττικής Ασκηταριό και Ραφήνα: Ασκηταριό, Γ, σ. 65. Ραφήνα, ΠΑΕ 1954, σ. 105.

20. Overbeck J., 1969, σ. 3.

21. Πρβλ. τις διαστάσεις των κεραμίδων της «οικίας των κεράμων» της Λέρνας και της Ασίνης, Hesperia 23 (1954), σ. 26. Asine, σ. 233.

Η επιφάνειά τους παρουσιάζει διακυμάνσεις και σε μια περίπτωση κεραμίδας στη μία επιφάνεια υπάρχει μαύρο βερνίκι. Στα πλάγια είναι κομμένες και μερικές φορές διακρίνεται αυλάκα από το κόψιμο²².

Οι σχιστολιθικές πλάκες περιορίζονται σε δύο μόνο δείγματα και απολεπίσματα άλλων. Προέρχονται από τη β' οικοδομική φάση και έχουν διαστάσεις $0,135 \times 0,12 \times 0,012$ και $0,10 \times 0,08 \times 0,018$ μ. Κατά το κέντρο φέρουν διαμπερή οπή²³ (Πί ν. 43 δ) μέσω της οποίας γινόταν η προσαρμογή τους στην οροφή.

Γ' οικοδομική φάση

Οι τοίχοι που αποδίδονται με βεβαιότητα στη φάση αυτή είναι ο T20 στο χώρο 3B, ο οποίος έχει κτιστεί επάνω στον T4 της β' φάσης και το πεταλόσχημο κτίσμα της α' φάσης καθώς και ο ελαφρά καμπύλος T1 (χώρος 4B), ο οποίος επίσης είναι θεμελιωμένος επάνω στις δύο προηγούμενες φάσεις.

Η τοιχοδομία τους, όπως ειπώθηκε ήδη, παρουσιάζει κοινά σημεία με αυτή των τοίχων των δύο προηγούμενων φάσεων.

Ο τοίχος I, ο οποίος είναι ελαφρά καμπύλος, ορίζει νότια του τμήμα πήλινου δαπέδου, το οποίο εντάσσεται σε δωμάτιο κατοικίας. Σε επαφή με τον τοίχο βρέθηκε, στερεωμένο κάτω από το δάπεδο, μέρος αποθηκευτικού αγγείου *in situ*, το οποίο ακουμπούσε σε μία σειρά από δρομικές πέτρες που είχαν τοποθετηθεί κατά μήκος της θεμελίωσης του τοίχου (Πί ν. 43 γ).

Από το δάπεδο του παραπάνω δωματίου, προέρχεται και το μόνωτο κύπελλο με υψηλό πόδι (Πί ν. 45 στ).

Πάντως δεν μπορούσαμε να προσδιορίσουμε στοιχεία διασύνδεσης του T1 με τον T20.

ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Το σύνολο της κεραμικής που βρέθηκε, αποτελείται κυρίως από όστρακα, εκτός από ελάχιστα αγγεία που διατηρήθηκαν κατά ένα μεγάλο μέρος και μερικά που προέκυψαν από συγκόλληση οστράκων. Αυτό μας δημιουργεί πρόβλημα στο να σχηματίσουμε σαφή εικόνα για την τυπολογία ορισμένων σχημάτων και να προσδιορίσουμε το σχήμα αγγείων όταν δεν έχουμε όστρακα με διαγνωστικά χαρακτηριστικά.

Όπως φάνηκε από τη συγκριτική μελέτη του κεραμικού υλικού σε σχέση με τη διάταξη των στρωμάτων, δεν είναι δυνατό να εντοπιστούν βασικές διαφορές ανάμεσα στην κεραμική των τριών οικοδομικών φάσεων²⁴. Εξαίρεση αποτελούν όστρακα πρωιμότερα, τα οποία βρέθηκαν μέσα στην επίχωση της α' οικοδομικής φάσης και σε χώρους όπου το ΠΕ στρώμα είχε διαβρωθεί.

Τεχνική

Π ρ ω τ ο β ε ρ ν ι κ ω τ ά (Urfirnis)

Ο πηλός είναι καθαρός, ανοικτός καστανός προς το κόκκινο, κίτρινος και σπανίως γκριζοκίτρινος. Η επιφάνεια καλύπτεται από μαύρο, κόκκινο και βαθύ καστανό βερνίκι, του οποίου

22. J.L. Caskey, *Hesperia* 23 (1954), σ. 26.

23. Ό.π., σ. 26, πίν. 5, f.

24. Για το λόγο αυτό η κεραμική θα παρουσιαστεί ενιαία και όχι κατά οικοδομικές φάσεις. Η προέλευση των ευρημάτων θα αναφέρεται στην επιμέρους παρουσίασή τους και στον αναλυτικό κατάλογο που παρατίθεται στο τέλος.

το χρώμα παραλλάσσει από το ψήσιμο. Το βερνίκι είναι παχύ και απολεπίζεται εύκολα από την επιφάνεια των αγγείων χωρίς να γίνεται ένα σώμα με αυτή. Άλλοτε είναι θαμπό και άλλοτε λαμπερό και ιριδίζει. Σε μερικές περιπτώσεις διακρίνονται τα ίχνη της βούρτσας που έχει χρησιμοποιηθεί για την επίθεσή του. Τα σχήματα σ' αυτή την κατηγορία, είναι σαλτσιέρες, φιάλες, πρόχοι, αμφορείς, ασκοί, πίθοι, λεκάνες και κλειστά σφαιρικά αγγεία.

Σ τ ι λ β ω τ ά μ ε ε π ί χ ρ ι σ μ α (Fine slipped ware-yellow slipped)

Η κατηγορία αυτή αντιπροσωπεύεται με μεγαλύτερο αριθμό οστράκων σε σχέση με την προηγούμενη. Ο πηλός, πολύ καλής ποιότητας, είναι λεπτός και έχει χρώμα κατ' εξοχήν κίτρινο, αλλά και αποχρώσεις του καφεκόκκινου. Ο πυρήνας σε μερικές περιπτώσεις είναι γκριζός από το ψήσιμο. Η επιφάνεια των αγγείων καλύπτεται από στιλπνό επίχρισμα σε χρώμα κίτρινο, που καμιά φορά φτάνει τα όρια του άσπρου, καθώς και σε χρώμα γκρι-ασημί. Τα σχήματα που απαντούν είναι φιάλες, πρόχοι, ασκοί και σαλτσιέρες.

Σ τ ι λ β ω τ ά μ ε ε π ί χ ρ ι σ μ α (Slipped and polished)

Ο πηλός είναι κόκκινος ή κιτρινοκόκκινος αλλά και γκριζός. Στην επιφάνειά του φέρει αλείφωμα από στρώμα αραιωμένου πηλού στο ίδιο χρώμα ή πολύ ανοικτότερο, σε χρώμα κόκκινο και γκριζό. Τα σχήματα που συναντιούνται είναι φιάλες διάφορων μεγεθών, μικρά κύπελλα, σικυόμορφα αγγεία καθώς και οικιακά σκεύη.

Σ τ ι λ β ω τ ά (Slipped and burnished)

Η κατηγορία αυτή αντιπροσωπεύεται με πολύ λίγα δείγματα. Ο πηλός είναι γκριζός στον πυρήνα. Η επιφάνεια έχει χρώμα βαθύ κόκκινο έως μαύρο και φέρει ισχυρή στίλβωση. Τα όστρακα που ανήκουν στην κατηγορία αυτή, προέρχονται από τηγανόσχημο κυκλαδικού τύπου αγγείο, από φιάλες, από πυξίδα και από ασκό.

Χ ο ν δ ρ ο ε ι δ ή (Coarse ware)

Είναι η μεγαλύτερη κατηγορία. Ο πηλός είναι κυρίως χονδρόκοκκος, ακάθαρτος, ανάμεικτος με χαλίκια. Το χρώμα του τόσο στα τοιχώματα όσο και στον πυρήνα είναι καστανό, κόκκινο και γκριζό. Η επιφάνεια των αγγείων είναι άβαφη, μερικές φορές μαυρισμένη από τη χρήση και πότε-πότε φέρει επίχρισμα. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οικιακά σκεύη, χύτρες, φιάλες, λεκάνες, τήγανα, πίθοι, κύπελλα με μια λαβή και υψηλό πόδι, υδρίες και αμφορείς.

Γ ρ α π τ ά

Ένα μόνο θραύσμα γραπτού αγγείου βρέθηκε και αυτό δυστυχώς σε χώρο, ο οποίος είχε σκαφτεί από το μηχάνημα σε μεγάλο βάθος. Προέρχεται από το σώμα σφαιρικής πυξίδας. Ο πηλός είναι κόκκινος και όχι καλά ψημένος. Η επιφάνεια καλύπτεται από υπόλευκο επίχρισμα, επάνω στο οποίο έχει γίνει η διακόσμηση με μελανό αμαυρό χρώμα (dark on light) (Πί ν. 46 ε).

Το σχέδιο της διακόσμησης, γραμμικό, αποτελείται από συστάδα παράλληλων γραμμών που περικλείονται από άλλη στην οποία καταλήγουν δύο χιαστί τεμνόμενες γραμμές. Διακρίνεται υπόλειμμα λαβής.

Ο τύπος του αγγείου κυκλαδικού χαρακτήρα, έχει μεγάλη ομοιότητα με γραπτή ΠΕ πυξίδα από τη Σύρο και άλλη ανάλογή της από τη Ραφήνα²⁵.

25. Τσουντας, ΑΕ 1899, σ. 97 κ.ε., πίν. 8. Ραφήνα, Θεοχάρης, ΠΑΕ 1951, σ. 84. W. P. Donovan, As. tudy of Early Helladic Pottery with painted Decoration, Ann Arbor, Michigan, University Microfilms, 1976, σ. 118. Art and Culture of the Cyclades, σ. 351, N = 398, Early Cycladic, Transition from II to III.

Σχήματα

Φιάλες²⁶

Είναι το πιο κοινό αγγείο, το οποίο συναντιέται με μεγάλη συχνότητα και σε ποικιλία τύπων και μεγεθών. Έχει σώμα ημισφαιρικό και βάση δακτυλιοειδή, η οποία σε μερικές περιπτώσεις είναι πολύ μικρή με αποτέλεσμα το αγγείο να είναι ασταθές. Τα τοιχώματα ανοίγουν προς τα έξω και τα χείλη λεπτά, κλίνουν ελαφρά προς τα μέσα (Σ χ έ δ. 4, 5, 6²⁷ 7,²⁸ 8, 9²⁹) κάνοντας καμιά φορά κανονική κάμψη (Σ χ έ δ. 10, 11³⁰. Πί ν. 44 α, γ, ε).

Στον ίδιο τύπο, με χείλη που κλίνουν προς τα μέσα, ανήκουν και φιάλες κάπως μεγαλύτερες³¹ (Σ χ έ δ. 12-14) και άλλες οι οποίες έχουν για λαβές μαστίδια κατά απομίμηση μεταλλικών προτύπων (Σ χ έ δ. 15. Πί ν. 44 β, αριθ. 5) ή μακρόστενες αποφύσεις³², ή μακρόστενες άτρητες αποφύσεις, πιεσμένες κατά το κέντρο (Σ χ έ δ. 16. Πί ν. 45 β, αριθ. 10). Σε αυτές τις κάπως μεγαλύτερες φιάλες, μερικές φορές, η επιφάνεια είναι καπνισμένη από τη χρήση.

Μια άλλη κατηγορία είναι οι βαθείς φιάλες με κοιλιά σφαιρική και χείλη που τείνουν προς τα έξω (Σ χ έ δ. 17-20. Πί ν. 44 β, αριθ. 4, 6, 7). Η κλίση των χειλέων ποικίλλει. Μερικές φορές διαπλατώνονται στην κορυφή. Κάτω από το χείλος σε ορισμένες περιπτώσεις υπάρχουν, με μορφή λαβών, μακρόστενες άτρητες αποφύσεις³³.

Πινάκια

Έχουν σώμα ημισφαιρικό πολύ ανοικτό και αβαθές. Η βάση είναι επίπεδη³⁴ (Σ χ έ δ. 21-23) και σε ορισμένες περιπτώσεις γίνεται σχεδόν καμπύλη³⁵ (Σ χ έ δ. 24-26. Πί ν. 44 β, αριθ. 1). Τα τοιχώματα ξεκινώντας από τη βάση ανοίγουν προς τα έξω και τα χείλη κλίνουν ελαφρά προς τα μέσα. Σ' αυτά που έχουν επίπεδη βάση ο πυθμένας λεπτύνεται στο κέντρο.

Λεκάνες

Τα χαρακτηριστικά κομμάτια από αυτό το σχήμα, προέχονται κυρίως από χείλη και μας δίνουν μια ποικιλία παραλλαγών τύπων και μεγεθών που πολύ συχνά συνοδεύεται από πλαστι-

26. Τα σχέδια των αγγείων οφείλονται στους ζωγράφους Κ. Ηλιάκη και Στ. Ανδριτσάκη. Στο τελικό στάδιο βοήθησε η σχεδιάστρια Ελ. Αλεξοπούλου. Τα σχέδια της ανασκαφής οφείλονται στην αρχιτέκτονα Κ. Κολινιάτη. Τους εκφράζονται θερμές ευχαριστίες.

27. Πρβλ. Berbatí, σ. 149, αριθ. 6, 7.

28. Πρβλ. Āgina, πίν. 88, σ. 98, σχέδ. 86, Schale 160 (XII). Caskey, Eutresis, σχέδ. II, VIII, 4.

29. Πρβλ. Goldman, Eutresis, σ. 102, σχέδ. 133, αριθ. 13, 5 6.

30. Πρβλ. Caskey, Argolid, σχέδ. I, E. Tiryns, Weisshaar, AA 1983, σ. 344, σχέδ. 13, 4, 5, 6.

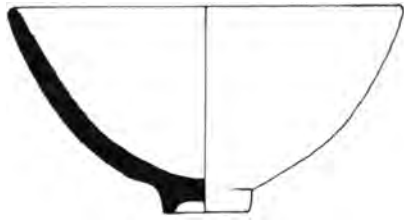
31. Tiryns, ό.π., σ. 333, σχέδ. 4, 11, σ. 338, σχέδ. 7.

32. Πρβλ. Αδ. Σάμψων, Ανασκαφή στον ΠΕ II οικισμό της Μουρτερής Κύμης ΑΑΑ XI (1978), σ. 257, εικ. 11, αριθ. 18. Caskey, Keos, σχέδ. 4, Β 50.

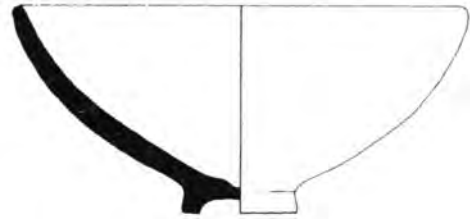
33. Πρβλ. Goldman, Eutresis, σ. 102, εικ. 133, 9. Aghios Kosmas, Draw. 54, S-3,7, εικ. 177, 3. Tiryns, ό.π., σ. 343, σχέδ. 12, 7, σ. 347, σχέδ. 16,19.

34. Πρβλ. Āgina, σ. 97, σχέδ. 83, Teller 100. (VII), και σ. 98, σχέδ. 87, Teller 165. (XII), αλλά και Eutresis, Caskey, σχέδ. II, VIII, I. Eutresis, Goldman, σχέδ. 133, 15.

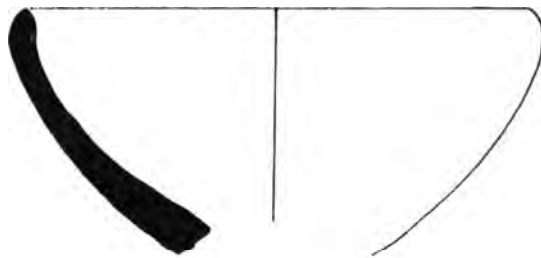
35. Πρβλ. Tiryns, ό.π., σ. 347, σχέδ. 16, 13, σχέδ. 19, 14. Aghios Kosmas, πίν. 131, 36.

Σχέδ. 4.

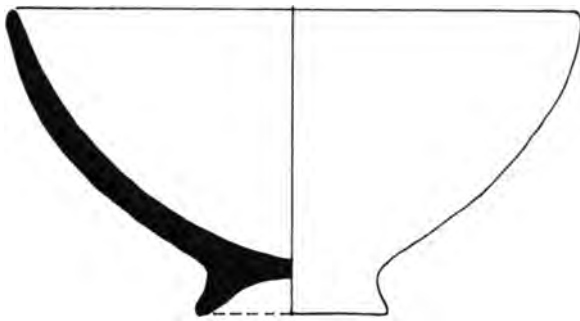
Σχέδ. 5.

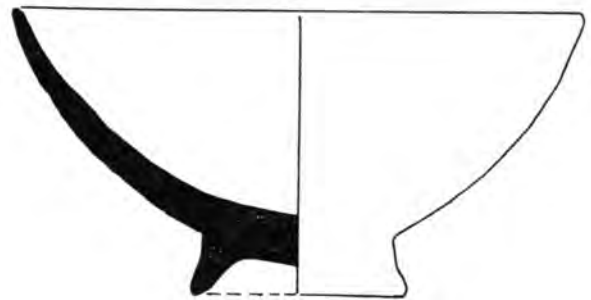
Σχέδ. 6.

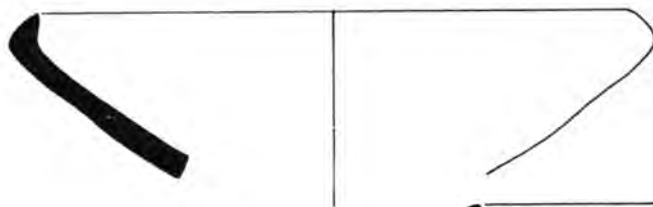
Σχέδ. 7.

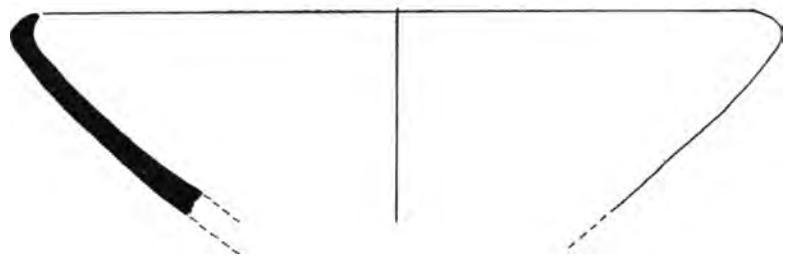
Σχέδ. 8.

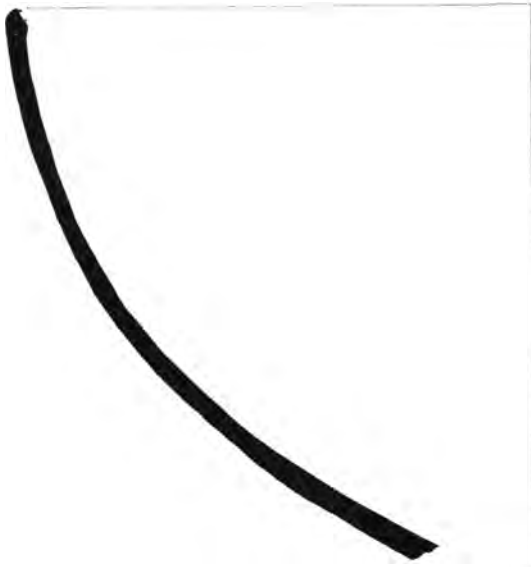
Σχέδ. 9.

Σχέδ. 10.

Σχέδ. 11.

Σχέδ. 12.

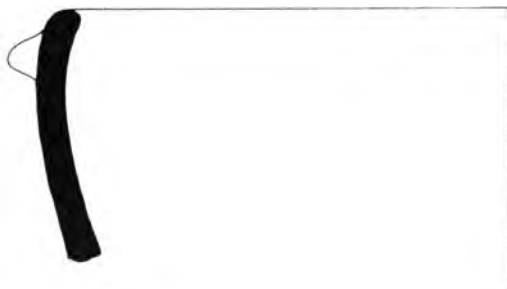
Σχέδ. 13.

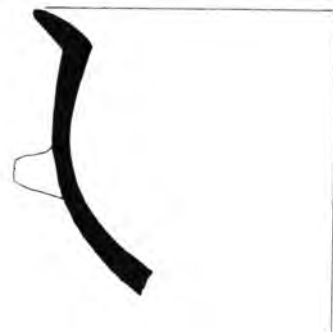
Σχέδ. 14.

Σχέδ. 15.

Σχέδ. 16.

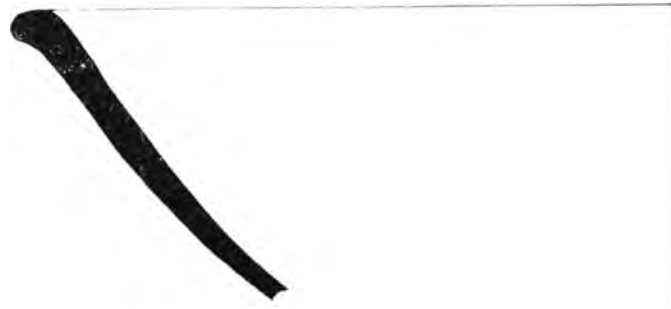
Σχέδ. 17.

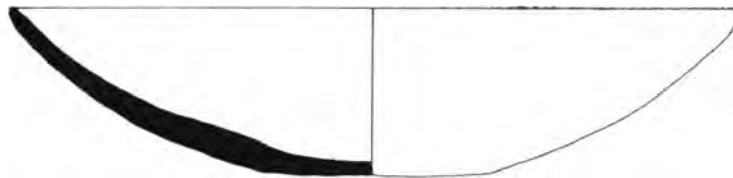
Σχέδ. 18.

Σχέδ. 19.

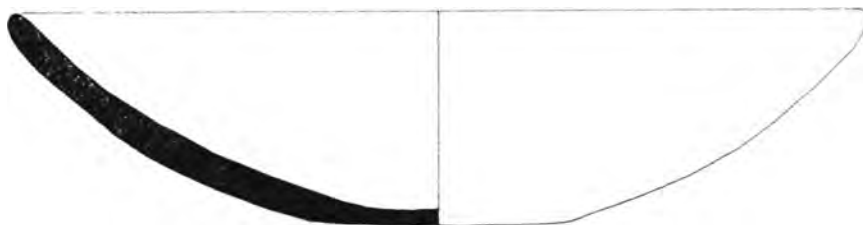
Σχέδ. 20.

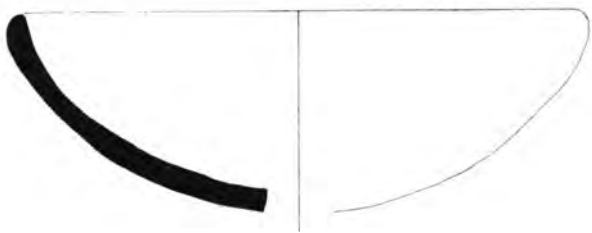
Σχέδ. 21.

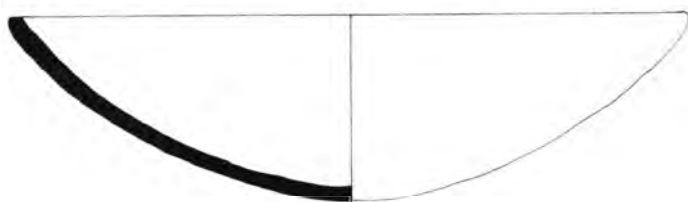
Σχέδ. 22.

Σχέδ. 23.

Σχέδ. 24.

Σχέδ. 25.

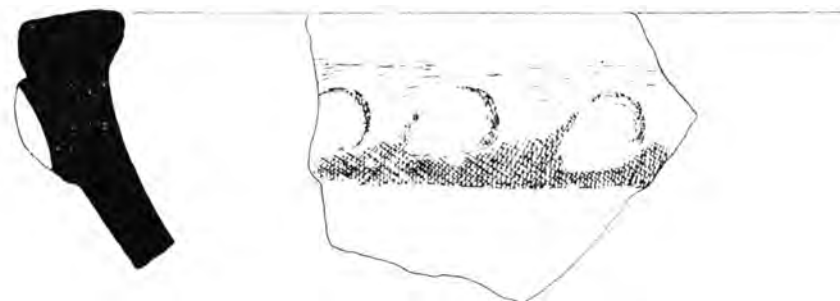
Σχέδ. 26.

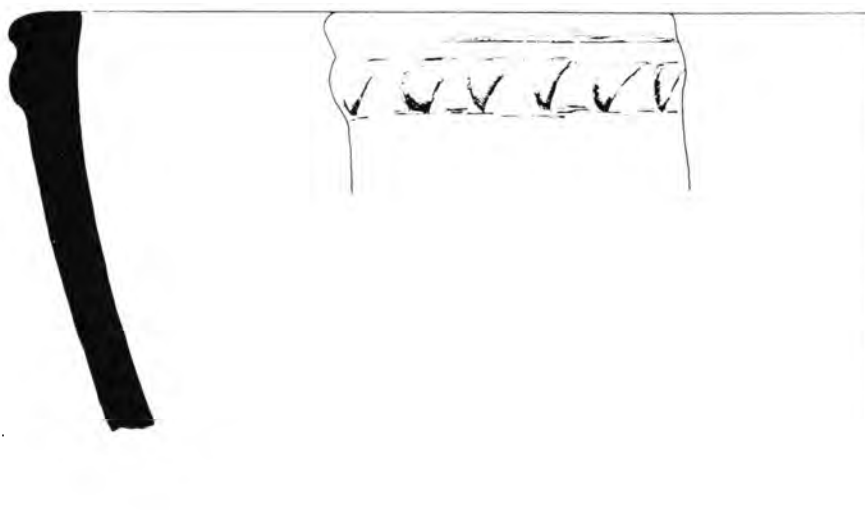
Σχέδ. 28.

Σχέδ. 27.

Σχέδ. 29.

Σχέδ. 30.

κή διακόσμηση. Μερικά χείλη είναι οριζόντια και προεξέχουν σε σχήμα³⁶ T (rims) (Σ χ έ δ. 27-28· Π ί ν. 47 β, αριθ. 5) και άλλα προεξέχουν ελαφρά³⁷ (Σ χ έ δ. 29-30). Και στις δύο αυτές κατηγορίες, συχνά συνοδεύονται από ανάγλυφες ζώνες ή σχοινοειδείς ταινίες, που έχουν γίνει με τις θηλές των δακτύλων³⁸. Σε άλλες περιπτώσεις τα τοιχώματα κλίνουν ελαφρά προς τα μέσα και τα χείλη είναι οριζόντια³⁹ (Σ χ έ δ. 31).

Σ α λ τ σ ι έ ρ ε ς

Δυστυχώς, παρά το γεγονός ότι το είδος αυτό του αγγείου είναι από τα επικρατέστερα, στο κεραμικό υλικό μας αντιπροσωπεύεται μόνο από όστρακα, τα οποία μας δίνουν επί μέρους στοιχεία. Εξαιρέση αποτελεί τμήμα σαλτσιέρας που προήλθε από τη συγκόλληση οστράκων που συνανήκαν και προέρχεται από τη β' οικοδομική φάση του χώρου 1B (Π ί ν. 45 α).

Οι βάσεις που προέρχονται από σαλτσιέρες είναι διάφορων μεγεθών και δακτυλιοειδείς με τις παρυφές στραμμένες προς τα έξω ή με υψηλό κωνικό πόδι. Οι λαβές είναι οριζόντιες ή κάθετες και κατά κανόνα ταινιωτές. Συναντιώνται όμως και τοξοτές κυκλικής διατομής (Π ί ν. 45 β, αριθ. 1, 4, 8).

Εξαιρετικό δείγμα αποτελεί κάθετη πλεκτή λαβή από σαλτσιέρα στιλβωτή με κίτρινο επίχρισμα, που προέρχεται από το χώρο 4A (Π ί ν. 45 β, αριθ. 1). Αποτελείται από δύο στριφτές ταινίες μιμούμενες σχοινιά, και στο σημείο όπου φύεται κάτω από το χείλος κοσμεύεται με διπλή σπειρα τοποθετημένη παράλληλα προς αυτό. Στο άλλο σημείο πρόσφυσης της λαβής διακρίνονται ίχνη από διακόσμηση πλαστικά αποδοσμένου πηνίου. Πλαστική διακόσμηση με συνεχόμενους τύπους δακτύλων, σε μορφή κρίκων αλυσίδας, περιτρέχει το χείλος στο ύψος της λαβής⁴⁰.

Αρκετά αντιπροσωπευτικά είναι τα τμήματα προχοών που προέρχονται από διάφορους τύπους του αγγείου.

Γενικά, καλύπτουν όλες τις διαβαθμίσεις εξέλιξης του αγγείου. Άλλοτε είναι ρηχές με χείλη που κλίνουν προς τα έξω και άλλοτε βαθιές και στενές με γυριστό προς τα κάτω χείλος. Δεν έχουμε στοιχεία διασύνδεσης με το σώμα, αλλά από το είδος τους φαίνεται πως ανήκουν περισσότερο στον τύπο με το βαθύ ημισφαιρικό σώμα.

Η σαλτσιέρα (Σ χ έ δ. 34· Π ί ν. 45 α) έχει χαμηλή δακτυλιοειδή βάση, βαθύ ημισφαιρικό σώμα και κοντή προχοή. Ο πηλός είναι κόκκινος και στην επιφάνεια καλύπτεται από παχύ και ιριδίζον *irrignis*, του οποίου το χρώμα παραλλάσσει από βαθύ καστανό έως μαύρο (*mottled ware*). Εμφανή είναι τα ίχνη από τις τρίχες της βούρτσας που έχει χρησιμοποιηθεί. Παρόμοιες έχουν βρεθεί στη Ραφήνα, τον Άγιο Κοσμά, τη Λέρνα, την Εύτρηση, την Ασίνη και την Τίρυνθα⁴¹.

36. Πρβλ. Berbatí, πίν. 112-117. Aghios Kosmas, σχέδ. 118, 9, αλλά και Tiryns, ό.π., σ. 347, σχέδ. 16 και σ. 348.

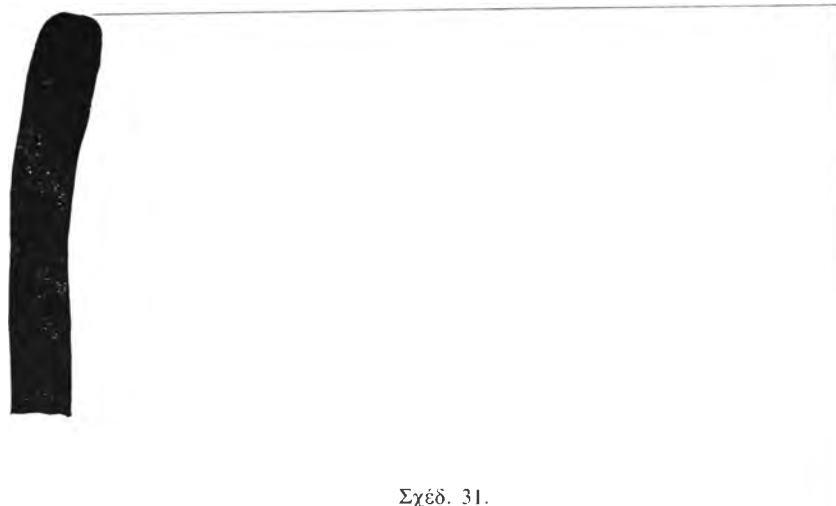
37. Αδ. Σάμψων, ό.π., σ. 260, εικ. 14, αριθ. 50. Aghios Kosmas, σχέδ. 118, 2, 4, 5. Caskey, Keos, σ. 367, B 63. Ραφήνα, ΠΑΕ 1951, σ. 90, εικ. 17. Berbatí, σ. 149.

38. Πρβλ. Tiryns, ό.π., σ.338 Verzierung, c, e, σχέδ. 7. Typologie der Nápfe.

39. Πρβλ. Tiryns, ό.π. Typologie der Nápfe, h. Caskey, Keos, σ. 367, B 48.

40. Πρβλ. Goldman, Eutresis, σ. 114, πίν. 151, 2. Heurtley, σ. 20.

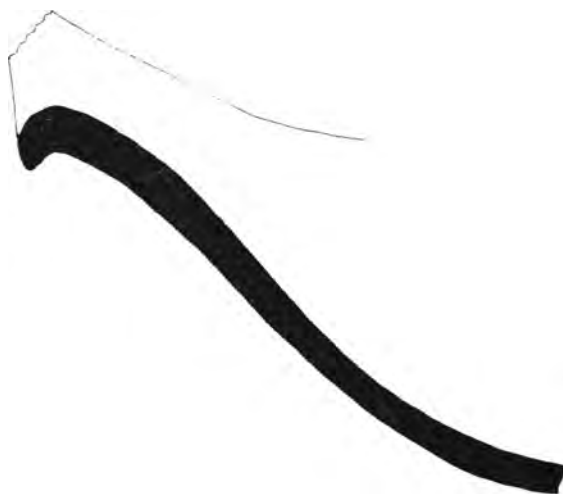
41. Aghios Kosmas, πίν. 52.S-12. Ραφήνα, ΠΑΕ 1952, σ. 145, εικ. II. Caskey, Argolid, σ. 290-29, σχέδ. 1, I. II. III. Goldman, Eutresis, σ. 98 (πίν. VI, I), πρβλ. και Gaskey, Eutresis, πίν. 49. Asine, σ. 208-209. Tiryns, ό.π., σ. 344, σχέδ. 13, 8, σ. 349, σχέδ. 19, 17.

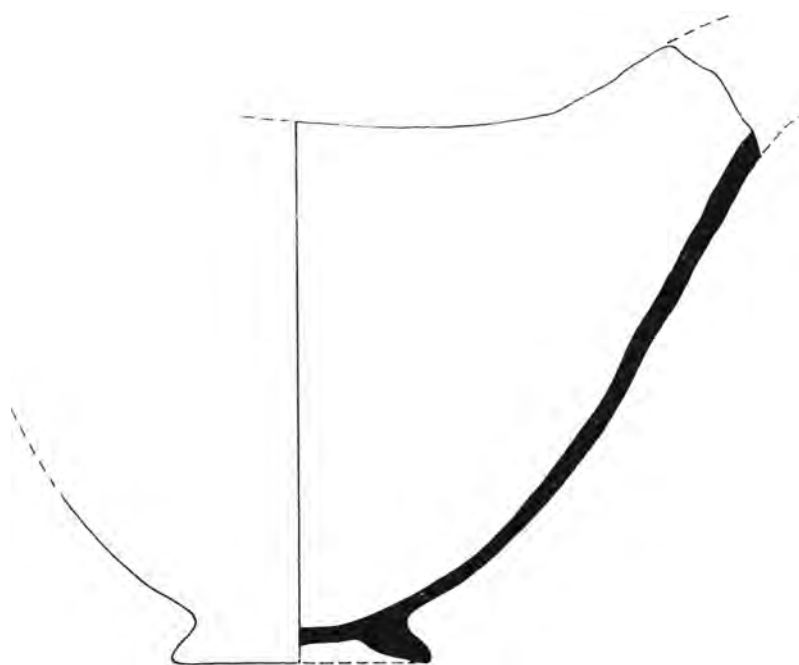
Σχέδ. 31.

Σχέδ. 32.

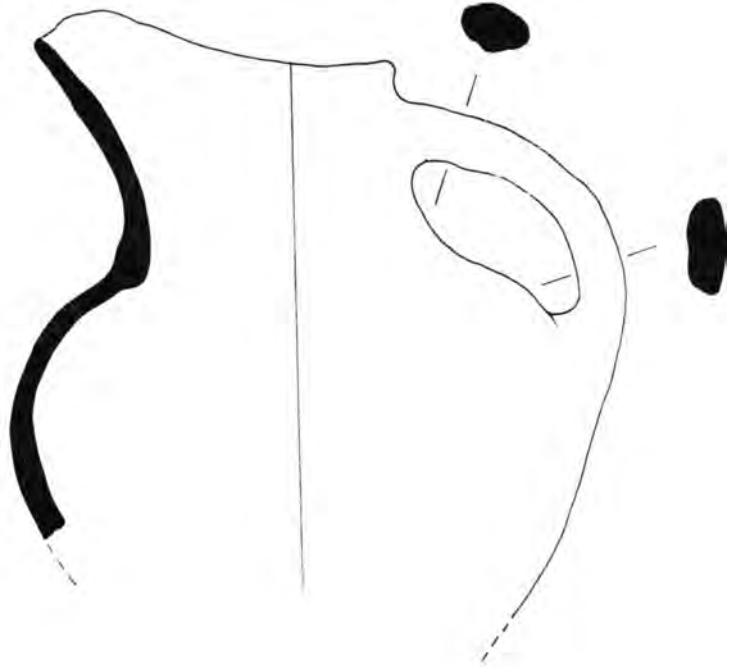
Σχέδ. 33.

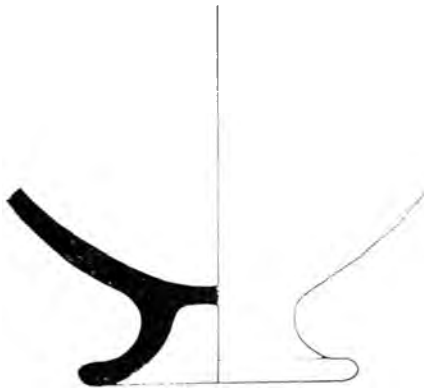
Σχέδ. 34.

Σχέδ. 35.

Σχέδ. 37.

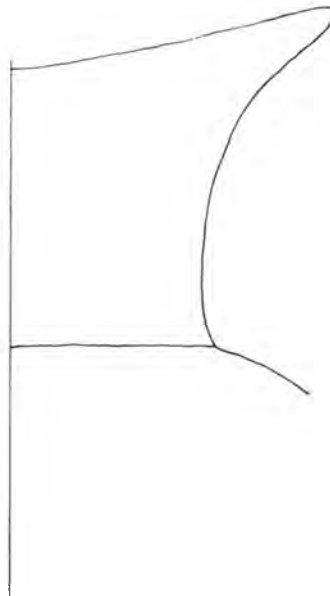
Σχέδ. 36.

Σχέδ. 39.

Σχέδ. 38.

Σχέδ. 40.

Πρόχοι

Στο σχήμα αυτό αντιπροσωπευτικά δείγματα αποτελούν η πρόχους του Σ χ ε δ. 37· Π ί ν. 45 γ και η πρόχους του Σ χ ε δ. 38· Π ί ν. 45 δ.

Η πρώτη, συγκολλημένη από όστρακα, σώζεται κατά το μεγαλύτερο μέρος μέχρι το μέσο περίπου της κοιλιάς και βρέθηκε στο χώρο 2B, στην α' φάση. Έχει σώμα σφαιρικό, λαιμό κοντό, λοξά κομμένο, ευθύγραμμη προχοή και λαβή κυλινδρική ωσειδούς διατομής, η οποία φύεται κάτω από το χείλος και καταλήγει στην κοιλιά⁴². Ο πηλός είναι κόκκινος και όχι καλά ψημένος. Η επιφάνεια είναι άβαφη, αλλά πιθανόν να έφερε επίχρισμα που απολεπίστηκε (Σ χ ε δ. 37· Π ί ν. 45 γ).

Από τη δεύτερη (Σ χ ε δ. 38· Π ί ν. 45 δ) σώζεται μόνο τμήμα του λαιμού και η προχοή. Ο λαιμός είναι κοντός, λοξά κομμένος και καταλήγει σε προχοή με ράμφος. Σώζεται μικρό τμήμα κάθετης κυλινδρικής λαβής. Ο πηλός είναι κίτρινος, περιέχει χαλίκια και η επιφάνεια εσωτερικά και εξωτερικά καλύπτεται από παχύ *infignis* σε χρώμα βαθύ καστανό έως λαδί. Αν και δεν ξέρουμε το πώς αναπτυσσόταν το σώμα της, ως προς το σωζόμενο τμήμα της φαίνεται να μοιάζει με πρόχου αντίστοιχου τύπου με αυτήν από την Εύτρηση⁴³ και με άλλη από την Ασίνη⁴⁴.

Πυξίδες

Εκτός από το θραύσμα της γραπτής πυξίδας, στην οποία ήδη αναφερθήκαμε, συναντήσαμε ένα ακόμη δείγμα του αγγείου αυτού (Σ χ ε δ. 40· Π ί ν. 46 ε, αριθ. 6). Πρόκειται για μέρος πυξίδας που προήλθε από συγκόλληση οστράκων. Ανήκει σε πυξίδα με σώμα φακοειδές και χείλος καμπύλο. Ο πηλός είναι λεπτός και έχει στον πυρήνα χρώμα γκρίζο από το ψήσιμο. Στην επιφάνεια φέρει ισχυρή στίλβωση μαύρου χρώματος, που του δίνει ιδιαίτερη λάμψη⁴⁵.

Τήγανα

Το είδος αυτό του οικιακού σκεύους αντιπροσωπεύεται με αρκετά κομμάτια, τα οποία προέρχονται από διάφορους τύπους. Πέντε θραύσματα ανήκουν σε εστίες (Σ χ ε δ. 39-41, 43-44· Π ί ν. 46 γ) με εμφανή τα ίχνη της φωτιάς στα τρία από αυτά.

Τα θραύσματα του Σ χ ε δ. 39-40, 43· Π ί ν. 46 γ είναι τμήματα από χείλη πεπλατυσμένα με εμπίεστη διακόσμηση και έχουν σπάσει ακριβώς στο σημείο σύνδεσης με τα τοιχώματα του σκεύους. Υποθέτουμε ότι μάλλον πρέπει να σχετίζονται με τον τύπο της εστίας που έχει βρεθεί στη Λέρνα στην οικία BG, στην οικία L της Εύτρησης και το Μπερμπάτι⁴⁶.

Τα θραύσματα του Σ χ ε δ. 41, 44· Π ί ν. 46 γ προέρχονται από την ίδια εστία. Έχουν χείλος χαμηλό και πεπλατυσμένο, που κλίνει ελαφρά προς τα έξω και βάση της οποίας ο δίσκος στην επιφάνεια έδρασης, παρουσιάζει κυματώσεις. Ο πηλός είναι ακάθατος και κακοψημένος και έχει χρώμα κόκκινο κατά τόπους τεφρό. Ο τύπος έχει μια αυτοτέλεια σε σχέση με τον

42. Πρβλ. Tiryns, ό.π., σ. 344, σχέδ. 13, 10. Aghios Kosmas, πίν. 126, αριθ. 62. Ασκηταριό, σ. 70, εικ. 11α-β.

43. Goldman, Eutresis, σ. 105, πίν. 137.

44. Asine, σ. 208-209.

45. Πρβλ. πυξίδα από την Εύτρηση. Caskey, Eutresis, σ. 155, ρυxis VIII, 19, σχέδ. 11, πίν. 48. Hesperia 27 (1958), πίν. 41, f.

46. Πρβλ. Hesperia, ό.π., πίν. 32. Berbati, σ. 98-101, σχέδ. 80-83 a,c. Goldman, Eutresis, σ. 106-108, σχέδ. 141-143.

Σχέδ. 41.

Σχέδ. 42.

Σχέδ. 43.

Σχέδ. 44.

Σχέδ. 45.

Σχέδ. 46.

Σχέδ. 47.

προηγούμενο και παρουσιάζει ομοιότητες με εστίες από το Ασκηταριό, την Κέα, την Ασίνη, τις Ζυγουριές⁴⁷.

Η διακόσμησή τους αποτελείται από αντικόρυφα τρίγωνα σε διάφορες παραλλαγές και ζιγκ-ζαγκ ταινίες σε μορφή ψαροκόκαλου.

Η επανάληψη των μοτίβων, σε σχέση με τις εστίες των άλλων οικισμών, επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι η διακόσμηση γινόταν με μήτρες οι οποίες ήταν κυλινδρικές. Ως προς τον τρόπο κατασκευής και διακόσμησης, σχετίζονται με τους πίθους και φαίνεται ότι οι εστίες του πρώτου τύπου κατασκευάζονταν επί τόπου⁴⁸.

Το θραύσμα του Σχ έδ. 42· Πί ν. 46 γ ανήκει σε τήγανο με χείλος πολύ χαμηλό και πλατύ, χωρίς διακόσμηση, που καμπυλώνει ελαφρά. Ο δίσκος της βάσης πολύ λεπτός ανασπώνεται λίγο στις άκρες⁴⁹.

Πολλά θραύσματα προέρχονται από τήγανα με τοιχώματα, τα οποία αποκλίνουν, και χείλη λεπτά και οριζόντια (Σχ έδ. 43-44). Από μερικά με διαγνωστικά χαρακτηριστικά (Σχ έδ. 45-46· Πί ν. 46 γ) συμπεραίνουμε ότι το χείλος κατέβαινε και ανέβαινε κατά μήκος της περιφέρειας. Η βάση είναι πολύ λεπτή, στην επιφάνεια έδρασης παρουσιάζει κυματώσεις και έχει κλίση προς το κέντρο⁵⁰. Όπως διαφαίνεται από τα θραύσματα που βρέθηκαν, το σχήμα τους δεν πρέπει να ήταν στρογγυλό.

Α μ φ ο ρ ε ί ς ή υ δ ρ ί ε ς

Το σχήμα αυτό αντιπροσωπεύεται μόνον από μερικά ενδεικτικά όστρακα. Η βάση είναι επίπεδη και υψηλή, κωνοειδής, τα χείλη κλίνουν προς τα έξω και λεπτύνονται στην άκρη ή διατηρούν το ίδιο πάχος και καμπυλώνουν ελαφρά (Σχ έδ. 45-47· Πί ν. 46 ε, αριθ. 3-4, 47 β, αριθ. 2, 3). Οι λαβές είναι ταινιωτές ή τοξοειδείς με τρήμα στο κέντρο⁵¹ (Πί ν. 45 β, αριθ. 3, 7).

Α σ κ ο ί

Μόνο τμήματα λαβών μπορούμε να αναγνωρίσουμε από αυτό το αγγείο με βεβαιότητα. Οι λαβές είναι ταινιωτές και στενεύουν από κάτω προς τα πάνω. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τρεις λαβές με εγχάρακτη διακόσμηση, που γενικώς σπανίζει στο σύνολο της κεραμικής μας (Πί ν. 47 α, αριθ. 2-3, 6).

Η λαβή (Πί ν. 47 α, αριθ. 2) άβαφη, από κόκκινο πηλό, φέρει εγχάρακτη γραμμή καθ' ύψος, η οποία πλαισιώνεται από ενάλληλες γωνίες στραμμένες προς τα επάνω.

Η λαβή (Πί ν. 47 α, αριθ. 3) από πηλό κίτρινο, είναι στιλβωτή με γκρίζο επίχρισμα εσωτερικά και εξωτερικά και διαιρείται σε δύο τμήματα από κάθετη αύλακα που πλαταίνει προς τα κάτω. Σε κάθε τμήμα φέρει διακόσμηση από τέσσερις εγχάρακτες κάθετες ζιγκ-ζαγκ γραμμές.

Η λαβή (Πί ν. 47 α, αριθ. 5) φέρει στη βάση της τμήματα κάθετων εγχάρακτων γραμμών⁵².

47. Ασκηταριό, Γ, σ. 59-76, εικ. 25. Asine, σ. 231-232, σχέδ. 169: 3. Zygouries, σ. 121-122, σχέδ. 114:4. Caskey, Keos, σ. 366-368, πίν. 29, Β 68, Β 73 αλλά για περισσότερη βιβλιογραφία βλ. Lavezzi, Hesperia 46 (1979), σ. 542-547.

48. M. H. Wiencke, Banded pithoi of Lerna III, Hesperia XXXIX (1970), σ. 103.

49. Caskey, Keos, σ. 367, Β 66, σχέδ. 4. Tiryns IV, σ. 41.

50. Πρβλ. Tiryns IV, σ. 63. Goldman, Eutresis, σ. 107, σχέδ. 141. Caskey, Keos, σ. 366, σχέδ. Β 65.

51. Πρβλ. Caskey, Keos, σχέδ. 3, Β 13. Ραφήνα, ΠΑΕ, 1954, σ. 110.

52. Πρβλ. Zygouries, πίν. VI, 4, 5, IV, 7, 8.

Πίθοι - Πιθοειδή

Τα κομμάτια που προέρχονται από πίθους μας δίνουν επί μέρους στοιχεία για τον τύπο τους.

Τμήμα πιθαριού (Πί ν. 46 α), που προήλθε από συγκόλληση θραυσμάτων, έχει σώμα ωοειδές και επίπεδη μικρή βάση. Το χείλος του δε σώζεται. Από άλλα πιθάρια έχουμε ποικιλία από χείλη που προεξέχουν προς τα μέσα ή προς τα έξω⁵³ (Σ χ έ δ. 48, 49). Μερικά φέρουν κάτω από τη στεφάνη του χείλους μια ή δύο διακοσμητικές πλαστικές ταινίες. Η διακόσμηση, εμπιέστη ή εγχάρακτη, έχει γίνει με τις θηλές των δακτύλων και μιμείται την πλέξη σχοινιών, κλειστούς βρόγχους σε τύπο αλυσίδας και επικαλυπτόμενους δίσκους⁵⁴.

Στα πιθάρια με πλαστική διακόσμηση ανήκει το θραύσμα του Πί ν. 44 δ, αριθ. 5, από την κοιλιά πιθαριού με σχοινοειδή οριζόντια πλαστική ταινία και άλλη κατευθυνόμενη προς τα κάτω, όπου πλαισιώνεται από εγχάραξη ομάδων μικρών παράλληλων γραμμών. Ανάμεσα στις πλαστικές ταινίες εγχάραξη-σήμα του κεραμέα (potter's mark) που αποτελείται από κυματοειδή γραμμή και συστάδα μικρών παράλληλων καμπύλων γραμμών⁵⁵. Ο πηλός είναι κόκκινος, η επιφάνεια φέρει επίχρισμα από αραιωμένο πηλό και επάνω από την πλαστική διακόσμηση σε μικρό τμήμα διακρίνεται βερνίκι καστανού χρώματος.

Ιδιαίτερο, επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζει κομμάτι χείλους πιθαριού, που «προεξέχει» προς τα μέσα και φέρει εμπιέστο σφράγισμα. Ο πηλός ακάθαρτος, περιέχει πολύ χαλίκι και έχει κόκκινο χρώμα στον πυρήνα και γκριζό στα τοιχώματα. Κάτω από το χείλος ανάγλυφη διακόσμηση που έχει γίνει με τις θηλές των δακτύλων.

Το σχέδιο της σφραγίδας είναι γραμμικό. Μέσα σε περιφέρεια κύκλου διαγράφεται ένας σταυρός, ενώ από δύο εκ διαμέτρου αντίθετα σημεία της περιφέρειας εκκινούν δύο κεραίες, οι οποίες στρέφονται προς τα κάτω και σταματούν στο ίδιο ύψος. Το σχέδιο είναι μάλλον απλοϊκό στην εκτέλεσή του παρά συμμετρικό και πειθαρχημένο⁵⁶ (Πί ν. 46 β).

Ανάλογα σφραγίσματα επάνω σε πιθάρια έχουν βρεθεί και σ' άλλους ΠΕ οικισμούς, στις Λιθαρές, την Ασίνη, τις Ζυγουριές, την Αίγινα, την Κέα⁵⁷.

Συναφή προς τους πίθους είναι τα μεγάλα ανοικτά αποθηκευτικά αγγεία. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα το αγγείο του Πί ν. 45 ε, το οποίο βρέθηκε (in situ) στο χώρο 4B στερεωμένο κάτω από το δάπεδο του Τ1 της γ' οικοδομικής φάσης. Έχει βάση καμπύλη και στο σημείο προσαρμογής στο έδαφος έχει αφαιρεθεί μέρος του πηλού περιφερειακά⁵⁸. Το αγγείο σώθηκε

53. Γενικά, εξαιτίας του αποσπασματικού χαρακτήρα του υλικού και της μεγάλης ποικιλίας μεγέθους και πάχους, δεν είναι εύκολο να διακρίνουμε αν πρόκειται για πίθους ή για μεγάλα πιθοειδή αγγεία (jars).

54. Για το είδος της διακόσμησης πρβλ.: Aghios Kosmas, σχέδ. 118, Goldman, Eutresis, σ. 112-114, σχέδ. 148-149. Ραφήνα, ΠΑΕ 1951, σ. 90, εικ. 17.

55. Πρβλ. σήματα κεραμίων από άλλους ΠΕ οικισμούς: Η. Tjavella-Evjen, Kadmos 19 (1980), σ. 97 κ.ε.: Potter's marks from Lithares. Asine, σ. 230, σχέδ. 168,3. Korakou, σ. 5, σχέδ. 3. 6. Hesperia 25 (1956), σ. 168, πίν. 44. Ασκηταριό, Γ, σ. 72.

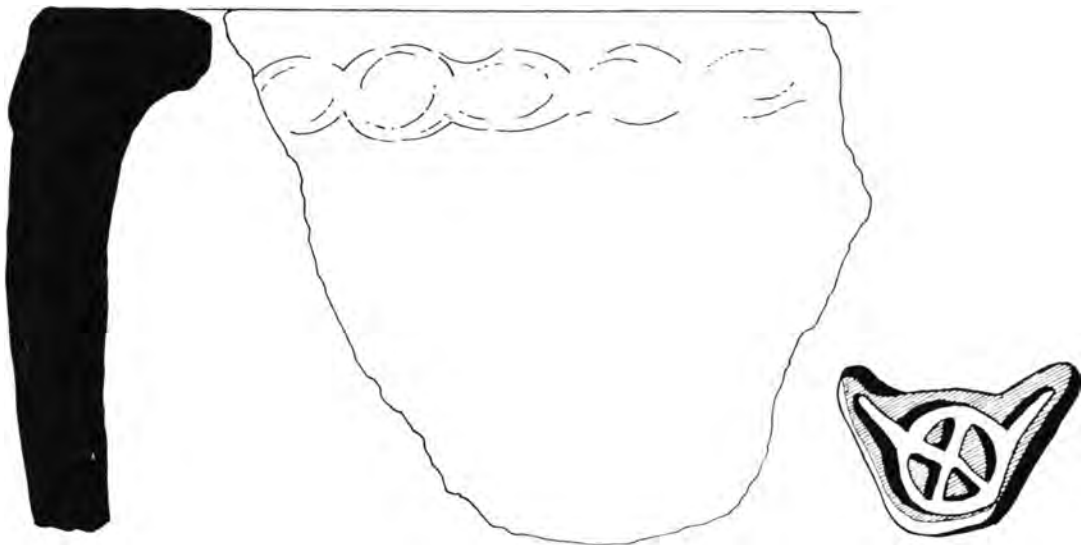
56. Πρβλ. τα σφραγίσματα από τη Λέρνα όπου το επίπεδο σύλληψης και εκτέλεσης του σχεδίου είναι πολύ υψηλό. Martha Heath, Hesperia 27 (1958), σ. 81 κ.ε., πίν. 20-22.

57. Asine, σ. 255, σχέδ. 122. Āgina, πίν. 101, 264, XXII. Caskey, Keos, σ. 366. Zygoouries, σ. 189, πίν. XXI, 4. Πρβλ. επίσης σφραγίσματα επάνω σε πίθο που βρέθηκε από τον Τσουντα στην ακρόπολη της Χυλανοδριανής στη Σύρο, ΑΕ 1899, εικ. 9, 15.

58. Το ίδιο έχει παρατηρηθεί και σε άλλες τέτοιες βάσεις που προέρχονται από μικρότερης κλίμακας αγγεία. Σίγουρα δεν πρόκειται για τυχαίο σπάσιμο αλλά για καθιερωμένη τεχνική. Φαίνεται πως η διαμόρφωση αυτή γινόταν με προορισμό τα αγγεία να στερεωθούν κατά ένα μέρος μέσα στη γη, όπως πιστεύεται ότι συνέβαινε με τα πιθάρια.

Σχέδ. 48.

Σχέδ. 49.

μέχρι ενός σημείου της κοιλιάς και δεν έχουμε στοιχεία για το πώς αναπτυσσόταν στη συνέχεια⁵⁹. Ο πηλός του είναι κόκκινος έως τεφρός από το ψήσιμο και εσωτερικά στην επιφάνεια των τοιχωμάτων είναι εμφανής η χρήση του εργαλείου εξομάλυνσης.

59. Ακριβώς όμοιο αγγείο πλήρες είδα στο υλικό του Ασκηταριού στις αποθήκες του Εθνικού Μουσείου. Έχει τοιχώματα που ανοίγουν προς τα έξω και χείλος πεπλατυσμένο που προεξέχει.

Κύπελλα

Από τα θραύσματα που βρέθηκαν διακρίνουμε διάφορους τύπους κυπέλλων. Τον τύπο με υψηλό κωνικό πόδι και κάθετη λαβή ωσειδούς διατομής, τον τύπο του μόνωτου κυπέλλου με καμπύλη βάση και σφαιρικό σώμα, τον τύπο του μικροσκοπικού σικυόμορφου κυπέλλου.

Από τον πρώτο έχουμε αντιπροσωπευτικό παράδειγμα τμήμα αγγείου που προήλθε από συγκόλληση οστράκων, που βρέθηκαν στο δάπεδο του Τ1 της γ' οικοδομικής φάσης, στο χώρο 4B (Σχ έ δ. 50· Πί ν. 45 στ).

Ο πηλός είναι ακάθατος και κακοψημένος και έχει χρώμα κόκκινο έως τεφρό. Η επιφάνεια είναι άβαφη. Το σώμα είναι κωνικό και το χείλος κλίνει ελαφρά προς τα μέσα⁶⁰. Τέτοια κύπελλα έχουν βρεθεί στο νεκροταφείο του Αγίου Κοσμά. Στην ίδια κατηγορία, αλλά με διαφοροποίηση στην τυπολογία του χείλους, της τεχνικής και το μέγεθος ανήκουν τα θραύσματα κυπέλλων των Σχ έ δ. 51-52.

Τα όστρακα των Σχ έ δ. 53-54· Πί ν. 46 ε, αριθ. 1, 8, ανήκουν στον τύπο κυπέλλου με καμπύλη βάση⁶¹.

Στον τρίτο τύπο κυπέλλου, αντιπροσωπευτικό δείγμα είναι αυτό του Σχ έ δ. 55· Πί ν. 46 ε, αριθ. 5. Είναι ελλιπές κατά τη λαβή, μικρά όμως θραύσματα από άλλα μας συμπληρώνουν τον τύπο του, σικυόμορφο με ταινιωτή λαβή που υψώνεται επάνω από τα χείλη⁶².

Κλειστά σφαιρικά αγγεία

Εντοπίσαμε θραύσματα ενός μόνο αγγείου αυτής της μορφής. Το χείλος πολύ λεπτό, στο πάχος των τοιχωμάτων, κλίνει προς τα έξω διαγράφοντας μια έντονη καμπύλη⁶³ (Σχ έ δ. 56· Πί ν. 46 ε, αριθ. 9).

Τηγανόσχημο αγγείο κυκλαδικού τύπου

Το μόνο όστρακο από αυτό τον τύπο αγγείου προέρχεται από την παρυφή του δίσκου της βάσης. Μικρές παράλληλες εγχάρακτες γραμμές ενταγμένες σε ταινία παρακολουθούν περιφερειακά τη βάση⁶⁴.

Άλλα σχήματα

Ανάμεσα στα όστρακα, τα οποία προέρχονται από αγγεία αδιάγνωστου σχήματος, αναφέρουμε το όστρακο του Σχ έ δ. 57· Πί ν. 46 ε, αριθ. 2, το οποίο προέρχεται από απροσδιόριστο κλειστό αγγείο.

Ο λαιμός θλάται προκειμένου να σχηματιστεί η κοιλιά και το χείλος κλίνει ελαφρά προς τα έξω. Ο πηλός είναι κόκκινος, λεπτός και η επιφάνεια καλύπτεται από ερυθρό βερνίκι (urfirnis). Στη βάση του λαιμού υπάρχει εγχάρακτη αύλακα, κάτω από την οποία σε κάποιο τμήμα διακρίνεται ομάδα μικρών παράλληλων εγχάρακτων γραμμών.

Επίσης στα θραύσματα τα οποία δεν μπορούμε να εντάξουμε σε συγκεκριμένα σχήματα, ανήκει και ένα, το οποίο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και προέρχεται από οικιακό σκεύος (Πί ν. 47 β, αριθ. 4). Πρόκειται για θραύσμα από την κοιλιά του αγγείου και εσωτερικά φέρει προεξοχή που προφανώς χρησίμευε για υποδοχή πώματος. Στο επάνω μέρος κάτω από το

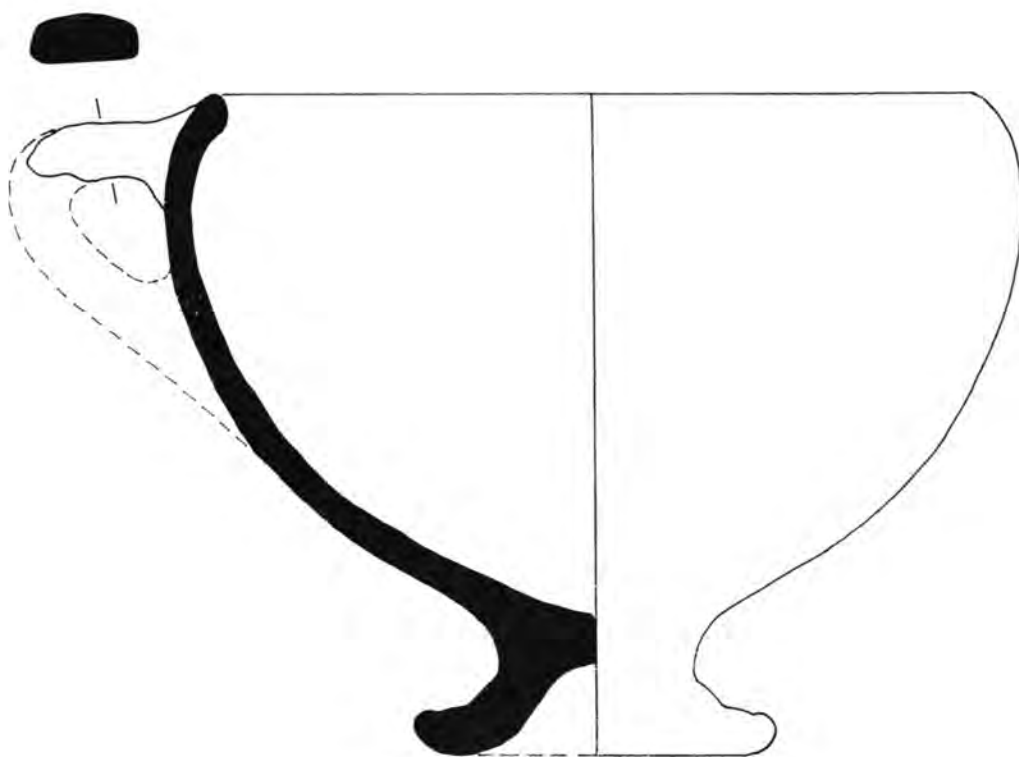
60. Πρβλ. Aghios Kosmas, σ. 70, σχέδ. 59, C-14.

61. Πρβλ. ό.π., σχέδ. 57, C-13d, C-13, C.

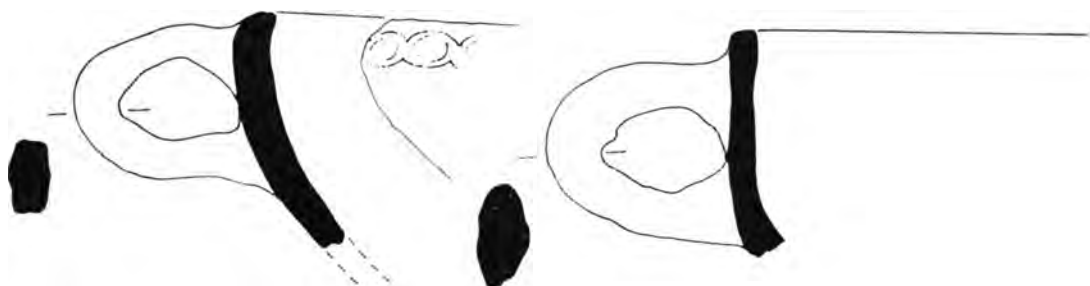
62. Πρβλ. ό.π., σχέδ. 55, S-20.

63. Πρβλ. Tiryns IV, σ. 75, σχέδ. 60, πίν. XXVI 7.3.4.

64. Πρβλ. ανάλογο από τον Άγιο Κοσμά. Από τον τάφο 7. Aghios Kosmas, πίν. 146, 195.

Σχέδ. 50.

Σχέδ. 51.

Σχέδ. 52.

Σχέδ. 53.

Σχέδ. 54.

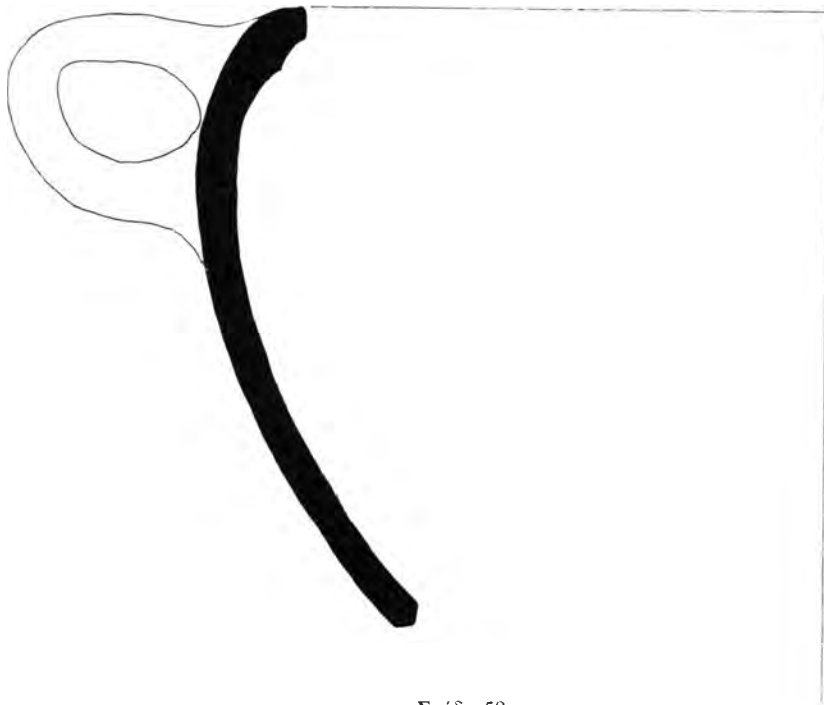
Σχέδ. 55.

Σχέδ. 56.

Σχέδ. 57.

Σχέδ. 58.

Σχέδ. 59.

χείλος, διακρίνονται οπές στοιχισμένες ανά δύο, ενώ υπάρχουν ενδείξεις για άλλες δύο. Οι οπές είναι ανοιγμένες από έξω προς τα μέσα με οπέα.

Πώματα

Τα στοιχεία που έχουμε για τη μορφή τους είναι κομβία και μικρά τμήματά τους (Σ χ έ δ. 60-62)⁶⁵.

ΠΟΙΚΙΛΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Η κεραμική που βρέθηκε στην ανασκαφή πλαισιώνεται από ποικίλα άλλα ευρήματα, τα οποία μας δίνουν πολύτιμες πληροφορίες για τη ζωή των κατοίκων του συνοικισμού. Διακρίνονται σε μετάλλινα, λίθινα και πήλινα, ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει και το οστεολογικό υλικό σε συνδυασμό με τα όστρεα που βρέθηκαν.

Μετάλλινα

Τα μετάλλινα αντικείμενα διακρίνονται σε δύο ομάδες: τα χάλκινα και τα μολύβδινα.

Στα χάλκινα περιλαμβάνονται βελόνες διάφορων μεγεθών και πάχους και μια τριχολαβίδα η οποία διατηρείται σε άριστη κατάσταση (Π ί ν. 48 α, αριθ. 5-7).

Αναλυτικότερα, βρέθηκαν τμήματα από πέντε συνολικά βελόνες, από τις οποίες δύο διατηρούνται σχεδόν πλήρεις. Για τη μια από αυτές (Π ί ν. 48 α, αριθ. 7) διατηρούμε επιφυλάξεις ως προς τη χρονολόγηση, γιατί βρέθηκε σε στρώμα διαβρωμένο. Η βελόνη του Π ί ν. 48 α, αριθ. 5, αποτελείται από στέλεχος κυκλικής διατομής, το οποίο λεπταίνει στο ένα άκρο και πλαταίνει στο άλλο, όπου φέρει τον οφθαλμό.

Οι περισσότερες βελόνες αυτού του τύπου έχουν βρεθεί στις Κυκλάδες⁶⁶.

Χημική ανάλυση που έγινε σε τμήμα βελόνης με τη μέθοδο του μικροαναλυτού από το φυσικό Γ. Λυριτζή⁶⁷ έδωσε τον παρακάτω τύπο:

Ti	Mn	Fe	Co	Ni	Cu	Zn	As	Ag	Sn	Sb	An	Pb
0,03%	0,19	0,22	0,01	0,00	86%	0	0,03	0,00	0,15	0,02	0,02	0,01

ο οποίος μας δείχνει ότι η περιεκτικότητα σε χαλκό είναι 86% με ίχνη σιδήρου 0,22%, μαγγανίου 0,19%, κασσίτερου 0,15% και μικρές ποσότητες άλλων μετάλλων.

Ο τύπος της τριχολαβίδας είναι κοινός σε πολλές ΠΕ θέσεις και στις Κυκλάδες⁶⁸.

Στα μολύβδινα αντικείμενα περιλαμβάνονται δύο συνδετήρες διαφορετικού τύπου ο καθένας, ένα έλασμα και μια χελώνη μολύβδου.

Ο μολύβδινος συνδετήρας (Π ί ν. 48 α, αριθ. 8) παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Έχει διαστάσεις 0,055×0,055×0,007 μ. και αποτελείται από δύο άνισες πλακοειδείς επιφάνειες οι οποίες είναι ενωμένες σε ένα συμπαγές σώμα. Προφανώς οι επιφάνειες αυτές κάλυπταν ανά μία τα εσωτερικά και εξωτερικά τοιχώματα του σπασμένου αγγείου και με το χύσιμο του μετάλλου ενοποιήθηκαν. Το κενό που δημιουργείται στις άκρες ανάμεσά τους αντιπροσωπεύει το πάχος του σπασμένου αγγείου το οποίο είναι 0,014 μ. Τόσο στην εσωτερική όσο και την εξωτερική επιφάνεια υπάρχει έντυπο πλέγμα (mat impression) που συναντάμε συχνά στη βάση των φιαλών και το οποίο βέβαια εντυπώθηκε ενώ ήταν ακόμη ζεστό το μολύβι. Υπολείμματα του μετάλλου

65. Πρβλ. Tiryas IV, σ. 55, σχέδ. 42. Τα πρότυπά τους είναι αγγεία από τις Κυκλάδες που βρέθηκαν στη Σύρο και Αμοργό, την Εύβοια, τη Νάξο, την Πάρο και άλλα κυκλαδικά νησιά.

66. Δες Branigan, Type IIIa, σ. 174, σ. 30, πίν. 15. El. Banks, πίν. 13 a.

67. Τον κ. Λυριτζή που έκανε τη χημική ανάλυση ευχαριστώ πολύ.

68. Branigan, σ. 31-32, πίν. 16, αριθ. 1347, Type IIIa, σ. 175.

εξέχουν πέρα από την επιφάνεια εφαρμογής του πλέγματος. Ανάλογος συνδετήρας έχει βρεθεί και στις Κυκλάδες στην ακρόπολη της Σύρου⁶⁹.

Ο άλλος συνδετήρας είναι αυλοειδής (Πί ν. 48 α, αριθ. 11) και όμοιοι του έχουν βρεθεί στη Ραφήνα⁷⁰.

Η χελώνη μολύβδου που βρέθηκε, έχει σχήμα ημισφαιρικό, διάμετρο 0,042, ύψος 0,02 μ. Παρόμοια ευρήματα αλλά σε διάφορα σχήματα και μεγέθη έχουν βρεθεί στις Ζυγουριές και στις Κυκλάδες. Ως προς το σχήμα μεγάλη ομοιότητα εμφανίζει με τις δισκοειδείς μολύβδινες χελώνες από τη Φυλακωπή της Μήλου⁷¹. Πάντως, λαμβάνοντας υπόψη τη χελώνη σε σχήμα φύλλου δάφνης που βρέθηκε στη Ραφήνα⁷², φαίνεται πως η διακίνηση του μετάλλου ειδικά στην Αττική γινόταν σε διάφορους τύπους.

Από ισοτοπική ανάλυση που έγινε στο μέταλλο του αυλοειδούς συνδετήρα και της χελώνης μολύβδου, προέκυψαν οι παρακάτω τύποι:

Pb^{208}/Pb^{206}	Pb^{207}/Pb^{206}	Pb^{206}/Pb^{204}	,	Pb^{208}/Pb^{206}	Pb^{207}/Pb^{206}	Pb^{206}/Pb^{204}
2.05673	0.83155	18.905		2.05675	0.83146	18.896

οι οποίοι δείχνουν τους τρεις ισοτοπικούς λόγους που μετρήθηκαν και υπολογίστηκαν στη μέθοδο. Τα αποτελέσματα φαίνονται ίδια και στα δύο δείγματα, που σημαίνει ότι πρόκειται για το ίδιο μέταλλο. Οι λόγοι αυτοί φαίνεται να μοιάζουν με αυτούς του Λαυρίου, αν και απαιτούνται περισσότερες μελέτες σε σχέση με άλλα αντικείμενα που θα βεβαιώσουν την ομοιότητα.

Το μολύβδινο έλασμα σπασμένο σε πολλά μέρη δεν έχει συγκεκριμένη μορφή και οι σωζόμενες διαστάσεις του είναι $0,072 \times 0,065 \times 0,01$ μ.

Λίθινα

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ανάμεσα στα λίθινα ευρήματα η εύρεση πλακοειδούς ασβεστολιθικής πέτρας, διαστ. $0,32 \times 0,26 \times 0,08$ μ., η οποία στην επάνω επιφάνειά της φέρει δύο άβαφα λαξεύματα κυκλικής διατομής, διαμ. 0,07-0,11 μ. Η επιφάνεια των λαξευμάτων είναι λεία και η κατεργασία της πλάκας συνεχίζει σε μικρό μέρος και έξω από αυτά. Η υπόλοιπη επιφάνεια είναι αδούλευτη και ιδιαίτερα τραχειά και πορώδης εξαιτίας του είδους του λίθου που έχει χρησιμοποιηθεί (Πί ν. 48 δ).

Η χρήση της παραπάνω πλάκας, που βρέθηκε μέσα στο γέμισμα του πεταλόσχημου κτίσματος παραμένει απροσδιόριστη. Απ' ό,τι γνωρίζουμε δεν έχει δημοσιευθεί ανάλογο εύρημα από άλλους ΠΕ οικισμούς⁷³.

Στον ίδιο χώρο με την παραπάνω λίθινη πλάκα βρέθηκαν δύο συνανήκοντα κομμάτια από λίθινο πλάθανο (Πί ν. 48 β), τα οποία κόλλησαν μεταξύ τους, δίνοντας μια αρκετά σαφή εικόνα για τη μορφή του. Αποτελείται από μια ασβεστολιθική πλάκα που έχει διαμορφωμένο περιχείλωμα, πλ. 0,08 ως 0,10 μ. Ο λίθος έχει υποστεί διάβρωση από την επαφή του σκεύους

69. Χρ. Τσουντας, ΑΕ 1899, σ. 126. Carrington Smith, πίν. XXII (Mat impression from Phylacopi).

70. Πρβλ. Colin Renfrew, AJA 71 (1967), σ. 4. Ραφήνα, ΠΑΕ, 1952, σ. 149.

71. Πρβλ. Colin Renfrew, ό.π., 4, πίν. 2 α. El. Banks, πίν. 8. Branigan, σ. 198, πίν. 38, 3307, 3310.

72. Δ. Θεοχάρης, ΠΑΕ, 1954, σ. 112.

73. Η συνάδελφος Μ. Θεοχάρη είχε την ευγενή καλοσύνη να μου θέσει υπόψη ανάλογο εύρημα από το Ασκηταριό, το οποίο είναι αδημοσίευτο και περιλαμβάνεται στις σημειώσεις του Δημ. Θεοχάρη. Το εύρημα, όπως αναφέρεται, ήταν επιφανειακό και οι διαστάσεις του σχεδόν ίδιες με το εύρημα του Ρουφ.

Σχέδ. 60.

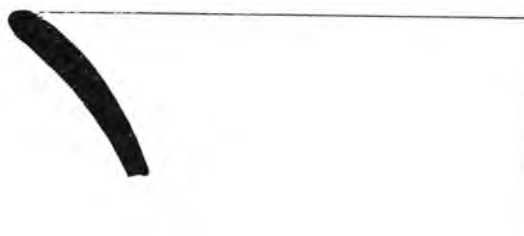
Σχέδ. 61.

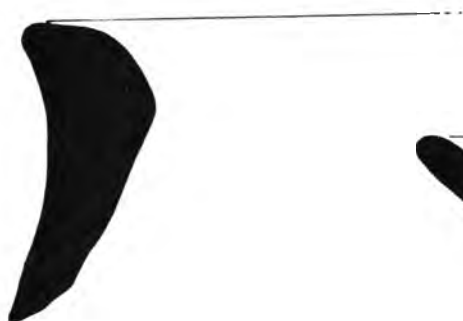
Σχέδ. 62.

Σχέδ. 63.

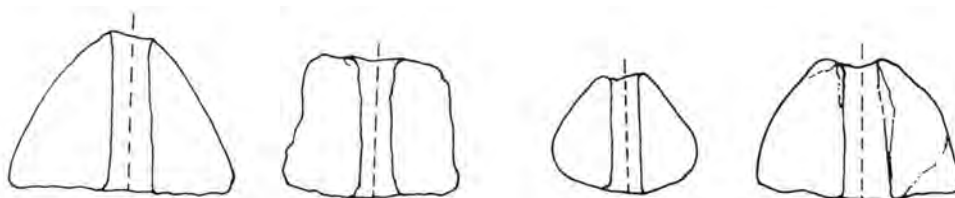
Σχέδ. 64.

Σχέδ. 65.

Σχέδ. 66.

Σχέδ. 67.

με φωτιά, τα ίχνη της οποίας είναι εμφανή στην επιφάνειά του. Η εύρεσή του μέσα σε γέμισμα μαζί με μάζες καμένων χωμάτων ίσως το διασυνδέει με κάποιο χώρο που έχει σχέση με ιπνό⁷⁴.

Τρία θραύσματα αγγείου που βρέθηκαν στο χώρο 5Γ-6Γ (Πί ν. 48 γ, αριθ. 12-14) φαίνεται ότι προέρχονται από παλέτα. Στο ένα από αυτά, εξωτερικά, διακρίνεται τμήμα του πλαστικού δακτυλίου της βάσης. Η χρήση αυτού του είδους των αγγείων σε συνδυασμό με τους τριπτήρες χρωμάτων ενισχύεται από το γεγονός ότι στον ίδιο χώρο βρέθηκαν και τρεις τέτοιοι τριπτήρες. Οι τριπτήρες αυτοί, που όπως είναι γνωστό χρησιμοποιούνταν για καλλωπιστικούς σκοπούς, για την τριβή χρωμάτων που κάλυπταν το πρόσωπο, ανήκουν σε δύο τύπους. Οι δύο έχουν σχήμα πηνίου και ο άλλος είναι κυλινδρικός με μικρή υποδοχή για τη στυλέωση. Όπως συμβαίνει με τα αντίστοιχα εργαλεία των άλλων ΠΕ οικισμών και εδώ έχουν επιλεγεί για την κατασκευή τους λίθοι με πολύχρωμες νευρώσεις που τους προσδίδουν ιδιαίτερη ομορφιά με την επιμελημένη στίλβωση που έχει γίνει στην επιφάνειά τους. Τέτοιοι τριπτήρες είναι γνωστοί από πολλές ΠΕ θέσεις στον ελλαδικό χώρο και τις Κυκλάδες⁷⁵.

Στα άλλα μικρά λίθινα εργαλεία (Πί ν. 48 γ, αριθ. 8-11) περιλαμβάνονται μια λίθινη αξίνα από στιλβωμένη γκριζόμαυρη πέτρα και τμήμα έλεγκυ επίσης στιλβωμένου. Αρκετοί είναι οι τριπτήρες-στιλβωτήρες οι οποίοι είναι διάφορων τύπων, σφαιρικοί, ημισφαιρικοί, πολυεδρικοί. Σε μερικούς από αυτούς η επιφάνεια χρήσης φέρει εμφανή τα ίχνη της τριβής.

Λεπίδες οψιανού βρέθηκαν σε όλους γενικά τους χώρους και σε μεγάλο αριθμό. Συνήθης είναι ο τύπος με τις ευθύγραμμες ακμές και σπανιότερος αυτός της οδοντωτής ή κυματιστής λεπίδας. Επίσης βρέθηκαν πολλά κομμάτια λεπίδων, φολίδες, από θραύσματα λεπίδων και φολίδων, πυρήνες και άμορφα κομμάτια του λίθου αυτού⁷⁶. Η παρουσία του πυριτόλιθου χαρακτηρίζεται μάλλον σπάνια και περιορίζεται σε δύο απολείσματα.

Άμεσα συνδεδεμένες με το σύστημα τροφοδοσίας των κατοίκων του οικισμού είναι και οι μυλόπετρες των οποίων θραύσματα κυρίως βρέθηκαν και στις δύο φάσεις. Ανήκουν στον επιποσειδή τύπο και έχουν σχήμα ωοειδές ή ωοειδές που έχει διαπλατυνθεί. Ο λίθος από τον οποίο είναι φτιαγμένες είναι ο γνωστός ηφαιστειογενής λίθος τραχείτης⁷⁷.

Πήλινα

Στα μικρά ευρήματα αυτής της κατηγορίας περιλαμβάνονται πέντε σφονδύλια από τα οποία μόνο δύο σώζονται ακέραια. Τα τέσσερα σφονδύλια ως προς τη μορφή τους ανήκουν βασικά στο σφαιρικό τύπο με διαφοροποίηση στην τομή των τοιχωμάτων (Σχέδ. 67· Πί ν. 48 α, αριθ. 1-4)⁷⁸.

Τέλος, ανάμεσα στα μικρά ευρήματα πρέπει να αναφέρουμε και ένα μικρό οστέινο εργαλείο. Πρόκειται για οστέινο οπέα που βρέθηκε μέσα στο επίχωση του πεταλόσχημου κτίσματος (Πί ν. 48 α, αριθ. 9).

Οστεολογικό υλικό

Αρκετή είναι στο σύνολό της η ποσότητα των οστών ζώων, που βρέθηκαν όχι μόνον μέσα στους βόθρους αλλά σ' όλους γενικά τους χώρους μέσα στην επίχωση που κάλυπτε τις τρεις οικοδομικές φάσεις.

74. Πρβλ. Χρ. Τσουντας, Αι προϊστορικοί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου, σ. 330-331.

75. El. Banks, πίν. 6-7.

76. Πρβλ. Ιω. Γερουλάνος, ΑΕ 1956, σ. 73.

77. Πρβλ. Aghios Kosmas, σχέδ. 168.

78. Carrington-Smith, II, σχέδ. 27-31. Σφονδύλια παρόμοιου τύπου έχουν βρεθεί στις Λιθαρές, τον Άγιο Κοσμα, την Περαχώρα την Κόρινθο, την Τίρυνθα και την Ασίνη.

Το υλικό αυτό εξετάστηκε από τον παλαιοντολόγο του Πανεπιστημίου Αθηνών Γ. Θεοδώρου⁷⁹ και διαπιστώθηκε ότι ανήκει σε βόδια (*Bos* sp), αιγοπρόβατα (*Bovidae* indet) και χοίρους (*Sus* sp).

Είναι αξιοσημείωτο ότι ανάμεσά τους υπάρχει τμήμα κάτω γνάθου αλόγου (*Equus* sp). Όμως η γνάθος αυτή προέρχεται από το χώρο ΙΓ από στρώμα διαβρωμένο και βρέθηκε μαζί με θραύσματα από ρωμαϊκές κεραμίδες και όστρακα ρωμαϊκά και ΠΕ ανακατεμένα. Έτσι, δε μας επιτρέπει να κάνουμε καμιά διασύνδεση χρονολογική με τον οικισμό, πράγμα βέβαια που θα δημιουργούσε πολλά προβλήματα μια και το άλογο γίνεται γνωστό πολύ αργότερα από το *terminus ante quem* του οικισμού.

Τα οστά είναι κατά κανόνα σπασμένα και όχι ολόκληρα. Το γεγονός αυτό δεν επιτρέπει να γίνουν λεπτομερέστερες παρατηρήσεις. Τα οστά από τα αιγοπρόβατα προέρχονται κυρίως από άτομα με συνοστεωμένες επιφύσεις, δηλαδή ενήλικα, ενώ τα οστά από τα βόδια προέρχονται και από άτομα νεαρά, δηλαδή με μη συνοστεωμένες επιφύσεις.

Ομάδες μεγέθους δεν είναι δυνατό να διακριθούν, γιατί η ποσότητά τους και ο αποσπασματικός χαρακτήρας τους δεν το επιτρέπει.

Δεν εντοπίστηκαν θέσεις που να περιλαμβάνουν ένα είδος οστών, πράγμα που θα φανέρωνε κάποια ειδική χρήση.

Στο υλικό δεν περιλαμβάνονται καθόλου οστά από πτηνά ή μικρά σαρκοφάγα (σκυλιά, γάτες κτλ.).

Από την εξέταση της επιφάνειας των οστών δε διακρίθηκαν σημεία που να έχουν υποστεί λείανση, και δε φαίνεται να έχει χρησιμοποιηθεί ειδικό εργαλείο για το κόψιμό τους.

Όστρεα

Τα θαλάσσια όστρεα που βρέθηκαν είναι σχετικά λίγα κατά τον αριθμό και ανήκουν σε διάφορους τύπους⁸⁰. Συχνότερα απαντάται το είδος *Spondylus gaederopus* (LINNE). Είναι γνωστό ότι το είδος αυτό χρησιμοποιόταν για καλλωπιστικούς σκοπούς, για την κατασκευή κοσμημάτων. Ένα από τα κομμάτια έχει υποστεί διάβρωση, γεγονός που δείχνει ότι συλλέχτηκε σε κατάσταση απολίθωσης.

Άλλο είδος είναι το *Trunculariopsis trunculus* (LINNE), από το οποίο στους μεταγενέστερους χρόνους έβγαζαν την ανεξίτηλη κόκκινη βαφή (πορφύρα). Δεν είναι ιδιαίτερα εύγευστο και δεν πρέπει να αλιεύτηκε για τροφή.

Τέλος, έχουμε και το είδος *Acanthocardia* (*Rudicardium*) *tuberculatum* (LINNE), το οποίο είναι εύγευστο και προσφέρεται για τροφή.

Εκτός από τα όστρεα θαλάσσης έχουμε και μερικά χερσαία του τύπου *Helix* (*cryptomphales*) *aspersa* O. I. MÜLLER, τα οποία δεν μπορούμε να ξέρουμε εάν χρησιμοποιήθηκαν για τροφή ή βρέθηκαν τυχαία μέσα στο χώμα.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ - ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Κάνοντας μερικές γενικές παρατηρήσεις στην κεραμική, μπορούμε να πούμε ότι σε ορισμένες περιπτώσεις έχουμε τεχνική ή σχήματα με μια σχετική εξελικτική πορεία ή καλύτερα

79. Τον Γ. Θεοδώρου ευχαριστώ πολύ για την ευγενή καλοσύνη που είχε να ασχοληθεί με την εξέταση του υλικού και να μου εκθέσει τα συμπεράσματά του.

80. Η ταύτιση των οστρέων έγινε από την παλαιοντολόγο Γαλάτεια-Ευδοκία Θεοδώρου, την οποία θερμά ευχαριστώ.

αντιπροσώπευσή τους συνδυασμένη με συγκεκριμένη φάση. Αυτό μας επιτρέπει, χωρίς οπωσδήποτε να έχει απόλυτη ισχύ, γιατί σχήματα που είναι κοινά στην παλιότερη φάση εξακολουθούν με ελάχιστη ή ανύπαρκτη διαφορά και στις άλλες, να ιεραρχήσουμε χρονολογικά με κάποια σχετικότητα τις φάσεις.

Η εμφάνιση στην πρώτη οικοδομική φάση της σαλτσιέρας, αγγείου χαρακτηριστικού της ΠΕ II περιόδου, μας δίνει αυτόματα ένα *terminus post quem* για την αφετηρία του οικισμού. Αντιπροσωπευτικό δείγμα του σχήματος αυτού, που σώζεται μερικά, έχουμε από τη β' φάση το αγγείο του Πί ν. 45 α. Ο τύπος αυτός στον Άγιο Κοσμά θεωρείται νεότερος σε σχέση με τον άλλο με το υψηλό πόδι που διαμορφώνεται προς το τέλος της περιόδου του οικισμού αυτού. Στη Λέρνα φαίνεται να εντάσσεται ανάμεσα στον τύπο III και IV που χαρακτηρίζουν τη μεσαία και ύστερη ΠΕ II περίοδο. Στην Εύτρηση παράλληλος τύπος βρέθηκε στην οικία L της ΠΕ II περιόδου και στην Τίρυνθα τοποθετείται στην ώριμη ΠΕ II περίοδο.

Σε σχέση με την εξελικτική πορεία που παρουσιάζει το αγγείο, κρίνοντας από τις προχοές που βρέθηκαν, φαίνεται να επικρατεί περισσότερο ο ύστερος τύπος⁸¹ με τη στενή προχόη και τα γυριστά χείλη. Ωστόσο, έχουμε και παραδείγματα πρώιμου τύπου όπως του Πί ν. 46 ε, αριθ. 7 και 10.

Οι φιάλες, το κατ'εξοχήν επικρατέστερο αγγείο, μπορούμε να πούμε ότι παρουσιάζουν μια κλιμάκωση στην τυπολογία τους. Αυτές με τα χείλη που υψώνονται προς τα επάνω ή κάμπτονται ανεπαίσθητα προς τα μέσα, απαντούν στην α' οικοδομική φάση και δείχνουν να έχουν σχέση με φιάλες από την ΠΕ II Εύτρηση, το Μπερμπάτι και την Πόλη III-IV της Αίγινας που τοποθετείται ανάμεσα στο 2.400 - 2.200 π.Χ. Αντίθετα, αυτές που κάνουν έντονη κάμψη προς τα μέσα απαντούν στη φάση γ' και παρόμοιές τους βρίσκονται στη Λέρνα III και την ώριμη ΠΕ II περίοδο της Τίρυνθας.

Οι φιάλες με τα χείλη που νεύουν προς τα έξω απαντούν στη β' φάση και στο μεταβατικό στάδιο από την α' προς τη β'. Οι αντίστοιχες του Αγίου Κοσμά από την οικία E εντάσσονται στη β' οικοδομική φάση και από την Τίρυνθα στην ώριμη ΠΕ II.

Τα πινάκια, κυρίως αυτά με τις επίπεδες βάσεις, συναντιώνται σ' όλες τις φάσεις, αλλά αυτά με τις καμπύλες φαίνεται να κυριαρχούν στην α' φάση. Στην πρώτη κατηγορία ανάλογα είναι τα πινάκια της οικίας A στη Ραφήνα αλλά και των περισσότερων ΠΕ οικισμών. Στον Άγιο Κοσμά η βάση είναι επίπεδη αλλά σε μερικές περιπτώσεις φτάνει τα όρια της καμπύλης όπως και στο Ρουφ. Επίσης, ο τύπος με την καμπύλη βάση συναντιέται στον ΠΕ II οικισμό της Μουρτερής Ευβοίας και την ώριμη ΠΕ II φάση της Τίρυνθας.

Από τις λεκάνες ενδιαφέρον παρουσιάζουν αυτές με τα T-rims, οι οποίες εμφανίζονται στη β' φάση αλλά και στο μεταβατικό στάδιο από την α' προς τη β'. Ο τύπος αυτός συναντιέται στον Άγιο Κοσμά στην οικία F και την ΠΕ II περίοδο στο Μπερμπάτι.

Το μόνωτο κύπελλο με το υψηλό πόδι του Πί ν. 45 στ αντιστοιχεί σε δάπεδο της γ' φάσης αλλά συναντιέται και στις προηγούμενες φάσεις, τη β' και τη μετάβαση από την α' προς τη β'. Ο τύπος του αγγείου απαντά και στο νεκροταφείο του Αγίου Κοσμά. Στο Ασκηταριό και την Εύτρηση έχουμε παρόμοια αγγεία αλλά χωρίς λαβή, δηλαδή φιάλες με υψηλό πόδι.

Χαρακτηριστικά επίσης είναι τα μόνωτα κύπελλα με σφαιρική κοιλιά και τα μικρά σικυόμορφα που απαντούν στην α' φάση, ανάλογα των οποίων βρίσκουμε στο νεκροταφείο του Αγίου Κοσμά και το συνοικισμό αντίστοιχα.

81. Πρβλ. L. Fahy, *The Early Helladic Sauceboat*, M.A.V. of Cincinnati, 1964, σ. 107.

Τα όστρακα με γάνωμα *urfiginis* προέρχονται απ' όλες τις φάσεις αλλά δεν είναι τόσα πολλά ώστε να διακρίνουμε με σαφήνεια τις διαβαθμίσεις στην ποιότητά τους. Πάντως, κυρίως, το βερνίκι έχει επιτεθεί σε παχύ στρώμα και απολεπίζεται εύκολα. Στα όστρακα της α' οικοδομικής φάσης μόνον ίχνη μπορέσαμε να διακρίνουμε.

Αρκετά είναι τα στιλβωτά με επίχρισμα σε χρώμα κίτρινο-γκριζομπλέ και άσπρο, τα οποία ήδη κυριαρχούν από την α' φάση προς τη β' και έχουν εξαιρετική αφή και εμφάνιση.

Είναι φανερό ότι οι τρεις οικοδομικές φάσεις του οικισμού αντιπροσωπεύουν αντίστοιχα μια πρώιμη-ώριμη και ύστερη φάση της ίδιας περιόδου, ενώ τα τμήματα τοίχων που δεν εντάσσονται στις φάσεις αυτές αποτελούν ενδιάμεσα δείγματα του συνεχούς φάσματος ζωής του. Η ειρηνική και συνεχής μετάβαση από τη μια φάση στην άλλη αφήνει αμετάβλητο τον ουσιαστικό χαρακτήρα της κεραμικής, που μας οδηγεί σε μια διασταύρωση επιδράσεων άμεσων και έμμεσων από άλλους οικισμούς.

Όπως προκύπτει από την έκθεση των ευρημάτων της ανασκαφής, ο οικισμός εμφανίζει ομοιότητες με άλλους ΠΕ οικισμούς της Αττικής, αλλά και με τους αντίστοιχους της Στερεάς Ελλάδας και Πελοποννήσου. Λιγότερες, αλλά οπωσδήποτε φανερές, είναι οι σχέσεις με την Εύβοια, την Κέα και την Αίγινα, ενώ πίσω από το σύνολο του υλικού και εξειδικευμένα παραδείγματα διαφαίνεται η έντονη επίδραση του κυκλαδικού πολιτισμού.

Όπως φαίνεται, οι ομοιότητες εντοπίζονται στην ΠΕ II φάση των οικισμών αυτών με εξαίρεση τους οικισμούς της Αττικής, τον Άγιο Κοσμά, τη Ραφήνα και Ασκηταριό, όπου μας οδηγούν στη χρονολογούμενη από τους ανασκαφείς ΠΕ III φάση⁸².

Σχέσεις επισημαίνονται επίσης και με τους άλλους ΠΕ οικισμούς της Αττικής, της Παλαιάς Κοκκινιάς και του Κερατσινίου καθώς και την ΠΕ οικία της Ακαδημείας Πλάτωνος. Η κοντινή απόσταση με αυτούς έχει ιδιαίτερη σημασία για τη διαμόρφωση γνώμης γύρω από τη διαμορφωμένη παράδοση με την οποία ζούσε ο οικισμός.

Ο οικισμός της Παλαιάς Κοκκινιάς τοποθετείται χρονολογικά στην πρώιμη ΠΕ περίοδο. Στα ευρήματα του Ρουφ περιλαμβάνεται μόνο μικρός αριθμός οστράκων, τα οποία ανήκουν στην περίοδο αυτή. Τα ελάχιστα όμως αυτά όστρακα (Σ χ έ δ. 63-66· Π ί ν. 47 γ) δείχνουν άμεση σχέση με αυτά της Παλαιάς Κοκκινιάς⁸³. Ο οικισμός της Παλαιάς Κοκκινιάς δεν προχωράει στην ΠΕ II περίοδο, σε αντίθεση με τον οικισμό του Ρουφ ο οποίος αρχίζει σ' αυτή την περίοδο. Ο ένας οικισμός δηλαδή έρχεται σαν μια συνέχεια του άλλου, ενώ η εύρεση λίγων ΠΕ I οστράκων στο Ρουφ μπορεί να σημαίνει την ύπαρξη σε κάποιο τμήμα του οικισμού και φάσης σύγχρονης με αυτή της Παλαιάς Κοκκινιάς.

Απ' ό,τι μπορούμε να συμπεράνουμε από τη δημοσίευση αντιπροσωπευτικών οστράκων από τον οικισμό του Κερατσινίου⁸⁴, υπάρχει οπωσδήποτε λειτουργική σχέση ανάμεσα στους δύο οικισμούς και φαίνεται ότι κάπου συμπορεύονται χρονολογικά. Άλλωστε το γεγονός ότι ο οικισμός αυτός ήταν παραθαλάσσιος είναι ένα επιπλέον στοιχείο που θα έφερνε τους κατοίκους του Ρουφ σε επαφή μαζί του.

Η μικρή απόσταση της ΠΕ οικίας της Ακαδημείας Πλάτωνος από τον οικισμό μας επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι οι σχέσεις ανάμεσά τους είναι άμεσες. Η εμφάνιση του ελαφρά

82. Η χρονολογική ασυμφωνία που παρατηρείται έχει σχέση με το πρόβλημα της αναθεώρησης της χρονολόγησής τους, για το οποίο θα μιλήσουμε παρακάτω.

83. Πρβλ. Παλαιά Κοκκινιά, σ. 102, εικ. 8, α, σ. 103, εικ. 10, γ, σ. 101, εικ. 7, γ, δ.

84. Κερατσίνι, σ. 9, εικ. 3.

καμπύλου τοίχου στην γ' οικοδομική φάση, φαίνεται να έχει σχέση με την αψιδωτή ΠΕ κατοικία της Ακαδημείας Πλάτωνος⁸⁵ και τα τμήματα καμπύλων τοίχων της Ραφήνας παρά με τους αντίστοιχους καμπύλους τοίχους των ΠΕ οικισμών της Πελοποννήσου⁸⁶. Είναι αξιοσημείωτη η εμφάνιση του τοίχου αυτής της μορφής στο τελευταίο στάδιο ζωής του οικισμού, σε σχέση με το γεγονός ότι το στοιχείο αυτό επικρατεί κυρίως στην ΠΕ ΙΙΙ περίοδο. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στον οικισμό μας εμφανίζεται σε μια μεταβατική περίοδο στο τέλος της ΠΕ ΙΙ προς την ΠΕ ΙΙΙ⁸⁷.

Μεγάλη ομοιότητα κυρίως με την κεραμική του Αγίου Κοσμά και κατά δεύτερο λόγο με τη Ραφήνα και το Ασκηταριό, μας κάνει να συμπεράνουμε ότι η χρονολογική τοποθέτηση του οικισμού μας πρέπει να έχει συνάφεια με τους οικισμούς αυτούς.

Όπως είναι γνωστό, ο οικισμός του Αγίου Κοσμά με βάση τις επαφές του με τις Κυκλάδες και κυρίως με τη Σύρο, που διαφαίνονται πολύ έντονες, έχει τοποθετηθεί από τον Γ. Μυλωνά στην ΠΕ ΙΙΙ περίοδο. Ανάλογη χρονολόγηση έχει γίνει και από τον Δ. Θεοχάρη στη Ραφήνα και το Ασκηταριό, όπου όμως διακρίνονται και φάσεις της ΠΕ Ι και της ΠΕ ΙΙ περιόδου.

Ύστερα από έρευνες που έκανε ο Caskey⁸⁸ στα ευρήματα της Σύρου, που προέρχονταν από την οχύρωση και το νεκροταφείο της Χαλανδριανής, εντόπισε πολλά παράλληλα στοιχεία με τη Λέρνα ΙΙΙ. Η ομοιότητα της κεραμικής της Λέρνας ΙΙΙ με την κεραμική η οποία βρέθηκε στη Σύρο, αλλά και το σύστημα οχύρωσης το οποίο στο σύνολό του είναι πολύ κοντά σ' αυτό που βρέθηκε στο Καστρί από τον Τσουντα, μας δίνουν τη χρονολογική συσχέτιση Κυκλάδων και ηπειρωτικού χώρου και έμμεσα ένα στοιχείο χρονολόγησης για τους άλλους ΠΕ οικισμούς.

Η γενική συνάφεια μεταξύ των κατοίκων της ΠΕ εποχής και των κατοίκων των Κυκλάδων από τη μια και των Μινωιτών από την άλλη, έχει προ πολλού αναγνωριστεί. Η οχύρωση στο Καστρί της Σύρου ανήκει σε μια περίοδο που έχει σχέση με την ΠΕ ΙΙ στην κυρίως Ελλάδα και με την ΠΜ ΙΙ στην Κρήτη.

Γενικά, οι κυκλαδικές συγγένειες του Αγίου Κοσμά σχετίζονται με τον πολιτισμό της Κέρου-Σύρου και είναι ένας συνδυασμός αυτού και του πολιτισμού του Κοράκου⁸⁹ στην κυρίως Ελλάδα. Υπάρχει μια ανάμιξη από σχήματα της Γκρόττας-Πηλού με άλλα του πολιτισμού της Κέρου-Σύρου που δεν υπάρχει στις Κυκλάδες⁹⁰. Ο Shachermeyer έχει μιλήσει για ελλαδοκυκλαδικό πολιτισμό (Mischkultur). Οι κυκλαδικές επιρροές που παρήγαγαν αυτόν τον πολιτισμό ήταν εντονότερες στην περίοδο της Κέρου-Σύρου, η προέλευση όμως πολλών σχημάτων αυτής της περιόδου, πρέπει να αναζητηθεί στην Ανατολή παρά στις Κυκλάδες.

85. Φ. Σταυρόπουλος, ΠΑΕ 1956, σ. 53.

86. Πρβλ. τα αψιδωτά κτίσματα στο Μάλθι τα οποία τοποθετούνται στην ΠΕ ΙΙΙ περίοδο και τη ΜΕ εποχή. J. Overbeck, *A Study of Early Helladic Architecture*, 1983, University Microfilms, Ann Arbor, Michigan, U.S.A., σ. 8 και πίν. ΙΙ, House A2 A60, D51.

87. Πρβλ. Τα αψιδωτά κτίσματα της ΠΕ ΙΙ περιόδου που βρέθηκαν στη Θήβα και τη Μουρτερή Ευβοίας, Κ. Δημακοπούλου, ΑΑΑ VIII (1975), σ. 192-198. Αδ. Σάμψων, ό.π. (υποσημ. 32), σ. 245.

88. John L. Caskey, *Chalandriani in Syros, Essays in Memory of Karl Lehmann*, Marsyas Supplement., σ. 63-69.

89. D. H. French, *Notes on Prehistoric Pottery Groups from Central Greece*, σ. 19.

90. G. Renfrew, *The Emergence of Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the third Millenium B.C.*, London 1972, σ. 535 και 537.

Είναι φανερό λοιπόν, ότι οδηγούμαστε σε αναθεώρηση της χρονολόγησης⁹¹ των οικισμών του Αγίου Κοσμά, της Ραφήνας και του Ασκηταριού.

Τα ευρήματα του οικισμού του Ρουφ παρουσιάζουν έκδηλη επίσης τη σχέση με το κυκλαδικό στοιχείο. Η εμπίεστη και εγχάρκτη διακόσμηση των αγγείων, το θραύσμα από τη γραπτή πυξίδα, το θραύσμα του τηγανόσχημου κυκλαδικού τύπου αγγείου, ο μολύβδινος συνδετήρας με το πλέγμα και η εμπίεστη σφραγίδα στο χείλος του πιθαριού, είναι μερικά ενδεικτικά στοιχεία ταυτόχρονης πολιτισμικής δομής και απηχούν ανταλλαγές με τις Κυκλάδες και ειδικά με τη Σύρο.

Ο Άγιος Κοσμάς στο τέλος της ΠΕ φάσης εμφανίζει ενδείξεις καταστροφής από φωτιά, ένα ακόμα γεγονός που τον ανεβάζει χρονολογικά, σε συνδυασμό με την αντίστοιχη καταστροφή, που παρουσιάζουν η Λέρνα και η Τίρυνθα.

Το Ρουφ συμπορεύεται με τον Άγιο Κοσμά, αλλά το τέλος του δε σφραγίζεται από φωτιά. Ο οικισμός εγκαταλείπεται, ενωρίτερα προφανώς, ίσως από άλλα φυσικά αίτια, που είναι πολύ πιθανό να έχουν σχέση με το ποτάμι του Κηφισού.

Σε σχέση με τη Ραφήνα και το Ασκηταριό, κρίνοντας από τις ομοιότητες του υλικού, εντοπίζουμε σύγχρονη λειτουργική σχέση, η οποία όμως εδώ φτάνει μέχρι ενός σημείου και δεν ταυτίζεται με την τελική φάση ορισμένων κτισμάτων του οικισμού τους που φτάνουν στην ΠΕ ΙΙΙ⁹².

Με τους άλλους ΠΕ οικισμούς της Αττικής δεν μπορούμε να κάνουμε συγκρίσεις, διότι δεν έχει γίνει συστηματική ανασκαφή.

Η χρονολογική τοποθέτηση του οικισμού μας στην ΠΕ ΙΙ περίοδο δε φαίνεται να είναι άσχετη με το γενικότερο θέμα της ΠΕ ΙΙΙ περιόδου στην Αττική που είναι ακόμη υπό εξέταση. Το πρόβλημα το οποίο πρέπει άμεσα να αντιμετωπιστεί σε μια εξέταση της Αττικής κατά την ΠΕ ΙΙΙ περίοδο⁹³ είναι ότι η κεραμική που αναγνωρίζεται στην Πελοπόννησο και την Κεντρική Ελλάδα ως ΠΕ ΙΙΙ δε βρέθηκε σε ποσότητα σε καμιά θέση της Αττικής. Ως γνωστό, από τις τρεις περισσότερο ανασκαμμένες ΠΕ θέσεις (Άγιο Κοσμά, Ραφήνα, Ασκηταριό) καμιά δε διατήρησε αξιόλογα λείψανα της ΜΕ εποχής, ώστε να έχουμε τη μεταβατική περίοδο από την ΠΕ στη ΜΕ φάση.

Απ' ό,τι φαίνεται, προς το παρόν, είναι βέβαιο ότι η πολιτιστική ανάπτυξη των νησιών του Αιγαίου διακόπηκε ξαφνικά στο τέλος της ΠΚ ΙΙ περιόδου και την ίδια εποχή παρουσιάζεται καταστροφή κατά μήκος των ανατολικών ακτών της κυρίως Ελλάδας, στην Αργολίδα και την Αττική. Εκτεταμένη καταστροφή λοιπόν και εγκατάλειψη των θέσεων χαρακτηρίζει το τέλος της ΠΕ ΙΙ περιόδου⁹⁴. Η Αττική εγκαταλείφθηκε κατά ένα μέρος και ο πληθυσμός της μειώθηκε.

91. CAH², John L. Caskey, Greece, Crete and the Islands in the Early Bronze Age, I², σ. 782. Θ. Κόνσολα, Pre-Mycenaean Attica, Masters of Arts, σ. 45. Hauschmann - Milojevic, Teil II, Beilage 28.

92. Στη Ραφήνα, η κεραμική της οικίας Α περιέχει τυπικά σχήματα της ΠΕ ΙΙ περιόδου και της φάσης Λευκαντί Ι, ενώ στην οικία Β η κεραμική είναι διαφορετική από αυτήν της Α και ο Δημ. Θεοχάρης την τοποθετεί στο τέλος της ΠΕ περιόδου. Βλ. επίσης Jeremy B. Rutter, Ceramic Change in the Aegean Early Bronze Age, σ. 16-17.

93. Jeremy B. Rutter, ό.π., σ. 16.

94. John L. Caskey, Chalandriani in Syros, ό.π., σ. 63-68. Hope Simpson and Dickinson, A Gazeteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age I, The Mainland and Islands, σ. 373. CAH³, John L. Caskey, Greece, Crete and the Islands in the Bronze Age I², σ. 806.

Μέσα στην κρίσιμη αυτή περίοδο για τους ΠΕ οικισμούς τοποθετείται και το χρονικό όριο εγκατάλειψης του οικισμού του Ρουφ. Αφού λειτούργησε μέσα στα πλαίσια της ΠΕ II περιόδου, έχοντας μία ειρηνική συνέχεια ζωής σε τρεις φάσεις⁹⁵ χωρίς να διαπιστώνεται καμιά διακοπή στην παράδοσή του, σταματάει στο τέλος της περιόδου αυτής. Η διακοπή του δε φαίνεται βίαιη. Ωστόσο, η διάβρωση του χώρου από τις αλληπάλληλες πλημμύρες επέφερε κάποια σύγχυση στην τελική εικόνα της εγκατάλειψης και δε μας επιτρέπεται να πάρουμε σαφή θέση.

Αν η εγκατάλειψη του οικισμού δεν έχει σχέση με φυσικά αίτια, τότε είναι σίγουρο πως πρέπει να αναζητήσουμε την αφορμή στην αιτία που εξανάγκασε και τους άλλους ΠΕ κατοίκους στην εγκατάλειψη των θέσεών τους, στο τέλος της ΠΕ II περιόδου.

Δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε τα όριά του από το μικρό τμήμα που ανασκάψαμε και δε διαπιστώσαμε ίχνη οχύρωσης.

Είναι φανερό ότι η επιλογή του τόπου εγκατάστασης έχει καθοριστεί από το ποτάμι του Κηφισού. Η ίδρυση του οικισμού, όπως φαίνεται από τη μικρή κλίση του εδάφους από Δ. προς Α. και από Β. προς Ν., είχε γίνει στα χαμηλά πρηνή κάποιου υψώματος.

Τα παραγωγικά εδάφη κοντά στο ποτάμι και σε σχέση με αυτό, προφανώς αποτέλεσαν το κίνητρο της επιλογής της θέσης. Η γειτνίαση με το νερό έλυνε το τροφωπαραγωγικό πρόβλημα και εξασφάλιζε συνθήκες ανάπτυξης και της γεωργίας και της κτηνοτροφίας.

Η εύρεση μυολίθων και άλλων εργαλείων, κυρίως οψιανών, μας δείχνει ότι στηριζόταν σε μια επιτόπια γεωργική και βιοτεχνική παραγωγή. Ειδικά, η μεγάλη ποσότητα λεπίδων οψιανού, πυρήνων και απολεπισμάτων δείχνουν μια ανάλογη ειδίκευση και τεχνική εμπειρία, ενώ παράλληλα προϋποθέτει τάξη τεχνιτών.

Η κοντινότερη διέξοδος του οικισμού προς τη θάλασσα φαίνεται πως ήταν το Φάληρο, το οποίο βέβαια απείχε λιγότερο αν υπολογίσει κανείς τη μετέπειτα διαμόρφωση του αλιπέδου. Ο πλησιέστερος παραθαλάσσιος γνωστός ΠΕ οικισμός προς αυτή την κατεύθυνση είναι ο Άγιος Κοσμάς.

Ο οικισμός του Αγίου Κοσμά, εξαιτίας της θέσης του, φαίνεται πως είναι το εμπόριο από το οποίο οι κάτοικοι του οικισμού προμηθεύονταν τις πρώτες ύλες, όπως ο οψιανός που ερχόταν από τη Μήλο⁹⁶, και ίσως εκεί βρίσκονταν και οι μεσάζοντες που οργάνωναν το διακομιστικό εμπόριο.

Πάντως από τα χαρακτηριστικά της κεραμικής, τα οποία παρουσιάζουν έκδηλα τα στοιχεία των βοιωτικών και πελοποννησιακών επιδράσεων, αλλά παράλληλα και της κυκλαδικής τεχνικής, προκύπτει ότι υπήρχαν λειτουργικές σχέσεις με τους αντίστοιχους τόπους προέλευσης και διαμορφωμένη παράδοση που ακολούθησε ο οικισμός παράλληλα με τους άλλους της Αττικής⁹⁷.

95. Πρβλ. τις επάλληλες φάσεις της ΠΕ II περιόδου στη Βοϊδοκοιλιά καθώς και την περίοδο καταστροφής του οικισμού αυτού που ανάγεται στην ίδια με τους άλλους ΠΕ οικισμούς μεταβατική βαθμίδα της ΠΕ II προς την ΠΕ III φάση. Γεωρ. Στυλ. Κορρές, Αρχαιολογικά Διατριβιά επί θεμάτων της εποχής του χαλκού, Αθηνά 21, Μέρος Α, 1979-1984, σ. 54.

96. CASH³, John L. Caskey, ό.π., σ. 782. G. Renfrew, The Emergence of Civilisation, ό.π., σ. 449.

97. Τα ευρήματα της ανασκαφής βρίσκονται στο Μουσείο του Πειραιά και έχουν καταγραφεί με το γενικό αριθμό 5500. Οι επιμέρους αριθμοί με τους οποίους αναφέρονται είναι οι αριθμοί ανασκαφής και με αυτούς θα τα βρεί ο ερευνητής που τυχόν ενδιαφέρεται.

Ας ελπίσουμε και ας ευχηθούμε, μελλοντικά, να μας δοθεί η ευκαιρία να ανασκάψουμε τον ακάλυπτο χώρο, που εκτείνεται δυτικά του οικισμού που αποκαλύφθηκε και να συμπληρώσουμε τις γνώσεις μας γύρω από τον οικισμό αλλά και την ΠΕ εποχή στην Αττική.

Απρίλιος 1984

ΜΑΡΙΑ ΠΕΤΡΙΤΑΚΗ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ

4. Αριθ. ανασκ. 164. Χώρος 2B. Φάση Α.
5. Αριθ. ανασκ. 214. Χώρος 4A. Φάση Α.
6. Αριθ. ανασκ. 10. Χώρος 2B. Φάση αδιάγνωστη.
7. Αριθ. ανασκ. 62. Χώρος 3B. Γέμισμα πεταλόσχημου κτίσματος.
8. Αριθ. ανασκ. 58. Χώρος 3B. Φάση Α προς Β.
9. Αριθ. ανασκ. 233. Χώρος 2B. Φάση Α.
10. Αριθ. ανασκ. 405. Χώρος 4B. Φάση Β προς Γ.
11. Αριθ. ανασκ. 479. Χώρος 4B. Φάση Γ.
12. Αριθ. ανασκ. 257. Χώρος 4A. Φάση Α.
13. Αριθ. ανασκ. 358. Χώρος 1B. Φάση Β.
14. Αριθ. ανασκ. 219. Χώρος 2B. Φάση Α προς Β.
15. Αριθ. ανασκ. 16. Χώρος 3B. Φάση Β.
16. Αριθ. ανασκ. 278. Χώρος 4A. Φάση Α.
17. Αριθ. ανασκ. 9. Χώρος 2B. Φάση Α προς Β.
18. Αριθ. ανασκ. 438. Χώρος 2B. Φάση αδιάγνωστη.
19. Αριθ. ανασκ. 11. Χώρος 2B. Φάση αδιάγνωστη.
20. Αριθ. ανασκ. 18. Χώρος 3B. Φάση Β.
21. Αριθ. ανασκ. 475. Χώρος 4B. Φάση Γ.
22. Αριθ. ανασκ. 71. Χώρος 1B. Φάση Α προς Β.
23. Αριθ. ανασκ. 411. Χώρος 1Γ. Φάση αδιάγνωστη.
24. Αριθ. ανασκ. 169. Χώρος 2B. Φάση Α.
25. Αριθ. ανασκ. 497. Χώρος 2B. Φάση Α.
26. Αριθ. ανασκ. 185. Χώρος 3B. Φάση Α.
27. Αριθ. ανασκ. 82. Χώρος 5Γ - 6Γ. Φάση Β.
28. Αριθ. ανασκ. 69. Χώρος 1Γ. Φάση Α.
29. Αριθ. ανασκ. 284. Χώρος 5A. Φάση Β.
30. Αριθ. ανασκ. 401. Χώρος 4B. Φάση Β προς Γ.
31. Αριθ. ανασκ. 339. Χώρος 4B. Φάση Γ.
32. Αριθ. ανασκ. 25. Χώρος 3B. Φάση Α.
33. Αριθ. ανασκ. 2. Χώρος 2B. Φάση Β.
34. Αριθ. ανασκ. 422. Χώρος 1B. Φάση Β.
35. Αριθ. ανασκ. 249. Χώρος 1Γ. Φάση Α.
36. Αριθ. ανασκ. 103. Χώρος 3B. Φάση μεταξύ Β και Γ.
37. Αριθ. ανασκ. 1. Χώρος 2B. Φάση Α.
38. Αριθ. ανασκ. 5. Χώρος 3B. Γέμισμα πεταλόσχημου κτίσματος.
39. Αριθ. ανασκ. 286. Χώρος 5A. Φάση Β.
40. Αριθ. ανασκ. 149. Χώρος 3B. Φάση Β.
41. Αριθ. ανασκ. 268. Χώρος 3B. Φάση Β.
42. Αριθ. ανασκ. 267. Χώρος 5A. Φάση Β.
43. Αριθ. ανασκ. 372. Χώρος 4B. Φάση Γ.
44. Αριθ. ανασκ. 311. Στρωματογραφική τομή Α.
45. Αριθ. ανασκ. 408. Χώρος 1Γ. Φάση Α.
46. Αριθ. ανασκ. 183. Χώρος 5Γ - 6Γ. Φάση Β.
47. Αριθ. ανασκ. 321. Στρωματογραφική τομή Α.

48. Αριθ. ανασκ. 225. Χώρος 2B. Φάση Β.
49. Αριθ. ανασκ. 263. Χώρος 1Γ. Φάση Β.
50. Αριθ. ανασκ. 537. Χώρος 4B. Φάση Γ.
51. Αριθ. ανασκ. 407. Χώρος 1Γ. Φάση αδιάγνωστη.
52. Αριθ. ανασκ. 159. Χώρος 3B. Φάση Α προς Β.
53. Αριθ. ανασκ. 503. Χώρος 2B. Φάση Α.
54. Αριθ. ανασκ. 157. Χώρος 3B. Φάση Α προς Β.
55. Αριθ. ανασκ. 212. Χώρος 4Γ. Φάση Β.
56. Αριθ. ανασκ. 170. Χώρος 2B. Φάση Α.
57. Αριθ. ανασκ. 308. Χώρος 2B. Στρωματογραφική τομή Α. Φάση Α.
58. Αριθ. ανασκ. 412-414. Χώρος 1B. Φάση Β.
59. Αριθ. ανασκ. 427. Χώρος 1B. Φάση Β.
60. Αριθ. ανασκ. 78. Χώρος 3B. Φάση Β.
61. Αριθ. ανασκ. 26. Χώρος 3B. Γέμισμα πεταλόσχημου κτίσματος.
62. Αριθ. ανασκ. 523. Χώρος 5A. Φάση Β.
63. Αριθ. ανασκ. 409. Χώρος 1Γ. Φάση Α.
64. Αριθ. ανασκ. 172. Χώρος 2B. Φάση Α.
65. Αριθ. ανασκ. 61. Χώρος 1Γ. Φάση Α.
66. Αριθ. ανασκ. 212. Χώρος 2B. Φάση Α.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Aghios Kosmas,	Γ. Μυλωνάς, Aghios Kosmas. An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica, Princeton 1959.
Ägina,
Asine,	H. Walter - Fl. Felten, Alt Ägina, Die Vorgeschichtliche Stadt, τόμος III, 1, 1981.
O. Frödin-A. Persson, Asine, Results of the Swedish Excavation 1922-1930, Stockholm 1938.
Ασκηταριό,
Berbati,
Branigan,	Δ. Θεοχάρης, ΑΕ 1953-54, σ. 59 κ.ε.
Cösta Säflund, Excavation at Berbati 1936-1937, Stockholm 1965.
K. Branigan, Aegean Metalwork of the Early and Middle Bronze Age, Oxford 1974.
Carrington Smith,	J. Carrington Smith, Spinning Weaving and Textile Manufacture in Prehistoric Greece from the Beginning of the Neolithic to the End of the Mycaenean Age, Cambridge 1975.
Caskey, Argolid,	J. L. Caskey, The Early Helladic Period in the Argolid. Hesperia 29 (1960), σ. 285 κ.ε.
Caskey, Eutresis,	J. L. Caskey, The Earliest Settlement at Eutresis. Supplementary Excavations, 1958. Hesperia 29 (1960).
Caskey, Keos,	J. L. Caskey Investigations in Keos, Part II. A Conspectus of the Pottery. Hesperia 41 (1972), σ. 357 κ.ε.
Goldman, Eutresis,
El. Banks,	H. Goldman, Excavations at Eutresis in Boetia, Cambridge 1931.
El. Banks, The Early and Middle Helladic Small Objects from Lerna. Ann Arbor, Michigan University, Microfilms, 1976.
Hauschmann - Milojevic,	Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa Magula in Thessalien III. Die frühe und beginnende Mittlere Bronzezeit, Bonn 1976.
Heurtley,	W. Heurtley, Excavations in Ithaca, II, The Early Helladic Settlement at Pelicata. BSA 35 (1934-35), σ. 1-44.
Κερατσίνι,	Γ. Μπακαλάκης. Πρωτοελλαδικός Συνοικισμός Κερατσινίου Πειραιώς, ΑΕ 1933, σ. 7 κ.ε.
Korakou,
Overbeck J., 1969,	C. W. Blegen, A Prehistoric Settlement near Corinth, Boston - New York, 1921.
J. Overbeck, Greek Towns in the Early Bronze Age. Classical Journal 65 (1969), σ. 1-7.

- Παλαιά Κοκκινιά, Δ. Θεοχάρης, Ανασκαφή εν Παλαιά Κοκκινιά Πειραιώς, ΠΑΕ 1951, σ. 93-116.
Renfrew C., C. Renfrew, Cycladic Metallurgy and the Aegean Early Bronze Age. AJA 71 (1967),
σ. 1-20.
- Tiryns IV Tiryns. Die Ergebnisse der Ausgrabungen des Instituts Band IV, K. Müller. Die
Urfirnis Keramik, Augsburg 1938.
- Tiryns, Weisshaar, AA 1983, H. J. Weisshaar, Bericht zur Frühhelladischen Keramik. Ausgrabungen in Tiryns,
1981, AA 1983.
- Zygouries. C. W. Blegen, Zygouries. A Prehistoric Settlement in the Valley of Cleonae, 1928.

M. II.

ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΔΡΟΜΟΙ ΤΗΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ*

(Σ χ έ δ. 1-2· Π ί ν. 49-52)

Οι ελάχιστες πληροφορίες μας για τη ρωμαϊκή Δυτική Στερεά Ελλάδα, η κυρίαρχη εικόνα της τῶν Αἰτωλῶν καὶ Ἀκαρνάνων ἐρημίας (Στράβων)¹ που απλώνεται ανάμεσα στα δύο νέα ρωμαϊκά κέντρα, τη Νικόπολη και την αποικία των Πατρών, είναι η αιτία του ιδιαίτερου ενδιαφέροντος που προκαλεί κάθε νέο επιγραφικό εύρημα της περιοχής. Τα δημοσιευόμενα τρία ρωμαϊκά μιλιάρια, τα μόνα που έχουν έως σήμερα βρεθεί στην Αιτωλοακαρνανία και από τα ελάχιστα που προέρχονται από τη Δυτική Ελλάδα, φωτίζουν, πιστεύω, έμμεσα την ιστορία αυτής της γωνιάς της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Μιλιάριο 1 (Π ί ν. 49 α-β)

Ακέραιος κίονας από γκρίζο λεπτόκοκκο μάρμαρο, θραυσμένος στο πάνω μόνο άκρο της μπροστινής πλευράς. Φέρει δεκάστιχη λατινική επιγραφή. Το κάτω τμήμα του κίονα που προοριζόταν για τη στερέωση στο έδαφος (ύψ. 0,26 μ. στην μπροστινή, 0,33 μ. στην πίσω πλευρά), δουλεμένο με χοντρό βελόνι. Η επιφάνεια της μπροστινής πλευράς επιμελώς λειασμένη, η υπόλοιπη δουλεμένη με ντεσιλίδικο. Ύψ. κίονα 1,42, πάνω διάμ. 0,21, κάτω διάμ. 0,27 μ. Απόσταση αρχής επιγραφής από την κορυφή του κίονα 0,07 μ. Ύψ. επιγραφής 0,46, γραμμάτων 0,06 (στ. 1), 0,03 (στ. 2-4), 0,02 (στ. 5-7), 0,015 (στ. 8, 9), 0,05 μ. (στ. 10). Διάστιχο 0,01 μ. Σημεία στίξης στο τέλος των στίχων 1, 2, 4-6. Το μιλιάριο βρέθηκε κατά τη διάρκεια δοκιμαστικής ανασκαφικής έρευνας, που έγινε ύστερα από υπόδειξη του Κωνστ. Μπακατσέλου στο κτήμα του, στη θέση «Ρόγγια» της Κοινότητας Σταμνάς Μεσολογγίου, το Σεπτέμβριο 1983. Φυλάσσεται στην αποθήκη του Μουσείου Αγρινίου (αριθ. κατ. λιθίνων 303).

*Im{p}(erator) [Cae]s(ar) >
diuī Ne[rva]e >
f(ilius) Nerva Tra-
janus Optim(us) >
5 Aug(ustus) Germ(anicus) Dacic(us) >
Pontif(ex) max(imus) trib(unicia) >
potes(tate) XVIII Imp(erator) VI[III]
c[os](ul) [VI] p(ater) p(atriciae) mensur[is]
viarum actis [p]oni [iu] ssit
10 XXV*

* Για την άδεια δημοσίευσης ευχαριστώ τον Έφορο Αρχαιοτήτων Ι. Παπαποστόλου και τον καθηγητή Φ. Πέτσα, ο οποίος μου παραχώρησε και τις φωτογραφίες του μιλιαρίου 3. Επίσης ευχαριστώ τους Γ. Σταϊνχάουερ, Αθ. Ριζάκη και Π. Θέμελη για συμβουλές και υποδείξεις πάνω στο θέμα της μελέτης μου. Για την εκτέλεση των σχεδίων ευχαριστώ την Ελισ. Αλεξοπούλου, σχεδιάστρια της ΣΤ' Εφορείας.

1. Στράβων, VIII.8.1. U. Kahrstedt, *Historia* 1 (1950), σ. 554.

Στ. 7: τη συμπλήρωση *Imperator VIII* καθιστά υποχρεωτική το μήκος της οριζόντιας κεραίας, που σώζεται πάνω από τον αριθμό².

Στ. 8: η συμπλήρωση *Cosul VI* είναι η μόνη δυνατή, δεδομένου ότι το 112 μ.Χ. ο Τραϊανός έλαβε για έκτη και τελευταία φορά το υπατικό αξίωμα³.

Ο αυτοκράτωρ Τραϊανός έλαβε την επωνυμία *Optimus* (στ. 4), μεταξύ 10ης Αυγούστου και 1ης Σεπτεμβρίου 114 μ.Χ.⁴. Η αναφερόμενη (στ. 6-7) 19η δημαρχική εξουσία χρονολογεί το μιλιάριο στο χρονικό διάστημα μεταξύ 10ης Δεκεμβρίου 114 και 9ης Δεκεμβρίου 115⁵. Η απουσία από την επιγραφή του τίτλου *Parthicus*, που ο Τραϊανός έλαβε στις 20 ή 21 Φεβρουαρίου 116⁶, είναι σύμφωνη με την παραπάνω χρονολόγηση.

Μιλιάριο 2 (Πίν. 50 α-β)

Το πάνω τμήμα κίονα από άσπρο χοντρόκοκκο μάρμαρο, θραυσμένο καθ' όλο το μήκος της πίσω πλευράς. Φέρει επτάστιχη λατινική και στη συνέχεια ελληνική επιγραφή, από την οποία σώζονται πέντε μόνο στίχοι. Η λατινική επιγραφή έως τον 7ο στίχο έχει χαραχθεί πάνω σε επιφάνεια κτυπημένη με ντεσιλίδικο. Τα ίχνη του εργαλείου είναι ιδιαίτερα φανερά και η επιφάνεια του λίθου βαθύτερα κτυπημένη στο διάστιχο των στ. 6, 7 (Πίν. 50 β). Ίχνη γραμμάτων παλαιότερης επιγραφής δε διακρίνονται. Ο 7ος στίχος (αριθ. μιλίων) της λατινικής και οι σωζόμενοι πέντε στίχοι της ελληνικής επιγραφής έχουν χαραχθεί στην αρχική, λειασμένη επιφάνεια του λίθου. Σωζ. ύψ. κίονα 0,70, πάνω διάμετρος 0,23, κάτω διάμετρος 0,25 μ.

α) Λατινική επιγραφή: απόσταση αρχής επιγραφής από την κορυφή του κίονα 0,11, ύψ. επιγραφής 0,44, ύψ. γραμμάτων 0,035 (στ. 1), 0,025 (στ. 2-5), 0,05 μ. (στ. 6, 7). Διάστιχο 0,015 (στ. 5-6: 0,05, στ. 6-7: 0,095 μ.).

β) Ελληνική επιγραφή: ύψ. επιγραφής 0,14, γραμμάτων 0,015 μ. Διάστιχο 0,01 μ.

Το μιλιάριο παρέδωσε τον Απρίλιο 1983 ο Κωνστ. Μπακατσέλος, ο οποίος το βρήκε σε απόσταση 3 μόλις μέτρων από το σημείο εύρεσης του μιλιαρίου αριθ. 1. Φυλάσσεται στην αποθήκη του Μουσείου Αγρινίου (αριθ. κατ. λιθίνων 302).

1 *Ddd(ominis) nnn(ostris)*

2 *Caro et Carino*

3 *et Numeriano*

4 *invictis*

5 *Augg(ustis)*

6 *M(ilia) P(assuum)*

vacat

7 *XXVI*

(1) καὶ τῶν ἐ-

(2) πιφανεστά-

(3) των Καισάρ[ων]

(4) Κ[α]ρο[υ]σταντί[ου]

(5) [κ]αὶ Μα[ξιμιανοῦ]

2. Σχετικά με τις αυτοκρατορικές επικλήσεις του Τραϊανού βλ. Th. Mommsen, *Roemische Geschichte V*, Berlin 1886³, σ. 398, σημ. 1. R. Hanslik, *RE Suppl. X*, στ. 1098.

3. R. Cagnat, *Cours d'Épigraphie latine*, Roma 1964⁴, σ. 194.

4. Δίον LXVIII. 23.1, Th. Frankfort, *Latomus XVI* (1957), σ. 333-334.

5. R. Cagnat, ό.π., σ. 162 και 194.

6. P. Kneissl, *Hypomnemata 23* (1969), σ. 74.

α) Λατινική επιγραφή: η αναγραφή των ονομάτων σε δοτική προσδίδει πιθανώς στην επιγραφή αναθηματικό χαρακτήρα⁷. Η επιγραφή χρονολογείται στο 283 μ.Χ.. Όριο ante quem αποτελεί η ημερομηνία του θανάτου του Carus (κατά τον Cagnat λίγο μετά τις 8 Δεκεμβρίου 283)⁸. Δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς ανακηρύχθησαν Καίσαρες οι δύο γιοι του Carus⁹, φαίνεται πάντως ότι προηγήθηκε η αναγόρευση σε Καίσαρα του Carinus και ακολούθησε εκείνη του Numerianus. Τούτο υποδεικνύει, μεταξύ άλλων, και το αριθ. 1053 μιλιάριο του Μουσείου Πατρών¹⁰. Η ίδια αβεβαιότητα υπάρχει και ως προς τον ακριβή χρόνο αναγόρευσης των Carinus και Numerianus σε Αυγούστους, ο R. Hanslik μάλιστα διατύπωσε την άποψη ότι ο Numerianus δεν ανακηρύχθηκε Αύγουστος παρά μόνο μετά το θάνατο του πατέρα του¹¹. Την άποψη αυτή ασφαλώς αντικρούει το δημοσιευμένο μιλιάριο, στο οποίο αναγράφονται συγχρόνως τα ονόματα και των τριών ως ανίκητων Αυγούστων¹² (στ. 4, 5).

β) Ελληνική επιγραφή: οι αναφερόμενοι Καίσαρες Κωνστάντιος και Μαξιμιανός χρονολογούν την επιγραφή στο χρονικό διάστημα μεταξύ 293 και 305¹³.

Φαίνεται ανεξήγητη η απουσία των ονομάτων των Αυγούστων Διοκλητιανού και Μαξιμιανού. Η υπόθεση ότι τα ονόματά τους μπορεί να αναγράφονταν αρχικά στο διάστημα μεταξύ 6ου και 7ου στίχου της λατινικής επιγραφής και ακολούθως να αποξέστηκαν δεν είναι πιθανή, γιατί ο χώρος είναι μικρός¹⁴. Δεν αποκλείεται η μακροσκελής επιγραφή των τίτλων των Αυγούστων και η ελληνική αναγραφή του αριθμού των μιλιών να καταλάμβαναν ολόκληρη την πίσω, θραυσμένη σήμερα, πλευρά του κίονα.

Μιλιάριο 3 (Πίνακ. 51 α-β)

Τμήμα κίονα από γκρίζο πωρόλιθο, θραυσμένο κατά τα δύο άκρα. Φέρει δεκάστιχη ελληνική επιγραφή. Δε σώζεται η αρχή των τεσσάρων πρώτων στίχων γιατί ο κίονας είναι θραυσμένος και κατά το τμήμα αυτό. Σωζ. ύψ. κίονα 0,87, διάμ. 0,40, ύψ. επιγραφής 0,50, ύψ. γραμμάτων 0,03-0,045 μ., διάστιχο 0,01 (στ. 9-10: 0,025 μ.). Το μιλιάριο βρέθηκε το Μάρτιο 1970 από το φύλακα Αρχαιοτήτων Ιωάννη Τσανάκα στο κτήμα ιδιοκτησίας Κουρκίδα, στη θέση Κελεφή Δρυμού Βονίτσης, ΒΑ. του νέου οικισμού. Φυλάσσεται στο Μουσείο Θυρρείου (αριθ. κατ. 149).

/Το]ϋ κυρίον
[ήμ]ων Αὐτοκρα-
[τορ]ος Καίσαρος
[Γαίον] Ἰουλίον
5 Οὐ[ήρ]ον Μαξιμείνον
Σεβαστοῦ
καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ
Γα(ί)ον Ἰουλ(ί)ον Οὐήρον
Μαξίμον Καίσαρος
10 τη'

7. H. Chr. Schneider, *Altstrassenforschung*, Darmstadt 1982, σ. 108.

8. R. Cagnat, *ό.π.*, σ. 230.

9. G. Walser - Th. Pekary, *Krise des roemischen Reiches*, σ. 56.

10. Ath. Rizakis, *Études sur l'Achaïe romaine*, I, *Corpus des inscriptions* (υπό δημοσίευση διδ. διατριβή), σ.149.

11. R. Hanslik, *Der kleine Pauly*, λ. Aurelius, αριθ. 25. *Imp. Caes. A. Numerius Numerianus Aug.*

12. P. Kneissl, *ό.π.*, σ. 172.

13. R. Cagnat, *ό.π.*, σ. 235-236.

14. *Ό.π.*, σ. 173, σημ. 6.

Οι αναφερόμενοι στην επιγραφή είναι ο αυτοκράτορας Γάιος Ιούλιος Ουήρος Μαξιμείνος (Gaius Iulius Verus Maximinus), 235-238 μ.Χ., και ο γιος του Γάιος Ιούλιος Ουήρος Μάξιμος (Gaius Iulius Verus Maximus), Καίσαρας από το 235 μ.Χ.¹⁵.

Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΡΩΜΑΪΚΗ ΟΔΟΣ ΑΠΟ ΤΗ ΝΙΚΟΠΟΛΗ ΕΩΣ ΤΗΝ ΚΑΛΥΔΩΝΑ

Ιστορικά

Τα τρία δημοσιευόμενα μιλιάρια εκτός από το ότι συμβάλλουν, όπως θα δούμε παρακάτω, στον καθορισμό της πορείας της δημόσιας ρωμαϊκής οδού της Αιτωλίας και Ακαρνανίας, πιστοποιούν τη διατήρηση της οδού αυτής σε χρήση από τις αρχές του 2ου έως και τον 4ο αι. μ.Χ. Ιδιαίτερο είναι το ενδιαφέρον που παρουσιάζει το μιλιάριο αριθ. 1, διότι παρέχει την ακριβή χρονολόγηση και — έμμεσα — πληροφορίες για την ιστορική συγκυρία της κατασκευής της οδού. Η διατύπωση *mensuris viarum actis romi iussit* (στ. 8, 9) αναφέρεται στην εκτέλεση από τους *mensores* των τοπογραφικών εργασιών μέτρησης (καθορισμός ευθύγραμμης πορείας, κλίσεων κτλ.) και πασάλωσης μιας νέας ή τη βελτίωση — αναβάθμιση σε ρωμαϊκή δημόσια — μιας προϋπάρχουσας οδού, και στην προφανώς ταυτόχρονη καταστήλωσή της¹⁶. Δηλώνεται συνεπώς η κατά τη 19η δημαρχική εξουσία του Τραϊανού χάραξη και οριστική διαμόρφωση, δηλαδή η κατασκευή της οδού και όχι η επισκευή της, η οποία θα μνημονευόταν στο κείμενο.

Στον ελλαδικό χώρο έχουν βρεθεί, όσο γνωρίζω, πέντε μιλιάρια των χρόνων του Τραϊανού, τα οποία πιθανώς εντάσσονται σε ένα ενιαίο πρόγραμμα οδοποιίας¹⁷. Είναι γνωστό ότι η πλούσια λεία — σε χρυσά νομίσματα και ράβδους — των δακικών πολέμων, καθώς και η εκμετάλλευση των δακικών χρυσορυχείων επέτρεψαν στον Τραϊανό, εκτός από την εξυγίανση του νομισματικού συστήματος¹⁸ και την άσκηση μιας κοινωνικής πολιτικής (*alimenta*)¹⁹, την εκτέλεση μεγάλης έκτασης δημόσιων έργων, τόσο στη Ρώμη όσο και στις επαρχίες²⁰. Σημαντικότερη θέση μεταξύ αυτών κατέχουν τα έργα οδοποιίας, όπως μαρτυρείται από το πλήθος των μιλιαρίων του Τραϊανού, που έχουν βρεθεί και στις πιο απομακρυσμένες γωνιές της αυτοκρατορίας. Η βελτίωση του υφιστάμενου οδικού δικτύου και η κατασκευή νέων οδών στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας συνδέονται άμεσα με την άλλη μεγάλη επιχείρηση του τέλους της βασιλείας του Τραϊανού, την εκστρατεία δηλαδή κατά των Πάρθων. Στα πλαίσια της προε-

15. Ό.π., σ. 215.

16. Για τους *mensores*: Plinius, Ep. X, 10, 18, 3. R. Chevallier, *Les voies romaines*, Paris 1972, σ. 91 κ.ε. F.T. Hinrichs, *Die Geschichte der gromatischen Institutionen. Untersuchungen zu Landverteilung, Landvermessung, Bodenverwaltung und Bodenrecht im roemischen Reich*, Wiesbaden 1974, σ. 158 κ.ε., 166. R. K. Sherck, *ANRW II, I*, (1974), σ. 546 κ.ε. F. Ulrix, *Latomus* 22 (1963), σ. 157 κ.ε. H. Chr. Schneider, ό.π., σ. 29 κ.ε.

17. Τρία μιλιάρια της Via Egnatia: P. Collart, *BCH* 100 (1976), σ. 197-198, τα αριθ. 2, 3, 4 μιλιάρια. Ένα μιλιάριο από το Επιτάλιον της Ηλείας: Π.Θέμελη, *ΑΕ* 1969, σ. 16-17, *ΑΕ* 1969/1970, σ. 162, αριθ. 589. M. Sašel-Kos, *Inscriptiones latines in Graecia repertae, Additamenta ad CIL III* (1979), σ. 67, αριθ. 156. Τέλος ένα μιλιάριο άγνωστης προέλευσης στο Μουσείο της Μεγαλόπολης: Sašel-Kos, ό.π., σ. 66 αριθ. 155.

18. Th. Pekary, *Historia* 9 (1960), σ. 380-383. J. Guey, *De l'or des Daces* (1924) au livre de Sture Bolin (1958), *Guerre et or, or et monnaie, Mélanges Carcopino*, Paris 1966, σ. 445-475.

19. P. Garnsey, *Historia* 17 (1968), σ. 367-381.

20. Δίον LXVIII. 7.1: *καὶ ἑδαπάνη πάμπολλα μὲν ἐς τοὺς πολέμους πάμπολλα δὲ ἐς τὰ τῆς εἰρήνης ἔργα, καὶ πλείστα καὶ ἀναγκαιότατα καὶ ἐν ὁδοῖς καὶ ἐν λιμένσι καὶ ἐν οἰκοδομήμασι δημοσίοις κατασκευάσας...* G. Calza κ.ά., *Scavi di Ostia I. Topografia generale, Ρώμη* 1953 (λιμάνι Τραϊανού στην Όστια). P. Zanker, *AA* (1970), σ. 499-544.

τοιασίας αυτής της εκστρατείας εντάσσει και ο R. Baladié την επισκευή (το 112 και λίγο μετά) της *Via Egnatia*²¹ και την επέκταση στη συνέχεια του οδικού δικτύου της Πελοποννήσου με την κατασκευή της οδού Πατρών - Μεθώνης. Το μιλιάριο αριθ. 1 και το μιλιάριο του Επιταλίου της Ηλείας είναι πανομοιότυπα: ταυτίζονται τόσο ως προς τη χρονολόγηση, όσο και ως προς τη διατύπωση (*mensuris* κτλ.). Ασφαλώς λοιπόν η οδός Πατρών - Μεθώνης και αυτή της Αιτωλοακαρνανίας (ως επέκταση της προηγούμενης, από την Πάτρα μέσω Αντιρρίου έως την Νικόπολη) εντάσσονται σε ένα ενιαίο πρόγραμμα οδοποιίας. Σκοπός του προγράμματος αυτού ήταν η οδική σύνδεση των λιμανιών της Δυτικής Ελλάδας. Τα λιμάνια αυτά αποτελούσαν τις βάσεις ανεφοδιασμού του στόλου, ο οποίος εξασφάλιζε τη σύνδεση του τεράστιου εκστρατευτικού σώματος με την Ιταλία (μεταφορά ενισχύσεων, τροφοδοσίας, ταχυδρομείου κτλ.).

Είναι φανερή η σημασία της Νικοπόλεως, πρωτεύουσας της νέας επαρχίας της Ηπείρου, ως της σημαντικότερης πόλης και λιμανιού μεταξύ του Δυρραχίου και των Πατρών. Διοικητικό και οικονομικό κέντρο της Αιτωλοακαρνανίας, η Νικόπολη ήταν σε θέση να εξασφαλίσει όχι μόνο την τροφοδοσία του στόλου, την προμήθεια σιτηρών, ίπων²² κτλ., αλλά και την πραγματοποίηση σειράς λιμενικών κ.ά. έργων, απαραίτητων για την εξυπηρέτηση του στόλου, όπως π.χ. την εκ νέου διάνοιξη του Διορύκτου της Λευκάδας²³. Οι αλληπάλληλες, 43 τον αριθμό, κοπές του νομισματοκοπείου της Νικοπόλεως επί Τραϊανού²⁴ αποτελούν σαφή ένδειξη για την κατά τους χρόνους αυτούς ακμή της πόλης και την ανάπτυξη οικονομικών δραστηριοτήτων (άνθηση εμπορίου, εκτέλεση έργων κτλ.), που πιθανώς συνδέονται με την κατά των Πάρθων εκστρατεία. Η ίδρυση της επαρχίας της Ηπείρου με πρωτεύουσα τη Νικόπολη²⁵ και γενικά η ιδιαίτερη εύνοια του αυτοκράτορα, που δηλώνεται με την ανακήρυξή του ως Σωτήρα της πόλης²⁶, σχετίζονται, πιστεύω, στενότερα με το ρόλο της Νικοπόλεως στην εκστρατεία αυτή. Παράλληλο πιθανώς έχουμε στα προνόμια που παραχώρησε ο Τραϊανός στη Μεθώνη²⁷.

Μένει να εξετασθεί αν η οδός του Τραϊανού ακολούθησε, όπως είναι πιθανότερο, την πορεία παλαιότερου οδικού άξονα, που συνέδεε τη νότια Αιτωλία με τον Αμβρακικό. Η πολιτική διαίρεση της περιοχής και οι διαφορετικοί οικονομικοί προσδιορισμοί δεν επιτρέπουν βεβαίως να ανατρέξουμε στην ελληνιστική περίοδο: η περιγραφή από τον Πολύβιο της πορείας του Φιλίππου Ε' κατά τις εκστρατείες του 219 και 218 π.Χ.²⁸ προδιαγράφει απλώς τις δυνατότητες σύνδεσης των δύο περιοχών, οι ιστορικές προϋποθέσεις όμως για την πραγματοποίησή της δημιουργούνται μόνο με την ενοποίηση της Αιτωλίας και της Ακαρνανίας κατά τη ρωμαϊοκρατία²⁹. Είναι πιθανότατα η οδός που ακολούθησε ο Κικέρων κατά τη μετάβασή του,

21. R. Baladié, *Le Peloponnèse de Strabon*, Paris 1980, σ. 276. Τούτο παρατήρησε πρώτος ο P. Collart, BCH 59 (1935), σ. 395-415.

22. Στράβων VIII.8.1: *καὶ ἡ τῶν Αἰτωλῶν δὲ καὶ Ἀκαρνανῶν ἐρημία πρὸς ἱσποτροφίαν εὐφυῆς γέγονεν οὗχ ἥττον τῆς Θεσσαλίας*.

23. Ο Διορύκτος της Λευκάδας ήταν κλειστός τον 1ο αι. μ.Χ. όπως μαρτυρεί ο Πλίνιος HN IV.1.5. Από τον Αρριανό (Ινδική 41.2. κ.ε.) μαθαίνουμε ότι το κανάλι ήταν πάλι σε χρήση στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. Για τη μέση του Διορύκτου ναυσιπλοΐα βλ. W. M. Murray, *The Coastal Sites of Western Acarnania: A Topographical-Historical Survey*, 1982, σ. 243-248.

24. Μ. Καραμεσίνη-Οικονομίδου, *Η Νομισματοκοπία της Νικοπόλεως*, Αθήνα 1975, σ. 78-81.

25. Για τη χρονολόγηση του γεγονότος επί Τραϊανού, μεταξύ 103 και 114, βλ. Θ. Χ. Σαδικάκης, *Ελληνικά* 19 (1966), σ. 193-215, ειδικά σ. 193-201 και Ε. Χρυσός, *Ηπειρ. Χρον.* 23 (1981), σ. 9-104, ειδικά σ. 18.

26. Μ. Καραμεσίνη-Οικονομίδου, *ό.π.*, σ. 79, αριθ. 12-14, σ. 80, αριθ. 22.

27. Πausanias IV.35.3. R. Baladié, *ό.π.*, σ. 275.

28. Πολύβιος IV.63.4 - 66.4, V.5.12-14.

29. Σχετική παρατήρηση για την ανάπτυξη του οδικού δικτύου της Ιταλίας βλ. R. Chevallier, *ό.π.*, σ. 150.

το 51 π.Χ., από το Άκτιο στην Πάτρα³⁰. Η πρώτη διαμόρφωση του οδικού αυτού άξονα φαίνεται πάντως να συνδέεται με τις επιχειρήσεις που προηγήθηκαν της ναυμαχίας του Ακτίου. Στις αρχές της άνοιξης του 31 π.Χ. ξεκίνησε ο αποκλεισμός του Αντωνίου, με την κατάληψη της Μεθώνης, του νοτιότερου δηλαδή κρίκου της αλυσίδας των θέσεων ελέγχου του Ιονίου. Μετά την απώλεια της δυνατότητας ανεφοδιασμού δια θαλάσσης από την Αίγυπτο, ο Αντώνιος υποχρεώθηκε να δημιουργήσει γραμμή ανεφοδιασμού μέσω του εσωτερικού της Αιτωλοακαρνανίας³¹. Τεράστιες ποσότητες αγαθών³² διοχετεύονταν επί μήνες, τόσο από την Πελοπόννησο (έως την κατάληψη της Κορίνθου και των Πατρών)³³, όσο και από τη Βοιωτία (με φόρτωση στην Αντίκυρα)³⁴ κ.α., μέσω κάποιου λιμανιού της νότιας Αιτωλίας στο παρά το Ανακτόριον στρατόπεδο του Αντωνίου. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι το λιμάνι μεταφόρτωσης ή η αφετηρία αυτής της γραμμής ανεφοδιασμού του Αντωνίου ήταν η Καλυδώνα: η εξαιρετικά σκληρή μεταχείριση που υπέστη από τον Οκταβιανό³⁵, δεν αποκλείεται να συνδέεται με το ρόλο που έπαιξε κατά τις επιχειρήσεις αυτές, δεδομένης της στρατηγικής θέσης της στην είσοδο της Αιτωλίας³⁶. Οι νέες πολιτικές και οικονομικές συνθήκες που δημιουργήθηκαν αμέσως μετά τη ναυμαχία του Ακτίου, λόγω της συγκέντρωσης του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού και της οικονομικής ζωής της Αιτωλοακαρνανίας στη Νικόπολη³⁷, επέβαλαν τη διατήρηση και παραπέρα βελτίωση αυτής της απαραίτητης πλέον για τη σύνδεση με το νέο μεγάλο αστικό κέντρο της περιοχής οδού. Η οριστική διαμόρφωσή της σε οδό ρωμαϊκού τύπου (via publica romana) έπρεπε να περιμένει όχι κάποια γραφειοκρατικά προγραμματισμένη επέκταση του οδικού δικτύου της αυτοκρατορίας στη Δυτική Ελλάδα, αλλά τους συγκεκριμένους λόγους της προετοιμασίας της παρθικής εκστρατείας που αναφέρθηκε παραπάνω. Η συνεχής μέριμνα των αυτοκρατόρων του 3ου και 4ου αι. (μιλιάρια αριθ. 2 και 3) δηλώνει ότι η οδός διατήρησε τη στρατιωτική και οικονομική σημασία της ως το τέλος της αρχαιότητας.

Η πορεία της οδού (Σχέδ. 1)

Η αποκατάσταση της πορείας της ρωμαϊκής οδού, που διέσχισε την Αιτωλοακαρνανία συνδέοντας τη Νικόπολη με την Πάτρα, στηρίζεται κατά κύριο λόγο στις θέσεις εύρεσης των τριών μιλιαρίων και συγκεκριμένα στο συσχετισμό των δύο πρώτων (μιλιάρια αριθ. 1 και 2) με τη διάβαση του Αχελώου και το πέρασμα από την κοιλάδα του ποταμού στην παραλιακή πεδιάδα της Αιτωλίας, του τρίτου δε (μιλιάριο αριθ. 3) με την κατά μήκος της νότιας παραλίας του Αμβρακικού κόλπου διέλευση της οδού και την παράκαμψη από Β. του όγκου των Ακαρνανικών Ορέων. Η προτεινόμενη χάραξη έλαβε υπόψη τη μορφολογία του εδάφους

30. Cicero, Ad Atticum V.9.1.

31. J. Kromayer, Hermes 34 (1899), σ. 21.

32. Αν κρίνουμε από το μέγεθος του στρατού και τις ποσότητες των σιτηρών που μοιράστηκαν τελικά από τον Οκταβιανό στις ελληνικές πόλεις, Πλούταρχος, Βίος Αντωνίου, σ. 68.

33. Δίων Κάσ. L.13.5, Vell. Paternulus II.84.2.

34. Πλούταρχος, Βίος Αντωνίου, ό.π.

35. Πausanias VII.18.9: *Πατρειῶσι δὲ ὁ Αἰγυπτιώτης ἄλλα τε τῶν ἐκ Καλυδῶνος λαφύρων καὶ δὴ καὶ τῆς Λαφρίας ἔδωκε τὸ ἄγαλμα...*

36. Ακόμα το 48 π.Χ., βλ. W. Woodhouse, Aetolia, Oxford 1897, σ. 92.

37. Στράβων VII.7.6... *ὁ Σεβαστὸς ὁρῶν ἐκλελειμμένας τελέως τὰς πόλεις εἰς μίαν συνώκισε τὴν ὑπ' αὐτοῦ κληθεῖσαν Νικόπολιν. Χ.2.2.: πόλεις δ' εἰσὶν ἐν μὲν τοῖς Ἀκαρνανίαι... ὧν αἱ πλείσται περιοικίδες γεγονάσιν ἢ καὶ πᾶσαι τῆς Νικοπόλεως.* Πausanias VII.18.8.

σε σχέση με τις γνωστές αρχές και στόχους της ρωμαϊκής οδοποιίας³⁸, τις ιστορικές (ερήμωση της χώρας, οικονομική και διοικητική εξάρτηση από τη Νικόπολη και τη ρωμαϊκή αποικία των Πατρών) και αρχαιολογικές μαρτυρίες.

Τα δύο μιλιάρια του Μουσείου Αγρινίου βρέθηκαν στο βόρειο άκρο της λοφοσειράς της Σταμνάς (σε απόσταση 4 χλμ. Β. του ομώνυμου χωριού), 2 χλμ. περίπου πρίν αυτή σβήσει ομαλά στην κοιλάδα του Αχελώου. Στην περιοχή δεσπόζει, 2 χλμ. ΒΔ. αυτής της θέσης, το Αγγελόκαστρο κτισμένο πάνω σε έναν κωνικό λόφο, που αποτελεί τη βόρεια κατάληξη του όρους Αράκυνθος. Η μακρόχρονη από τα προϊστορικά έως και τα βυζαντινά χρόνια ιστορία του Αγγελόκαστρου (αρχαία Κωνώπη - ελληνιστική Αρσινόη - μεσοβυζαντινός Αχελώος)³⁹ οφείλεται κατά κύριο λόγο στη στρατηγική θέση του: ήλεγχε τόσο την δια του Αχελώου προς την Ακαρνανία οδό, όσο και εκείνη που κατευθυνόταν προς το εσωτερικό της Αιτωλίας⁴⁰. Ο Στράβων χαρακτηρίζει την Κωνώπη - Αρσινόη ως *εὐφυνῶς ἐπικειμένη πως τῇ τοῦ Ἀχελῷου διαβάσει*⁴¹. Ο Πολύβιος μας πληροφορεί ότι η διάβαση του ποταμού *κεῖται πρὸ τῆς πόλεως εἴκοσι στάδια διέχουσα* και μαρτυρεί ότι ο Φίλιππος Ε' κατά το Συμμαχικό πόλεμο πέρασε τον Αχελώο το 219 π.Χ. μεταξύ Μητροπόλεως (σημ. Παλιόκαστρο Ρίγανης) και Κωνώπης, το 218 π.Χ. μεταξύ Στράτου και Κωνώπης⁴². Το πέρασμα, ή «περιταριά», της Ρίγανης⁴³, σε χρήση ακόμα έως πριν από μερικά χρόνια, αποτελεί τη μοναδική διάβαση του Αχελώου πριν από την είσοδό του στα στενά ανάμεσα στους λόφους της Σταμνάς και της Παλαιομάνινας. Από τη θέση εύρεσης των μιλιαρίων, 5 χλμ. Ν.-ΝΑ. του περάσματος της Ρίγανης, συμπεραίνεται ότι η ρωμαϊκή οδός διέσχισε το ποτάμι στο σημείο αυτό. Στη συνέχεια ακολουθώντας — πάντα προς Ν.-ΝΑ. — την ομαλή ανάβαση (μέση κλίση 3,08 %) κατά μήκος της ανατολικής πλαγιάς της λοφοσειράς της Σταμνάς, δίπλα στο ρέμα που χωρίζει τη λοφοσειρά αυτή από το Παλιόλημερο (πρόβουνο του Αράκυνθου), η οδός έφθανε στον υδροκρίτη (ύψ. 90 μ.) μεταξύ Αχελώου και Αιτωλικού, στο 42ο χλμ. της σιδηροδρομικής γραμμής Κρυονερίου-Αγρινίου. Ακολουθώντας το στενό πέρασμα από το οποίο διέρχεται η σιδηροδρομική γραμμή και πορεία παράλληλη με αυτή⁴⁴ και τη σημερινή οδό του Αγγελόκαστρου, η ρωμαϊκή οδός κατέβαινε έως το μυχό της λιμνοθάλασσας του Αιτωλικού. Η πορεία αυτή δεν είναι μόνο η πιο σύντομη (πρόκειται ουσιαστικά για την ευθεία που ενώνει το πέρασμα της Ρίγανης με το μυχό της λιμνοθάλασσας) και η πιο ομαλή, αλλά και η πιο ασφαλής: πρόσφερε κατά το μεγαλύτερο τμήμα της τη δυνατότητα εποπτείας τόσο προς το ποτάμι όσο και προς τη λιμνοθάλασσα, πράγμα όχι μόνο τουριστικά ενδιαφέρον αλλά κατά κύριο λόγο αναγκαίο για την ασφάλεια του ταξιδιού.

38. Πλούταρχος, Γ. Γράκχος VII.I: *εὐθείαι γὰρ ἦγοντο διὰ τῶν χωρίων ἀτρεμεῖς...* Βλ. και υποσημ. 16.

39. W. Woodhouse, ό.π., σ. 209-221. Στο Αγγελόκαστρο τοποθετείται η από την εποχή του Λέοντος ΣΤ' του Σοφού αναφερόμενη Επισκοπή του Αχελώου, καθώς και η μεσοβυζαντινή πόλη Αχελώος: βλ. Ρ. Soustal, *Nikopolis und Kephallenia*, T.I.B. 3, Wien 1981, σ. 101 και 108.

40. Πρίν κατασκευασθεί η διερχόμενη από την Κλεισούρα Εθνική Οδός Αντιρρίου-Αγρινίου, η διέλευση από το Αγγελόκαστρο ήταν υποχρεωτική ακόμη και γι' αυτούς που πήγαιναν προς το Αγρίνιο και την περιοχή της Τριχωνίδος.

41. Στράβων X. 2.22.

42. Πολύβιος IV.64.5, V.6.6.

43. Στο σημείο αυτό ο ποταμός πλαταινει, είναι αβαθής και οι όχθες του χαμηλές. Στην ακαρνανική όχθη του περάσματος της Ρίγανης σώζονται τα ερείπια ορθογώνιου κτιρίου, γνωστού ως «Κούλια», που θα χρησίμευε ασφαλώς ως φυλάκιο της διάβασης ή και κατάλυμα ταξιδιωτών, βλ. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 277.

44. R. Chevallier, ό.π., σ. 136-137, όπου επισημαίνεται η συχνή ταύτιση της πορείας των σιδηροδρομικών γραμμών με αυτή ρωμαϊκών οδών.

Αυτήν ακριβώς την πορεία είχε υποθέσει και ο Philipsson ότι πρέπει να ακολουθούσε η κύρια οδική αρτηρία της Αιτωλίας, στο τμήμα της μεταξύ της κεντρικής λεκάνης του Αχελώου και της νότιας παραλίας⁴⁵.

Την είσοδο της παραλιακής πεδιάδας της Αιτωλίας ελέγχει, κτισμένο σε ύψωμα στο μυχό της λιμνοθάλασσας του Αιτωλικού, το κάστρο Αγίου Γεωργίου, του οποίου τα ερείπια ταυτίζονται με το αρχαίο Πρόσχιον⁴⁶. Η οχυρότατη αυτή θέση είναι πολύ πιθανόν να χρησίμευε ως φυλάκιο για την ενίσχυση της ασφάλειας του δρόμου. Περνώντας Ν. του Προσχίου με σταθερή κατεύθυνση προς ΝΑ., η ρωμαϊκή οδός θα ακολουθούσε τους πρόποδες του Αράκυνθου: η πορεία της θα ήταν παράλληλη με εκείνη που ακολουθεί η σημερινή Εθνική Οδός αλλά μετατοπισμένη προς το εσωτερικό, γιατί οι φυσικές και τεχνητές προσχώσεις έχουν μεταβάλει την εικόνα που παρουσίαζε η παραλία της Αιτωλίας κατά την αρχαιότητα. Λιθόστρωτη οδός των χρόνων της τουρκοκρατίας (τουρκόστρατα), που σώζεται σε μήκος 400 μ. στο 248ο χλμ. της Εθνικής Οδού, περί τα 10 μ. ανατολικά της και κατευθύνεται προς τους νότιους πρόποδες των υψωμάτων «Κάστρο κυρα-Ρήνης» και «Ασφακοβούνι», όπου τα ερείπια της Νέας και της Παλαιάς Πλευρώνος αντίστοιχα, αποδίδει την πορεία της ρωμαϊκής οδού. Σε αντίθεση με την έως εδώ πορεία της η συνέχεια της οδού κατά μήκος της εύφορης παραλιακής πεδιάδας σημαδεύεται από σειρά ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών θέσεων. Τα αποκαλυφθέντα στη θέση Φοινικιά Μεσολογγίου, απέναντι από το ύψωμα της Νέας Πλευρώνος, ερείπια μεγάλης τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής με προσκτίσματα (βαπτιστήριο κτλ) εκατέρωθεν του νάρθηκα⁴⁷, δηλώνουν ασφαλώς τη θέση υστερορωμαϊκού οικισμού⁴⁸. Η οδός ακολουθώντας πάντα τους πρόποδες του Αράκυνθου έστριβε στη συνέχεια προς Α., προς την Καλυδώνα και τον Εύηνο ποταμό, περνώντας από τη θέση της αρχαίας Αλίκυρνας (σημ. Χίλια Σπίτια), όπου τα ερείπια μεγάλης ρωμαϊκής έπαυλης⁴⁹. Ο ορεινός όγκος της Βαράσοβας (αρχ. Χαλκίδος, ύψ. 915 μ.), αδιάβατος ακόμη και σήμερα, έκλεινε από Α., πέφτοντας απότομα στη θάλασσα, την παραλιακή πεδιάδα της αρχαίας Αιτωλίας και υποχρέωνε την οδό να στραφεί αμέσως μετά την Καλυδώνα προς ΒΑ. Σε απόσταση 3 χλμ. ΒΑ. της Καλυδώνος τα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής στη θέση της σημερινής εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου⁵⁰(2 χλμ. Ν. της ομώνυμης κοινότητας) σημαδεύουν πιθανώς τη διέλευση της οδού καθώς και το σημείο διάβασης του Εύηνου.

Έχοντας φθάσει πλέον στα όρια της αρχαίας Αιτωλίας (η παραπέρα πορεία της οδού προς το Αντίρριο και τη Ναύπακτο δε θα μας απασχολήσει) είναι καιρός να τεθεί το ερώτημα της αφετηρίας μέτρησης των αναγραφόμενων στα μιλιάρια του Μουσείου Αग्रινίου αποστάσεων. Είναι γνωστό ότι η αναγραφή των αποστάσεων στα ρωμαϊκά οδόσημα δεν ακολουθούσε ένα συγκεκριμένο σύστημα, δηλαδή αφετηρία της μέτρησης μπορούσε να είναι ο αμέσως προηγούμενος ή επόμενος σταθμός, η αφετηρία της οδού, η πρωτεύουσα της επαρχίας, η

45. A. Philipsson - E. Kirsten, Die griechischen Landschaften II, Frankfurt am Main, 1956, σ. 355: Die Hauptstrasse folgte..., dann über das Jungtertiär nach Konόpa (also ungefähr wie heute die Eisenbahn), von wo die Wege nach Akarnanien, Stratos, Agrinion usw. ausstrahlten.

46. W. Leake, Travels in Northern Greece I, London 1835, σ. 119. W. Woodhouse, ό.π., σ. 138-141. ΠΑΕ 1963, σ. 216-217.

47. P. Soustal, ό.π., σ. 106.

48. Το θέμα αναπτύσσεται παρακάτω.

49. W. Leake, ό.π., III, σ. 533. W. Woodhouse, ό.π., σ. 114 και U. Kahrstedt, ό.π., σ. 555.

50. P. Soustal, ό.π., σ. 155.

Ρώμη κ.ο.κ.⁵¹. Η θέση εύρεσης των μιλιαρίων δίνει τη ΒΔ.-ΝΑ. κατεύθυνση του άξονα πάνω στον οποίο πρέπει να αναζητηθεί ο σταθμός-αφετηρία της μέτρησης. Η αναζήτησή του προς την κατεύθυνση της Ακαρνανίας είναι καταρχήν πιο πειστική λόγω τόσο της αναφοράς στη Νικόπολη, πολιτικό κέντρο και πρωτεύουσα της επαρχίας της Ηπείρου, όσο και της τεκμηριωμένης από το χάρτη Reutinger μέτρησης των αποστάσεων από Β. προς Ν.⁵². Όμως οι πιθανοί προς αυτή την κατεύθυνση σταθμοί (Αλυζία, Άκτιο, ή τα παρά το Δρυμό παλαιοχριστιανικά ερείπια) απέχουν πολύ περισσότερο από την αναγραφόμενη στα μιλιάρια απόσταση των 25 και 26 μιλίων. Λιγότερο ίσως υποχρεωτικός λόγος είναι ότι ο αμέσως προηγούμενος (από Β.) σταθμός της ρωμαϊκής οδού πρέπει να αναζητηθεί, όπως συνηθίζεται, στο πέρασμα του ποταμού, δηλαδή σε απόσταση μόλις 3 περίπου μιλίων. Η αφετηρία μέτρησης των αναγραφόμενων στα δύο μιλιάρια αποστάσεων πρέπει συνεπώς να αναζητηθεί προς Ν.-ΝΑ., όπου πράγματι στη ζητούμενη απόσταση των 25 μιλίων βρίσκεται η Καλυδώνα (37 χλμ. ακολουθώντας το σημερινό δρόμο). Θύμα της δικτατορικής απόφασης του Αυγούστου, ερημωμένη από τους κατοίκους της και απογυμνωμένη από τα ιερά της η Καλυδώνα δεν είναι βέβαια πλέον το πρόσημα της *Ἑλλάδος*⁵³. Η εικόνα που παρουσιάζει είναι αυτή μιας εγκαταλελειμμένης πόλης, με το ιερό της Λαφρίας να χρησιμεύει ως τόπος συγκέντρωσης και κάποιας λατρείας των γειτονικών βοσκών⁵⁴. Εντούτοις οι αρετές της θέσης της στην είσοδο της Αιτωλίας, στο πιο επίκαιρο σημείο της εύφορης πεδιάδας, των βοσκοτόπων και των πλούσιων και ονομαστών στο ρωμαϊκό κόσμο ιχθυοτροφείων⁵⁵ της λιμνοθάλασσας του Μεσολογγίου και η εξάρτησή της από τη ρωμαϊκή αποικία των Πατρών⁵⁶, καθώς και το γεγονός ότι η οδική αρτηρία που εξετάζουμε συνδέει βασικά τη Νικόπολη με την Πάτρα, συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι η Καλυδώνα αποτελούσε την αφετηρία μέτρησης των αναγραφόμενων στα δύο μιλιάρια αποστάσεων⁵⁷.

Σχετικά με την πορεία που ακολουθούσε η ρωμαϊκή οδός από την ευρισκόμενη στο ύψος της Ρίγανης διάβαση του Αχελώου έως τη Νικόπολη, το μιλιάριο του Μουσείου Θυρρείου

51. H. Chr. Schneider, ό.π., σ. 107. Th. Pekary, *Antiquitas I*, 17, Bonn 1968, σ. 138. Χαρακτηριστικό, πιστεύω, παράδειγμα αποτελούν τα παρά P. Collart, ό.π., σημ. 18, αριθ. 1 και 4 μιλιάρια της Εγνατίας Οδού: μολονότι και τα δύο έχουν βρεθεί στην ίδια περιοχή, κοντά δηλαδή στη γέφυρα του ποταμού Γαλικού στο μεν ένα αναγράφεται η απόσταση από το Δυρράχιο, στο άλλο δε από τη Θεσσαλονίκη.

52. Είναι και η κατεύθυνση που ακολουθείται κατά παράδοση στη γεωγραφική περιγραφή της Ελλάδας, βλ. Στράβων VIII.1,3, Πλίνιος HN, IV, 1,1.

53. Στράβων X.2.3.

54. E. Dggve, *Das Laphrion*, Kobenhavn 1948, σ. 302.

55. Αθήναιος VII.311.

56. Στράβων X. 2.21: *ἔστι δέ τις καὶ πρὸς τῇ Καλυδῶνι λίμνῃ μεγάλη καὶ εὖφορος. ἦν ἔχουσι οἱ ἐν Πάτραις Ρωμαῖοι.*

Η Καλυδώνα ανήκε στην περιφέρεια της ρωμαϊκής αποικίας των Πατρών ακόμη και όταν η υπόλοιπη Αιτωλία (πλην των Α. της Καλυδώνας πόλεων της νότιας Αιτωλίας) ανήκε στην περιφέρεια της Νικολόλεως. Βλ. σχετ. U. Kahrstedt, ό.π., σ. 558.

57. O. G. Radke, *RE Suppl. XIII* (1971), στ. 1450-1453, διακρίνει τα μιλιάρια στα οποία αναγράφεται μία μόνο απόσταση σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με την αφετηρία μέτρησης αυτής της απόστασης: τα δύο μιλιάρια του Μουσείου Αγρινίου, στα οποία η αναγραφόμενη απόσταση έχει μετρηθεί από τον επόμενο προς ΝΑ. σταθμό κατατάσσονται στην κατηγορία 5a 3. Παρόμοια παραδείγματα αποτελούν και τα παρά D. French, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor*, fasc. I «The Pilgrim's road», Oxford 1981, αριθ.1,2 (σ. 50 /χάρτης 3), 27, 28 (σ. 36-37/χάρτης 4) και 55 (σ. 55/χάρτης 5) μιλιάρια. Η διαφορά ενός μιλίου στην αναγραφόμενη στα δύο μιλιάρια του Μουσείου Αγρινίου απόσταση (MP, XXV και XXVI) νομίζω ότι δεν υπάρχει λόγος να μας απασχολήσει· πρβλ. D. French, ό.π., τα αριθ. 42a και b μιλιάρια.

(μιλιάριο αριθ. 3) αποτελεί μοναδικό τεκμήριο. Βρέθηκε στη βορειοανατολική άκρη του νέου οικισμού Δρυμού, 30 μ. Β. της οδού Βόνιτσας - Αμφιλοχίας και η αναγραφόμενη σ' αυτό απόσταση των 18 μιλίων πρέπει να έχει μετρηθεί από το Άκτιο ή το Ανακτόριο, λιμάνια της Νικοπόλεως⁵⁸. Ακολουθώντας το σημερινό δρόμο η απόσταση από το Άκτιο έως το Δρυμό είναι 30 χλμ. Στον ίδιο αγρό, στον οποίο βρέθηκε το μιλιάριο, έχουν εντοπισθεί ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής, ενώ άλλες δύο παλαιοχριστιανικές βασιλικές αποκαλύφθηκαν Ν. και ΝΔ. σε απόσταση 500 και 800 μ. αντίστοιχα⁵⁹. Η πυκνότητα αυτή των παλαιοχριστιανικών ερειπίων υποδεικνύει την ύπαρξη στη θέση αυτή κάποιας υστερορωμαϊκής πόλης. Αν και καμία από τις 11 ή 12 πόλεις της Παλαιάς Ηπείρου που αναφέρει ο Συνέκδημος του Ιεροκλέους (527/8, με βάση όμως στοιχεία της εποχής του Θεοδοσίου Β' 408-450) δε βρίσκεται στην Ακαρνανία, είναι δύσκολο να δεχθούμε ότι το πλήθος των παλαιοχριστιανικών βασιλικών που έχουν εντοπισθεί στην περιοχή (Ζαπάντι⁶⁰, Όχθια⁶¹, Μύτικα⁶², Αστακό κ.α.⁶³) αποτελούσαν ιδιωτικές εκκλησίες λατιφουντιών ή ότι ανήκαν έστω σε οικισμούς *coloniae*⁶⁴. Η αθρόα ανέγερση των ναών της χριστιανικής λατρείας μας βοηθάει να επισημάνουμε τη νέα θέση των αστικών κέντρων της περιοχής. Έχει παρατηρηθεί ότι από τους ρωμαϊκούς ήδη χρόνους οικισμοί μεταφέρονται σε πεδινά και πιο προσιτά μέρη δηλαδή σε λιμάνια, δίπλα σε οδικές αρτηρίες κτλ.⁶⁵. Τα κέντρα αυτά, κληρονόμοι των αρχαίων πόλεων, που κατά τη ρωμαϊκή περίοδο είτε εγκαταλείφθηκαν είτε παρέμειναν στο καθεστώς των *περιοικίδων* της Νικοπόλεως — πρωτεύουσας της επαρχίας και έδρας αργότερα της Επισκοπής —, αναπτύσσονται και γνωρίζουν νέα άνθηση επωφελούμενα από την παράλληλη σταδιακή παρακμή της Νικοπόλεως. Δεν αποκλείεται συνεπώς τα παλαιοχριστιανικά ερείπια του Δρυμού να σηματοδοτούν την αναβίωση του Θυρρείου, τελευταίας πρωτεύουσας των Ακαρνανών, σε νέα, πιο επίκαιρη θέση δίπλα στην κύρια οδική αρτηρία της Αιτωλοακαρνανίας.

Η διερχόμενη από το Δρυμό οδός δεν μπορεί να ακολουθούσε άλλη κατεύθυνση παρά μόνο προς Ν., όπως και η σημερινή Εθνική Οδός, προς την κεντρική κοιλάδα του Αχελώου (περιοχή Μητροπόλεως, Στράτου, Αγρινίου, Κωνόπης), καρδιά της Αιτωλοακαρνανίας⁶⁶ και κόμβο του τοπικού οδικού δικτύου. Προς το παρόν δεν μπορώ να προτείνω μια συγκεκριμένη χάραξη για το τμήμα της οδού από το Δρυμό έως το πέρασμα της Ρίγανης. Τα δύο σημαντικότερα περάσματα από την κεντρική λεκάνη του Αχελώου στον Αμβρακικό προσφέρονται από τις παράλληλες κοιλάδες βόρεια της λίμνης της Αμβρακίας προς την Αμφιλοχία (Α.) και το Λουτράκι (Δ.): το πέρασμα προς την Αμφιλοχία, αυτό που ακολουθεί και η σημερινή Εθνική Οδός, είναι το ομαλότερο, φαίνεται όμως ότι δεν είχε την ίδια σημασία κατά την αρχαιότητα,

58. Στράβων, Χ.2.2: *Ἀνακτόριον τε ἐπὶ γεωσσηνίσου ἰδρυμένον Ἀκτίου πλησίον, ἐμπόριον τῆς νῦν ἐκτισμένης ἐφ' ἡμῶν Νικοπόλεως*, Χ.2.7. *ὁμωνύμως δὲ λέγεται τὸ τε ἱερόν τοῦ Ἀκτίου Ἀπόλλωνος καὶ ἡ ἄγροα ἢ ποιῶσα τὸ στόμα τοῦ κόλπου, ἔχουσα καὶ λιμένα ἐκτός*. Βλ. W. Murray, ὁ.π., σ. 271-272.

59. P. Soustal, ὁ.π., σ. 148.

60. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 196.

61. ΠΑΕ 1972, σ. 109 Α. 3.

62. ΠΑΕ 1981, σ. 81 (νομίσματα 4ου, 5ου και 6ου αι. μ.Χ.). W. M. Murray, ὁ.π., σ. 119 και 129, σημ. 64.

63. Το φαινόμενο είναι γενικό, παρατηρείται εκτός της Αιτωλοακαρνανίας σε ολόκληρη την Ελλάδα. Η Σικυών, ως Νέα Σικυών (Συνέκδημος Ιεροκλέους 646, 8) μεταφέρεται στο λιμάνι, όπου βασιλική 5ου αι. μ.Χ. Βλ. σχετ. ΠΑΕ 1933, σ. 81-90, ΠΑΕ 1938, σ. 120, ΠΑΕ 1954, σ. 219-231.

64. A. Philippson-E. Kirsten, ὁ.π., σ. 615.

65. Βλ. ήδη Γ.Φ. Χέρτσμπεργ, Ιστορία της Ελλάδος από της λήξεως του αρχαίου βίου μέχρι σήμερα, μτφρ. Π. Καρολίδου, Αθήναι 1906, σ. 41.

66. A. Philippson - E. Kirsten, ὁ.π., σ. 338: *...die Herzlandschaft Aetoliens*.

πιθανότατα λόγω των πλημμυρών της λίμνης⁶⁷. Επιπλέον, η απόκρημνη ακτή μεταξύ Αμφιλοχίας και Λουτρακίου θα δυσχέραινε τη μετά την Αμφιλοχία παραλιακή πορεία. Ακολουθώντας το δυτικότερο πέρασμα από την περιοχή της αρχαίας Μεδεώνος (σημ. Κατούνα) έως την παραλιακή πεδιάδα του Λουτρακίου πρέπει να περάσει κανείς από την ελώδη περιοχή των Βλυχών, που κλείνουν από Β. και Ν. δύο υψώματα 80 και 100 μ. ύψους αντίστοιχα. Ο δρόμος αυτός είναι συντομότερος και παρουσιάζει το πλεονέκτημα ότι από το Λουτράκι έως το Δρυμό και στη συνέχεια έως το Ανακτόριο και το Άκτιο η παραλία είναι ομαλή. Και τα δύο όμως παραπάνω περάσματα προϋποθέτουν την παράκαμψη από Β. της λίμνης του Οζερού, η οποία ενδεχομένως αποτελούσε αξεπέραστο εμπόδιο στη μετά το πέρασμα της Ρίγανης πορεία της οδού προς Β. Όπως σημειώνει ο Α. Philippson⁶⁸ τα νερά του Οζερού την άνοιξη έφθαναν έως τους πρόποδες των Ακαρνανικών Ορέων (που πλημμύριζαν σε μήκος 5 χλμ.), την είσοδο της κοιλάδας της λίμνης Αμβρακίας και τον Αχελώο.

Υπάρχει εντούτοις ένα ακόμη πέρασμα, που σήμερα δε χρησιμοποιείται και που πρέπει να ερευνηθεί ως τρίτη (και κατά τη γνώμη μου ως η πιθανότερη) δυνατότητα διέλευσης του ρωμαϊκού δρόμου. Είναι αυτό που σημειώνεται με διακεκομμένη γραμμή στο Σ χ έ δ. 1: μετά την «περιταριά» της Ρίγανης, η οδός περνώντας μεταξύ Προδρόμου και Γουριώτισσας⁶⁹ θα κατευθυνόταν προς ΒΔ., προς την Μπαμπίνη (αρχαίες Φοιτίες) και το υψίπεδο της Κατούνας και ακολουθώντας τη ρεματιά του Νύσα θα έφθανε στο Λουτράκι και στη συνέχεια στο Δρυμό. Τμήμα αυτού του περάσματος ακολουθούσε και ο παλιός δρόμος Μοναστηρακίου - Κατούνας - Αγρινίου⁷⁰. Ας σημειωθεί ότι στην πάνω κοιλάδα του Νύσα, στα Α. του χωριού Βούστριο και στη δεξιά όχθη του ομώνυμου ποταμού Νύσα έχουν επισημανθεί κτισμένα στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου παλαιοχριστιανικά γλυπτά και αρχιτεκτονικά μέλη⁷¹ που — είτε προέρχονται από το Δρυμό, είτε από παλαιότερη εκκλησία στη θέση αυτή—αποτελούν, αν όχι απόδειξη, πάντως μια σοβαρή ένδειξη για τη διέλευση από εκεί του ρωμαϊκού δρόμου.

Η ΠΑΡΑΚΤΙΑ ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΤΩΝ ΡΩΜΑΪΚΩΝ ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΩΝ TABULA PEUTINGERIANA, ITINERARIUM ANTONINI

Η τεκμηριωμένη με βάση τα μιλίρια πορεία της ρωμαϊκής οδού της Αιτωλοακαρνανίας που περιγράψαμε παραπάνω διαφέρει ουσιαστικά από εκείνη που σημειώνεται στο γνωστό ως Tabula Peutingeriana χάρτη (Itinerarium pictum) του 4ου αι. μ.Χ. και στο λιγότερο πλήρες Itinerarium Antonini της εποχής του Διοκλητιανού⁷². Επιβάλλεται για το λόγο αυτό να εξετάσουμε τόσο την πορεία της οδού αυτής των ρωμαϊκών οδοιπορικών, όσο και τους λόγους προτίμησής της από τους συντάκτες τους (Σ χ έ δ. 2).

Οι σταθμοί από τη Νικόπολη έως την Καλυδώνα και οι μεταξύ τους αποστάσεις, όπως σημειώνονται στην Τ.Ρ., είναι οι εξής: Actia Nicopoli - Perdioricto 15 mp, Perdioricto - Halisso 20 mp, Halisso - Acheloum fl. 34 mp, Acheloum fl. - Evenos fl. 10 mp, Evenos fl. - Callidon fl. 9 mp.

67. Ό.π., σ. 332.

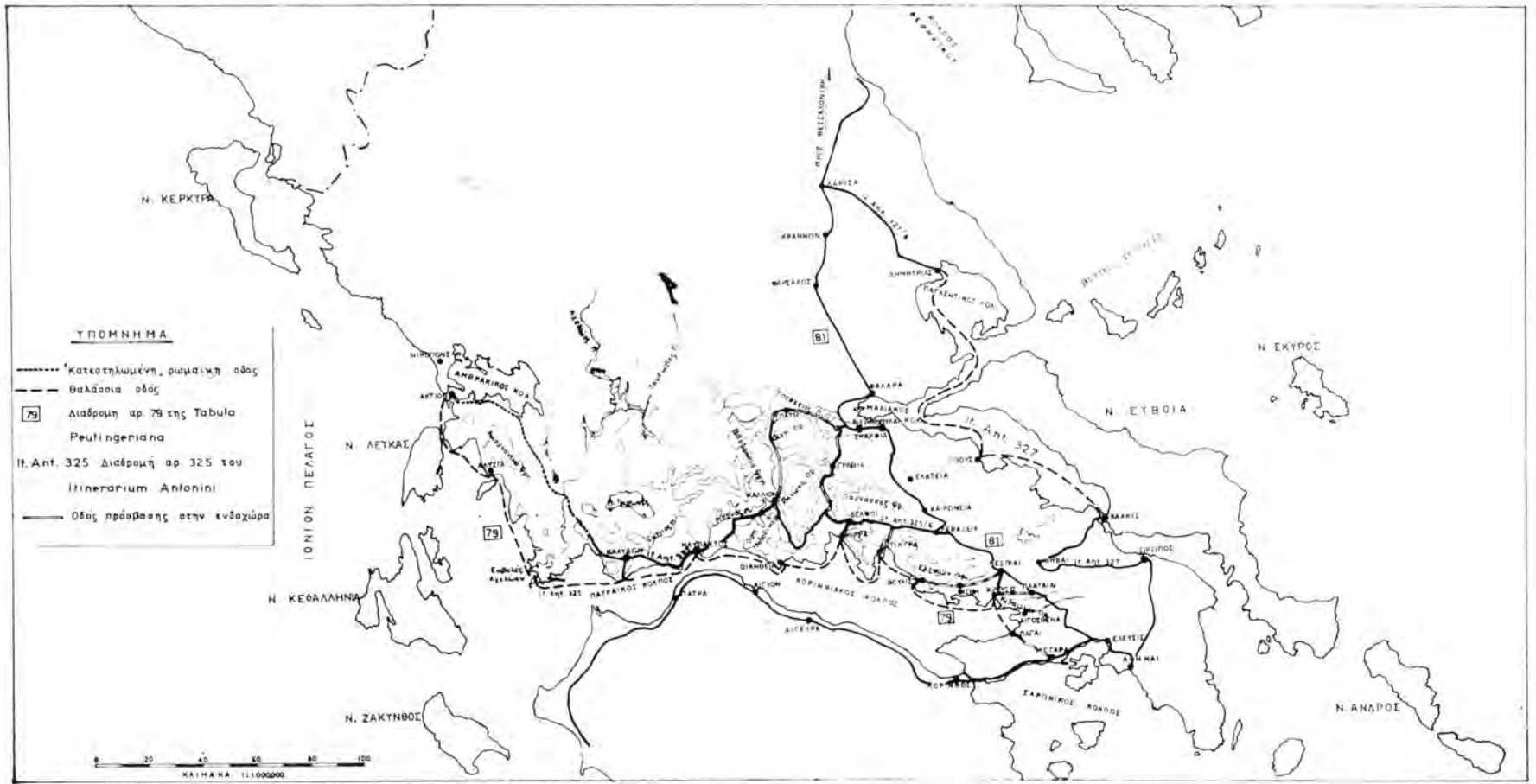
68. Ό.π., σ. 328-329.

69. Μεταξύ Προδρόμου και Γουριώτισσας, κοντά στη θέση Παλιάμπελα, επεσήμανα λιθόστρωτη οδό πιθανώς ρωμαϊκών χρόνων, σωζόμενη σε μήκος 700 μ. Βλ. Πί ν. 52 α-β και πρβλ. W. K. Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography, Part III (Roads)*, 1980, πίν. 46, 58, 59.

70. A. Philippson - E. Kirsten, ό.π., σ. 385.

71. P. Soustal, ό.π., σ. 216.

72. K. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart 1916, Strecke 79, στ. 563-564 και στίχος LXIII, στ. 325.

Σχεδ. 2.

Actia Nicopoli - Perdioricto - Halisso

Βασικότατο πλεονέκτημα της *κατεστηλωμένης* ρωμαϊκής οδού είναι η παράκαμψη από Β. των Ακαρνανικών Ορέων⁷³. Τα όρη αυτά υψώνονται με κατεύθυνση Β.-Ν. σαν ένα τεράστιο τείχος με ελάχιστα δύσβατα περάσματα (κυριότερο των οποίων είναι εκείνο Κανδήλας - Αρχοντοχωρίου - Αετού) ανάμεσα στις πόλεις της δυτικής ακτής της Ακαρνανίας και την ενδοχώρα. Μια δεύτερη, παράλληλη σειρά (Σέρεκας, Μέγα Όρος, Βελούτσα)⁷⁴ καθιστά προβληματική τη δια ξηράς σύνδεση των ακαρνανικών παραλιακών πόλεων μεταξύ τους. Η Τ.Ρ., σύμφωνα με όλους τους ερευνητές, ακολουθεί αυτή την πιο δύσκολη πορεία δυτικά των Ακαρνανικών Ορέων: η ανάγκη εξυπηρέτησης του σταθμού Perdioricto καθιστά υποχρεωτική τη διέλευση από τη χερσόνησο της Πλαγιάς και τις απόκρημνες πλαγιές του Σέρεκα μεταξύ Παλαίρου και Κανδήλας (αρχαίας Αλυζίας)⁷⁵, αντί της διέλευσης από άλλα συντομότερα περάσματα, όπως ο αρχαίος δρόμος Αλυζίας - Ανακτορίου⁷⁶ (μέσω Μοναστηρακίου - Βάτου - Βάρνακα), ή ο «ισθμός» μεταξύ Ακτίου και Παλαίρου⁷⁷.

Halisso - Acheloum fl.

Εάν η πορεία της οδού της Τ.Ρ. έως την Αλυζία φαίνεται να έχει ως μοναδικό σκοπό τη δια ξηράς σύνδεση των λιμανιών της βορειοδυτικής Ακαρνανίας, η συνέχειά της προς τον Αχελώο δε νοείται παρά ως σύνδεση των λιμανιών αυτών με την κεντρική κοιλάδα του Αχελώου μέσω του δύσβατου περάσματος Αρχοντοχωρίου - Αετού. Αυτή είναι η πορεία που προτείνεται από τους Kierpert-Leake και τελευταία από τον Pritchett.

Όμως η κακή βατότητα του περάσματος αυτού⁷⁸ σε συνδυασμό με τα αυξημένα προβλήματα ασφαλείας που θα παρουσίαζε (κίνδυνος ληστών κτλ.)⁷⁹ οπωσδήποτε θα περιόριζε τη σημασία του σε τοπικό επίπεδο: θα έπρεπε δηλαδή να ανήκει σε ένα δευτερεύον οδικό δίκτυο, περιορισμένης σημασίας⁸⁰. Αντίθετα με τους παραπάνω ερευνητές ο Κ. Miller προτείνει⁸¹ μια τοπογραφικώς μάλλον παράδοξη — λόγω της μορφής του εδάφους⁸² — και ασύμφορη πορεία ΝΑ. της Κανδήλας, μέσα από δύσβατα περάσματα και κατά μήκος των οχθών της ελώδους λίμνης του Λεσινίου (Β. των Οινιαδών) έως την Κατοχή. Στο σημείο αυτό της Παραχελωίτιδος, *ήν ο ποταμός επικλύζει* (Στράβων)⁸³, τοποθετεί τη διάβαση του Αχελώου και το σταθμό Acheloum fl. της Τ.Ρ.

73. Οι κορυφές των ακαρνανικών ορέων πλησιάζουν τα 1600 μ.: Περγαντή, ύψ. 1428, Ψηλή Κορυφή, ύψ. 1590, Μπουμιστός, ύψ. 1573 μ.

74. Σέρεκας, ύψ. 1171, Μέγα Όρος, ύψ. 697, Βελούτσα, ύψ. 930 μ.

75. Κ. Miller, *ό.π.*, χάρτης 179. Pritchett, *ό.π.*, σ. 209, εικ. 9. W. M. Leake, *ό.π.*, I, χάρτης.

76. Στράβων X, 2.2.

77. Στράβων VIII.1.3.

78. Χαρακτηριστική είναι η έκφραση: σαν τη στράτα της Ζάβιτσας (Ζάβιτσα = Αρχοντοχώρι) που σήμερα ακόμη χρησιμοποιούν οι Ακαρνανέες, όταν θέλουν να πουν πως κάτι πηγαίνει πολύ άσχημα.

79. Για τη ληστοκρατία στη Στερεά Ελλάδα κατά τη ρωμαϊκή εποχή βλ. και Arulēius, met. I.7, I5, II.14, III.28 - IV, 26, VI. 25 - VII.14, VIII.1, 17.

80. Άλλωστε το μήκος της οδού Κανδήλας - Αρχοντοχωρίου - Αετού - Αχελώου δεν ανταποκρίνεται στην απόσταση των 34 ΜΡ που αναγράφεται στην Τ.Ρ.

81. Κ. Miller, *ό.π.*, σ. 563-564, χάρτης 179.

82. Πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι οι εύφορες πεδιάδες που σήμερα εκτείνονται γύρω από το Λεσίνι και την Κατοχή είναι αποτέλεσμα εγγειοβελτιωτικών έργων και ότι η μορφολογία του εδάφους της νότιας Ακαρνανίας όχι μόνο κατά την αρχαιότητα αλλά κατά τον περασμένο ακόμη αιώνα ήταν πολύ διαφορετική από τη σημερινή. Περιηγητές του 19ου αι. (Leake κ.ά.) περιγράφουν τη μεγάλη ελώδη λίμνη του Λεσινίου.

83. Στράβων X.2.19.

Acheloum fl. - Evenos fl. - Calidon fl.

Ως προς το τμήμα αυτό η οδός της T.P. σύμφωνα με τους Kierpert-Leake, Pritchett, ταυτίζεται με την *κατεστηλωμένη* ρωμαϊκή οδό. Ο Miller προκειμένου να διατηρήσει μια ευθύγραμμη πορεία μεταξύ Κατοχής και Καλυδώνας προτείνει τη ζεύξη του πορθμού του Αιτωλικού, πλ. σήμερα 1 χλμ.⁸⁴. Η μορφή του πορθμού (πλάτος, βάθος) κατά την αρχαιότητα δεν είναι γνωστή, ούτε είναι δυνατόν να υπολογισθούν τα αποτελέσματα από την ταυτόχρονη επί αιώνες επίδραση των προσχώσεων αφενός και της ανόδου της στάθμης της θάλασσας αφετέρου⁸⁵. Στη νησίδα του Αιτωλικού, καταφύγιο ψαράδων και ναυτικών, δεν υπάρχουν ίχνη κατοίκησης κατά την αρχαιότητα, πολύ λιγότερο δε ίχνη γέφυρας ή άλλης κατασκευής (πύργου κτλ.) που να σχετίζεται με τη διέλευση από εκεί αρχαίας οδού. Έτσι, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι έως το 1847, οπότε κατασκευάστηκε για πρώτη φορά γέφυρα, η σύνδεση των εκατέρωθεν της λιμνοθάλασσας περιοχών εξασφαλιζόταν με πορθμεία⁸⁶. Εντούτοις καμιά από τις παραπάνω δύο λύσεις δε συμφωνεί με την αναγραφόμενη στην T.P. σειρά και τις μεταξύ των σταθμών αποστάσεις, ούτε δίνει μια ικανοποιητική ερμηνεία του χαρακτηρισμού της Καλυδώνας ως ποταμού⁸⁷: η σειρά είναι αντίθετη από αυτήν που διαπιστώνουμε ακολουθώντας την εθνική οδό, η πορεία της οποίας δε φαίνεται, όπως είδαμε, να διαφέρει από εκείνη της ρωμαϊκής οδού. Συγκεκριμένα, πρώτα συναντάμε τα ερείπια της αρχαίας Καλυδώνας και μετά, σε απόσταση μόλις 1,5 χλμ. (1 μρ), τη γέφυρα του Εύηνου ποταμού. Το πρόβλημα αντιμετωπίστηκε από όλους τους παραπάνω ερευνητές με την αντιστροφή της σειράς των σταθμών και τη διαγραφή του χαρακτηρισμού fl(unius) από το σταθμό Calidon⁸⁸.

Η αναγραφόμενη στον αρχαίο χάρτη σειρά μπορεί να γίνει αποδεκτή μόνο με την προϋπόθεση της μετατόπισης της οδού της T.P. νοτιότερα, την επιλογή δηλαδή μιας θαλάσσιας πορείας⁸⁹. Στην περίπτωση αυτή ο σταθμός Evenos fl. αναφέρεται στις εκβολές και όχι στη ΒΑ. της Καλυδώνας διάβαση του ποταμού, ενώ προσφέρονται οι ακόλουθες δύο δυνατότητες ταύτισης του σταθμού Calidon fl.: είτε με το Κρυονέρι, όπου τοποθετείται το λιμάνι της Καλυδώνας⁹⁰, σώζονται δε υπό τη θάλασσα εκτεταμένα ερείπια των λιμενικών εγκαταστάσεων⁹¹ (ο χαρακτηρισμός fl(unius) μπορεί εν ανάγκη να ερμηνευθεί ως αναφερόμενος στο παρά το Κρυονέρι ρέμα της Καλλιρρόης⁹²), είτε (διαγράφοντας το fl.) με την ίδια την πόλη της Καλυδώνας. Στη δεύτερη περίπτωση ο ταξιδιώτης μετά το παρά τις εκβολές του Εύηνου δυτικό (κατά τον Woodhouse το μόνο σε χρήση κατά τη ρωμαϊκή εποχή) λιμάνι της Καλυδώνας⁹³ (αξίζει να σημειωθεί ότι ο Εύηνος, όπως και ο Αχελώος άλλωστε, αναφέρεται ως civitas από τον Ανώνυμο της Ραβέννας, σ. 192, 17), εγκαταλείποντας τη θαλάσσια πορεία στρέφεται προς το εσωτερικό της χώρας. Την πορεία αυτή ακολουθεί εκτός από την T.P. και

84. K. Miller, ό.π., χάρτης 181.

85. W. Woodhouse, ό.π., σ. 167.

86. Ανδρέου Δημητρίου, Ιστορία του Αιτωλικού, Πάτραι 1929, σ. 7.

87. O W. Kubitschek, Itinerar-Studien, Wien 1919, σ. 61, παρατηρεί ότι ο Ανώνυμος της Ραβέννας (σ. 378), ο οποίος αντλεί τις πληροφορίες του από την ίδια πηγή με την T.P., σημειώνει ως ποταμό ακόμη και την Αλυζία.

88. K. Miller, ό.π., στ. 564.

89. Η παραλιακή πορεία θα ήταν αδύνατη λόγω της μορφολογίας του εδάφους (έλη κτλ.).

90. W. Woodhouse, ό.π., σ. 103-104.

91. Τα ερείπια αυτά σημειώνονται σε χάρτη του Βρετανικού Ναυαρχείου (Admiralty Chart, Cap. Mansell, 1865, No 1676).

92. Πανσανίας VII, 21,1. W. Woodhouse, ό.π., σ. 104. A. Philippson - E. Kirsten, ό.π., σ. 354 και σημ. 4.

93. W. Woodhouse, ό.π., σ. 105.

το Itinerarium Antonini, στο οποίο ως επόμενος μετά τον Εύηνο σταθμός σημειώνονται οι Δελφοί.

Είναι, πιστεύω, φανερό ότι η διαδρομή από τη Νικόπολη έως την Καλυδώνα, όπως σημειώνεται στην Τ.Ρ., όχι μόνο δεν ανταποκρίνεται στη *βεβηματισμένη και κατεστηλωμένη*⁹⁴ ρωμαϊκή οδό, η οποία αν και σε χρήση κατά το χρόνο σύνταξης του χάρτη αγνοείται, αλλά ούτε και σε καμιά άλλη αξιολογία (ώστε να δικαιολογείται η ένταξή της στην Τ.Ρ.) χερσαία οδό. Η άποψη ότι το πρώτο (μεταξύ Ακτίου και Αχελώου) τμήμα της διαδρομής αυτής θα μπορούσε να αποτελεί μια παράκαμψη — εναλλακτική πορεία — της *via publica*, προϋποθέτει εκτός από την επιλογή μιας μακράς και δύσκολης πορείας μέσα από παράκτια και ορεινά περάσματα και την αλλαγή της συνολικής απόστασης του επόμενου (μεταξύ Αχελώου και Καλυδώνας) τμήματος από 19 σε 30 μρ περίπου.

Οι αποκλειστικά παραλιακοί σταθμοί της Τ.Ρ. (λιμάνια και εκβολές ποταμών) και κυρίως η χρήση της διώρυγας της Λευκάδας (ο σταθμός πρέπει να διαβαστεί *per dioricto* κι όχι *Perdioricto*) οδηγούν αβίαστα στην υπόθεση ότι ο χάρτης Peutinger σημειώνει μια θαλάσσια οδό. Η υπόθεση αυτή επιτρέπει επιπλέον την αποδοχή της αναγραφόμενης σειράς των σταθμών και των μεταξύ τους αποστάσεων, όπως φαίνεται στον πίνακα. Πρώτος είχε διατυπώσει την άποψη αυτή ο Heuzey για το τμήμα της οδού από τη Νικόπολη έως την Αλυζία, στηριζόμενος τόσο στη χρήση του Διορύκτου όσο και στο γεγονός ότι η απόκρημη μεταξύ Παλαίρου και Αλυζίας ακτή αποκλείει τη διέλευση παραλιακής οδού⁹⁵. Η θαλάσσια οδός είναι πράγματι η πλέον ενδεδειγμένη για τη σύνδεση των παραλιακών ακαρνανικών πόλεων μεταξύ τους. Τούτο είχε ήδη επισημανθεί από τον Στράβωνα⁹⁶, τελευταία δε αποδεικνύεται αναλυτικά στη μελέτη του W. Murray σχετικά με τα λιμάνια, τις ακτές και κυρίως τους ανέμους (συχρότητες, κατευθύνσεις κτλ.) της περιοχής.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΑΠΟΣΤΑΣΕΩΝ

Tabula Peutingeriana	μρ = 1480 μ.	Itinerarium Antonini	μρ = 1480 μ.
Actia Nicopoli - Perdioricto	15	Actia Nicopoli - Achelou fl.	25
Perdioricto - Halisso	20	Achelou fluvium - Evenno	20
Halisso - Acheloum fl.	34	Evenno - Delphis	40
Acheloum fl. - Evenos fl.	10		
Evenos fl. - Calidon fl.	9		
W. M. Murray	nm = 1850 μ.	Itinerarium Maritimum	στάδια
Άκτιο - Λευκάς	15	Nicopolis - Oxeia	500
Λευκάς - Μύτικας	18,5		
Μύτικας - Οινιάδαι	34		

94. Στράβων VII.7.4.

95. Heuzey, *Le mont Olympe et l'Acarnanie*, 1860, σ. 403-404. Βλ. επίσης Κ. Ρωμίου, ΑΕ 1930, σ. 144: ο αρχαίος, *λαξευτός επί των βράχων*, δρόμος, πλ. 1,20 μ., που αναφέρει ο Ρωμαίος πιθανότατα ήταν βοηθητικός για τη δια ξηράς σύνδεση των λιμανιών Παλαίρου και Αλυζίας.

96. Στράβων X.2.21.

Δικαιολογεί όμως το γεγονός αυτό την αποκλειστική προτίμηση της θαλάσσιας οδού από τους συντάκτες των ρωμαϊκών οδοιορικών; Αντίθετα με την περιορισμένη σημασία του χερσαίου, τεράστια ήταν εκείνη του θαλάσσιου δρόμου της Αιτωλοακαρνανίας στο σύστημα των επικοινωνιών και μεταφορών της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας⁹⁷. Η περιοχή βρίσκεται στη διασταύρωση των γραμμών της μεσογειακής ναυσιπλοΐας ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και την Αλεξάνδρεια αφενός, την Ιταλία και τη Δαλματία αφετέρου. Από τη Νικόπολη ξεκινά μια ακόμα γραμμή που δια του Ιονίου και του Κορινθιακού κόλπου κατευθύνεται προς την Πάτρα και την Κόρινθο. Πρόκειται για τη γραμμή που σημειώνεται στο *Itinerarium Maritimum*⁹⁸, το οποίο δίνει τις μεγάλες μόνο αποστάσεις μεταξύ Κορίνθου - Ναυπάκτου - Οξειάς - Νικόπολης. Για την εξυπηρέτηση αυτής της γραμμής προσφέρονταν οι ακόλουθες δύο δυνατότητες: τα μεγάλα καράβια περιπλέοντας τη Λευκάδα (το βάθος του Διορύκτου δεν επέτρεπε άλλωστε τη διέλευσή τους από εκεί) και χωρίς ενδιάμεσους σταθμούς κάτω από κανονικές καιρικές συνθήκες κατευθύνονταν προς την Οξειά — στην περιοχή των εκβολών του Αχελώου — και στη συνέχεια περνώντας στα ανοικτά των εκβολών του Εύηνου προς την Πάτρα ή τη Ναύπακτο. Ενδιαφέρουσα για την περίπτωση αυτή και αρκετά κοντά στη διαδρομή της T.P., είναι η περιγραφή του ταξιδιού του Λιουπράνδου, το 968: *Naupactus - Offidaris (Εύηνος) - fauces Acheloi - Leucates*⁹⁹. Πιο συχνή όμως, και τούτο γιατί εξασφάλιζε καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια του έτους τη διακίνηση των επιβατών, ήταν η χρησιμοποίηση της γραμμής που εκτελούσαν μικρά ιστιοφόρα, τα οποία περνώντας από το Διορύκτο της Λευκάδας (*per diorictio*) παρέπλεαν την ακαρνανική ακτή. Είναι η γραμμή που σημειώνουν ακόμη και οι νεότεροι πορτολάνοι, όπου μεταξύ των σταθμών περιλαμβάνεται και η Αλυζία¹⁰⁰. Δεν ήταν λίγοι εκείνοι που ταξιδεύοντας από τη Νικόπολη προς την Πάτρα ή την Κόρινθο απέφευγαν τους κινδύνους της ανοικτής θάλασσας και του φοβερού Λευκάτη ακολουθώντας τον ήρεμο παράκτιο πλου ανάμεσα στα νησιά και την ακαρνανική ακτή. Την παράκτια αυτή διαδρομή ακολουθεί ο Κικέρων κατά την επιστροφή του από την Ελλάδα, το Νοέμβριο του 50 π.Χ. Το χαρακτήρα αυτής της ναυσιπλοΐας και την αδυναμία της ως προς τη δυνατότητα μεταφοράς μεγάλων φορτίων δίνει η επιστολή που ο Κικέρων, καθ' οδόν προς την Πάτρα, τον Ιούνιο του 51 π.Χ., στέλνει από το Άκτιο στο φίλο του Αττικό: θέλει να αποφύγει το Λευκάτη, όμως δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει τα μικρά σκάφη (*actuarius minutis*) λόγω του όγκου της αποσκευής που είναι απαραίτητη για τη σύμφωνα με το αξιωμα του εμφάνισή του στην Πάτρα¹⁰¹. Είναι περιεργό πως ο Pritchett¹⁰² στηρίζει ακριβώς στον Κικέρωνα την ερμηνεία της διαδρομής 79 της T.P., ως ενός χερσαίου δρόμου Ακτίου - Διορύκτου - Αλυζίας - Αχελώου. Τόσο από το δρομολόγιο του ίδιου του Κικέρωνα (όπως συμπεραίνεται από τις ημερομηνίες και τους τόπους συγγραφής των επιστολών του), όσο και από τις μετακινήσεις

97. A. Philippson - E. Kirsten, ό.π., σ. 420.

98. K. Miller, ό.π., σ. LXVII, στίχος 488.

99. P. Soustal, ό.π., σ. 96, σημ. 50.

100. Η Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1453-1850), Εθν. Τραπεζ. 1972, κυρίως πίν. 134, πορτολάνος του 1669 στο Βρετανικό Μουσείο. Για τους νεότερους πορτολάνους ειδικά, βλ. A. Delatte, *Les Portulans grecs* (Bibl. Fac. Philos. et Lettres Univ., Liege 107), Liege-Paris 1947.

101. Cicero, ad Atticum V.9 (14 Ιουνίου 51 π.Χ.): *Actium maluimus iter facere pedibus, qui incommodissime navigassemus et Leucatem flectere molestum videbatur, actuariis autem minutis Patras accedere sine impedimentis non satis visum est decorum.*

102. W. K. Pritchett, ό.π., σ. 284.

του προσωπικού του ταχυδρόμου¹⁰³, κατά κύριο δε λόγο από τις συμβουλές προς το φίλο που άφησε πίσω στην Πάτρα¹⁰⁴ συμπεραίνεται ότι ο ρήτορας κατά την επιστροφή του στη Ρώμη χρησιμοποίησε ακριβώς αυτή την παράκτια ναυσιπλοΐα, που όπως πιστεύουμε σημειώνει και η Τ.Ρ. ως το πιο πρόσφορο συγκοινωνιακό μέσο.

Η συχνή μνεΐα των ποταμών που έχει θεωρηθεί ως αναφορά στην ερημία της Αιτωλοακαρνανίας νομίζω ότι αποτελεί ένα επιπλέον στοιχείο που συνηγορεί στην ερμηνεία αυτή. Οι εκβολές των ποταμών, ανέκαθεν σημεία προσανατολισμού για τους ναυτιλομένους¹⁰⁵, ήταν συχνά χρήσιμα αγκυροβόλια για προστασία από την κακοκαιρία ή για ανεφοδιασμό με νερό¹⁰⁶. Συχνή είναι η μνεΐα στο *Itinerarium Maritimum* αγκυροβόλιου στις εκβολές ποταμού: *fluvius habet positionem*. Αποτελούσαν, επίσης, επίκαιρα σημεία για την προσπέλαση στο εσωτερικό της χώρας — όπως στην περίπτωση του έως το Στράτο πλωτού Αχελώου¹⁰⁷ — ή σκάλες για μεταφόρτωση προς την ενδοχώρα. Η περιοχή ακριβώς των εκβολών του Αχελώου, που ονομαζόταν χαρακτηριστικά κατά το Μεσαίωνα ποταμός της Κατοχής ή του Αιτωλικού, με τα πολλά μικρά νησιά και τις λιμνοθάλασσες προσέφερε βάσεις για τη ναυσιπλοΐα, έτσι που ταιριάζει πολύ περισσότερο η τοποθέτηση εκεί ενός ναυτικού, παρά ενός χερσαίου σταθμού. Ας σημειωθεί, τέλος, ότι από τα αγκυροβόλια της νότιας παραλίας της Αιτωλίας τα κυριότερα, πλην της Ναυπάκτου, ήταν οι εκβολές του Εύηνου και ο κόλπος της Καλυδώνος¹⁰⁸, ακριβώς δηλαδή οι σταθμοί της Τ.Ρ.

Η επιλογή θαλάσσιων ή μεικτών (χερσαίων-θαλάσσιων) διαδρομών δεν είναι αντίθετη με την παράδοση των ρωμαϊκών οδοιπορικών: η διατύπωση *per loca maritima*, που χαρακτηρίζει έξι συνολικά διαδρομές του *Itinerarium Antonini*, δηλώνει πράγματι πορεία, όχι απλώς παραλιακή αλλά τουλάχιστον εν μέρει δια θαλάσσης. Η προέλευση από κάποιο λατινικό (οι αποστάσεις των θαλασσιών διαδρομών δίνονται σε *mp*, όχι σε στάδια, όπως στα *trajectus*) περίπλου της Μεσογείου είναι σαφέστερη στη διαδρομή 95-96: *Ab Agrigento per maritima loca Syracusis*, όπου δίπλα στα ονόματα των σταθμών σημειώνονται οι δυνατότητες ελλιμενι-

103. Cicero, *ad fam.* (έκδ. Kasten, *Tusculum Bücherei*), XVI. 1-6,9: ο Κικέρων αναχωρεί από την Πάτρα στις 2 Νοεμβρίου του 50 π.Χ. και φθάνει στην Αλυζία την τρίτη ημέρα από την αναχώρησή του, δηλαδή το βράδυ της 4ης Νοεμβρίου. Τούτο σημαίνει ότι αν αφαιρέσουμε τη μία μέρα που του χρειάστηκε για να περάσει από την Πάτρα στην Καλυδώνα, θα του απέμεναν δύο μόνο μέρες για την εξαιρετικά δύσβατη κατά το μεγαλύτερο μέρος της πορείας των 70 μιλίων, μεταξύ των λιμένων της Καλυδώνας και της Αλυζίας. Αυτό είναι αδύνατο, δεδομένου ότι η κανονική ημερήσια πορεία των αρχαίων υπολογίζεται γύρω στα 20-25 *mp*.

104. Κοινό σημείο αναφοράς όλων των επιστολών του Κικέρωνα είναι το θαλασσινό ταξίδι: αναχωρώντας από την Πάτρα εκφράζει τη θλίψη του που ο φίλος του — λόγω της κατάστασης της υγείας του — δε θέλησε να τον ακολουθήσει (*ut nolles navigare*), ενώ παρακάτω τον προτρέπει να τον συναντήσει στη Λευκάδα (*si statim navigas*) ή αν δεν μπορέσει να αναχωρήσει αμέσως, να διαλέξει καλούς συντρόφους, καλό καιρό και *navem idoneam* για το ταξίδι του (Cicero, *ό.π.*, XVI. 1). Μόνο μια φορά, στην αρχή της επιστολής του *ad fam.* XVI.4 (γραμμένης από τη Λευκάδα, όταν πλέον έχει πεισθεί ότι δε θα συνταξιδέψουν), αναφέρεται γενικά, με ένα σχήμα λόγου, στο χερσαίο δρόμο: «δεν αμφιβάλλω ότι έτσι κι αλλιώς δε θα ταξιδέψεις (*ut neque navigatione neque vias committas*) προτού αναρρώσεις». Παρακάτω, εξάλλου, στην ίδια επιστολή τον συμβουλεύει να κοιτάξει πρώτα την υγεία του και μετά το ταξίδι (*tum mi Tiro consulito navigare*). Δε χωράει καμιά αμφιβολία (βλ. και τις επιστολές XVI.5, 6, 7, 9, 11) ότι ο Κικέρων συμβουλεύει στον *κακοστόμαχον* φίλο του το θαλασσινό ταξίδι — ή μάλλον δεν αναφέρεται σε κανένα άλλο τρόπο ταξιδιού. Είναι συνεπώς αδιανόητο να υποθέσουμε, όπως ο Pritchett, ότι ο ίδιος ακολούθησε χερσαίο δρόμο.

105. Αρριανού, *Περίπλους Ευξείνου Πόντου*, κυρίως 7.1-15.

106. Αρριανού, *Ινδική*, 24.1, 23.2.

107. *Στράβων* X.2.2.

108. P. Soustal, *ό.π.*, σ. 97.

σμού (*refugium, plagia*)¹⁰⁹. Κυρίως μας ενδιαφέρει η διαδρομή 324-328, του Itin. Ant.¹¹⁰, μεγάλο τμήμα της οποίας, από την Αυλώνα έως τον Εύηνο, αντλεί πληροφορίες από κοινή πηγή με τη διαδρομή 79 της Τ.Ρ. Όπως δηλώνεται ήδη στην επικεφαλίδα *Ab Brundisio sive ab Hydrunto trajectus Aulonam stadia num. 1000-indeper loca maritima in Epirum et Thessaliam et in Macedoniam*, σκοπός του οδοιπορικού είναι να δώσει τα λιμάνια που επιτρέπουν την πρόσβαση στο εσωτερικό της Ηπείρου, Θεσσαλίας, Μακεδονίας — παρατίθενται δε και οι αντίστοιχες χερσαίες οδοί (μεικτό οδοιπορικό). Έτσι π.χ. αφετηρία της χερσαίας οδού in Thessaliam et Macedoniam είναι η Δημητριάδα, στην οποία ο ταξιδιώτης οδηγείται δια θαλάσσης από τη Χαλκίδα (οι αποστάσεις της θαλάσσιας διαδρομής δίνονται και εδώ σε μρ, κι όχι σε στάδια), ενώ αφετηρία της χερσαίας οδού της Φωκίδας, Βοιωτίας κτλ. είναι ο Εύηνος (οι εκβολές προφανώς του ποταμού).

Η διαδρομή 79 της Τ.Ρ. όχι μόνον αποδίδει πληρέστερα το κοινό με το Itin. Ant. (διαδρομή 324-328) πρότυπο, σε ό,τι αφορά το τμήμα Νικοπόλεως-Εύηνου, αλλά πιθανότατα επιτρέπει να διαγνώσουμε και το χαρακτήρα του προτύπου αυτού¹¹¹. Είναι φανερό, ότι κριτήριο επιλογής των σταθμών δεν ήταν η γεωγραφική ή ιστορική ενημέρωση, ούτε η πληροφόρηση για όλες ανεξαιρέτως τις σκάλες ή τις δυνατότητες ελλιμενισμού, γιατί τότε δε θα παραλείπονταν οι όρμοι της Παλαίρου και του Αστακού — πριν δηλαδή και μετά την Αλυζία. Κριτήριο αποτελούσε η σημασία ενός σταθμού όχι απλώς ως αγκυροβόλιου, αλλά κυρίως ως αφετηρίας μιας φυσικής οδού πρόσβασης στο εσωτερικό της χώρας. Πράγματι, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, οι εκβολές του Αχελώου εκτός από καταφύγιο αποτελούσαν και αφετηρία προσπέλασης στην κεντρική λεκάνη της Αιτωλίας, το ίδιο και η Αλυζία¹¹². Έτσι εξηγείται και το γεγονός που εκπλήσσει, ότι δηλαδή δεν αναφέρεται (ούτε στην Τ.Ρ. ούτε στο Itin. Ant.) κανένα *trajectus* για την Πάτρα, ούτε από το Κρυνόρι, ούτε από το Αντίρριο, σημεία μέσω των οποίων ανέκαθεν η Αιτωλία συνδεόταν με την Πελοπόννησο.

Τα παραπάνω πιστοποιούνται και από την πορεία που ακολουθεί η διαδρομή 79 της Τ.Ρ. μετά την Καλυδώνα έως τις Παγές της Μεγαρίδας: οι αναγραφόμενοι σταθμοί (Naupactos - Evanthia - Cirra - Anticirra - Bulis - Crusa - Pache) ταυτίζονται με τις σκάλες της βόρειας παραλίας του Κορινθιακού κόλπου, αφετηρίες των οδών που συνδέουν τον Κορινθιακό με το Μαλλιακό και το Σαρωνικό κόλπο¹¹³, και με τις κυριότερες πόλεις-σταθμούς (Λεβάδεια - Θεσπιές - Πλαταιές - Μέγαρα) της οδικής αρτηρίας που συνέδεε τη Θεσσαλονίκη με την Πελοπόννησο (διαδρομή αριθ. 81 της Τ.Ρ.) (Σ χ έ δ. 2). Η Ναύπακτος αποτελούσε αφετηρία της οδού που ακολουθώντας το Μόρνο περνούσε από το Κάλλιο¹¹⁴ και κατευθυνόταν προς την Υπάτη¹¹⁵. Από την Κίρρα ξεκινούσε ο δρόμος που οδηγούσε στη Σκάρφια και στις Θερμοπύλες (σταθμούς της διαδρομής 81 της Τ.Ρ.) μέσα από το σημαντικότερο πέρασμα της Στερεάς, το πέρασμα της Γραβιάς. Η Αντίκυρα ΒΔ. του ορεινού όγκου του Ελικώνα, ήταν το λιμάνι

109. K. Miller, ό.π., σ. LVII.

110. Ό.π., σ. LXIII.

111. Είναι γνωστό ότι ο συντάκτης της Τ.Ρ. χρησιμοποίησε διαφορετικής προέλευσης και χαρακτήρα οδοιπορικά. Βλ. σχετ. K. Miller, ό.π., σ. XXXIX.

112. Στράβων Χ.2.21. Βλ. W.M. Murray, ό.π., σ. 119 σχετικά με ανακαίνιση της αποβάθρας του λιμανιού της Αλυζίας, η οποία πρέπει να σχετίζεται με την ανάπτυξη κατά τον 4ο αι. μ.Χ. του οικισμού γύρω από τη βασιλική της Αγίας Σοφίας του Μύτικα. Βλ. και παραπάνω υποσημ. 63 (νομίσματα 4ου αι. μ.Χ.).

113. Οι οδοί αυτές αντιστοιχούν στους δεύτερο και τρίτο ισθμούς του Στράβωνος (VIII.1.3).

114. Στο Κάλλιο σώζονται σημαντικά ρωμαϊκά ερείπια.

115. Λούκιος ή Όνος I,1 και 2 (δρόμος από την Πάτρα στην Υπάτη).

που εξυπηρετούσε τη Λεβάδεια (σταθμός Phocide του Itinerarium Antonini), ενώ η Βούλις προσφερόταν ως σκάλα για τη Θίσβη και ενδεχομένως τις Θεσπιές. Η Κρέυση ήταν το επίγειο των Θεσπιών και των Πλαταιών, ενώ οι Παγές, Ν. του Κιθαιρώνα, το επίγειο των Μεγάρων. Η σημασία των τελευταίων αυτών πόλεων, Θεσπιών και Παγών, τεκμηριώνεται από την παρουσία Ρωμαίων εμπορευόμενων σ' αυτές¹¹⁶ και το νομισματοκοπείο των Παγών¹¹⁷. Η οδική σύνδεση των αναγραφόμενων στην Τ.Ρ. σταθμών από τη Ναύπακτο έως τις Παγές ήταν, λόγω της μορφολογίας του εδάφους, αν όχι αδύνατη, οπωσδήποτε ιδιαίτερα προβληματική: οι Meyer και Hammond¹¹⁸ τονίζουν την αδυναμία διέλευσης παραλιακού δρόμου που να συνέδεε τις Παγές με τα Αιγόσθενα και την Κρέυση. Ο Πausanias (IX. 32.1) πήγε στην Κρέυση δια θαλάσσης, για την περιοχή δε μεταξύ Αντίκυρας και Βούλιδος αναφέρει χαρακτηριστικά (X. 37.2): *ἐς δὲ τὴν Βούλιν ἐκ μὲν τῆς βοιωτίας Θίσβης σταδίων ἐστὶν ὁδὸς ὀγδοίχοντα, ἐξ Ἀντικύρας δὲ τῆς Φωκῆων δι' ἠπείρου μὲν καὶ εἰ ἀρχὴν ἔστιν οὐκ οἶδα. οὗτω δύσβατα ὄρη καὶ τραχέα τὰ μεταξὺ Ἀντικύρας τέ ἐστι καὶ Βούλιδος.* Ο Ν. Παπαχατζής¹¹⁹ σημειώνει ότι από τον τρόπο που ο Πausanias περιγράφει τη δυτική Λοκρίδα είναι φανερό ότι μετά τους Δελφούς πήγε δια θαλάσσης στην Οιάνθεια και στη Ναύπακτο.

Αν και το θέμα χρειάζεται μεγαλύτερη ανάπτυξη και λεπτομερέστερη τεκμηρίωση, που δεν επιτρέπουν τα περιθώρια αυτής της μελέτης, πιστεύω, με βάση όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, ότι το κοινό πρότυπο της Τ.Ρ. (διαδρομή αριθ. 79) και του Itinerarium Antonini (διαδρομή 324-328) πρέπει να αναζητηθεί σε ένα *itinerarium maritimum*, πηγή του οποίου θα ήταν ο μιλιασμός ενός περίπλου¹²⁰ της Στερεάς Ελλάδας. Ο αντίστοιχος — προς το θαλάσσιο της Τ.Ρ. και εν μέρει του Itin. Ant. — χερσαίος δρόμος που συνέδεε τη Νικόπολη με την κύρια οδική αρτηρία της Ανατολικής Ελλάδας (διαδρομή αριθ. 81 της Τ.Ρ.) δε μαρτυρείται στα σωζόμενα ρωμαϊκά οδοιπορικά, παρά μόνον ως προς το τμήμα Ευήνου - Λεβάδειας (Itin. Ant. 325/6). Το τμήμα Ακτίου - Καλυδώνας ταυτίζεται με τη ρωμαϊκή οδό, που διαπιστώθηκε με βάση τα δημοσιευόμενα μιλιάρια.

Πάτρα, Απρίλιος 1984

ΚΟΡΝΗΛΙΑ ΑΞΙΩΤΗ

116. J. Hatzfeld, *Les trafiquants italiens dans l'orient hellénique*, Paris 1919, σ. 68-70 (Θεσπιές), 73-74 (Παγές).

117. Head, *Historia Numorum*², σ. 394.

118. E. Meyer, *RE Megara* (1931), 170, Hammond, *BSA* 49 (1954), σ. 104.

119. Παπαχατζής, Πausanίου Ελλάδος Περιήγησις, Βοιωτικά-Φωκικά, Αθήνα 1981, σ. 457.

120. «Periplus-Miliasmus»: βλ. σχετ. Kl. G. Sallmann, *Die Geographie des älteren Plinius in ihrem Verhältnis zu Varro*, Berlin 1971, σ. 211 και κυρίως υποσημ. 41, σ. 214, υποσημ. 43.

Η ΑΝΑΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΟΨΗΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΝΕΜΕΣΗΣ ΣΤΟ ΡΑΜΝΟΥΝΤΑ – ΜΙΑ ΕΠΙΣΚΕΥΗ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ ΙΟΥΛΙΑΝΟΥ ;

(Σ χ έ δ. 1-12· Π ί ν. 53-56)

Η μελέτη των σκορπισμένων μελών του Ιερού της Νέμεσης στο Ραμνούντα με σκοπό την αναστήλωση του θριγκού του μεγάλου ναού¹, έθεσε αναγκαστικά από την αρχή όλα τα αρχιτεκτονικά του προβλήματα. Αποτέλεσμα, πολλές από τις λύσεις που πρότειναν παλιότεροι μελετητές² από τα ίδια τα πράγματα να αναθεωρηθούν κι ακόμη να προκύψουν και νέα προβλήματα που η λύση τους θα έπρεπε να αναζητηθεί, πέρα από τη στενή αρχιτεκτονική αντίληψη, σε ένα ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο.

Ένα τέτοιο πρόβλημα είναι και το αρκετά σημαντικό της ανακατασκευής της ανατολικής, κύριας, όψης του ναού στην αρχαιότητα, που παρουσιάζεται εδώ αποσπασμένο από τον κορμό της μελέτης της αναστήλωσης, γι' αυτήν ακριβώς την ιδιαιτερότητά του.

Στις εργασίες αυτές αντικαταστάθηκε η παλιά ζωφόρος με καινούργια όπως και το οριζόντιο γείσο. Το επιστύλιο παρέμεινε το αρχικό, μα φαίνεται πως και τα άλλα μέλη πάνω από το οριζόντιο γείσο είχαν αντικατασταθεί, όπως μαρτυρούν τα θραύσματα που βρέθηκαν από τις φατνωματικές πλάκες της οροφής και το καταέτιο γείσο. Μια μισοτελειωμένη σίμα με λεοντοκεφαλή, μα κι άλλες ενδείξεις, μας πείθουν πως οι εργασίες δεν περιορίστηκαν μόνο στην ανατολική πλευρά.

Τα ανακατασκευασμένα τμήματα των μελών διαφέρουν από τα αρχικά σε μορφή και σε μέγεθος κι εύκολα αναγνωρίζονται. Είναι δουλεμένα σε μάρμαρο Αγίας Μαρίας, όπως και τα αρχικά, μα που δε διαλέχτηκε προσεκτικά στο λατομείο και είναι δεύτερης ποιότητας και χωρίς μεγάλη συνοχή στις γεωλογικές του στρώσεις.

Έτσι τα τμήματα που σώθηκαν είναι πολύ πιο διαβρωμένα και απολεπισμένα από τα αρχικά (Π ί ν. 53 β).

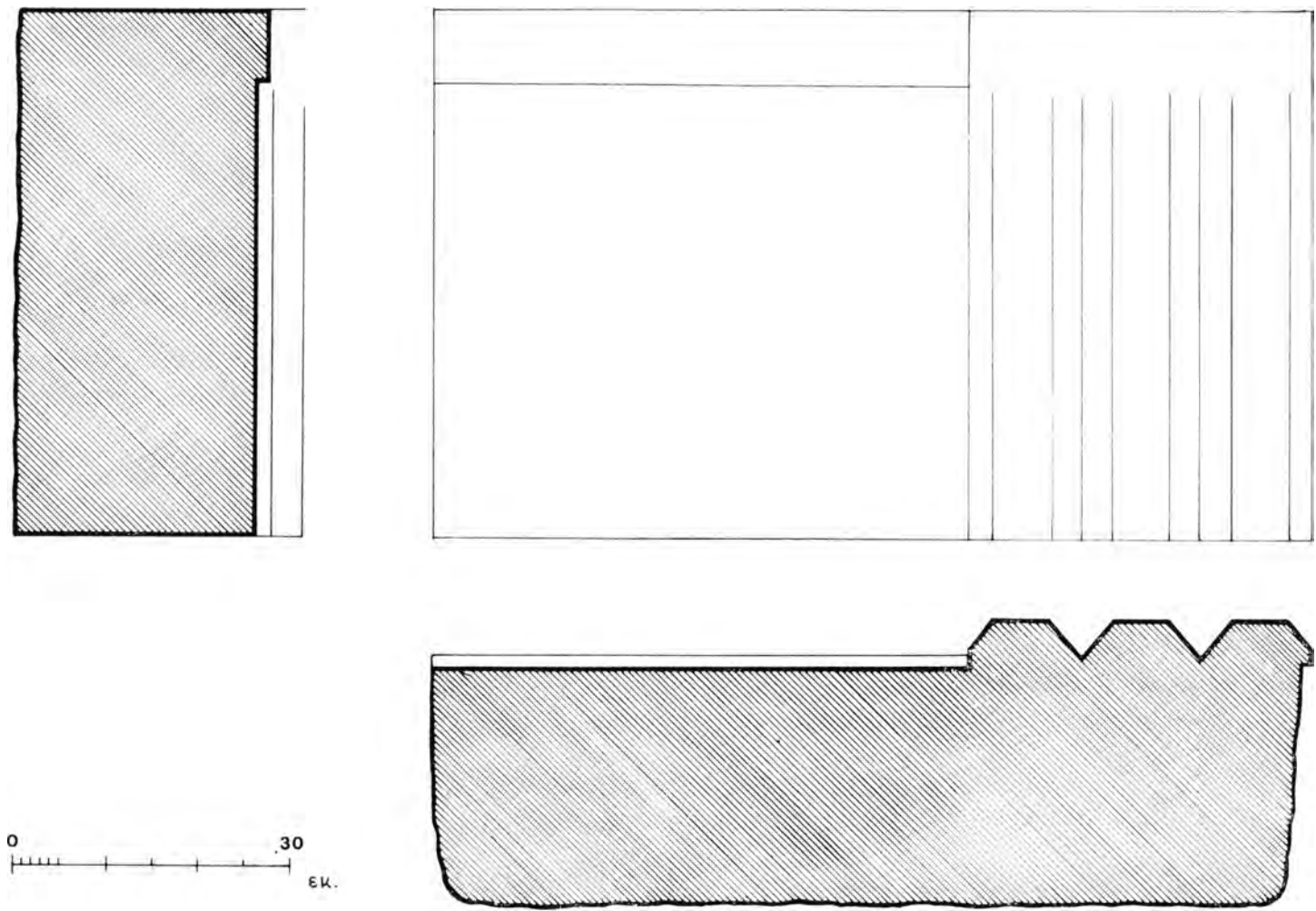
Η ζωφόρος απαρτιζόταν από πέντε τμήματα, τα τέσσερα από δύο τριγλύφους και δύο μετόπες, αρχίζοντας με μετόπη από αριστερά, και το πέμπτο από μια τρίγλυφο ανάμεσα σε δύο μετόπες.

Στη ζωφόρο της ανακατασκευής τα τμήματα έγιναν εννιά. Επτά από μια μετόπη και μια τρίγλυφο, ένα από δύο μετόπες και δύο τριγλύφους και το τελευταίο, στη βορειοανατολική γωνία, από μια μετόπη.

Η ύπαρξη της μοναχικής μετόπης δηλώνεται από τα μοχλοβόθρια στην πάνω επιφάνεια

1. ΑΕ 1979, σ. 12. ΠΑΕ 1980, σ. 71-77. ΠΑΕ 1981, σ. 118-119.

2. Society of Dilettanti, *The Unedited Antiquities of Attika*, London 1817. Plommer, *BSA XL* (1950), σ. 94-112. A. T. Hodge, *The Woodwork of Greek Roofs*, 1960, σ. 109-119. Dinsmoor, *Hesperia* 30 (1961), σ. 179-204. M. Miles, *The Temple of Nemesis at Rhamnous* (Dissertation, Princeton University), 1980.

Σχέδ. 1. Τμήμα της ζωφόρου της ανακατασκευής. Όψη και τομές.

του γωνιακού τμήματος του επιστυλίου, που βρίσκονται, πρόχειρα λαξευμένα, στα όρια του πλάτους της.

Η τρίγυφος έχει πλάτος, όσο επιτρέπει τη μέτρηση η φθορά των τμημάτων, 0,37-0,385, οι μηροί 0,06, οι γλυφές 0,07 μ. και στο βάθος τους θα πρέπει να σχηματίζαν ορθή γωνία (Σ χ έ δ. 1). Η κεφαλή δε σώθηκε πουθενά για να μετρηθεί, όπως και κανένα άλλο στοιχείο της³.

Οι μετόπες, κι εδώ χωρίς γλυπτό κόσμο, τελειώνουν πάνω σε κεφαλή, ύψ. 0,085 (στις αρχικές είναι 0,05) και πάχ. 0,013 μ. και βρίσκονται κι εδώ 0,05 μ. πιο μέσα από τις τριγλύφους.

Οι αθέατες πλευρές είναι αδρά δουλεμένες με βελόνι, χωρίς αναθύρωση. Οι πλαϊνές πλευρές επαφής, λοξά κομμένες, σπάνια ακουμπούν σ' όλο τους το μήκος και η όλη εργασία δείχνει να έγινε χωρίς γωνιά και κανόνα.

Τα τμήματα συνδέονταν, όχι όλα, με συνδέσμους διπλού ταυ κι οι τόρμοι τους είναι κι αυτοί πρόχειρα λαξευμένοι. Η μορφή τους είναι λίγο περιεργη, με τα δυο πλαϊνά σκέλη πλατύτερα και βαθύτερα από το παράλληλο με την πλευρά κεντρικό (Σ χ έ δ. 2). Δεν υπάρχει πουθενά τόρμος οριζόντιου συνδέσμου για σύνδεση με το αντίθημα.

Για να μην είναι ορατός ο κάθετος αρμός, το τμήμα σταματά πίσω πριν από το τέλειωμα της τριγλύφου, έτσι που ένα μέρος της να καλύπτει μέρος της μετόπης του επόμενου τμήματος.

Σε όλα τα τμήματα υπάρχει η οπή για την ανάρτησή τους με λύκο, 0,11×0,06 και βάθ. 0,10 μ., με τις δυο στενές πλευρές να ανοίγουν προς τα κάτω (Σ χ έ δ. 3).

Στη σύνθεση των τμημάτων, που τοποθετούνται χωρίς εσωτερική κλίση⁴, πρώτο μπαίνει το τμήμα αριθ. 43, και ακολουθούν τα τμήματα 42 και 44, γιατί μόνον έτσι συμφωνούν μεταξύ τους οι οριζόντιοι σύνδεσμοι διπλού ταυ (Σ χ έ δ. 4).

Για τα υπόλοιπα τμήματα δεν έχουμε κανένα χαρακτηριστικό που να βοηθά στην απόδοσή τους στη θέση που είχαν στο θριγκό. Η σειρά που προτείνουμε στη συνέχεια, με το μεγαλύτερο τμήμα αριθ. 51 στο μέσο της πλευράς και τελευταίο δεξιά το 36, που είναι και το μόνο που έχει σύνδεσμο στην αντίστοιχη πλευρά του, μπορεί και να ήταν αλλιώς.

Το γείσο δεν ακολούθησε ούτε αυτό πιστά τις διαστάσεις μα και τη μορφή των τμημάτων που αντικατέστησε.

Τα οκτώ αρχικά τμήματα έγιναν πέντε κι οι αρμοί τους δεν ακολουθούν καμιά λογική ή σύστημα. Οι πρόμοχοι και οι οδοί κόβονται όπου να 'ναι, ανάλογα, θα 'λεγε κανείς, με το μήκος του μαρμάρου (Σ χ έ δ. 5).

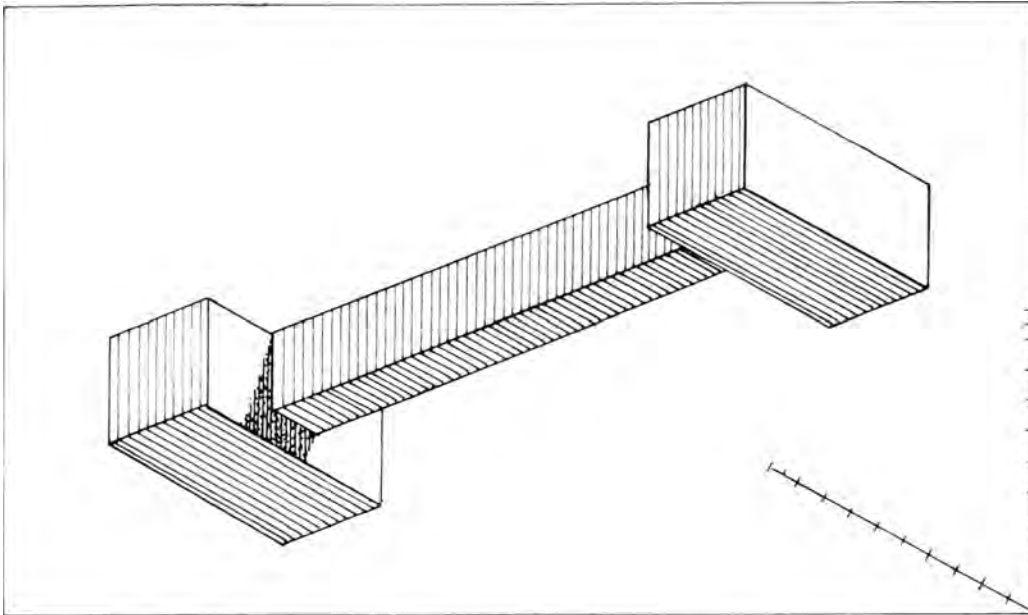
Από αυτά τα πέντε τμήματα σώθηκαν τα τέσσερα, από πολλά κομμάτια κολλημένα, λειψά και τόσο φθαρμένα, που δύσκολα μπορούν να μετρηθούν με ακρίβεια. Η προχειρότητα της «εργασίας» είναι εδώ πιο φανερή.

Δωρικό κυμάτιο επιστέφει το κατακόρυφο μέτωπο του γείσου κι η παραβολή του με το αρχικό δίνει την εικόνα αυτής της προχειρότητας (Σ χ έ δ. 6). Το κατακόρυφο μέτωπο τελειώνει κάτω σε σκοτία και η ελεύθερη, λοξή κάτω, επιφάνεια, με οδούς και προμόχθους με σταγόνες στη γνωστή διάταξη, που όμως καθόλου δε μιμούνται τις αρχικές (Σ χ έ δ. 7).

3. Ο Dinsmoor μέτρησε την κεφαλή της τριγλύφου στο ίδιο ύψος με την κεφαλή της μετόπης (ό.π., σ. 197 σχέδ. 4). Ίσως το 1961 σώζονταν ακόμη τα ίχνη της.

4. Στη μελέτη της αναστήλωσης ο θριγκός βρέθηκε να γέρνει προς τα μέσα 0,005 μ. στο επιστύλιο κι άλλο τόσο στη ζωφόρο. Η κλίση αυτή γίνεται πιο φανερή στις γωνίες και συγκεκριμένα στο καλύτερα σωζόμενο τμήμα της νοτιοδυτικής γωνίας, όπου η πρώτη μετόπη μετρά 0,004 μ. λιγότερο κάτω από την κεφαλή της απ' όσο στη βάση της.

Η ουρά του γείσου της ανακατασκευής, 0,32-0,38 μ. μακριά, σκεπάζει λίγο περισσότερο από το πλάτος της ζωφόρου (Σχ έ δ. 8). Η πάνω επιφάνεια, χωρίς πλίνθο, είναι αδρά δουλεμένη με βελόνι κι υπάρχει σ' αυτήν ο τόρμος για την ανάρτηση των τμημάτων με λύκο, όμοιος μ' αυτόν που υπάρχει στα τμήματα της ζωφόρου. Τα τμήματα του οριζώντιου γείσου δε γομφώνονται στη ζωφόρο και μόνο το τμήμα αριθ. 68 έχει τόρμους για οριζόντια σύνδεση με συνδέσμους διπλού ταυ.

Σχέδ. 2. Ο σύνδεσμος του διπλού ταυ.

Πρώτο στην πλευρά, μετά το γωνιακό αρχικό, υπολογίζουμε το τμήμα 66 που μεγαλωμένο από αρκετά θραύσματα φτάνει σε μήκος 1,55 μ. και σώζει μόνο τη δεξιά πλευρά επαφής του με το διπλανό. Στην κάτω λοξή επιφάνειά του υπάρχουν τρεις πρόμοχθοι, μέρος ενός τέταρτου και τρεις οδοί. Το τμήμα τελειώνει δεξιά με πρόμοχθο.

Από τον τόρμο του λύκου στην πάνω του επιφάνεια, μια και για να ζυγίσει το κομμάτι θα πρέπει να βρισκόταν στο κέντρο, υπολογίζεται το μήκος του γύρω στα 2,35 μ. Μ' αυτό το μήκος αρχίζει με οδό αριστερά και θα είχε συνολικά πέντε οδούς και πέντε προμόχθους.

Στη συνέχεια το τμήμα 65, 552, 131, 210 από πέντε κομμάτια κολλημένο, συνολ. μήκ. 1,90 μ. Αρχίζοντας με οδό από αριστερά, έχει τέσσερις από αυτές κι άλλους τόσους προμόχθους.

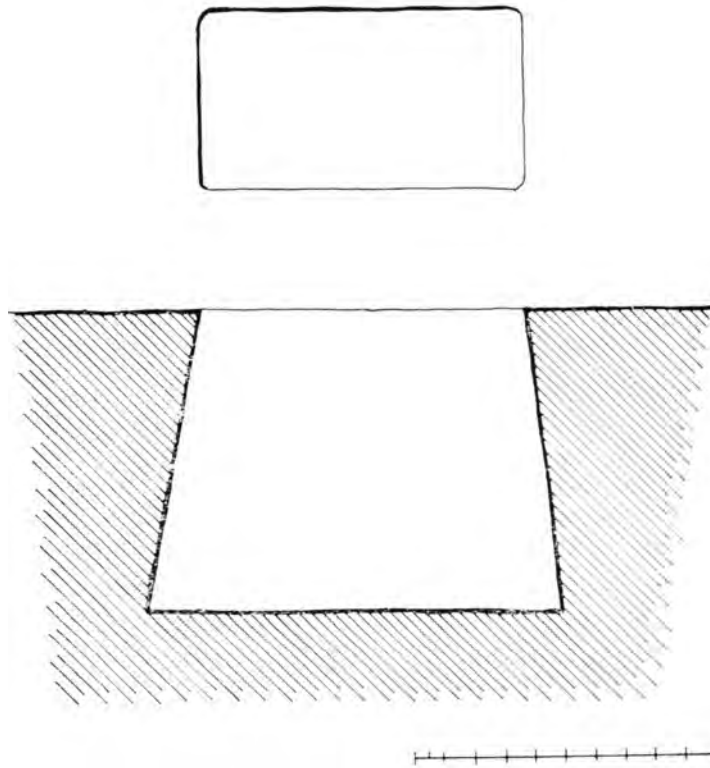
Το τμήμα 67, 143 που ακολουθεί, με μήκ. 1,38 μ., αποτελείται από τρεις οδούς και τρεις προμόχθους. Ο τελευταίος δεξιά, λειψός κατά 0,075 μ., συμπληρώνεται στο διπλανό τμήμα αριθ. 68.

Το τμήμα αυτό, μήκ. 1,075 μ., και με ακόμη δυο ολόκληρους προμόχθους και δυο οδούς, τελειώνει με μέρος μιας τρίτης οδού, πλ. 0,045 μ.

Απομένει ένα πέμπτο τμήμα με τρεις προμόχθους και τρεις και κάτι οδούς για να κλείσει η πλευρά πριν από το γωνιακό.

Σ' αυτό θα πρέπει να ανήκουν τα θραύσματα 135 και 136 μα δε βρέθηκαν κι άλλα που να το ολοκληρώνουν.

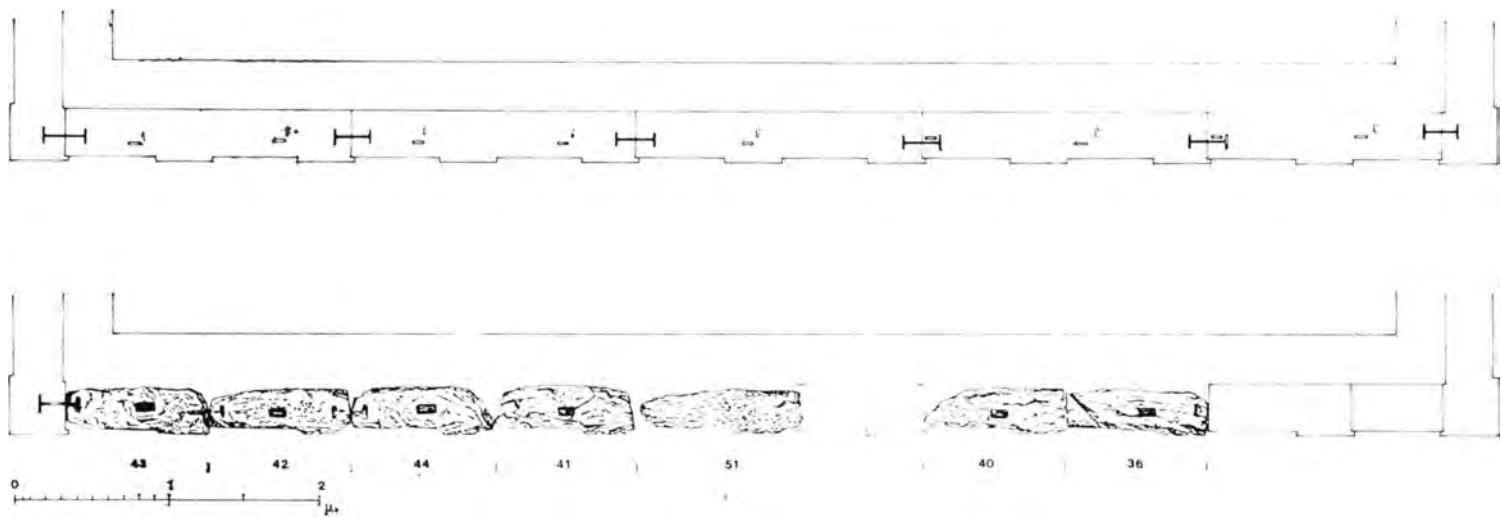
Η σειρά που προτείνουμε είναι και η πιο πιθανή, γιατί τα τρία τελευταία τμήματα με το να συμπληρώνουν το ένα το άλλο δεν μπορούν να μπου διαφορετικά. Η αμφιβολία περιορίζεται στα δυο πρώτα τμήματα που το ένα θα μπορούσε να έχει τη θέση του άλλου.

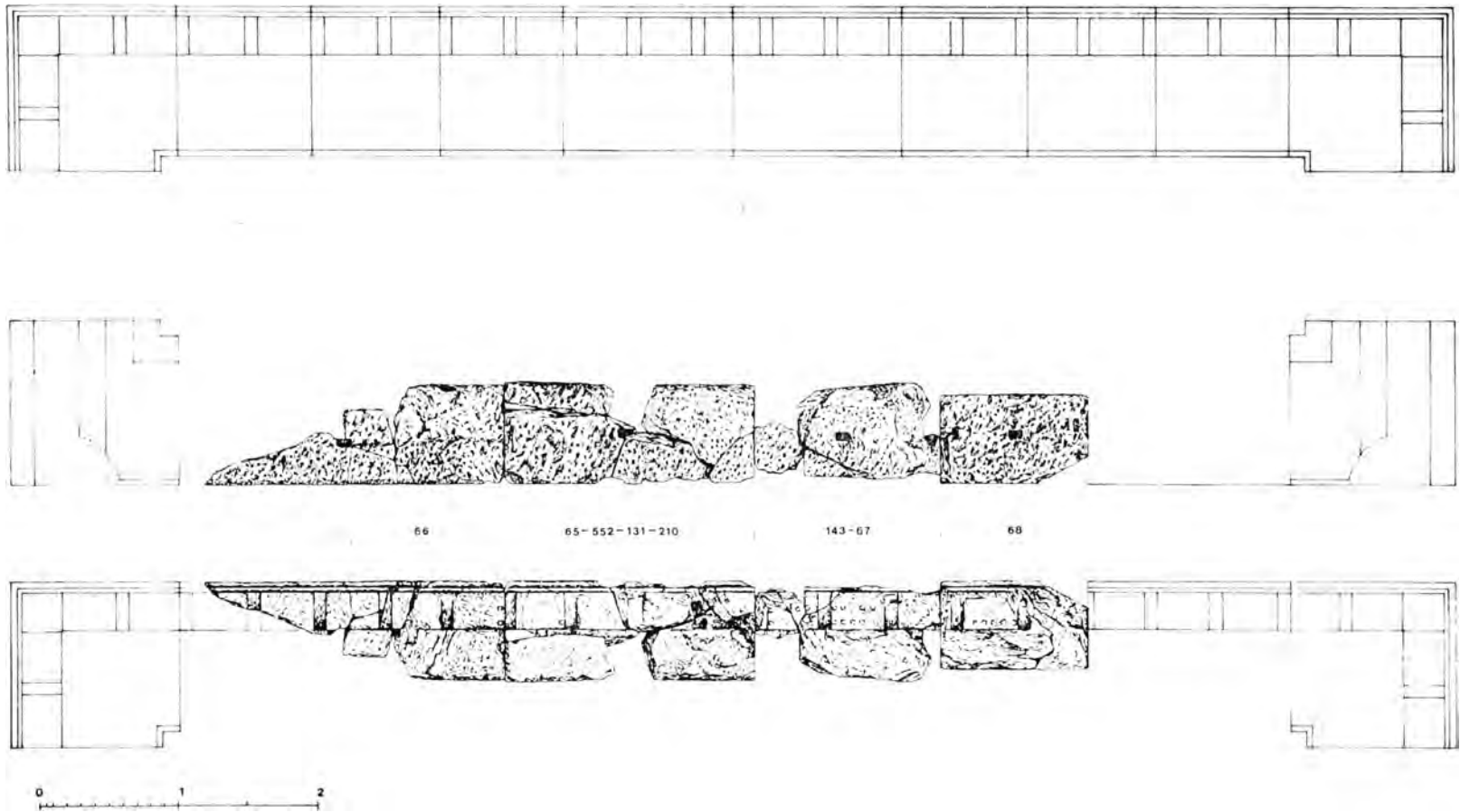
Σχέδ. 3. Ο τόρμος του λύκου.

Φατνώματα. Στην ανακατασκευή ανήκουν τα φατνώματα που η φάτνη με τον ουρανίσκο είναι μονοκόμματα (Σ χ έ δ. 9). Τα συνδέουν μ' αυτήν ο τρόπος «εργασίας» των λίθων, αδρά δουλεμένα με βελόνι στις μη ορατές επιφάνειες και με ντισιλίδικο σ' όσες φαίνονταν (Π ί ν. 53 α). Κι ακόμη η προχειρότητα στην κατασκευή, έτσι που οι διαστάσεις να αλλάζουν από φάτνη σε φάτνη, μα και στην ίδια φάτνη από πλευρά σε πλευρά.

Η φάτνη με μια κλιμακίδα και ουρανίσκο που περιβάλλεται από ιωνικό κυμάτιο, ίδια σε μορφή με την αρχική, μετρά κατά μέσο όρο $0,16 \times 0,146$ μ. με τη μεγαλύτερη διάσταση στο πλάτος της πλάκας (Σ χ έ δ. 10).

Σχέδ. 4. Η σύνθεση της ανακατασκευασμένης ζωφόρου. Πάνω σχηματική παράσταση της αρχικής.

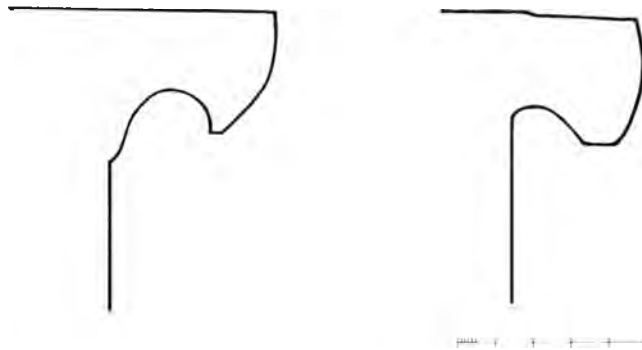

Σχέδ. 5. Κάτοψη και άνοψη των τμημάτων του γείσου. Πάνω σχηματική παράσταση του αρχικού.

Η διαχωριστική ταινία είναι 0,088-0,092 μ. και δεν έχει στο μέσο της την κυρτή επιφάνεια για το γραπτό αστράγαλο⁵. Το ύψος της κλιμακίδας είναι 0,053, του ιωνικού κυμάτιου 0,018 και το συνολικό ύψος της πλάκας 0,12 μ.

Γίνεται έτσι φανερή η προσπάθεια εξομοίωσής τους με τα αρχικά στις στενές πλευρές του ναού κι εδώ ακριβώς, μπροστά από τον πρόναο, έχουν τη θέση τους.

Σε κανένα από τα κομμάτια που σώθηκαν, δε βρέθηκε ίχνος γραπτής διακόσμησης.

Σχέδ. 6. Το δωρικό κυμάτιο του οριζόντιου γείσου. Το αριστερό είναι το αρχικό.

Καταέτιο γείσο. Αρκετά θραύσματα απ' αυτό το μέλος, με ίδιο τρόπο «εργασίας» με τα προηγούμενα, βρέθηκαν ανάμεσα στα ερείπια του ναού.

Το κατακόρυφο μέτωπο, ύψ. 0,13 μ., επιστέφεται από κακότεχο δωρικό κυμάτιο σαν κι αυτό του οριζόντιου γείσου. Η σκοτία στην κάτω επιφάνεια, δουλεμένη με ντισιλίδικο

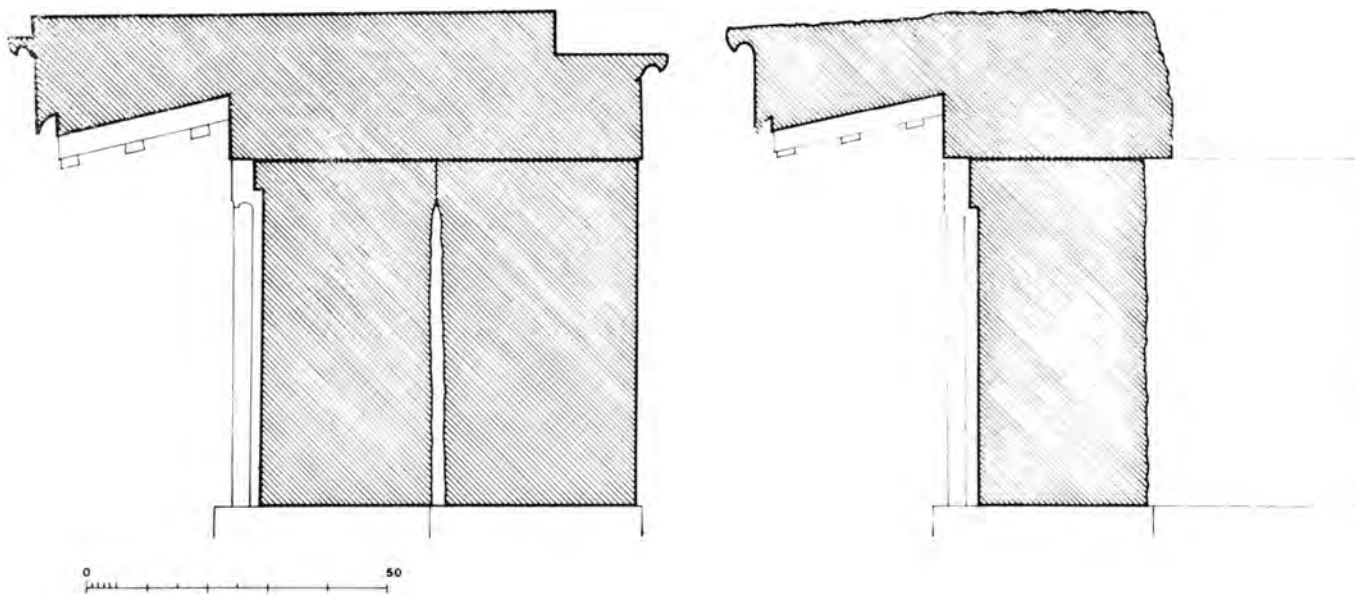

Σχέδ. 7. Οι σταγόνες των προμόχθων. Αριστερά η αρχική.

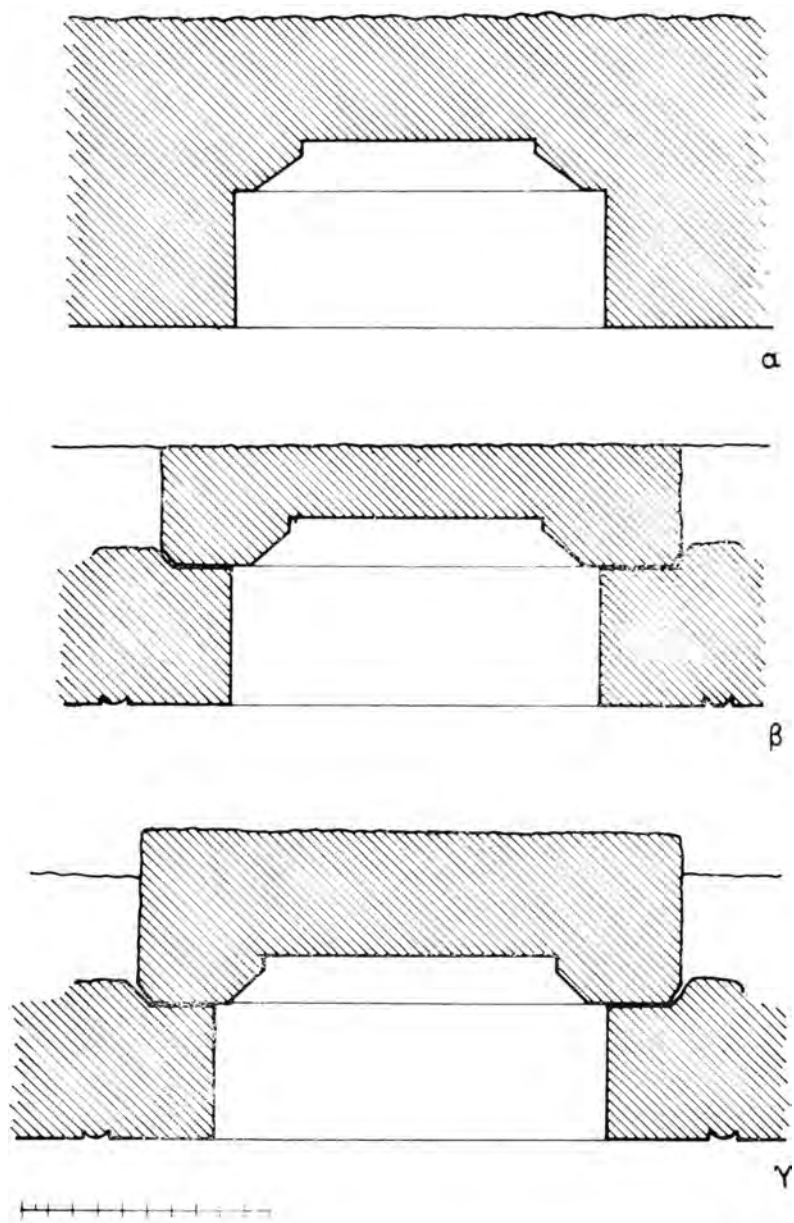
(Πί ν. 54 α), τελειώνει προς τα μέσα, στο όριο των ορθοστατών του τυμπάνου, σε δωρικό κυμάτιο που πλησιάζει αρκετά το ίδιο της αρχικής κατασκευής (Σχέδ. 11).

Τα περισσότερα κομμάτια είναι σπασμένα ύστερα απ' αυτό το κυμάτιο κι έτσι δεν μπορού-

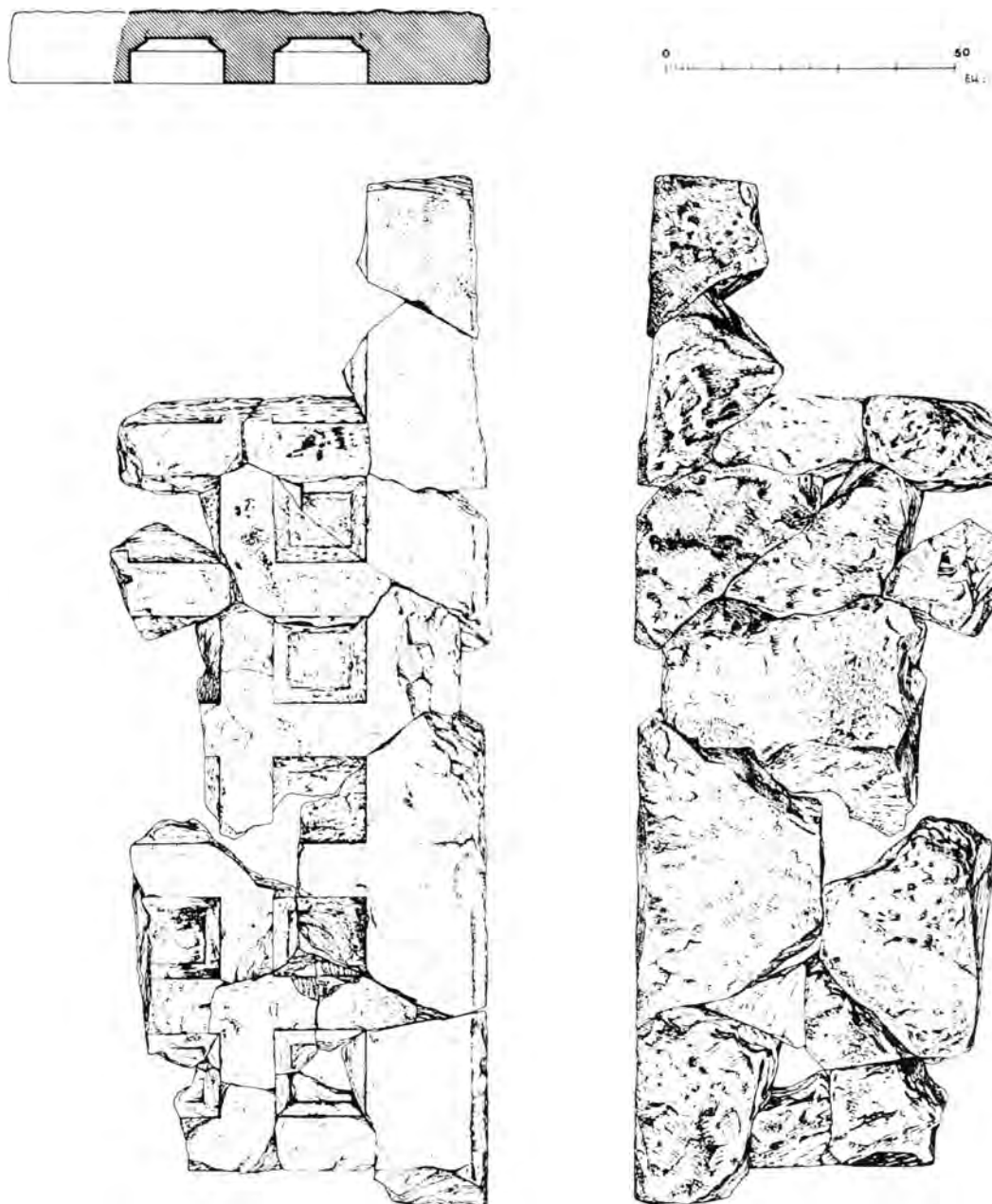
5. ΑΔ 31 (1976): Μελέται, σ. 251-253, όπου και η διακόσμηση των φατνωμάτων (Σχέδ. 7). Ο Hodge θεωρεί τα φατνώματα της ανακατασκευής ως τα αρχικά του πρόναου-οπισθόναου (ό.π., σ. 114).

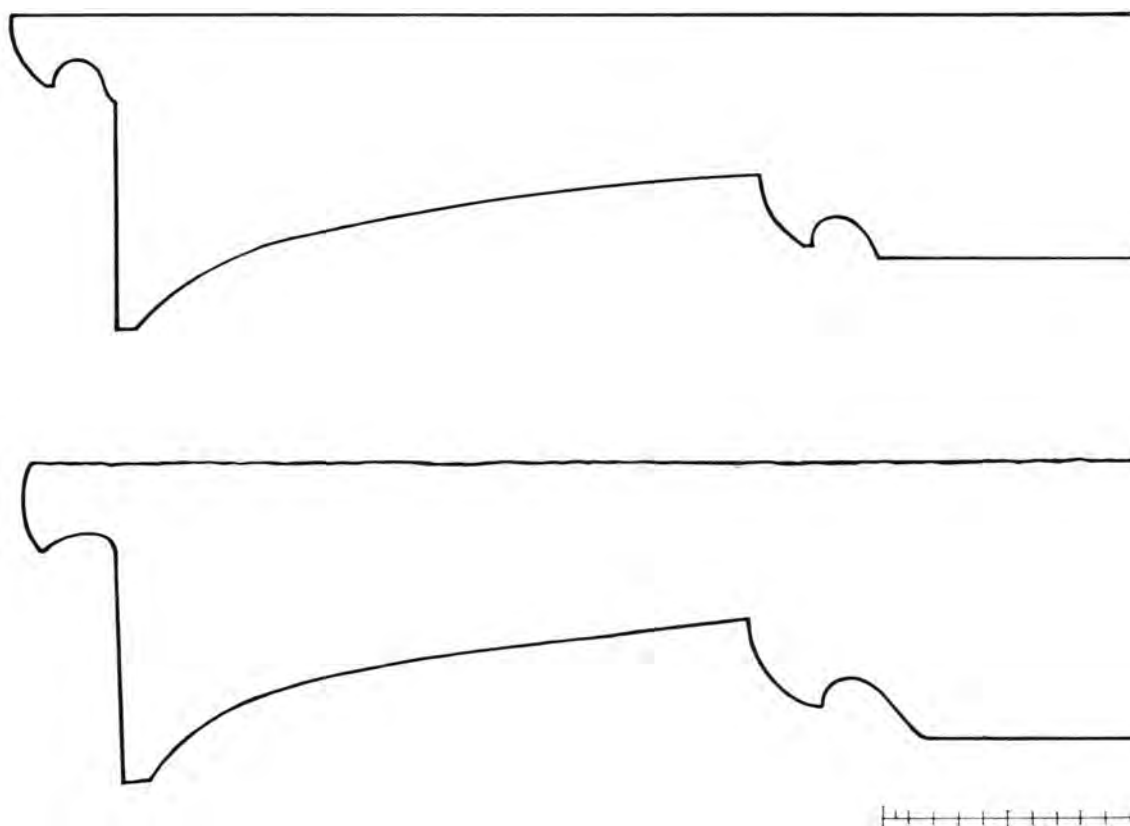
Σχέδ. 8. Τομή ζωφόρου-γείσου. Δεξιά της ανακατασκευής.

Σχέδ. 9. Οι τρεις τύποι των φατνωμάτων: α) της ανακατασκευής, β) της οροφής των στενών πλευρών, γ) της οροφής των μακρών πλευρών.

Σχέδ. 10. Φανωματική πλάκα της ανακατασκευής.

Σχέδ. 11. Τομές του καταέτιου γείσου.
Η πάνω είναι του αρχικού.

με να ξέρουμε το μήκος της ουράς του, ούτε αν ανυψώνονταν με λύκο, ή συνδέονταν και γομφώνονταν τα τμήματά του.

Η πάνω επιφάνεια είναι κι εδώ αδρά δουλεμένη με βελόνι.

Μια σίμα της μακράς πλευράς (Πί ν. 54 β) σε μάρμαρο Διονύσου, με μισοτελειωμένη λεοντοκεφαλή, ίσως ανήκει στην ίδια εποχή κρίνοντας από το αδέξιο της λάξευσης.

Τα ξανακατασκευασμένα μέλη δημιουργούν σοβαρά ερωτηματικά, τόσο για το χρόνο, όσο και για το λόγο της κατασκευής τους.

Ο Dinsmoor⁶ έδωσε τη δική του άποψη, που δέχεται και η Miles⁷ στη διατριβή της, μα η συστηματική έρευνα του ναού παράλληλα με τη μελέτη της ιστορίας του Ραμνούντα οδηγούν σε διαφορετικά συμπεράσματα.

Ο Dinsmoor, στον τόρμο για την ανύψωση των τμημάτων με λύκο, αναγνωρίζει τα χαρακτηριστικά αυτού που χρησιμοποιείται στα ρωμαϊκά, μα και στα ύστερα ελληνιστικά χρόνια⁸. Απ' αυτό συμπεραίνει πως η ανακατασκευή θα έγινε ανάμεσα στα χρόνια του Αυγούστου και του Αδριανού, που και στην Αθήνα χρησιμοποιούνται οι ελληνικοί σύνδεσμοι διπλού ταυ με χοντρή μίμηση.

Πιο κάτω⁹, με το συνδυασμό της αφιερωματικής επιγραφής στη Λιβία (45-46 μ.Χ.) με την ανακατασκευή, καταλήγει πως ο Κλαύδιος, αυτοκράτορας της Ρώμης (41-54 μ.Χ.) και εγγονός της προηγούμενης, για δική του ευλογία (benefaction) αναστήλωσε το ναό επιβάλλοντας κάποια εισφορά.

Ο ίδιος μελετητής, αφού δεν αναγνώρισε στα σπαρμένα μέλη γείσο και αέτωμα της ανακατασκευής, συμπεραίνει πως μόνο τα πέντε κομμάτια της ζωφόρου απομακρύνθηκαν για να κοπούν οι γλυπτές μετόπες και να μεταφερθούν στη Ρώμη. «Μπορούμε να συμπεράνουμε», λέει, «ότι με την αφιέρωση του ναού στη Λιβία, ο Κλαύδιος τις πήρε στη Ρώμη»¹⁰.

Όμως δεν έχουμε καμιά ένδειξη για γλυπτές μετόπες στην όψη του ναού.

Σε όλους τους ναούς της Αττικής¹¹ οι μετόπες με γλυπτό κόσμο είναι στενές μαρμάρινες πλάκες, γιατί λαξεύονται χωριστά στο εργαστήριο¹² και μπαίνουν συρταρωτά σε εγκοπές πίσω από τις τριγλύφους.

Τέτοια εγκοπή, όπως κι ο ίδιος ο Dinsmoor παρατήρησε¹³, δεν υπάρχει στο αρχικό τμήμα της νοτιοανατολικής γωνίας, στα πλάγια της γωνιακής τριγλύφου, προς την ανατολική πλευρά του ναού (Πί ν. 55 α).

Είναι λογικό να υποθέσουμε πως, αν υπήρχαν γλυπτές μετόπες, θα ίσχυε κι εδώ ο γενικός αυτός κανόνας. Αλλά και πέρα απ' αυτό, μια σπασμένη μετόπη, που θα πρέπει να ανήκει στις αρχικές της ανατολικής πλευράς, βρέθηκε ακόσμητη.

Είναι η αριθ. 39 (Σχ έ δ. 12) που, από τον τόρμο για τη γόμφωση του γείσου στην πάνω της επιφάνεια, αποδίδεται στο πρώτο μισό της ανατολικής πλευράς, αφού οι θέσεις που θα μπορούσε να ανήκει στη βόρεια και δυτική πλευρά είναι συμπληρωμένες¹⁴.

6. Ό.π., σ. 197-199.

7. Ό.π., σ. 68-72.

8. Ό.π., σ. 197.

9. Ό.π., σ. 199.

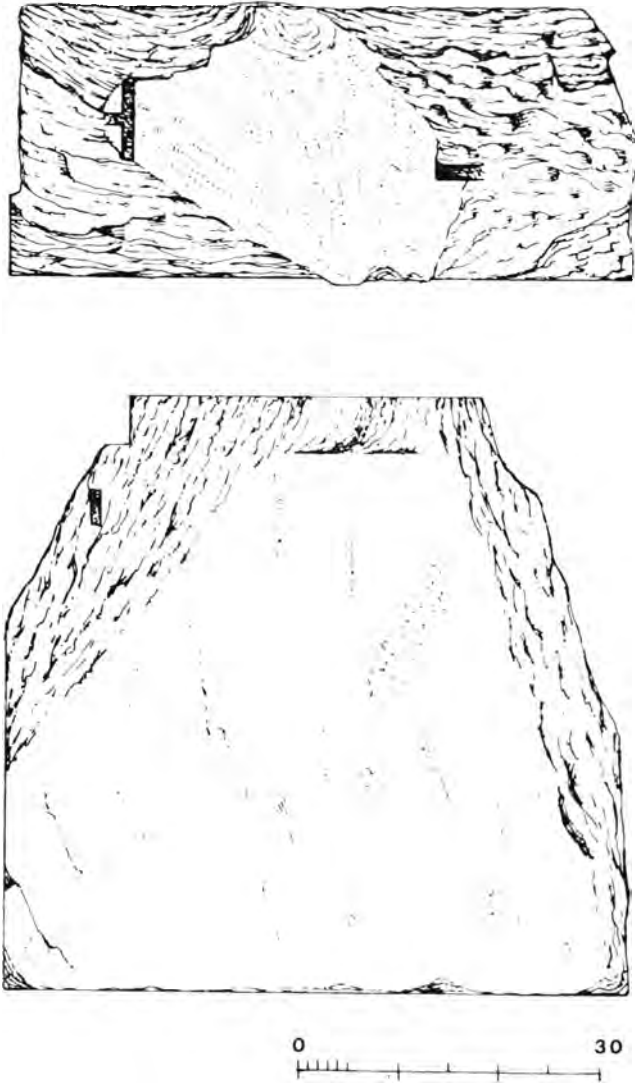
10. Ό.π.

11. Χωριστές μετόπες έχουν ο Παρθενώνας (Α. Ορλάνδος, Η αρχιτεκτονική του Παρθενώνος, Αθήναι 1978, σ. 232), το «Θησείο» (Hesperia 31 (1962), σ. 210-219, πίν. 71-76) και ο ναός του Άρη στην Αρχαία Αγορά (Hesperia 28 (1959), σ. 20-21).

12. Α. Ορλάνδος, ό.π., σ. 232.

13. Ό.π., σ. 199.

14. ΠΑΕ 1980, σ. 73-74, σχέδ. 4.

Σχέδ. 12. Η μετόπη αριθ. 39 σε όψη και κάτωψη.

Η αναζήτηση γλυπτών μετοπών στην όψη του ναού οφείλεται στον Langlotz, που απέδωσε μια γλυπτή μετόπη της Villa Albani στη Ρώμη στο ναό της Νέμεσης¹⁵. Η θεωρία του της αραγωγής και της μεταφοράς στη Ρώμη γλυπτών από το ναό, στάθηκε σίγουρα η αφορμή της διατύπωσης της άποψης του Dinsmoor. Βέβαια, ο ίδιος αποκλείει την πιθανότητα η μετόπη να ανήκει στο ναό από τις μικρότερες, όπως υπολογίζει, διαστάσεις της¹⁶.

15. E. Langlotz, Eine Metope des Nemesistempel in Ramnus. Scritti in onore di Bartolomeo Nogara. Vatican City, 1937, σ. 225-230.

16. Ό.π., σ. 199-203.

Η Miles δεν την απορρίπτει εντελώς και προτείνει μια νέα εξέταση της πρότασης του Langlotz με το καθάρισμα του κομματιού από το γύψο¹⁷.

Βέβαια και πάλι πρέπει να αποκλειστεί από την όψη του ναού, μα η πιθανότητα να ανήκει σ' αυτόν είναι θέμα γενικότερης εξέτασης από τους ειδικούς. Κι αυτό γιατί στην πάνω επιφάνεια δύο τμημάτων του επιστυλίου του πρόναου, αριθ. 32 και 38, υπάρχουν από ένας κυκλικό τόρμοι γόμφων, που μόνο για τη γόμφωση ανάγλυφης ζωφόρου μπορούν, από τη θέση που βρίσκονται, να εξηγηθούν. Έτσι, η πρόταση του Langlotz αποκτά μια νέα διάσταση, μα και ο λόγος της ανακατασκευής πρέπει αλλού να αναζητηθεί.

Ο Δεσπίνης τον αποδίδει σε καταστροφή από φυσικές αιτίες, μα υποστηρίζει λαθεμένα πως και το επιστύλιο της όψης είχε αντικατασταθεί¹⁸ και για να δικαιολογήσει τη μορφολογική αντινομία μεταξύ του κεντρικού ακρωτηρίου, αρπαγή από το Βορρέα της Ωρείθιας¹⁹, και τις Χίμαιρες των γωνιακών²⁰, αποδίδει τα τελευταία στην επισκευή.

Από τις βάσεις ωστόσο των γωνιακών σώθηκαν δύο, της βορειοανατολικής και της νοτιοδυτικής γωνίας, που λαξευμένες στον ίδιο λίθο με τις γωνιακές σίμες, δεν επαληθεύουν αυτή την άποψη. Και οι δυο, όμοιες σε μορφή, είναι της αρχικής κατασκευής με ένα τετράγωνο τόρμο για να δεχτεί την πλίνθο του ακρωτηρίου και δυο κυκλικούς στις εσωτερικές πλευρές για την αντιστήριξή του.

Η όψη του ναού όμως σίγουρα κάποτε γκρεμίστηκε.

Στη μελέτη της στέγης επισημάναμε τον κακό υπολογισμό του ξύλινου σκελετού της. Η αδυναμία να χωρέσει ο ξύλινος «σφηκίσκος» στα πλάγια, ανάμεσα στην οροφή και τη μαρμάρινη στέγη, οδήγησε κιάλας τον Hodge²¹, στην αυθαίρετη υπερύψωση της εσωτερικής κάθετης πλευράς της σίμας των μακρών πλευρών του ναού, από 0,16 σε 0,24 μ. περίπου, διάσταση παρμένη από την κλίμακα του σχεδίου του, για να δημιουργηθεί το απαραίτητο κενό.

Η Miles²² τοποθετεί όπως-όπως το σφηκίσκο, με αποτέλεσμα η άκρη του πρώτου αγελαίου στρωτήρα, να μην ακουμπά καθόλου στην πάνω επιφάνεια της σίμας.

Μια από τις πιθανές αιτίες της κατάρρευσης της όψης του ναού μπορεί να θεωρηθεί για μας, αυτός ακριβώς ο ελαττωματικός ξύλινος σκελετός της στέγης. Το πιο εύθραυστο τμήμα του μπροστά από τον πρόναο, επειδή το άνοιγμα εδώ είναι μεγαλύτερο, είναι πιθανό να μην άντεξε ύστερα από μερικά χρόνια παραμέλησης του ιερού. Έτσι, γκρεμίστηκε η στέγη παρασύροντας οροφή και πρόσοψη.

Η υπόθεση αυτή ταιριάζει με την έκταση της ανακατασκευής σ' όλο το θριγκό και το αέτωμα, αφού και το βορειοανατολικό γωνιακό τμήμα του επιστυλίου μπαλώθηκε στην αριστερή του άκρη. Ακόμη, η μισοτελειωμένη σίμα με λεοντοκεφαλή μας κάνει να υποθέσουμε πως κι άλλες πλευρές του ναού χρειάστηκε να επισκευαστούν. Σ' αυτή τη διαπίστωση είχαμε φτάσει στην εξέταση του τμήματος 235 της ζωφόρου²³, που έχει στην πάνω του επιφάνεια λαξευ-

17. Ό.π., σ. 69-70.

18. Γ. Δεσπίνη, Συμβολή στη μελέτη του έργου του Αγοράκριτου, Αθήνα 1971, σ. 163-164.

19. S. Kargus, AM 77 (1962), σ. 178-190. Η ταυτότητα των μορφών του συμπλέγματος αμφισβητήθηκε από το Δεληβορριά, Περιοδικό «ΗΟΡΟΣ» τεύχος 2, σ. 83-102.

20. The Unedited Antiquities of Attika, London 1817, κεφ. VI, σ. 45, πίν. 2.

21. Ό.π., σχέδ. 23.

22. Ό.π., σχέδ. 16.

23. ΠΑΕ 1980, σχέδ. 4.

μένη την οπή για την ανύψωσή του με λύκο, όμοιο με της ανακατασκευής. Το ίδιο και στα τμήματα 78 και 72, 132 του οριζώντιου γείσου²⁴, από τους ξαναδουλεμένους τόρμους των συνδέσμων διπλού ταυ.

Με τα παραπάνω οι εργασίες της ανακατασκευής αποδεσμεύονται και χρονικά, μια και η αρπαγή των μετοπών τις περιόριζε αναγκαστικά ανάμεσα στα χρόνια του Αυγούστου και του Αδριανού. Αλλά και τα ίδια τα μέλη της ανακατασκευής, με την προχειρότητα που τα διακρίνει, απομακρύνονται χρονικά από την πιο πάνω περίοδο.

Είναι η δεύτερη χρυσή εποχή, που στη ρωμαιοκρατούμενη Αθήνα, γίνονται μεγάλα αρχιτεκτονικά έργα, που η αυστηρή τους συμμετρία και τεχνική αρτιότητα δεν μπορεί να συγκριθεί με την πρόχειρη κι αδέξια μίμηση των μελών της ανακατασκευής. Και βέβαια, δεν αρκούν οι σύνδεσμοι του διπλού ταυ κι ο τόρμος του λύκου να τον συνδέσουν μ' αυτή την εποχή.

Σαν επαλήθευση του συλλογισμού υπάρχει και η ίδια η επιγραφή της αφιέρωσης του ναού στη θεοποιημένη Λιβία. Συμμετρικά χαραγμένη στο κεντρικό τμήμα του επιστυλίου, με την αυστηρή διάταξη των στίχων της και την επιμελημένη χάραξη των γραμμάτων, αποκλείει από μόνη της το συνδυασμό της με την ανακατασκευή.

Αλλά και η προσεχτικότερη παρατήρηση των νέων μελών οδηγεί και σε μια ακόμη διαπίστωση.

Δεν υπάρχουν παντού σύνδεσμοι για την οριζόντια και καθόλου τόρμοι για την κάθετη σύνδεση των τμημάτων. Η πάνω επιφάνεια του οριζώντιου γείσου είναι τόσο αδρά δουλεμένη, που είναι αμφίβολο αν θα μπορούσε να ισορροπίσει πάνω του ο ορθοστάτης του τυμπάνου (Πί ν. 55 β). Κι ακόμη η μικρή ουρά του — αντίβαρο — κάνει αμφίβολη την ίδια του την ισορροπία στη ζωφόρο (Σ χ έ δ. 8), πρόβλημα που κι εμείς χρειάστηκε ν' αντιμετωπίσουμε στην αναστήλωσή του (Πί ν. 56 β).

Οδηγούμαστε στην πιθανότητα το γείσο να μην ανεβίστηκε ποτέ στη θέση του κι ο χρόνος της ανακατασκευής, που ποτέ δεν τέλειωσε, μετατοπίζεται έτσι σε χρόνια μεταγενέστερα, που κι η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία είχε αρχίσει να πέφτει σε παρακμή. Παράλληλα και η ιστορία του δήμου του Ραμνούντα οδηγεί στο ίδιο συμπέρασμα. Ύστερα από το 2ο κιόλας αι. π.Χ. φαίνεται να πέφτει σε μαρασμό. Οι μαρτυρίες σε αρχαιολογικά ευρήματα είναι λιγοστές κι ο ρόλος του στα γεγονότα της Αττικής πάρα πολύ περιορισμένος²⁵.

Στα ρωμαϊκά χρόνια λίγες επιγραφές μας πληροφορούν για τις τιμές που έκαναν οι Ραμνούσιοι σε επιφανείς Ρωμαίους²⁶.

Ο Ηρώδης ο Αττικός έδειξε ενδιαφέρον για το ιερό της Νέμεσης, όπου ερχόταν συχνά και έκανε θυσίες, όπως μας πληροφορεί η επιγραφή στο βάθρο του Πολυδευκίωνα²⁷, πράγμα που σημαίνει πως ο ναός στεκόταν ακέραιος. Τα αφιερώματά του²⁸ είναι και τα τελευταία σημάδια της ζωής του ίδιου του ιερού.

Μια μικρή στήλη από το Αμφιθέριο μαρτυρεί πως ετούτο το ιερό λειτουργούσε ίσαμε τον 3ο αι. μ.Χ.²⁹, μα, βέβαια, δεν μπορεί να θεωρηθεί η στήλη αυτή σαν ένδειξη έντονης

24. Ό.π., σχέδ. 5.

25. J. Pouilloux, La forteresse de Rhamnonte, Paris 1954, σ. 104-105.

26. ΑΕ 1979, σ. 3.

27. J. Pouilloux, ό.π., σ. 159.

28. ΠΑΕ 1976, σ. 54-55.

29. ΠΑΕ 1981, σ. 126, πίν. 99α.

δραστηριότητας στο Ραμνούντα και έτσι να δικαιολογηθεί η ανακατασκευή στα χρόνια τούτα.

Τελευταίο ίχνος ζωής, ένας τάφος του 4ου αι. μ.Χ. μέσα στο μικρό ναό, φανερώνει πως η ζωή δεν έσβησε ολότελα ως τότε³⁰.

Έτσι, και μέσα από την ιστορία του ο Ραμνούντας παρουσιάζεται να ξεπέφτει σιγά-σιγά και να σβήνει, χωρίς καμιά αναλαμπή στους πέντε αιώνες του ψυχορραγήματός του, γεγονός που μας αναγκάζει να αποκλείσουμε μια οποιαδήποτε πολυδάπανη εργασία στα χρόνια αυτά της παρακμής του.

Ξετυλίγοντας παρά πέρα την ιστορία, η ευκαιρία παρουσιάζεται μόνο στα χρόνια του αυτοκράτορα Ιουλιανού (361-363 μ.Χ.), του λεγόμενου Παραβάτη, που είναι και η τελευταία για τους εθνικούς. Θα ακολουθήσουν τα διατάγματα του Θεοδοσίου του Α', του Αρκαδίου και του Θεοδοσίου του Β', που θα σημάνουν οριστικά το τέλος της αρχαίας λατρείας.

Ο Ιουλιανός, σε μια απεγνωσμένη προσπάθεια να συγκεντρώσει τις δυνάμεις του αρχαίου πνεύματος, καθιέρωσε ως επίσημη θρησκεία του κράτους το δωδεκάθεο του Ολύμπου και διέταξε την επισκευή των καταστραμμένων ναών.

Η αγάπη και το ενδιαφέρον του για την πόλη της Αθήνας εκδηλώθηκε έμπραχτα στα χρόνια της αυτοκρατορίας του. Τότε κτίστηκε ένα νέο Πομπείο στον Κεραμεικό³¹ κι επισκευάστηκε ο Παρθενώνας και η οδός των Παναθηναίων³². Τότε θα πρέπει να ξανακτίστηκε το Ασκληπιείο³³ στα νότια της Ακρόπολης, μα κι άλλα ιερά και δημόσια κτίρια της Αθήνας. Ο σεβασμός του στη θεά Αδράστεια-Νέμεση, που συχνά επικαλείται³⁴, ενισχύει την υπόθεση ότι κι ο ναός του Ραμνούντα, διάσημος από τα Περσικά³⁵, θα γνώρισε την αυτοκρατορική φροντίδα.

Έτσι μπορεί εξάλλου να εξηγηθεί και το ξέσπασμα πάνω του της καταστροφικής μανίας των πρώτων χριστιανών, που επισήμανε ο Δεσπίνης στη μελέτη του λατρευτικού αγάλματος της θεάς³⁶. Και δεν ήταν το μόνο που συστηματικά καταστράφηκε. Ολόκληρος ο ναός φέρει φανερά τα σημάδια της βάρβαρης καταστροφής. Τα μέλη του ρίχτηκαν στο χώμα και θρυμματίστηκαν με βαριά, που τα ίχνη από τα χτυπήματά της διακρίνονται στα σπαραγμένα τμήματά τους (Πί ν. 56 α).

Θα ήταν ανεξήγητο τούτο το ξέσπασμα σ' ένα ιερό «απομονωμένο στην ερημία και ξεχασμένο στη γαλήνη της αττικής γης», αν κάποια προσπάθεια να ξαναζωντανέψει δεν το είχε φέρει στην επικαιρότητα. Και «δυσπρόσιτο»³⁷ όπως, ήταν, θα χρειάστηκε οργανωμένη εκστρατεία για να καταστραφεί. Η αφετηρία της εντοπίζεται στη Σκάλα του Ωρωπού, με την ανακάλυψη εκεί πρόσφατα, μελών του ναού³⁸. Από δω κάποιος επίσκοπος υπακούοντας

30. ΑΕ 1979, σ. 51.

31. W. Hoepfner, AM 85 (1970), σ. 280-286.

32. ΑΕ 1973, σ. 218-230, πίν. 107-111.

33. J. Travlos, Bildlexikon, σ. 128.

34. Ιουλιανού Επιστολαί, εκδ. Loeb, σ. 17, 67, 169.

35. Πausanias, Ελλάδος Περιήγησις I, 33, 2-3.

36. Γ. Δεσπίνης, ό.π., σ. 65. Για την καταστροφή της βάσης του αγάλματος, βλ. στο BCH CV (1981) I, σ. 229.

37. ΑΕ 1979, σ. 10.

38. ΠΑΕ 1981, σ. 118. Δύο αγελαίες στρωτήρες κεραμίδες που βρέθηκαν σε τάφο του 5ου αι. μ.Χ., δίδουν μια ένδειξη για τη χρονολόγηση της καταστροφής. (Την πληροφορία οφείλω στον Έφορο κ. Πετράκο, τον οποίο και ευχαριστώ).

στην αυτοκρατορική προτροπή³⁹ θα οδήγησε τα φανατισμένα πλήθη των πιστών από τον παλιό θαλάσσιο δρόμο στο Ραμνούντα. Ίσως κάποτε οι ανασκαφές αυτής της πόλης φέρουν στο φως κάποια ένδειξη, μια επιγραφή όπου ο επίσκοπος, κατά τα συνηθισμένα⁴⁰, θα επαίρεται γι' αυτή του την πράξη.

Είναι η μοναδική ελπίδα για μια βεβαιότητα, μια και στο Ραμνούντα δεν έχουμε, σε αρχαιολογικά ευρήματα, καμιά μαρτυρία.

Αύγουστος 1984

ΚΩΣΤΗΣ ΗΛΙΑΚΗΣ

39. Si qua in agris templa sunt sine turba ac tumultu diruantur (Cod. Theod. XVI, 10, 16, Ιουλ. 339).
40. ΑΕ 1942-1944, σ. 39-48.

UNE DEDICACE DE CHORSIAI

En mai 1983, M. Théoph. Kalaitzakis, enseignant au gymnase de Domvréna, a signalé à l'Ephorie des Antiquités de Thèbes qu'il a trouvé «dans la région de Thisbè», en fouillant parmi des blocks quadrangulaires, un bloc de pierre, haut et large de 50 cm environ, portant l'inscription suivante¹:

Θεο[δ]ότω ἀρχοντας,
Λούκιον Πραξιῶνος
κῆ Λουκίνα Λούκιονος
† ἱαρειά[ξ]ιασα Ἀρτέμιδι
Σωτείρη τὸν ναὸν
κατεσκεύασαν
τῶς θεῶς κῆ τῆ
8 πόλει.

Traduction: «Théodotos étant archonte, Lykôn fils de Praxiôn et Lykina fille de Lykôn, qui a été prêtresse d'Artemis Sôteira, ont construit le temple pour les dieux et pour la cité».

La lettre très brève de l'inventeur ne donne aucun détail ni sur la nature et le travail de la pierre, ni sur la forme des lettres, ni sur le lieu exact de la découverte. Seule précision: «la pierre est en ma possession, dans ma maison, à la Paralie de Sarandi». Il est donc vraisemblable que l'inscription a été trouvée sur place, à Παραλία Σαράντι, c'est à dire sur le site de la ville antique de Chorsiai.

Chorsiai a fourni jusqu'à présent très peu d'inscriptions. Le site exact de la ville est inconnu: aucune fouille n'a jamais été effectuée sur le site de la ville, qui devait s'étendre au fond de la rade de Sarandi, entre le pied de l'acropole et la mer², dans une région couverte d'une couche épaisse d'alluvions apportées par les torrents qui descendent de l'Hélicon. Ce secteur est actuellement planté d'oliviers, et les petites maisons s'y multiplient.

C'est dire que l'on ignore tout de la topographie de la Chorsiai antique. La mention du temple construit par Lykôn et sa fille Lykina est donc particulièrement intéressante. Peut-être en trouverait-on la trace si l'on fouillait un jour l'emplacement de la ville.

L'inscription est rédigée en dialecte béotien. Mais on y trouve deux formes de la *koinè* (Ἀρτέμιδι pour Ἀρτάμιδι, et πόλει pour πόλι). Elle doit donc dater du premier quart du IIe siècle av. J.-C., juste avant la suppression du Koinon béotien par les Romains, en 172.

1. C'est à l'amitié de Mlle Angheliki Andriomenou, Ephore des Antiquités de Béotie, que je dois de publier la présente inscription. Je lui exprime ici toute ma gratitude pour son geste généreux et spontané.

2. Voir J.M. Fossey, éditeur *et alii*, *Khostia 1980, Preliminary report on the first season of Canadian excavations at Kostia, Boiotia* | *Rapport préliminaire sur la première campagne de fouilles canadiennes à Khostia en Béotie*, Montréal, 1981: fouilles sur l'acropole uniquement. Voir aussi H. Büsing et A. Büsing-Kolbe, *Arch. Anz.* 1972, p. 74-87. Sur l'histoire, P. Roesch, *Thespiens et la Confédération béotienne*, Paris, 1965, p. 56-58; *Les Cahiers d'Histoire*, 1970, p. 374-376; *Rev. Phil.*, 1965, p. 252-265.

L'archonte de Chorsiai n'est pas connu: il porte d'ailleurs un nom très banal en Béotie. Les deux dédicants ne figurent pas dans la maigre prosopographie de Chorsiai. Λύκων, et le nom féminin Λυκίνα qui en est dérivé, entrent dans le petit groupe des noms formés sur celui du héros béotien Lykos³. Ποαξίων est très commun en Béotie, surtout à Thespies où on n'en relève pas moins de quinze attestations.

Le grand intérêt de l'inscription est de révéler l'existence d'un culte d'Artémis Sôteira à Chorsiai. Si ce culte est largement répandu dans le monde grec⁴, il n'est connu jusqu'à présent en Béotie que dans la région méridionale qui correspond à l'ancien μέρος de Thespies, c'est à dire à Thespies même et à Thisbè⁵:

1) A Thespies, une base de statue inédite, trouvée en 1967 et conservée au petit musée du village, porte une dédicace de la fin du IVe ou du début du IIIe siècle faite par huit hommes, sans patronyme. Ces huit personnages Ἀρτάμιδι | Σωτείῳ | ἀνέθεσαν⁶.

2) A Thisbè, une dédicace de la même époque est faite par Θοινίας Ἀμοννίαιο | Ἀρτάμιδι Σωτείῳ (IG, VII, 2232).

3) A Thisbè encore, au début de l'Empire, la dédicace d'un temple à Artémis Sôteira (IG, VII, 2234): Γένει Σεβαστῶν | καὶ τῇ πόλει τὸν ναὸν | Ἀρτέμιδι Σωτείῳ | Σκόλαξ Σκόλακος | ἐξ τῶν ἰδίων ἀνέθηκε.

La nouvelle inscription entre donc dans un contexte géographique précis. Ajoutons que, pour rester dans la région du Golfe de Corinthe, le culte d'Artémis Sôteira est également bien attesté dans la Mégaride voisine. En 479, après un combat victorieux contre les Perses de Mar-donios, Mégare avait érigé une statue d'Artémis Sôteira, oeuvre du sculpteur Strongylion⁷. Cette statue, représentée sur des monnaies de Mégare⁸, montre Artémis bottée, vêtue d'une courte tunique, tenant dans chaque main une torche allumée. De même, selon Pausanias (I.44.4), il y avait dans le petit port de Pagai une statue de bronze d'Artémis Sôteira, aussi grande que celle de Mégare, et représentant la déesse sous les mêmes traits et dans la même attitude.

3. Voir P. Roesch, *BCH* 94 (1970), p. 155.

4. Voir Wernicke, *RE* 1895, s.v. Artemis, surtout col. 1399; Höfer dans Roscher, *Lexikon*, IV, 1909-15, s.v. Soteira, col. 1237-1240; G. Manganaro, *Annuario* 41-42 = N. C. 25-26 (1963-64), p. 325, bibliographie; G. Siebert, *BCH* 90 (1966), p. 447-459.

5. Cf. A. Schachter, *Cults of Boiotia*, I (*BICS* Suppl. 38.1, Londres, 1981), p. 94-106.

6. Cette dédicace sera publiée dans le corpus des *Inscriptions de Thespies*, no 253 (à paraître).

7. Pausanias, I.40.3.

8. *BMC, Attica*, p. 121-123 et pl. 21.14 (IIe s. a.C.) et pl. 22.2 (Commode).

ΔΥΟ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ*

(Π ί ν. 57)

Πρόσφατα, τον Οκτώβρη του 1982, παραδόθηκε στην Αρχαιολογική Συλλογή Φαρσάλων, όπου φυλάσσεται και σήμερα, μια ενεπίγραφη στήλη με προξενικό ψήφισμα. Βρέθηκε σε μπάζα στην περιοχή των Φαρσάλων και προέρχεται προφανώς από την αρχαία Φάρσαλο¹, πάνω στην οποία ως γνωστό, είναι κτισμένη η σημερινή πόλη. Μια δεύτερη στήλη με προξενικά ψηφίσματα βρίσκεται σήμερα στη μικρή Αρχαιολογική Συλλογή της Κοινότητας Πυθίου Ελασσόνας και μεταφέρθηκε εκεί γύρω στο 1975, αφού επί χρόνια ήταν εντοιχισμένη σε ένα από τα σπίτια του χωριού. Προέρχεται από την παρακείμενη περιοχή του λόφου των Αγίων Αποστόλων στην οποία εκτείνεται το αρχαίο Πύθιο² της Περραιβικής Τριπόλεως.

Ενεπίγραφη στήλη από τα Φάρσαλα (Π ί ν. 57 β-γ)

Η στήλη (Αριθ. Ευρ. Αρχαιολογικής Συλλογής Φαρσάλων 82/1) από ντόπιο γκρίζο μάρμαρο, είναι ορθογώνια με ελαφρά μείωση προς τα πάνω. Το πάνω μέρος της λείπει. Σώζεται σε ύψος 0,58 και έχει πλάτος 0,465 (πάνω) - 0,48 (κάτω) και πάχος 0,13 μ. Στη μία όψη της είναι χαραγμένη η επιγραφή, από την οποία σώζονται οι δεκατέσσερις τελευταίοι στίχοι, συνολ. ύψ. 0,365 μ. Η επιγραφή δεν καταλαμβάνει όλη την επιφάνεια της μπροστινής όψης της στήλης· το κάτω μέρος της παραμένει αχρησιμοποίητο. Τα γράμματα έχουν ύψος 0,02-0,025 (μέγιστο ύψος κάθετης κεραίας του Φ 0,027 μ.) και τα διάστιχα 0,006-0,013 μ.

Η Α όψη και οι κρόταφοι της στήλης είναι αδρά δουλεμένοι και διακρίνονται τα ίχνη του εργαλείου (ντισιλιδικού) που χρησιμοποιήθηκε για τη μερική λείανση της επιφάνειας. Το κάτω άκρο της στήλης, σε ύψος 0,05 μ., είναι πιο χοντροδουλεμένο, επειδή προφανώς θα μηγόταν στη γη. Χοντροδουλεμένη είναι και η πίσω όψη της. Μικρά απολεπίσματα παρατηρούνται στις αιχμές των γωνιών, ενώ στο κέντρο του σωζόμενου τμήματος της επιγραφής τα γράμματα είναι πολύ φθαρμένα, ίσως γιατί η πλάκα θα χρησιμοποιήθηκε αργότερα για άλλη χρήση (σκαλοπάτι, κατώφλι).

* Τον Έφορο Αρχαιοτήτων Κ. Γαλλή ευχαριστώ θερμά για την παραχώρηση του υλικού και τις υποδείξεις του. Θερμές ευχαριστίες οφείλω, επίσης, να εκφράσω στον επιγραφικό Α. Κοντογιάννη για τη βοήθειά του και τις χρήσιμες συμβουλές και υποδείξεις του. Τέλος, για τη βοήθειά της, ευχαριστώ και την επιγραφικό Β. Κοντορίνη.

1. Για την ιστορία και την τοπογραφία της Αρχαίας Φαρσάλου βλ. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece* (1967), τ. I, σ. 449-454, τ. IV, σ. 463-481, Fr. Stälin, *Pharsalos* (1914), του ίδιου, *Philologus* 77 (1921), σ. 199-206, του ίδιου, *Das Hellenische Thessalien* (1924), σ. 135-141, Θ. Αξενίδης, *Η Πελασγίς Λάρισα*, τ. I (1947) και τ. II (1949), H. D. Westlake, *Thessaly in the Fourth Century B.C.* (1969), σ. 11-13, 20, 30-37, 41, 45, 55, 59-64, 70-82, 127-129, 140-141, 149, 155, 186-187, 189-192, 202, 224, 226, 231-233.

Για την ιστορία και την τοπογραφία του αρχαίου Πυθίου βλ. K. Ziegler, *RE XXIV* (1963), σ. 562 λ. Πύθιο, A.J.B. Wace-M. S. Thompson, *BSA* 17 (1910-1911), σ. 193-204, Fr. Stälin, *Das Hellenische Thessalien* (1924), σ. 21-22, B. Helly, «*La Thessalie*», *CMO* 6, *Arch.* 2 (1979), σ. 165-193, Leake, *ό.π.*, σ. 341-342, N.G.L. Hammond, *A History of Macedonia I* (1972), σ. 116-118.

.....
 ΑΙ
 [ἔγκτη]σιγ γῆς καὶ οἰκίας]
 [καὶ] ἀμπέλογ καὶ ἐπι[ο]-
 4 μίαν, ὥσπερ καὶ τοῖς ἄλ-
 λοῖς Φαρσαλίοις, καὶ ἀ-
 σφάλειαγ καὶ ἀσυλίαγ καὶ
 πολέμου καὶ εἰρήνης καὶ
 8 αὐτῶι καὶ ἐκγόνοις καὶ φυ-
 λῆς, ἧς ἄμ βούληται εἶναι.
 Ταγερόντων Μαοικάνος Νι-
 κασίππου, Δινία Μιλτίου,
 12 Μένωνος Ἰέρωνος, Ἀθηνάδου
 Σπινθάρον, Πολίτα Ἴπποδά-
 μαντος. VACAT

Κριτικές σημειώσεις

Τα γράμματα ἔχουν μεγαλύτερο ὕψος στην ἀρχὴ καὶ μικραίνουν ελαφρὰ πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐπιγραφῆς.

Στ. 1. Ορατὸ τὸ κάτω τμήμα ἐνὸς τριγωνικοῦ γράμματος καὶ τὸ κάτω ἄκρο μίας κάθετης κεραίας.

Στ. 2. Ορατὴ ἡ κάτω πλάγια κεραία τοῦ Σ. Στὸ τέλος ορατὴ ἡ κάτω ἀπόληξη τοῦ Ι καὶ ἶχνος κάτω τμήματος ἐνὸς στρογγυλοῦ γράμματος, 0,005 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὴ νοητὴ ευθεΐα πάνω στην οποία πατοῦν τὰ υπόλοιπα γράμματα.

Στ. 3. Στὸ τέλος λείπει ἡ ἀριστερὴ κάθετη κεραία τοῦ Ν.

Στ. 4. Στὴν ἀρχὴ ορατὸ τὸ ἀριστερὸ μισὸ τοῦ Μ.

Στ. 5. Στὴν ἀρχὴ ορατὴ μόνον ἡ ἀριστερὴ πλάγια κεραία τοῦ Α. Στὸ τέλος κενὸ ἐνὸς ἢ δύο γραμμάτων.

Στ. 8. Ἡ δοτικὴ τῆς ἀνωθυμίας με προσγεγραμμένο ἰώτα.

Στ. 9. Στὸ τέλος κενὸ ἐνὸς γράμματος.

Στ. 10. Στὸ ὄνομα *Μαοικάνος* τὰ δύο πρῶτα γράμματα φθαρμένα, ἀλλὰ εὐδιάκριτα.

Στ. 11. Στὸ μέσο ορατὲς οἱ πλάγιες κεραίες ἐνὸς τριγωνικοῦ γράμματος. Στὸ τέλος κενὸ δύο γραμμάτων.

Στ. 12. Τὸ Θ στὸ ὄνομα *Ἀθηνάδου* χωρὶς κεντρικὴ στιγμὴ.

Στ. 13. Τὸ Θ στὸ ὄνομα *Σπινθάρον* χωρὶς κεντρικὴ στιγμὴ. Στὸ τέλος κενὸ ἐνὸς γράμματος.

Αξίζει νὰ σημειωθεῖ ὁ συλλαβικός χωρισμός τῶν λέξεων που ἔχει ὡς συνέπεια νὰ μὴ ἀφήνεται στὸ τέλος τοῦ στίχου σταθερὸ περιθώριο. Ὁ συλλαβικός χωρισμός, ἄλλωστε, καὶ τὸ μέγεθος τῶν γραμμάτων καθορίζουν τὸν ἀριθμὸ τῶν γραμμάτων κάθε στίχου³.

Απὸ τὸν τύπο τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν ὀριζόντια εὐθύγραμμη κεραία τοῦ Α, τὸ μικρὸ μέγεθος τῶν στρογγυλῶν γραμμάτων Ο, Θ, τὴν ἔλλειψη ἰσορροπίας

3. Π.χ. ὁ στίχος 5 ἔχει 18 γράμματα καὶ στὸ τέλος κενὸ ἐνὸς ἢ δύο γραμμάτων γιὰ νὰ χωριστεῖ ὀρθὰ ἡ λέξις *ἀσφάλειαγ*. Απὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ στίχος 12 ἔχει τὰ περισσότερα γράμματα (22), ὥστε νὰ γραφεῖ καὶ τὸ τελευταῖο γράμμα Υ τῆς λέξεως *Ἀθηνάδου*, τὸ ὁποῖο μόλις καὶ μετὰ βίας χωρὰ στὸ διαθέσιμο χῶρο τῆς στήλης.

στις κεραίες του *N*, την κοντότερη δεξιά κάθετη κεραία του *H*, τις λοξές κεραίες του *Σ*, την οξεία γωνία που σχηματίζουν οι λοξές κεραίες του *Υ*, το ανοιχτό *Ω*, το ψήφισμα από τα Φάρσαλα πρέπει να χρονολογηθεί στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ.

Πρόκειται για ένα ψήφισμα της Φαρσάλου, στο οποίο η πόλη απονέμει τιμές και προνόμια⁴ σε έναν ξένο, του οποίου, όμως, το όνομα και η καταγωγή δε διασώζονται δυστυχώς στην επιγραφή. Με τα προνόμια που του χορηγούνται και τα οποία αναγράφονται στους στίχους 2-9, είναι φανερό ότι ο επιφανής ξένος γίνεται πρόξενος της πόλης⁵.

Στ. 2. Στην αρχή του στίχου προφανώς [*ἔγκτησις*]⁶ *γῆς καὶ οἰκίας*]⁷. Το προνόμιο αυτό, που αποκτά στερεότυπη μορφή διατύπωσης στην Αθήνα⁸ ήδη από τον 4ο αι. π.Χ., είναι πολύ συχνό και στα προξενικά ψήφισμα της Θεσσαλίας⁹. Συχνά μάλιστα, χρησιμοποιείται και η παρεμφερής έκφραση *ἔγκτησις πάντων*¹⁰ ή απλώς *ἔγκτησις*¹¹. Από φθογγολογική άποψη αξιοσημείωτη είναι η αφομοίωση του τελικού ν σε γ (*ἔγκτησις γῆς*), επειδή ακολουθεί το λαρυγγικό γ¹².

Στ. 3. Με τη φόρμουλα [*ἔκτησις γῆς καὶ οἰκίας*] πρέπει να συνδεθεί και η γενική *ἀμπέλωγ* — έχουμε και εδώ αφομοίωση του τελικού ν μπροστά από το λαρυγγικό κ¹³. Ο όρος αυτός που συναντάται για πρώτη φορά σε προξενικό ψήφισμα της Θεσσαλίας δεν αποτελεί στερεότυπο προνόμιο στους προξένους. Η χρήση του δεν είναι συνηθισμένη ούτε σε προξενικά ψήφισμα άλλων πόλεων της Ελλάδας. Στη Θεσσαλία το ουσιαστικό *ἀμπέλος* συναντάται σε μία επιγραφή¹⁴ από το Ομόλιο που αναφέρεται στην αγορά από την πόλη των Ομολιέων αμπελιών και «ψιλής» γης. Η λέξη αναφέρεται, επίσης, σαν τοπωνύμιο στην Αχαΐα Φθιώτιδα σε ένα ψήφισμα¹⁵ για τα όρια της χώρας των Μελιτιαίων και προφανώς σχετίζεται με την ύπαρξη καλλιέργειας αμπελιών στην περιοχή αυτή. Στην υπόλοιπη Ελλάδα μνεία της λέξης γίνεται

4. Για τα προνόμια και τις τιμές στους ξένους βλ. M. Guarducci, *Epigrafia Greca* II (1969), σ. 19 κ.ε. Κατά τον Αριστοτέλη (Ρητ. I, 1361a) *τιμῶνται δὲ δικαίως μὲν καὶ μάλιστα οἱ ἐνεργητικότες οὐ μὴν ἀλλὰ τιμᾶται καὶ ὁ δυνάμενος ἐνεργετέιν*. Για τα προνόμια των ξένων στη Θεσσαλία βλ. Θ. Αξενίδης, *ὁ.π.*, τ. II, σ. 143-160.

5. Για την προξενία στη Θεσσαλία βλ. C. Gavazzi, *Epigrafica* 13-16 (1951-54), σ. 50-86.

6. Για το προνόμιο της ἐγκτήσης βλ. G. Busolt, *Griechische Staatskunde* I (1920-26), σ. 299, Αξενίδης, *ὁ.π.*, σ. 145, M. Guarducci, *ὁ.π.*, σ. 32, Α. Π. Χριστοφιλόπουλος, *Χαριστήριον εις Αν. Ορλάνδον*, Α' (1965), σ. 250-260. Από το ἐγκτήσις προέρχεται το ουσιαστικό ἐγκτήματα: *Τὰ ἐν ἀλλοτρίᾳ γῇ χωρία καὶ περιουσία ἐγκτήματα λέγεται, τὰ δὲ ἐν πατρικῇ κτήματα λέγεται* (Imm. Bekker, *Anecdota Graeca*, τ. I, *Lexica Segueriana* (1814), σ. 251).

7. Το ἶχνος του στρογγυλού γράμματος λίγο ψηλότερο από τα υπόλοιπα μπορεί να αποκατασταθεί ὀμικρον. Ἐτσι η συμπλήρωση *οἰκίας* φαίνεται σίγουρη (αποκλείει την περίπτωση να έχουμε ένα ἄλλο ουσιαστικό που να δηλώνει ένα προνόμιο συσχετισμένο με τη λέξη *ἀμπέλωγ*). Ο χαρακτήρας εφαρμόζοντας το συλλαβικό χωρισμό των λέξεων θα αναγκάστηκε να χωρέσει στο διαθέσιμο χώρο τα ἔξι γράμματα της λέξης οἰκίας ἔστω και ελαφρά πιεσμένα, ὅπως ἄλλωστε το κάνει και στο στίχο 12 στη λέξη Αθηνάδου.

8. Βλ. J. Pečírka, *The Formula for the Grant of Enktesis in Attic Inscriptions* (1966), σ. 138-139.

9. Βλ. π.χ. IG IX², 223, 7 (Αγγεαί), 107, 8 (Άλος), 5β (Αίνις), E. Μαστροκόστας, AE 1955, σ. 81 (Λαμία).

10. Βλ. π.χ. IG IX², 3α, 2 (Υπάτη).

11. Βλ. π.χ. *ὁ.π.*, 215-218 (Θαυμακοί), 458, 5 (Κρυνώνα), 511, 3 (Λάρισα).

12. Βλ. K. Meisterhans - E. Schwyzer, *Grammatik der attischen Inschriften* (1900³), σ. 110-112, E. Mayer, *Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit* (1906), σ. 230-231, C. B. Buck, *The Greek Dialects* (1955²), σ. 82. Βλ. ακόμη, Θ. Αξενίδης, Πλάτων II, 1950, 66. Πρβλ. IG IX², 638, 4 (*ἐγ γαστροὺς ὀδόναις*).

13. Πρβλ. IG IX², 398, 2 (Σκοτούσσα): *χορήμασις καὶ γᾶς*. Βλ. ακόμη K. Meisterhans - E. Schwyzer, *ὁ.π.*, σ. 110-112, Mayer, *ὁ.π.*, σ. 230-231.

14. [*Ἀγαθῆ*] *τύχη παρὰ τῶνδε ἐπείτατο πό[λις] ἡ Ουολιέων τὰς ἀμπέλους καὶ τὴν γῆν τὴν ψιλὴν*, βλ. Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, R. PH. 35 (1911), σ. 132-139, αριθ. 36.

15. Βλ. IG IX², 205.

συνήθως σε ψηφίσματα¹⁶ σχετικά με εκμισθώσεις δημόσιων αγρών ή αγρών που ανήκουν στα ιερά ή αναφέρονται σε γεωργικές εργασίες. Όσο για τη Θεσσαλία είναι γνωστό ότι η χώρα αυτή δεν αποτελούσε στην αρχαιότητα σημαντική οιοπαραγωγική περιοχή και ότι ο κύριος όγκος των θεσσαλικών κρασιών προερχόταν από τις πλαγιές της Όσσας και του Πηλίου¹⁷. Η μνεία, λοιπόν, μόνο της καλλιέργειας αυτής, που άλλωστε σπανίζει στη θεσσαλική πεδιάδα, στο προξενικό ψήφισμα της Φαρσάλου, πέρα από το ότι μαρτυρεί την ύπαρξή της στην περιοχή¹⁸, δείχνει και τη σπουδαιότητά της για τους κατοίκους της πόλης. Δυστυχώς, η έλλειψη άλλων προξενικών ψηφισμάτων από τα Φάρσαλα αφήνει ανοιχτό το πρόβλημα αν το δικαίωμα κατοχής αμπελώνων αποτελεί ένα προνόμιο που επιχωριάζει στη Φάρσαλο ή δίνεται μόνο στον άγνωστο πρόξενο της επιγραφής μας για συγκεκριμένους λόγους.

Ακολουθεί το προνόμιο της επινομίας (στ. 3-4), το δικαίωμα δηλαδή βοσκής στους κοινοτικούς λειμώνες της πόλης, που είναι κοινό στα ψηφίσματα προξενίας¹⁹.

Στ. 4-5. *ὥσπερ καὶ τοῖς ἄλλοις Φαρσαλίοις*. Η έκφραση αυτή εξισώνει από πλευράς δικαιωμάτων τον ξένο με τους πολίτες της Φαρσάλου· μία παραπλήσια έκφραση συναντάται στα Φάρσαλα σε ένα ψήφισμα αθρόας πολιτογράφησης πολιτών του τέλους του 3ου αι. π.Χ.²⁰. Στην υπόλοιπη Θεσσαλία ανάλογες εκφράσεις απαντώνται αρκετές φορές²¹ αν και συνηθέστερα συναντάμε τη φόρμουλα *ὅσα καὶ τοῖς ἄλλοις προξένοις δίδεται ἢ ὑπάρχει*²². Ίσως στο ψήφισμα από τα Φάρσαλα, όπως και στα ψηφίσματα άλλων πόλεων με ανάλογες φόρμουλες με την έκφραση αυτή, να τονίζεται ακόμη περισσότερο η εξομοίωση του τιμώμενου ξένου με τους πολίτες της πόλης.

Στ. 5-8. *καὶ ἀσφάλεια καὶ ἀσυλία καὶ πολέμου καὶ εἰρήνης καὶ αὐτῶι καὶ ἐκγόνοις*. Το προνόμιο της ασυλίας και της ασφάλειας που μεταβιβάζεται και στους απογόνους του τιμώμενου ξένου είναι πολύ κοινό στα προξενικά ψηφίσματα της Θεσσαλίας²³. Αντί της γενικής, άλλωστε, *πολέμου καὶ εἰρήνης*²⁴, που είναι και αρχαιότερη, συναντάται και η εμπρόθετη ταυτόσημη έκφραση *ἐν πολέμῳ καὶ ἐν εἰρήνῃ*.

16. Βλ. π.χ. Ditt., Syll³ IV², λ. ἄμπελος και Ditt., Syll³ II, 963.968.940.

17. Βλ. Westlake, ὀ.π., 4. Η καλλιέργεια αμπελιών πρέπει να υπήρχε και στην κοντινή πόλη Σκοτούσσα, μια που η πόλη αυτή κόβει νομίσματα με παράσταση τσαμπιού σταφυλιού, βλ. D. Sear, Greek Coins, V. I (1978), σ. 211, αριθ. 2221.

18. Η καλλιέργεια αμπελιών στην περιοχή των Φαρσάλων συνεχίζεται μέχρι σήμερα, βλ. Α. Καρατόλια, Τα Φάρσαλα (1968), σ. 136.

19. Βλ. π.χ. για Θεσσαλία IG IX², 489, 16 (Φαυττός), 107, 7 (Άλος), 215, 3-4 (Θαυμακοί), 132, 9 (Πύρασος), Ε. Μαστροκόστας, ΑΕ 1955, σ. 81, Υ. Bequignon, BCH 88 (1964), σ. 406-408, αριθ. 7-8, Β. Helly, Gonnoi II (1973), σ. 11, αριθ. 10. Για την επινομία βλ. J.H. Thiel, Klio 20 (1926), σ. 54-62 κατά τον οποίο επινομία δε σημαίνει δικαίωμα βοσκής για τον πολίτη, αλλά μόνο για τον ξένο, Busolt, ὀ.π., σ. 606, Θ. Αξενίδης, Η Πελαγίς Λάρισα, II (1949), σ. 147, Guarducci, ὀ.π., σ. 33.

20. Βλ. IG IX², 234 *ὁ πόλις Φαρσαλίον... ἔδουκεν τὰν πολιτείαν καττάπερ Φαρσαλίοις τοῖς ἐ[ξ] ἀρχὰς πολ[ι]τευομένοις*.

21. Ανάλογες εκφράσεις βρίσκουμε και σε προξενικά ψηφίσματα άλλων θεσσαλικών πόλεων χωρίς όμως μια στερεότυπη φόρμουλα, π.χ. IG IX², 458, 5-7: *πολιτείαν καὶ ἐν[κ]τασιν καττάπερ καὶ ἄλλοι Κραννοῦνιοι 461, 6-7 καττά[περ τοῖς πολίταις τοῖς] Κραν(ν)οιννοῖσις, 1231, 4-5, καθάπερ καὶ Φαλανναίοις ἐδόθη ἢ προξενία, 517, 19 καὶ τὰ λοιπὰ τίμια ὑπαρχόμενα αὐτοῖς πάντα ὅσαπερ Λασαίοις, Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, ΑΕ 1912, σ. 83-84, αριθ. 113 καὶ τὰ λοιπὰ τίμια πάντα καθάπερ καὶ τοῖς λοιποῖς Γοννεῦσιν ὑπάρχει*.

22. Βλ. π.χ. IG IX²5β, 9-11 (Υπάτη), 60-63, 66β, 68-69 (Λαμία), 107 (Άλος), 215-219 (Θαυμακοί), 223 (Αγ-γειυί), 258 (Κιέριο), 507-508, 519γ (Λάρισα).

23. Βλ. π.χ. IG IX², 489, 15-17. 490, 5-9 (Φαυττός), 1292, 13-14 (Άζωρος).

24. Βλ. C. B. Buck, ὀ.π., 136, Helly, ὀ.π., σ. 8, αριθ. 5.

Στ. 8-9. *καὶ φυλῆς ἧς ἄμ βούληται εἶναι*. Στο νέο πολίτη δίνεται η δυνατότητα να διαλέξει ο ίδιος τη φυλή στην οποία θα ενταχθεί²⁵. Η ύπαρξη των φυλών στη Θεσσαλία βεβαιώνεται ήδη από επιγραφές από τον 3ο αι. π.Χ. και μετά²⁶. Φαίνεται, μάλιστα, ότι δεν είναι μεμονωμένο ή σπάνιο φαινόμενο, όπως καταρχήν θεωρήθηκε, και ότι αποκλείεται από την πολιτειακή οργάνωση του θεσσαλικού κράτους μια που ο αριθμός των θεσσαλικών πόλεων, στις οποίες διαπιστώνεται επιγραφικά η ύπαρξη φυλών συνεχώς αυξάνει. Εκτός από τη Φάρσαλο η ύπαρξη τους είναι πια βεβαιωμένη στη Φαῦττό²⁷, τη Μητρόπολη²⁸, τη Λάρισα²⁹, την Κραννώνα³⁰ και τον Ἄτραγα³¹. Κατά τον Ἀξενίδη³² οι Βοάτες της Λάρισας και οι Ἀγέλαοι της Κραννώνας δείχνουν ότι οι φυλές των θεσσαλικών πόλεων εξακολουθούσαν τον 3ο αι. να διατηρούν τις αρχαίες οικογενειακές τους ονομασίες, ενώ κατά τον Habicht³³ ο όρος αυτός μπορεί να συσχετιστεί με την εγκατάσταση των κατοίκων των χωριών στις πόλεις, την απώλεια της αυτοτέλειάς τους και τη μετατροπή τους σε δήμους ή φατρίες της πόλης.

Από φθογγολογική άποψη σημειώνεται στο σύνδεσμο ἄμ η μετατροπή του τελικού ν σε μ πριν από το χειλικό β³⁴.

Στους στίχους 10-14 της επιγραφής ακολουθεί η χρονολόγηση με το γνωστό τύπο της γενικής απολύτου *ταγευόντων*³⁵. Δίνονται πέντε ονόματα ταγών και τα πατρωνυμικά τους. Μολονότι τα ίδια τα ονόματα δεν μπορούν να ταυτιστούν με γνωστά ιστορικά πρόσωπα και κατά συνέπεια δε διευκολύνουν την ακριβή χρονολόγηση του ψηφίσματος, ο αριθμός τους είναι ένα γενικό χρονολογικό κριτήριο. Οι άρχοντες της Φαρσάλου τον 4ο αι. π.Χ. ήταν μόνο δύο³⁶, ενώ τον 3ο και το 2ο αι. υπήρχαν πέντε ταγοί όχι μόνο στη Φάρσαλο, αλλά και στη Λάρισα, την Κραννώνα, τη Σκοτούσσα. Έτσι, η χρονολόγηση της επιγραφής στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ. με βάση τον τύπο των γραμμάτων δεν έρχεται σε αντίθεση με τη χρονολογική ένδειξη που μας δίνει ο αριθμός των ταγών.

Στ. 10. Το όνομα του πρώτου ταγού που δίνεται σε γενική *Μαρικάνος* δεν είναι καθόλου γνωστό στη Θεσσαλία. Η κατάληξη σε -άνος προϋποθέτει μια ονομαστική ενρινόληκτου ονό-

25. Βλ. E. Szanto, *Das griechische Bürgerrecht* (1892), σ. 54 κ.ε. Η ένταξη του ξένου σε μια φυλή που ο ίδιος θα διαλέξει, συναντάται σε πολλές πόλεις της αρχαίας Ελλάδας, όπως π.χ. στην Αττική, την Κέα, την Τήνο, την Αίγινα, το Βυζάντιο. Η ένταξη μπορεί να γίνει, ακόμα, μετά από κλήρωση π.χ. στη Σάμο (Chr. Habicht, *AM* 72 (1957), σ. 266), στην Κω, Ἐφεσο (Szanto, *ό.π.*). Τέτοια περίπτωση όμως δεν απαντάται στη Θεσσαλία.

26. K. Latte, *RE* XX¹ (1941), λ. Φυλή.

27. Βλ. *IG* IX², 489, 18.

28. Βλ. Chr. Habicht, *Klio* 52 (1970), σ. 139-147, όπου αναφέρεται η φυλή Ονθυρέων.

29. Βλ. *IG* IX², 513, 6-8, όπου αναφέρεται η φυλή Βοάτες, και 517, 19-20.

30. Βλ. *IG* IX², 458, 7-10, όπου αναφέρεται η φυλή Ἀγελάουν, και 459, 3-4.

31. Βλ. *ΑΔ* 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 584, και B. Helly, *ZPE* 51 (1983), σ. 157 κ.ε., όπου αναφέρεται η φυλή *Ἀθρογιώνδων*.

32. Θ. Ἀξενίδης, *ό.π.*, I (1947), σ. 164-165.

33. Chr. Habicht, *ό.π.*, σ. 142-143.

34. Βλ. E. Maysner, *ό.π.*, σ. 229-230, K. Meisterhans-E. Schwyzer, *ό.π.*, σ. 110-112.

35. Για το αξίωμα των ταγών στη Θεσσαλία βλ. G. Kip, *Thessalische Studien* (1910), σ. 132, Θ. Ἀξενίδης, *ό.π.*, II (1949), σ. 100-113, B. Helly, *Gonnoi I* (1973), σ. 139 κ.ε.

36. Πρβλ. W. Schönfelder, *Die Städtischen und Bundesbeamten des griechischen Festlandes vom 4. Jahr. v. Chr. Geb. bis in die römische Kaiserzeit* (1917), σ. 128, Kip, *ό.π.*, σ. 132, Y. Bequignon, *BCH* 59 (1935), σ. 519, E. Μαστροκόστας, *REA* 66 (1964), σ. 314.

ματος Μαρικάν³⁷. Αντίθετα, το όνομα του πατέρα του, *Νικάσιππος*, μολονότι συναντάται για πρώτη φορά στα Φάρσαλα είναι αρκετά γνωστό στη Θεσσαλία³⁸.

Στ. 11. Ο δεύτερος ταγός είναι ο Δινίας του Μιλτίου. Το όνομά του είναι, επίσης, προβληματικό. Όπως ήδη έχουμε αναφέρει στην αρχή του ονόματος υπάρχει ένα τριγωνικό γράμμα στο οποίο δεν ξεχωρίζει η οριζόντια κεραία. Θα μπορούσε, επομένως, να αποκατασταθεί το όνομα σαν Δινίας ή Αινίας ή Λινίας. Το όνομα Λινίας μάλλον πρέπει να αποκλειστεί, γιατί δε συναντάται καθόλου στη Θεσσαλία. Το όνομα Αινίας δεν είναι σπάνιο στη Θεσσαλία³⁹, αν και συχνότερο είναι το όνομα Δινίας κυρίως με τον τύπο Δεινίας. Με τον τύπο αυτό συναντάται και στα Φάρσαλα⁴⁰ τρεις φορές σε κατάλογο πολιτογράφησης ξένων της πόλης Φαρσάλου του τέλους του 3ου αι. π.Χ. Στον ίδιο κατάλογο συναντάται και το όνομα του πατέρα του (Μιλτίας)⁴¹.

Στ. 12: Ο τρίτος ταγός είναι ο Μένων του Ιέρωνος. Το όνομα Μένων συναντάται συχνά στη Θεσσαλία⁴². Στα Φάρσαλα είναι, επίσης, γνωστό εκτός από τις επιγραφικές μαρτυρίες⁴³ το αναφέρουν και οι ιστορικές πηγές. Ο «Μένων εκ Φαρσάλου»⁴⁴ ήταν αρχηγός του φαρσαλινού εκστρατευτικού σώματος που μαζί με το στρατό άλλων θεσσαλικών πόλεων, βοήθησε τους Αθηναίους στον Πελοποννησιακό πόλεμο. Είναι το ίδιο πιθανότατα πρόσωπο⁴⁵ που το 424 έλαβε μέρος στη μάχη της Ηϊόνας εναντίον των Σπαρτιατών, πάλι στο πλευρό των Αθηναίων. Ότι ο ταγός του δικού μας ψηφίσματος θα ανήκε στο ίδιο αριστοκρατικό γένος της Φαρσάλου με το Μένωνα των ιστορικών πηγών είναι μια υπόθεση που δεν μπορεί να αποκλειστεί, λαμβάνοντας μάλιστα υπόψη και την πολιτειακή οργάνωση του θεσσαλικού κράτους (δυναστική ολιγαρχία). Το όνομα Ιέρων είναι γνωστό στα Φάρσαλα⁴⁶, αλλά και σε άλλες πόλεις της Θεσσαλίας⁴⁷, όπως στην Αλό, την Κραννώνα, το Κιέριο, την Άζωρο.

37. Πρβλ. F. Dornseiff - B. Hansen, *Reverse-Lexicon of Greek Proper-Names* (1978), σ. 92. Ένα παραπλήσιο όνομα με διαφορετική κατάληξη είναι γνωστό από επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες: Μαρικάς, βλ. W. Kroll, *RE XXVIII Halbrand*, 1930, 1756, λ. Μαρικάς, O. Masson, *Festschrift for O. Szemerényi*, 1979, σ. 549-553.

38. Το όνομα συναντάται στη Λαμία, Γυρτώνη, Λάρισα, Κραννώνα, Φθιώτιδες Θήβες, Γόμοφοι, Μητρόπολη, βλ. *Index IG IX²*, σ. 300.

39. Αινίας Νικασιβούλου Σπαλανθρεύς Νομοφύλαξ, βλ. *IG IX² 1109*, 6 (Μαγνησία). Συνηθέστερα με διαφορετική γραφή Αινέας ή Αινείας, βλ. *Index IG IX²*, σ. 284.

40. Βλ. *IG IX² 234*, Δεινίας Δαμοφίλειος (στ. 71), Ταυρούνειος (στ. 124), Μαρσούθιος (στ. 142). Ο τύπος Δινίας συναντάται στην Υπάτη, *IG IX² 9*, 11, και στους Γόννους, βλ. Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, *ΑΕ 1912*, σ. 61, αριθ. 89 και Πολέμων Β, Παράρτ. σ. 29, αριθ. 48.

41. Μιλτίας Σιμμαίος, Σιμμίας Μιλτιαίος, *IG IX², 234*, 51-52.

42. Το όνομα συναντάται στις Φερές, Λάρισα, Σκοτούσσα, Κραννώνα, Άζωρο, Κιέριο, Άτραγα, Αγγειές, Λαμία, βλ. *Index IG IX²*, σ. 299.

43. Μένων Αντιόχειος, στο ψηφίσμα πολιτογράφησης του τέλους του 3ου αι. π.Χ., βλ. *IG IX² 234*, 66.

44. Θουκυδίδης Β, 22: *ἤγουντο δὲ αὐτῶν ἐκ μὲν Λαρίσης Πολυμήδης καὶ Ἀριστόνους ἀπὸ τῆς στάσεως ἐκείνητος, ἐκ δὲ Φαρσάλου Μένων· ἦσαν δὲ καὶ τῶν ἄλλων κατὰ πόλεις ἄρχοντες*, βλ. ακόμη, Θ. Αξενίδης, *ό.π.*, I (1947), σ. 116.

45. Δημοσθένης ΧΧΙΙΙ (Κατ' Αριστοκράτους), 199 και ΧΙΙΙ (Περὶ Συντάξεως) 23, βλ. ακόμη Θ. Αξενίδης, *ό.π.*, σ. 60 κ.ε. Ένας άλλος στρατηγός, ο Μένων ο Θεσσαλός, που αναφέρεται από τον Ξενοφώντα (Κυρ. Ανάβ. Ι, 2, 6 και ΙΙ, 6, 21) και από τον Πλάτωνα (Μένων), οδήγησε τους Θεσσαλούς μισθοφόρους στον Κύρο. Ο Διογένης ο Λαέρτιος (Διογ. Λαέρτ. ΙΙ, 50) τον θεωρεί Φαρσάλιο, η καταγωγή του, όμως, από τη Φάρσαλο αμφισβητήθηκε, βλ. Θ. Αξενίδης, *ό.π.*, σ. 141.

46. Βλ. *IG IX², 234*, 79: Ιέρων Στρατούνειος.

47. Βλ. *IG IX², 109a*, 34.470.509.9.1295, 16.

Στ. 12-13. Ο τέταρτος ταγός είναι ο Αθηνάδης του Σπινθάρου. Μολονότι και τα δύο ονόματα συναντώνται για πρώτη φορά στα Φάρσαλα, το όνομα Αθηνάδης είναι γνωστό στη Θεσσαλία⁴⁸. Το όνομα αυτό κατά τον Bechtel⁴⁹ εντάσσεται στην κατηγορία αυτών που προέρχονται από την ονομασία μιας περιοχής με την προσθήκη της κατάληξης -δης. Το όνομα Σπινθάρος είναι γνωστό στη Θεσσαλία μόνο από τη γραπτή παράδοση: ο Πλίνιος⁵⁰, συγκεκριμένα, μας λέει ότι ο Τηλεφάνης ο Φωκαεύς που εργάστηκε στη Λάρισα το α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. έκανε τον ανδριάντα του αθλητού Σπινθάρου που είχε νικήσει στο πένταθλο.

Στ. 13-14: Ο πέμπτος ταγός είναι ο Πολίτας⁵¹ του Ιπποδάμαντος⁵². Ο ταγός αυτός μπορεί ίσως να συσχετιστεί με γνωστά ιστορικά πρόσωπα της Φαρσάλου. Ιερομνήμων των Θεσσαλών στους Δελφούς το 330 π.Χ. ήταν ο ομώνυμος «Πολίτας Φαρσάλιος»⁵³, ενώ ναοποιός, επίσης, στους Δελφούς το 331/328 ήταν ο «Ιπποδάμας του Αγάθωνος»⁵⁴, επίσης Φαρσάλιος. Δεν μπορεί να αποκλειστεί ότι οι παλιότεροι αυτοί εκπρόσωποι της Φαρσάλου στους Δελφούς είναι πρόγονοι του ταγού του δικού μας ψηφίσματος.

Ενεπίγραφο στήλη από το Πύθιο (Π ί ν. 57 α)

Η επιγραφή είναι χαραγμένη πάνω σε ορθογώνια στήλη από γκρίζο μάρμαρο, της οποίας λείπει το κάτω τμήμα. (Αριθ. Ευρ. Αρχαιολογικής Συλλογής Πυθίου Π23). Η στήλη σώζεται σε ύψος 0,60, έχει πλάτος στον κορμό 0,49, στην επίστεψη 0,51 και πάχος 0,09 (κορμό) 0,11 μ. (επίστεψη). Έχει ταινιωτή επίστεψη που αποτελείται μόνο από μία πλατιά ταινία. Η μετάβαση από την επίστεψη, που προεξέχει ελαφρά, στον κορμό της στήλης γίνεται ομαλά: το κάτω μέρος της ταινίας καμπυλώνεται για να συναντήσει τον κορμό της στήλης. Μια χαρακτή, άλλωστε, οριζόντια γραμμή πάνω από την επιγραφή χρησιμοποιείται για να δηλώσει το χωρισμό της κυρίως στήλης από την επίστεψη. Η επιφάνεια στην αριστερή γωνία της επίστεψης και στο πάνω αριστερό τμήμα του κορμού της στήλης είναι φθαρμένη. Απολείσματα παρατηρούνται στις αιχμές των γωνιών. Η στήλη έχει ιδιαίτερα κακοποιηθεί επειδή στην κύρια επιφάνεια της χαραχτηκε στον 20ό αι. ένας σταυρός, ένα σχέδιο σε σχήμα φτερού, η χρονολογία 20 NB 1927 και τα γράμματα ΑΔ ΑΙΓΙΝΙ ΙΙΙ που κατέστρεψαν την επιγραφή σε αρκετά σημεία⁵⁵. Η επιφάνεια της στήλης στην Α όψη και στους κροτάφους είναι λεία, ενώ στην πίσω όψη χοντροδουλεμένη. Το ύψος των γραμμάτων είναι 0,007-0,012 μ.,

48. Βλ. IG IX² 288, 10 (Γόμφοι). Συχνότερα συναντάται με τον τύπο Αθανάδας, βλ. IG IX², 7β, 4 (Υπάτη), 77,2 (Λαμία), ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 266 (Φερές).

49. F. Bechtel, Die historischen Personennamen der Griechischen bis zur Kaiserzeit (1964), σ. 559-561.

50. Πλίνιος, Historia Naturalis, 34,68. Βλ. και Θ. Αξενίδης, ό.π., σ. 229.

51. Το όνομα Πολίτας συναντάται και στο φαρσαλινό ψήφισμα πολιτογράφησης, βλ. IG IX² 234, 104 και 105. Στην υπόλοιπη Θεσσαλία είναι επίσης γνωστό, βλ. π.χ. IG IX², 6α, 6β (Υπάτη), 89α, 15 (Ναρθάκιο), 517,49 και 55 (Κρανώνιοι σε λαρισαϊκό ψήφισμα), Α. Μ. Woodward, Annual of Arch. And Anthropol. 3 (1910), σ. 154-155 (Χυρετίες), Υ. Bequignon, Klio 52 (1970), σ. 17-23. Συναντάται και με διαφορετική γραφή (Πολείτας), βλ. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 197 (Λάρισα).

52. Το όνομα δεν είναι άγνωστο στην υπόλοιπη Θεσσαλία, βλ. IG IX², 523 (Λάρισα), το θηλυκό Ιπποδάμεια βλ. IG IX², 1232,30 (Φαλάννη). Βλ. ακόμη F. Bechtel, ό.π., σ. 220.

53. Ditt. Syll³ I, σ. 313. Πρβλ. ακόμη H. Pomtow, Philologus 77 (1921), σ. 194-195, σημ. 1.

54. Ditt. Syll³ I, σ. 331.

55. Πρόκειται πιθανότατα για τη χρονολογία κατασκευής του σπιτιού από τους μάστορες Α.Δ. και Π.Π. από το Ατγίνιο.

ενώ τα διάστιχα έχουν ύψος 0,004-0,024 μ. Από την επιγραφή σώζονται 21 στίχοι που το συνολικό τους ύψος είναι 0,425 μ.⁵⁶.

- Εἰ[π]άντων τῶν ταγῶν Μν[α]-*
σιγένου το[ῦ] Δημοκράτου, Ἀνδρομά[χ]-
χου τοῦ Σωπάτρου, ἐπειδὴ, ἐν οἷς
 4 *χρεῖ[α]ν εἶχεν ἢ πόλις ἢ Πυθουαστῶν, εὐ[ε]ρ[ε]-*
γετήθη ὑπὸ Ξενοκλέου τοῦ Δικ[α]ιοκρά-
του Ἀσχυριέως, ἔδοξε τῶι κοινῶι Πυ-
 8 *θο[ια]στ[ῶν] ἐπαινέσαι Ξενο[κ]λ[ῆ], δοῦ[ν]-*
[ναι δ]ὲ αὐτῶι καὶ γενεᾶ[ι] προξενίαν καὶ πο-
λιτ[ε]ρίαν ----- Κ.. ΤΟ
Α ----- Α.ΤΑ καὶ ἐν πολέμω[ι] καὶ ἐν εἰρήνῃ καὶ
ἀ[τ]έλειαν εὐεργέτη [ῶ]ντι καὶ τὸ δόγμα
[τοῦ]το ἀναγραφῆναι εἰ[ς] κίονα λιθ[ί]νην κα[τ]ί
ἀνατεθ[ῆ]ναι εἰς τὸ ἱερόν τοῦ Ἀπόλλωνος
το[ῦ] Πυθίου [ῆ]να ἢ ἐπιβλέπειν τῶι βουλο-
μένω, δοθέντος τοῦ εἰς ταῦτα ἀν[η]-
 16 *λόματος ὑπὸ τοῦ ταμίου. VACAT*
Εἰπάντων τ[ῶ]ν ταγῶν Μνασιγένου
τοῦ Δημοκράτου, Ἀνδρομάχου τοῦ Σω-
[π]άτρου, ἐπειδὴ ἐν [ο]ῖς χρεῖαν εἶχ[εν]
 20 *[ῆ] πόλις ἢ Πυθουαστῶν εὐεργετήθη*
[ὑπό]... ΑΡΝΑΙΟΥ καὶ ΤΟ.Α...ΦΟΥΑ

Κριτικές σημειώσεις

- Στ. 1. Τα γράμματα μεγαλύτερα και πιο αραιά γραμμένα.
 Στ. 2. Φθαρμένο το κάτω τμήμα των γραμμάτων Δ και Κ.
 Στ. 3. Στην αρχή αμυδρά ξεχωρίζει ένα Χ. Λείπουν το πάνω τμήμα του Υ και η οριζόντια κεραία του Π.
 Στ. 4. Στην αρχή αμυδρά ξεχωρίζει ένα Χ. Ορατό το στρογγυλό τμήμα ενός Ρ.
 Στ. 5. Λείπει η οριζόντια κεραία του Τ. Το Ε αμυδρά ξεχωρίζει. Ορατή η αριστερή κάθετη κεραία του Ν. Λείπουν η δεξιά κεραία του Α, το δεξί μισό του Ο και η κάθετη κεραία του Κ.
 Στ. 6. Λείπει η δεξιά πλάγια κεραία του Δ. Η δοτική τῶι κοινῶι με προσγεγραμμένο ιώτα.
 Στ. 7. Στην αρχή ορατό το δεξί μισό ενός Ο. Προς το τέλος ορατό το κάτω τμήμα ενός Κ και μιας κεραίας (δεξιάς) ίσως ενός λάμδα.
 Στ. 8. Λείπει η δεξιά κεραία του Α. Στο τέλος λείπει, επίσης, η δεξιά κεραία του Α και το δεξί μισό του Π. Η δοτική αὐτῶι με προσγεγραμμένο ιώτα. Μετά τη λέξη γενεᾶ η κάκωση της στήλης δε μας επιτρέπει νὰ ξεχωρίσουμε αν η δοτική γράφεται με ἢ χωρίς προσγεγραμμένο ιώτα, υπάρχει όμως ανάλογος χώρος.
 Στ. 9. Στην αρχή αμυδρά ξεχωρίζουν ένα τριγωνικό γράμμα και ένα Ι. Ορατό το πάνω μισό ενός Κ.

56. Το ύψος των διαστίχων μειώνεται προοδευτικά προφανώς γιατί ο χαρακτήρας θα διαπίστωσε ότι αλλιώς δε θα μπορούσε να συμπεριλάβει όλο το κείμενο της επιγραφής στο διαθέσιμο χώρο της στήλης. Δε διατηρεί, επίσης, σταθερό περιθώριο.

Στ. 10. Στην αρχή ίχνη τριγωνικού γράμματος. Ορατό το κάτω τμήμα ενός *K*. Στη δοτική *ειοίγη* διακρίνονται το κάτω τμήμα του *N* και οι κάθετες κεραίες του τελικού *H*. δε φαίνεται να καταλήγει σε προσγεγραμμένο ιώτα. Μετά τη δοτική *πολέμω* η κάκωση του μαρμάρου δε μας επιτρέπει να ξεχωρίσουμε αν υπάρχει προσγεγραμμένο ιώτα.

Στ. 11. Στη δοτική *εδεογέτη* με προσγεγραμμένο ιώτα, ορατή η λοξή δεξιά κεραία του *Y*.

Στ. 12. Ορατό το κάτω μέρος ενός *N* και η δεξιά λοξή κεραία του *A*. Στη λέξη *ε[ι]ς* το *Σ* αποδίδεται σαν μισοφέγγαρο.

Στ. 13. Στην αρχή λείπει η δεξιά λοξή κεραία του *A*. Διακρίνονται το στρογγυλό τμήμα του *P* και οι απολήξεις της οριζόντιας κεραίας του *T*. Ορατό το κάτω τμήμα των γραμμάτων *O.1.1*. Στη λέξη *εις* το *Σ* αποδίδεται σαν μισοφέγγαρο.

Στ. 14. Στη λέξη *Ποθίου* λείπει η δεξιά κεραία του *II*. Στη λέξη *[ι]να* φθαρμένη η λοξή κεραία του *N*. Στη λέξη *επιβλέπειν* λείπουν το αριστερό μισό του *B*, το κάτω τμήμα του *A* και η δεξιά κάθετη κεραία του *II*. ορατή η δεξιά κάθετη κεραία του *N*. Η υποτακτική *η* και η δοτική *βουλομένω* χωρίς προσγεγραμμένο ιώτα, η δοτική του άρθρου με προσγεγραμμένο.

Στ. 15. Στην αρχή ορατό το κάτω τμήμα του *E* και η αριστερή κεραία του *N*. Στη λέξη *δοθέντος* ορατό το δεξί τμήμα του *Θ* και οι κάθετες κεραίες του *N*.

Στ. 16. Λείπουν οι λοξές κεραίες του *Y* και το κάτω τμήμα του *T*.

Στ. 17. Λείπει η οριζόντια κεραία του *II*. Ορατή η δεξιά κεραία του *N*. Στη λέξη *ταγῶν* λείπει η οριζόντια κεραία του *I* και το κάτω τμήμα του *Ω*. Στη λέξη *Μανσιγένου* λείπει το πάνω τμήμα των γραμμάτων *ΣII*.

Στ. 18. Στην αρχή αμυδρά ξεχωρίζει ένα *T*. Λείπει το πάνω τμήμα του *P* και η γωνία του *A*.

Στ. 19. Λείπει η δεξιά κάθετη κεραία του *N*.

Στ. 20. Λείπει η δεξιά κεραία του *II*. Πολύ αμυδρά ξεχωρίζει το *Θ*. Στο τέλος ορατή η δεξιά κεραία του *H*.

Στ. 21. Στην αρχή ίχνη τριγωνικού γράμματος.

Από τον τύπο των γραμμάτων της επιγραφής και συγκεκριμένα από το *A* του οποίου η οριζόντια κεραία άλλοτε είναι πιο ευθύγραμμη και άλλοτε καμπυλώνεται έντονα, από το *Θ* που αντί για στιγμή έχει γραμμή στο κέντρο, από το *K* του οποίου οι λοξές κεραίες δεν ενώνονται, από τα στρογγυλά γράμματα *Θ*, *O*, *Ω* που έχουν συνηθέστερα το ίδιο ύψος με τα υπόλοιπα, από το *Π* που οι κάθετες κεραίες του έχουν το ίδιο ύψος, από το *Σ* που η πάνω και κάτω κεραία του είναι οριζόντια, από το *Υ* που οι λοξές κεραίες του καμπυλώνονται και από το «ανοιχτό» *Ω*, η επιγραφή θα μπορούσε να τοποθετηθεί χρονολογικά στο α' μισό ή στα μέσα του 2ου αι. π.Χ. Αξιοπρόσεκτη, άλλωστε, είναι και η γραφή του *Σ* με μορφή μισοφέγγαρου μόνο στη λέξη *εις* παράλληλα με τη χρήση του κανονικού *Σ*⁵⁷.

Χαρακτηριστική, επίσης, είναι και η πλήρης σύγχυση στη χρήση του προσγεγραμμένου ιώτα, όπου αλλού σίγουρα παραλείπεται (στ. 14, *[ι]να η̄, τῶι βουλομένω*) και αλλού σίγουρα προσγράφεται (στ. 6 *τῶι κοινῶι*, στ. 8 *αὐτῶι*, στ. 11 *ε̄δεογέτη*, στ. 14 *τῶι βουλομένω*). Το φαινόμενο αυτό⁵⁸ παρατηρείται και σε επιγραφές των Γόννων, μιας άλλης πόλης της Περραιβίας, που χρονολογούνται στα χρόνια 180-160 π.Χ.

Η επιγραφή περιέχει το λιγότερο δύο προξενικά ψηφίσματα, στα οποία απονέμονται συγχρόνως τιμές τουλάχιστον σε δύο ή τρεις ξένους. Στο πρώτο ψηφίσμα τιμάται ο Ξενοκλής του

57. Η παράλληλη ύπαρξη στην ίδια επιγραφή διαφορετικών τύπων γραμμάτων συναντάται στα ρωμαϊκά χρόνια, βλ. Απ. Κοντογιάννης, ΑΕ 1981, σ. 40, σημ. 1.

58. Βλ. Β. Helly, *Gonnoi I* (1973), σ. 105.

Δικαιοκράτου ο Ασκυριεύς. Στο δεύτερο ψήφισμα, του οποίου σώζεται μόνο η αρχή, τιμώνται πιθανότατα δύο πρόσωπα, των οποίων τα ονόματα σώζονται δυστυχώς πολύ αποσπασματικά. Με τα ψηφίσματα αυτά οι ξένοι ανακηρύσσονται πρόξενοι της πόλης.

Στ. 1-2. Το πρώτο ψήφισμα, όπως, άλλωστε, και το δεύτερο που ακολουθεί, αρχίζει με τη γενική απόλυτο *εἰ[π]άντων τῶν ταγῶν*. Την έκφραση αυτή, που δεν είναι συχνή στα ψηφίσματα της Θεσσαλίας, συναντούμε σε ένα προξενικό ψήφισμα από τους Γόννους⁵⁹ του α' μισού του 2ου αι. π.Χ., στο οποίο, όμως, αντί της μετοχής α' αορίστου, χρησιμοποιείται η μετοχή β' αορίστου *τοῦ ταγοῦ εἰπόντος*. Σε ένα άλλο προξενικό ψήφισμα από τη Λαμία χρησιμοποιείται η μετοχή *εἵπαντος*⁶⁰, την πρόταση, όμως, δεν κάνει πια ο ταγός, αλλά κάποιος άλλος πολίτης της Λαμίας.

Ακολουθούν τα ονόματα των δύο ταγῶν⁶¹.

Ο πρώτος ταγός είναι ο Μνασιγένης του Δημοκράτου. Το όνομά του είναι γνωστό στο Πύθιο⁶² και από μία ακόμη επιγραφή σε ένα βάθρο αγαλματιδίου το οποίο κάποιος Μνασιγένης Σωπάτρου μαζί με άλλους συναναθέτες αφιερώνει στον Ηρακλή. Το ίδιο όνομα συναντάται και σε μία επιγραφή από τη Λάρισα⁶³. Το όνομα Δημοκράτης συναντάται δύο φορές στο Πύθιο· σε μια αναθηματική επιγραφή στον Ασκληπιό αναθέτης είναι κάποιος Λεοννάτος του Δημοκράτου⁶⁴, ενώ σε μια απελευθερωτική επιγραφή ιερέας του Ασκληπιού είναι ο Δημοκράτης του Ασάνδρου⁶⁵. Το όνομα είναι επίσης κοινό στην υπόλοιπη Θεσσαλία⁶⁶.

Ο δεύτερος ταγός της επιγραφής, ο Ανδρόμαχος του Σωπάτρου, μπορεί ίσως να συσχετιστεί με τον ομώνυμο ιερέα του Ασκληπιού ο οποίος εμφανίζεται τρεις φορές σε μια επιγραφή με απελευθερωτικές πράξεις από το Πύθιο⁶⁷. Οι απελευθερώσεις αυτές πρέπει να χρονολογηθούν το έτος 130/129 π.Χ., μια και έγιναν επί της στρατηγίας του Πausανία του Θρασυμήδου του Φεραίου⁶⁸.

Στους στίχους 3-7 γνωστοποιείται η αιτία που οδήγησε την πόλη να τιμήσει τον ξένο, το όνομα και η πατρίδα του, και η απόφαση του δήμου να του απονεμίσει τιμές. Η αιτιολογία για την απόδοση των προνομίων εισάγεται με το σύνδεσμο *ἐπειδή*. Η έκφραση *ἐπει-*

59. Βλ. ό.π., II (1973), σ. 35, αριθ. 35.

60. IG IX², 69,5.

61. Οι ταγοί στο Πύθιο ήταν τουλάχιστον δύο, βλ. G. Kir, ό.π., σ. 124-125. Σε μια απελευθερωτική επιγραφή των ρωμαϊκών χρόνων αναφέρεται ένας ταγός, βλ. Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, ΑΕ 1924, σ. 188-191, αριθ. 418α.

62. Βλ. Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, ό.π., σ. 150, αριθ. 393, κατά τον οποίο, επειδή το πρώτο γράμμα είναι δυσδιάκριτο, το όνομα μπορεί να αποκατασταθεί [*Αρ*]νασιγένης.

63. IG IX², 550,12. Για το όνομα αυτό βλ. ακόμη F. Bechtel, ό.π., σ. 106 και 319. Στην IG IX², 1180, 2 επιγραφή αναφέρεται κάποιος Μνησιγένης Κασσανδρεύς.

64. Βλ. IG IX², 1281 και Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, ό.π., σ. 151, αριθ. 394.

65. Βλ. Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, ό.π., σ. 167-168, αριθ. 404. Η παραπάνω απελευθερωτική πράξη χρονολογείται από το Στρατηγό των Θεσσαλών Κλέωνα Αρμοδίου Λαρισαίο στο 131/130 π.Χ.

66. Βλ. IG IX², 522, 33. 557,1.542.543 (Λάρισα), 264 (Κιέριο). Ακόμη στην Περραιβία IG IX² 1279 (Δολίχη), 1040β.1042 (Γόννοι), ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 336 (Γοννοκόνδυλος), Α.Σ. Αρβανιτόπουλος, ΑΕ 1917, σ. 140, αριθ. 309,2 και 21.326,6. 334,3. Για το θηλυκό όνομα Διαμοκράτη βλ. G. Daux, BCH 97 (1973), σ. 248-249.

67. Βλ. Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, ΑΕ 1924, σ. 168, αριθ. 404. Το όνομα Ανδρόμαχος συναντάται και σε μία άλλη απελευθερωτική επιγραφή από το Πύθιο: *-αεια[ν] Ἀνδρομάχου*, βλ. IG IX², 1282. Το όνομα Σώπατρος συναντάται συχνά στο Πύθιο: Αρβανιτόπουλος, ό.π., σ. 150, αριθ. 393 (*[Φι]λ[ώ]τας Σωπά[τρο]ς*), σε αναθηματική επιγραφή, αριθ. 404. (*Σώπατρο[ο]ν [κ]α[λι] Ἀφροδίσιο[ν τοῦ]ς Διονυσίου, Ἀύσ[ι]πο[ς] Σ[ω]π[ά]τρο[ν]*), σε απελευθερωτική επιγραφή). Και τα δύο ονόματα είναι πολύ κοινά και στην υπόλοιπη Θεσσαλία βλ. Index IG IX², σ. 285 και 305.

68. Βλ. H. Kramolisch, Demetrias II (1978), σ. 75.

δή, ἐν οἷς χρεῖ[α]ν εἶχεν ἡ πόλις ἢ Πυθουιαστῶν ἐδ[ε]ο[γ]γετήθη ὑπό..., ἡ οποία μόνο ἀόριστα ἀναφέρει τὴν προσφορά του ξένου στὴν πόλη, συναντάται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Θεσσαλία. Συνήθως χρησιμοποιοῦνται ἄλλες παρεμφερεῖς ἐκφράσεις, ὅπως ἐπειδὴ ὁ δεῖνα εἶναι ἐννοῦς καὶ εὐχρηστος γενόμενος τοῖς τάδε ἢ ἐπειδὴ ὁ δεῖνα εἶναι γεγονὸς εὐχρηστος τῇ πόλει ἢ ἀκόμα εὐχρηστον αὐτοῦ παρεχόμενος τοῖς χρεῖαν ἔχουσιν, χωρὶς νὰ ὑπάρχει μία στερεότυπη φόρμουλα⁶⁹.

Ἡ πόλις ἢ Πυθουιαστῶν βεβαιώνεται ἐδῶ γιὰ δευτέρη φορὰ⁷⁰ ὅτι οἱ πολῖτες τοῦ Πυθίου ὀνομάζονταν Πυθουιαστῆς⁷¹.

Στ. 5-6. Το ὄνομα τοῦ τιμώμενου ξένου, Ξενοκλῆς Δικαιοκράτου, δίνεται σὲ γενικὴ ποιητικὸ ἀιτίου. Ἀξιοσημεῖωτη εἶναι ἡ κατάληξη τῆς γενικῆς τῶν ὀνομάτων Ξενοκλέου καὶ Λι-κ[α]ιοκράτου χωρὶς τελικὸ ς⁷². Ὁ ξένος δὲν ταυτίζεται μὲ κανένα γνωστὸ πρόσωπο. Το ὄνομα Ξενοκλῆς εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἐπιγραφῆς τοῦ Ἄτραγα, τῆς Λαμίας, τῶν Φαρσάλων, τῆς Φαλάνης⁷³. Το ὄνομα Δικαιοκράτης συναντάται σὲ ἐπιγραφῆς τῶν Γόννων καὶ τῆς Λάρισας⁷⁴. Ὁ Ξενοκλῆς εἶναι Ἀσκυριεύς. Μὲ τὸ ἐθνικὸ αὐτὸ εἶναι γνωστοὶ μέχρι τῶρα στὴ Θεσσαλία δύο πολῖτες. Ὁ ἕνας, ὁ Λαδικὸς Ἀρμοδίου «μαρτυρεῖ» γιὰ τὰ ὅρια ἀνάμεσα στὴν Κονδαία καὶ τὸ

69. Π.χ. IG IX², 5β (Υπάτη), Α. Σ. Ἀρβανιτόπουλος, AE 1912, 60, ἀριθ. 89 (Γόννοι), Π. Λαζαρίδης, ΠΑΕ 1978 [1980], σ. 38-39 καὶ SEG XXX (1980), σ. 533 (Φωιώτιδες Θήβες). Βλ. ἀκόμη C. Gavazzi, ὁ.π., σ. 58-60. Ἡ λέξη χρεῖα συναντάται καὶ σὲ ἕνα προξενικὸ ψήφισμα τοῦ Θεσσαλικοῦ Κοινοῦ, βλ. Α. Σ. Ἀρβανιτόπουλος, AE 1910, σ. 334, ἀριθ. 1-10-19.

70. Ὁ ἴδιος τύπος ἀναφέρεται καὶ σὲ μία ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφή τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, βλ. Α. Σ. Ἀρβανιτόπουλος, AE 1917, σ. 118, ἀριθ. 331 καὶ AE 1924, σ. 142, κατὰ τὸν ὁποῖο τὸ ἐθνικὸ φαίνεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸν τύπο Πυθῶν ἢ κάποιον ἄλλο παρόμοιο. Το ὄνομα τῆς πόλεως παραδίδεται σὰν Πύθιον (Πλουτ. Αἴμ. Παύλος 15,2.8.9 καὶ Στεφ. Βυζ.), Πύθειον (Inscr. Bull. Hell. XXI (1897), σ. 112, Πύθειον ἢ Πύθειον (Πτολ. III 13,42), Pythoum (ἐπίσης Πυθῶν) (Λιβ. XLII 53,6. XLIV 32, 9.35,15), βλ. ἀκόμη K. Ziegler, RE XXIV (1963), σ. 562 λ. Πύθιο.

71. Ὁ Στέφανος Βυζάντιος, Ἐθνικά, λ. Δίον, ἀναφέρει ὅτι ἡ κατάληξη -της ποὺ συναντάται στα ἐθνικά Διάσται, Ορέσται, Λυγκησταί εἶναι «τύπος Μακεδόνων». Κατὰ τὸν W. Dittemberger, Hermes 41 (1906), σ. 190-191, ἡ κατάληξη αὐτὴ ποὺ βρίσκεται καὶ στὸ ἐθνικὸ τῆς περραιβικῆς πόλεως Ἀζῶρου (Ἀζωριαστῆς, βλ. Ditt. Syll² II, σ. 192, ἀριθ. 638) προσιδιάζει περισσότερο στοὺς Μακεδόνες καὶ σὲ περιοχὲς ποὺ ἔχουν κάποια σχέση τοπικὴ καὶ ἐθνικὴ μὲ τὴ Μακεδονία. Μολονότι ἡ ἄποψη αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀπόλυτα ἀποδεκτὴ μία ποὺ ἡ κατάληξη συναντάται καὶ σὲ ἐθνικά πόλεων τῆς Θεσσαλίας (Φακισταί, Φαλωριασταί, Ἀζωριασταί, Πυθιασταί) ἀλλὰ καὶ γενικά εἶναι γνωστὴ καὶ στὴ νοτιότερη Ελλάδα (βλ. καὶ J.N. Kalléris, Les Anciens Macedoniens (1976), τ. Β, σ. 330-342), εἰδικά γιὰ τὴν περίπτωση τῶν πόλεων Πυθίου καὶ Ἀζῶρου τῆς Περραιβικῆς Τριπόλεως δε θα μπορούσε νὰ ἀποκλειστεῖ ἐντελῶς κάποια μακεδονικὴ ἐπίδραση στὴ διαμόρφωση τῶν καταλήξεων τῶν ἐθνικῶν ὀνομάτων. Γιατί εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ κατοχὴ τῆς Περραιβικῆς Τριπόλεως (Πύθιο, Ἀζῶρος, Δολίχη) ἀμφισβητοῦνταν ἀπὸ τοὺς Θεσσαλοὺς καὶ τοὺς Μακεδόνες καὶ ὅτι γιὰ ἕνα μεγάλο διάστημα, τὸν 4ο καὶ τὸν 3ο αἰ. π.Χ., ἦταν μακεδονικὴ. Πάντως ἡ κατοχὴ τῶν Μακεδόνων ἔληξε τὸ 196 π.Χ. ὁπότε ὁ Ρωμαῖος στρατηγὸς Φλαμίνιος προσάρτησε τὶς τρεῖς πόλεις τῆς περραιβικῆς Τριπόλεως στὸ Κοινὸ τῶν Περραιβῶν. Βλ. A.J.B. Wace - M.S. Thompson, BSA 17 (1910-11), σ. 193-204, B. Helly, «La Thessalie», CMO 6, Arch. 2 (1979), σ. 179-180.

72. Ἡ κατάληξη τῆς γενικῆς τῶν κύριων ὀνομάτων σε -κράτης χωρὶς τελικὸ ς συναντάται πολὺ συχνά στο 2ο καὶ 1ο αἰ. π.Χ., βλ. E. Mayser, ὁ.π., σ. 277. Ἀντίθετα, ἡ κατάληξη τῆς γενικῆς τῶν κύριων ὀνομάτων σε -κλῆς πάλι χωρὶς τελικὸ ς, ποὺ συναντάται στὶς αττικὲς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὸ 350 π.Χ. δὲν ἐπικρατεῖ καὶ ἀργότερα ἐξαφανίζεται, βλ. ὁ.π., σ. 280-281, καὶ K. Meisterhans-E. Schwyzler, ὁ.π., σ. 133,8. Ἐτσι, ἡ γενικὴ Ξενοκλέου χωρὶς τελικὸ ς στὸ ψήφισμα ἀπὸ τὸ Πύθιο μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ εἴτε κατ' ἀναλογία πρὸς τὴ γενικὴ Δικαιοκράτου, εἴτε σὰν μίμηση παλαιότερων γραμματικῶν τύπων τῆς αττικῆς διαλέκτου ποὺ καθυστερημένα ἐπιβιώνουν στὸ Πύθιο.

73. Βλ. IG IX², 476,86 καὶ μὲ τὸν ἀσυναίρετο τύπο Ξενοκλέας, 234, 61. 1228, 29.60, 14.

74. IG IX², 1040β, 12.517,57.

Μόψιο σε μια επιγραφή⁷⁵ του 2ου αι. π.Χ. από τη Λάρισα. Ο δεύτερος, ο *Οπλώνος του [Ε]ἰπ[ολέμ]ου*, είναι απελευθερωτής δούλων και αναφέρεται σε μια απελευθερωτική επιγραφή⁷⁶ των ρωμαϊκών χρόνων από την Ολοσσόνα. Η θέση της πόλης που θα ονομαζόταν «Ασκυρίς», όπως συνάγεται από το εθνικό Ασκυριεύς, δεν έχει ακόμα καθοριστεί με σιγουριά. Παλιότερα επικρατούσε η άποψη⁷⁷ ότι θα βρισκόταν κοντά στη λίμνη Ασκυρίς (σημερινή Καλλιπεύκη) βόρεια των αρχαίων Γόννων, στον Όλυμπο. Την άποψη αυτή αποδέχθηκαν και νεότεροι ερευνητές⁷⁸. Πρόσφατα ο Helly⁷⁹ διατύπωσε την άποψη ότι η πόλη αυτή δεν πρέπει να τοποθετηθεί στον Όλυμπο, αλλά στη θεσσαλική πεδιάδα πλησιέστερα στον Πηνειό.

Στ. 6-7. Η φόρμουλα *ἔδοξε τῶν κοινῶν* απαντάται στα τιμητικά ψηφίσματα της Θεσσαλίας⁸⁰. Ο όρος *κοινόν*⁸¹ χρησιμοποιείται για να δηλώσει μια ομοσπονδία πόλεων ή κάποια συντεχνιακή ένωση ή ομάδα ατόμων ή ακόμα το ίδιο το κράτος και το σύνολο των πολιτών μιας πόλης. Με την τελευταία του έννοια ο όρος χρησιμοποιείται και στην επιγραφή από το Πύθιο, όπου το *Κοινὸν τῶν Ἰνυθιαστῶν* πρέπει να σημαίνει τους πολίτες του Πυθίου. Όμοια σημασία έχει ο όρος και σε μια επιγραφή από την Κραννώνα⁸², όπου αναφέρεται *τῶν κοινῶν τῶν πόλιος*, καθώς επίσης και σε μία άλλη από τη Δωδώνη⁸³ στην οποία αναφέρεται *Μον[δ]λαιάταν τὸ κοινόν*. Στην ίδια κατηγορία εντάσσει ο Αρβανιτόπουλος⁸⁴ και το κοινό που αναφέρεται σε μία επιγραφή από τη Λάρισα, συμπληρώνοντας δίπλα σ' αυτό τη λέξη *Λαρισαίων*.

Στους στίχους 8-11 αναγράφονται τα προνόμια που απονέμονται στον Ξενοκλή και τους απογόνους του.

Στ. 8-9. Η φόρμουλα *αὐτῶν καὶ γενεᾶ[ι]* είναι συνηθισμένη στα προξενικά ψηφίσματα της Θεσσαλίας⁸⁵. Το ίδιο συνηθισμένη είναι και η αναφορά της προξενίας⁸⁶ και της πολιτείας⁸⁷.

Στ. 11. Ο χώρος των δύο ή τριών γραμμάτων επιτρέπουν την αποκατάσταση *ἀ[τέ]λειαν* στην αρχή του στίχου. Το προνόμιο αυτό είναι, επίσης, γνωστό στη Θεσσαλία⁸⁸.

75. Βλ. IG IX², 521, και B. Helly, *Gonnoi I* (1973), σ. 177-180.

76. Βλ. Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, ΑΕ 1916, σ. 79 κ.ε., αριθ. 285.

77. Ό.π., σ. 81, Fr. Stälin, *Das Hellenische Thessalien* (1967), σ. 9-10.

78. Π.χ. L. Piccirilli, *Annali Scuola Normale le Sup. Pisa*, 1970, σ. 316-346.

79. B. Helly, ό.π., σ. 177-180.

80. Βλ. C. Gavazzi, ό.π., σ. 52-55.

81. H.G. Liddel - R. Scott, *Μ. Λεξικόν της Ελληνικής γλώσσης*, λ. κοινός, και Kornemann, *RE Suppl. IV* (1924), λ. κοινόν, 914-941. Βλ. ακόμη IG IX², 506, 27.3β.613.1132.44 (για ομοσπονδία), 580.205, 28.1107, 13 (για συντεχνιακή ένωση ή ομάδα ατόμων) και Θ. Τζιαφάλιας, *Θεσσαλικό ημερολόγιο*, τ. στ', 1984, 201, αριθ. 69. *κοινόν τοῦν Ἡρακλειαδίων* από τον Άτραγα.

82. IG IX², 460. Συναντάται ακόμα και ο τύπος *ἔδοξε τοῦ κοινοῦ τῶν πόλιος* πάλι σε ψήφισμα της Κραννώνας, βλ. Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, ΑΕ 1910, σ. 341-44, αριθ. 2, Y. Bequignon, *BCH* 59 (1935), σ. 36, αριθ. 1, H. Swoboda, *Die griechische Volksbeschlüsse* (1890), 29. Ο Αρβανιτόπουλος, ό.π., σχολιάζει και την IG IX², 589 αναθηματική επιγραφή από τη Λάρισα που αναφέρει *Κοινὸν Ζωριαστῶν*, την οποία συμπληρώνει *Κοινὸν Ἀζωριαστῶν* δηλαδή το Κοινό της περραιβικής πόλης Αζώρου. Για παραδείγματα εκτός Θεσσαλίας με την ίδια εννοιολογική σημασία βλ. Ditt. *Syll.*³, 632, 649 και L.J. Bliquez, *Hesperia* 44 (1975), σ. 432.

83. Ditt. *Syll.*², 793 και Ditt. *Syll.*³II, 638, σμ. 4.

84. Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, ΑΕ 1910, σ. 341-44, αριθ. 2. Στην επιγραφή αυτή τιμάται κάποιος Ἀγασικλεῖ *Μέντορος Μακεδόνη*. Κατά τον Αρβανιτόπουλο επειδή η επιγραφή είναι των μακεδονικών χρόνων αποκλείεται να συμπληρωθεί *Κοινὸν [Θεσσαλίων]*.

85. Πρβλ. π.χ. Y. Bequignon, *BCH* 88 (1964), σ. 402, 408, 410-411, αριθ. 2, 9, 12, W. Peek, *AM* 59 (1934), σ. 57.

86. Βλ. L. Piccirilli, ό.π., σ. 336, M. Guarducci, ό.π., σ. 28-29, C. Gavazzi, ό.π., σ. 52-57.

87. Για την πολιτεία βλ. C. Gavazzi, ό.π., σ. 63.

88. Βλ. C. Gavazzi, ό.π., σ. 64. Μπορεί να αποκατασταθεί και *ἀ[σφά]λειαν*.

Ἐδερρέτη [ᾠ]ντι· η φόρμουλα συναντάται σε τιμητικά ψήφισμα από τους Γόννους⁸⁹ και τον Ἄτραγα⁹⁰. Μια παραλλαγή της είναι και η έκφραση *ἔδερρέτη γενομένων*⁹¹ που αναγράφεται σε τιμητικό ψήφισμα από τη Λάρισα.

Στους στίχους 11-16 αναφέρονται οι ενέργειες των κρατικών υπαλλήλων της πόλης, ώστε να κοινοποιηθεί το ψήφισμα. Τέτοιες λεπτομέρειες βρίσκουμε μόνο σε τιμητικά ψήφισμα με αναπτυγμένη μορφή.

Στ. 11-12. *τὸ δόγμα [τοῦ]το ἀναγραφῆναι ε[ι]ς κίονα λιθ[ί]νην*· η φόρμουλα αυτή συναντάται στη Θεσσαλία με μικρές παραλλαγές και συχνά με διαφορετική σύνταξη⁹². Αντί για το ουσιαστικό *δόγμα*⁹³ που απαντάται σπανιότερα⁹⁴, συχνότερα χρησιμοποιείται το ουσιαστικό *ψήφισμα*. Αξιοσημείωτη στην επιγραφή από το Πύθιο είναι και η χρησιμοποίηση της λέξης *κίονα*⁹⁵, θηλυκού γένους, που απαντάται μόνο στη θεσσαλική διάλεκτο, αντί της συνηθισμένης λέξης *στήλης*.

Στ. 13-14. Κοινή στα προξενικά ψήφισμα είναι και η αναφορά της ανάθεσης της στήλης στην αγορά ή σε κάποιο ιερό της πόλης⁹⁶. Στην επιγραφή από το Πύθιο η στήλη στήθηκε *εἰς τὸ ἱερόν τοῦ Ἀπόλλωνος το[ῦ] Πυθίου*⁹⁷. Το ιερό αυτό μπορεί σχεδόν με βεβαιότητα να τοποθετηθεῖ⁹⁸ στη θέση «Παλιόχανο», δυτικά του λόφου των Αγίων Αποστόλων, όπου παρατηρούνται λείψανα πώρινων θεμελίων και όπου βρέθηκε βάθρο με αναθηματική επιγραφή στον Απόλλωνα. Ωστόσο, για πρώτη φορά διαπιστώνεται επιγραφικά η λατρεία του Απόλλωνα στο Πύθιο με την προσωνυμία Πύθιος⁹⁹, που είναι γνωστή ήδη από τον Πλούταρχο¹⁰⁰. Η

89. Βλ. B. Helly, *Gonnoi* II (1973), 6, σ. 33-34, αριθ. 3,33,34.

90. Βλ. B. Helly, *ZPE* 51 (1983), σ. 161-162. Το τιμητικό αυτό ψήφισμα θεωρήθηκε ότι προέρχεται από την Κραννώνα επειδή βρέθηκε στην περιοχή της, βλ. *ΑΔ* 16 (1960): Χρονικά, σ. 182, Chr. Habicht, *Klio* 52 (1970), σ. 146.

91. Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, *ΑΕ* 1910, σ. 342, αριθ. 2.

92. Βλ. π.χ. *IG IX*², 1101, 3.1102, 11.1103, 26.1105, 3.1109, 66 (Μαγνησία), Α.Σ. Αρβανιτόπουλος, *ΑΕ* 1911, σ. 136, αριθ. 71, B. Helly, *Gonnoi* II (1973), αριθ. 17, 18, 29, 39, 41 (Γόννοι), του ίδιου, *ZPE* 51 (1983), σ. 162 (Ἄτραγας).

93. Για τη σημασία του βλ. Liddel - Scott, *ό.π.*, λ. *δόγμα*.

94. Βλ. *IG IX*² 260, σε προξενικό ψήφισμα από το Κιέριο.

95. Βλ. π.χ. *IG IX*², 258 (Κιέριο), 507 (Λάρισα), 1229 (Φαλάννη), βλ. ακόμη B. Helly, *CMO* *ό.π.*, σ. 170, Y. Bequignon, *BCH* 59 (1935), σ. 36, αριθ. 1, C. Picart, *BCH* 45 (1921), σ. 155-156, αριθ. 8, L. Robert, *R. PH.* 1936, σ. 126-131, αριθ. 2. Για τη μελέτη της λέξης βλ. S. Broc, *REG* 1963, σ. 39-51, E. Bechtel, *Die griechische Dialekte I* (1963), σ. 207, C. B. Buck, *ό.π.*, σ. 89.

96. Χρησιμοποιούνται τα ρήματα τίθημι, ανατίθημι, ίστημι με μικρές παραλλαγές στη σύνταξη, βλ. π.χ. Α.Σ. Αρβανιτόπουλος, *ΑΕ* 1911, αριθ. 78 (Γόννοι), *ΑΕ* 1916, αριθ. 274 (Φαλάννη), Y. Bequignon, *ό.π.*, σ. 71, αριθ. 4 (Κραννώνα). Με το απαρέμφατο ανατεθῆναι, όπως στο δικό μας ψήφισμα, βλ. *IG IX*², 1103, 27.1109, 68 (Μαγνησία).

97. Για τον Απόλλωνα Πύθιο βλ. Wernicke, *RE* 11¹ (1895), 67, λ. *Απόλλων*. Προς τιμή του γίνονταν στο Πύθιο και αγώνες, τα Πύθια (Στεφ. Βυζ. λ. Πύθιον, Πλουτ. Αιμ. Παύλ. 15, Λίβιος *XLIV* 2.32.63).

98. Βλ. *ΑΔ* 16 (1960): Χρονικά, σ. 183. Το βάθρο με την αναθηματική επιγραφή στον Απόλλωνα, που αναφέρει ο Θεοχάρης ότι αφέθηκε κατά χώρα, πρέπει να ταυτιστεί με ένα ημικυκλικό βάθρο που βρίσκεται σήμερα στην Αρχαιολογική Συλλογή Πυθίου (αριθ. Π 18 αδημοσίευτο) και το οποίο προέρχεται από την ίδια ακριβώς περιοχή.

99. Σε μια αδημοσίευτη επιγραφή της Αρχαιολογικής Συλλογής Πυθίου αναφέρεται επίσης, αφιέρωση στον Απόλλωνα Πύθιο. Στην Ἄζωρο αποδίδει ο B. Helly, *R. PH.* 52 (1978), σ. 124, πρώτον ένα θραύσμα με την επιγραφή...*Πυθίου ἐν τεμένει*, που κατά τον W. Peek, *Griechische Versinschriften aus Thessalien* (1974), II, αριθ. 7, προέρχεται από το Πύθιο και δεύτερον δύο αναθηματικές επιγραφές με αφιερώσεις στον Απόλλωνα Λύκειο που κατά τον Y. Bequignon, *BCH* 88 (1964), σ. 396-397 προέρχονται, επίσης, από το Πύθιο.

100. Πλούταρχος, Αιμ. Παύλος, 15, 9-11.

λατρεία του Απόλλωνα Πυθίου είναι γνωστή στην Περραιβία¹⁰¹. Η ύπαρξή της διαπιστώνεται, επίσης, στα Τέμπη¹⁰² και στη Λάρισα¹⁰³. Φαίνεται ότι πρόκειται για μια πανθεσσαλική λατρεία που σχετίζεται με τον ερχομό του θεού στα Τέμπη για εξαγνισμό πριν από την οριστική εγκατάστασή του στους Δελφούς¹⁰⁴.

Στ. 14-15. ἤ' υποτακτική του απρόσωπου ρήματος ἐστί το οποίο συντασσόμενο με απαρέμφατο σημαίνει είναι δυνατόν¹⁰⁵. Το ρήμα ἐπιβλέπω¹⁰⁶ έχει τη σημασία του βλέπω, παρατηρώ με ακρίβεια.

[⁹Γ]να ἤ' ἐπιβλέπειν τῶι βουλομένῳ με την έκφραση αυτή τονίζεται η απόφαση της πόλης να στήσει το ψήφισμα σε μια ιδιαίτερα περιβλεπτή θέση (στο ιερό του Απόλλωνα Πυθίου) ώστε να μπορεί να το παρατηρήσει ο καθένας. Με τη δήλωση αυτή που συναντάται για πρώτη φορά στη Θεσσαλία¹⁰⁷ γίνεται φανερή η σπουδαιότητα του ιερού του Απόλλωνα σαν κέντρο όχι μόνο θρησκευτικού, αλλά και πολιτικοκοινωνικού του Πυθίου.

Στ. 15-16. Η αναφορά του ανηλώματος¹⁰⁸ για τη χάραξη και την ανέγερση της στήλης είναι από τα στοιχεία που τα προξενικά ψηφίσματα αναπτυγμένου τύπου δεν παραλείπουν συνήθως να δηλώσουν. Τα χρήματα δίνονται από τον ταμία¹⁰⁹ της πόλης που είναι και υπεύθυνος για τη φύλαξη του δημόσιου χρήματος. Για τη δήλωση αυτή χρησιμοποιείται συνήθως απαρέμφατο δούναι τοῖς ταμίαις¹¹⁰ αντί της γενικής απολύτου που έχουμε στο δικό μας ψήφισμα.

Εδώ τελειώνει και το πρώτο ψήφισμα. Από το στίχο 17 αρχίζει το δεύτερο ψήφισμα, το οποίο επαναλαμβάνει στερεότυπα, τουλάχιστον στην αρχή του που μας σώζεται, όσα γράφθηκαν στο πρώτο. Το δεύτερο ψήφισμα είναι σύγχρονο με το πρώτο αφού ψηφίσθηκε επί της ταγείας των ίδιων αρχόντων.

Στον τελευταίο σωζόμενο στίχο (21), που διατηρείται πολύ αποσπασματικά, αναφέρονται οι ξένοι που ευεργέτησαν την πόλη, πάλι σε γενική ποιητικού αιτίου — — — *ΑΡΝΑΙΟΥ* και *ΤΟ. Α. . . ΦΟΥ*. Στο μέσο περίπου του στίχου διακρίνεται ο σύνδεσμος και που δείχνει ότι τα τιμώμενα πρόσωπα πρέπει να ήταν δύο.

Για τη χρονολόγηση της επιγραφής βοηθητικά στοιχεία είναι το όνομα του δεύτερου ταγού, Ανδρόμαχος Σωπάτρου, και η πλήρης σύγχυση στη χρήση του προσγεγραμμένου ιώτα. Όπως αναφέραμε και προηγουμένως, σε τρεις απελευθερωτικές πράξεις από το Πύθιο του έτους

101. Βλ. B. Helly, CMO 6, ό.π., σ. 172.

102. Βλ. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 175.

103. Βλ. IG IX², 588.

104. B. Helly, ό.π., σ. 172.

105. Βλ. Liddel - Scott, ό.π., λ. ειμί.

106. Βλ. Liddel - Scott, ό.π., λ. ἐπιβλέπω.

107. Μια παραπλήσια έκφραση σκοπεῖν τῶ βουλομένῳ αναφέρει ο Σ. Ι. Χαριτωνίδης, ΕΕΦΣΘ, Παράρτημα, αριθ. Ι, σ. 11. Ανάλογες εκφράσεις βρίσκουμε σε ένα ψήφισμα από την Υπάτη ἀπεστάκελμεν ἡμεῖς τὸ ἀντίγραφον, ἵνα εἰδῆτε, βλ. IG IX², 11, 7-8, και σε ένα ψήφισμα της Μακεδονίας... ἀναθεῖναι ἐν τῶι ἱερῶι, ὅπως εἰδῶσιν οἱ πρὸς τούτοις ὄντες... βλ. IG XII¹3 και Σ. Πελεκίδης, ΕΕΦΣ Β, 1933, Παράρτημα 6.

108. Ανήλωμα ἢ ἀνάλωμα.

109. Για τους ταμίεις στη Θεσσαλία βλ. W. Schönfelder, Die Städtischen und Bundesbeamten des griechischen Festlandes vom 4. Jahr. v. Chr. bis in die römische Kaiserzeit (1917), σ. 21, Θ. Αξενίδης, Η Πελασγίς Λάρισα II (1949), σ. 114-124.

110. Βλ. π.χ. IG IX², 1101.1103 (Μαγνησία), 1231 (Φαλάννη). Άλλες παραλλαγές και οἱ ταγοί... δόντες ἀπὸ τὰν κοιὰν ποθόδου (IG IX², 1229-Φαλάννη), ἐσόμενα εἰς ταῦτα ἀνηλώματα δοθῆναι ὑπὸ τῶν ταμιῶν (Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, Πολέμων II, 929, 28, αριθ. 419, 35-36).

130/129 π.Χ. αρχιερέας του Ασκληπιού ήταν ο Ανδρόμαχος του Σωπάτρου. Θα μπορούσαμε λοιπόν να ισχυριστούμε ότι ο ταγός Ανδρόμαχος μετά το τέλος της ταγείας του έγινε αρχιερέας του Ασκληπιού και επομένως να χρονολογήσουμε την επιγραφή στα χρόνια πριν από το 130 π.Χ. Η άποψη αυτή, όμως, πρέπει μάλλον να αποκλειστεί για τους εξής λόγους: οι επιγραφές της επίσης περραιβικής πόλης των Γόννων που χρονολογούνται στην εικοσαετία 180-160 π.Χ. παρουσιάζουν επίσης σύγχυση στη χρήση του προσγεγραμμένου ιώτα. Είναι λογικό να δεχθούμε ότι το ίδιο φαινόμενο θα παρατηρείται συγχρόνως και στο Πύθιο. Άλλωστε μια αναδρομή στις δημοσιευμένες επιγραφές του Πυθίου¹¹¹ δείχνει ότι από το 134 π.Χ. στις απελευθερωτικές επιγραφές δεν είναι συνήθως σε χρήση το προσγεγραμμένο ιώτα. Μπορούμε επομένως να δεχθούμε ότι ο ταγός Ανδρόμαχος Σωπάτρου δεν ταυτίζεται με τον ομώνυμο αρχιερέα του Ασκληπιού αλλά ότι είναι ο παππός του και επομένως να χρονολογήσουμε την επιγραφή στα χρόνια 180-170 π.Χ. Σε μια τέτοια χρονολόγηση δεν έρχεται σε αντίθεση και το σχήμα των γραμμάτων της επιγραφής.

Δεκέμβριος 1984

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ

111. Βλ. Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, ΑΕ 1924, σ. 155-168, αριθ. 400, 401, 402, 403, 404. Εξάιρεση στην απελευθερωτική επιγραφή αριθ. 402, που χρονολογείται μετά το 125 η δοτική *δευτέραι* με προσγεγραμμένο ιώτα. Για τη συζήτηση σχετικά με τη χρονολόγηση της αριθ. 402 επιγραφής βλ. F. Stälin, *Philologus* 88 (1933), σ. 130-132, και Ο. Η. Kramolisch, *ό.π.*, σ. 78-79.

INSCRIPTIONS BYZANTINES DE THRACE (VIIIe-XVe siècles). EDITION ET COMMENTAIRE HISTORIQUE

(Pl. 58-78)

Les inscriptions byzantines de la Thrace grecque occidentale sont peu connues dans leur ensemble. Certes, il y en a eu qui, encastrées dans des monuments et comportant des éléments historiques repérables à première vue, ont évidemment suscité l'intérêt de voyageurs, chroniqueurs et historiens locaux. Sont inconnues et inédites les inscriptions qui se trouvent au Musée Archéologique de Komotinè. Elles appartiennent à la première collection archéologique qu'a constituée, dans les années trente, le premier archéologue en service en Thrace, Georges Bakalakis, professeur par la suite de la Chaire d'Archéologie, à l'Université de Thessalonique.

Rendons grâce, donc, au zèle jamais démenti des archéologues qui ont travaillé dans cette région et contribué à la fondation et au fonctionnement du Musée Archéologique de Komotinè. Il en va de même de l'équipe de l'Ephoreia des Antiquités Byzantines de Kavala, dont l'aide souvent répétée fut indispensable à la réalisation de cette première présentation d'ensemble des inscriptions proprement byzantines de Thrace occidentale.

Les critères de recherche qui nous ont guidé dans ce travail peuvent se résumer en ceci: Mises à part les inscriptions purement liturgiques (dès lors qu'elles sont examinées individuellement), toute inscription est une inscription historique. Il n'y a pas d'inscriptions à prendre et d'autres à laisser; d'inscriptions belles et qui valent d'être publiées et d'autres par trop incomplètes, donc, qui devraient être reléguées dans les oubliettes de l'histoire. Même s'il n'y a aucune date, aucun signe de ceux qui justifient habituellement, chez certains éditeurs, la publication d'une inscription, il est impératif, selon nous, de les prendre toutes en considération, ne serait-ce que pour des raisons difficilement repérables quoique réelles.

C'est ainsi que des inscriptions qui reflètent des attitudes mentales (contenu apotropaïque ou imprécations); celles qui témoignent de l'évolution de la langue (toujours en décalage avec les témoignages littéraires); celles qui se réfèrent aux techniques et aux activités professionnelles, ou qui désignent les frontières à l'intérieur de l'empire (ὄροι); enfin, la matérialité même de l'inscription, voire la façon de graver, constituent autant d'éléments utilisables dans une perspective historiographique, qui justifie l'insertion de cette volonté de mémorisation dans le grand arsenal des sources de l'histoire.

Nous n'avons, donc, exclu aucune inscription de notre recueil, indépendamment de leur support et de leur contenu. C'est simplement le caractère de cette région qui fait que, même dans leur grande diachronie, la plupart des inscriptions ici présentées comportent des éléments historiques précis. En effet, la région de la Thrace occidentale, au voisinage de la capitale et partie intégrante de la Thrace tout court, a constitué un maillon important du système de la défense frontalière de l'empire, en Europe, ayant elle-même subi, à plusieurs reprises, des invasions ennemies (cf. ci-dessous, n° 18).

C'est pourquoi nous n'avons pas lésiné et nous ne le devons pas sur le commentaire historique, qui devait mettre en valeur précisément cette particularité de l'espace concerné.

Ce qui ressort donc clairement de l'ensemble de ces inscriptions est l'image d'une région bien fortifiée, objet de préoccupations et de soucis continus de la part du pouvoir central, surtout pendant l'époque byzantine tardive. Ainsi, malgré une certaine schématisation forcément nécessaire dans la constitution de nos tableaux et la datation approximative de plusieurs de nos inscriptions, il est clair que seulement un tiers de celles-ci est antérieur au XIIIe siècle, les deux autres tiers datant de l'époque des Paléologue.

Or, c'est justement pendant cette période, ainsi que nous le savons, que la région concernée, qui constituait à ce moment-là le thème de Boléron-et-Mosynopolis et le thème de Didymoteichon, fut au centre des guerres civiles répétées et devint l'objet de convoitises et d'attaques ennemies, voire turques, avant de succomber totalement avec le reste de la Thrace à la force ottomane (deuxième moitié du XIVe siècle). Le sort de la capitale elle-même n'était pas loin d'être réglé. D'ailleurs, à la date de notre dernière inscription, deux ans environ s'étaient déjà écoulés depuis la chute de Constantinople.

* * *

Monogrammes et croix monogrammatiques

Les inscriptions de cette catégorie sont faites: a) de briques encastrées dans la maçonnerie d'un bâtiment (Périthéorion, 3-7); b) elles sont gravées sur de plaques de pierre, qui s'encastrent d'ordinaire elles-mêmes dans la maçonnerie (Périthéorion, 1-2; Didymoteichon, 20-28); c) elles sont gravées directement sur le rocher (Didymoteichon, 29).

La plupart de ces monogrammes sont: a) des monogrammes impériaux, ou appartenant à des membres de la famille impériale (Périthéorion, 1-6; Didymoteichon, 20, 29); b) des monogrammes de hauts fonctionnaires (Didymoteichon, 21-27).

Les inscriptions de cette catégorie sont en rapport, d'habitude, avec la construction ou la reconstruction des oeuvres défensifs. Dans ces cas-là, les monogrammes et les croix monogrammatiques n'ont pas seulement un caractère de fondation mais ils revêtent aussi un sens apotropaïque: en s'associant avec le symbole de la croix (Périthéorion, 1-2, 7; Didymoteichon, 21-28), ils mettent en exergue, en cas de guerre ou de paix indifféremment, non seulement la force protectrice du Christ, mais aussi celle du constructeur qui, à Périthéorion, est l'empereur lui-même.

Les monogrammes et les christogrammes de Thrace sont datés exclusivement de l'époque des Paléologue.

Dédicaces-Constructions-Reconstructions

Cette catégorie comporte les inscriptions qui sont en relation avec des oeuvres de fortification (Didym., 19; Samothrace, 30-33), des oeuvres ecclésiastiques (Mosynopolis, 10; Trajanoupolis, 14), ou avec d'autres constructions (Trajanoupolis, 16). Certaines d'entre elles sont encastrées dans les monuments (Didymoteichon, 19; Samothrace, 30-32), d'autres ont été transportées au Musée Archéologique de Komotinè (Mosynopolis, 10; Trajanoupolis, 14), et d'autres encore ont été perdues (Trajanoupolis, 16; Didymoteichon, 19). Celles qui ne sont pas encastrées dans les monuments auxquels elles se réfèrent, ne peuvent

pas être mises en rapport avec des constructions concrètes.

Les plus anciennes d'entre elles sont les plus simples dans la forme et les plus proches de la tradition en ce qui concerne le texte. Les inscriptions les plus tardives, et, notamment, celles qui se rapportent directement aux Gattilusi (Samothrace, 30-31), introduisent, à côté d'une certaine prétention dans la langue utilisée, de nouveautés, et dans le texte (insertion du nom du maître de chantier, même dans le texte bilingue, n° 30) et dans la forme (insertion des signes héraldiques).

Bornes

Nous n'avons, dans cette partie, qu'une seule inscription, qui mentionne la ville de Didymoteichon et qui, bien qu'elle n'y fût pas découverte, provient de Thrace, selon toute probabilité, revêtant pour cela un intérêt historique particulier.

Epitaphes

Les trois plaques funéraires portant des épitaphes, qui sont parvenues jusqu'à nous (Komotinè, 11; Trajanoupolis, 15; Bèra, 17), sont bien datées et présentent des caractéristiques remarquables: leur texte, qui s'étale sur plusieurs lignes, est écrit dans une langue archaïsante, qui respecte les types traditionnels connus; de plus, deux d'entre elles (Komotinè, 11; Bèra, 17; cf. Samothrace, 31) sont des inscriptions métriques en dodécasyllabes, et constituent de bons exemples de la prosodie byzantine.

Inscriptions sur vases d'argile et sur icônes

Celles-ci, écrites d'une manière maladroite et constituant autant de sortes de graffites, sont en rapport avec la vie quotidienne et avec la vie religieuse (Porto Lago, 9; Périthéorion, 8); le texte n'est plus écrit dans la langue archaïsante, mais, au contraire, est influencé par la langue démotique parlée (Paterma, 13).

1. TABLEAU CHRONOLOGIQUE DES INSCRIPTIONS BYZANTINES DE THRACE*

VIIIe-XIIe siècle		XIIIe-XVe siècle	
VIIIe-Xe	: 1 (18: Didymoteichon)	XIIIe	: 1 (8: Périthéorion)
XIe	: 2 (10: Mosynopolis, 15: Trajanoupolis)	XIVe	: 15 (1-6: Périthéorion, 20-27: Didymot.)
Xe-XIe	: 1 (9: Porto-Lago)	XIIIe-XVe	: 1 (29: Didymoteichon)
Xe-XIIe	: 1 (14: Trajanoupolis)	XVe	: 4 (30-33: Samothrace)
XIe-XIIe	: 2 (12: Komotinè, 19: Didymoteichon)		
XIIe	: 3 (11: Komotinè, 13: Paterma, 17: Bèra)		

* Le chiffre dans les parenthèses est celui de l'inscription.

2. TABLEAU DES INSCRIPTIONS *
(PAR ORDRE ALPHABÉTIQUE DES LIEUX)

Noms des lieux	Monogrammes et croix monogrammatiques	Dédicaces- Constructions- Reconstructions	Bornes	Epitaphes	Inscriptions sur vases d'argile et sur icônes
Béra				17 (après 1152 ?)	
Didymoteichon	20 (milieu du XI ^e) 21-27 (c. 1352) 28 (?) 29 (XIII ^e -XV ^e)	19 (XI ^e -XII ^e)	18 (VIII ^e -Xe)		
Komotinè (Musée)				11 (1111)	12 (XI ^e -XII ^e ?)
Mosynopolis		10 (XI ^e)			
Paterma					13 (XII ^e)
Périthéōrion	1-6 (c. 1341) 7 (c. 1341)				8 (XIII ^e)
Porto-Lago					9 (Xe-XI ^e)
Samothrace		30 (1431) 31 (1433) 32 (c. 1431-1433) 33 (1454/1455)			
Trajanoupolis		14 (Xe-XII ^e) 16 (?)		15 (1069)	

* Le premier chiffre est celui de l'inscription dans la présente publication; le chiffre entre parenthèses désigne la date de l'inscription.

3. TABLEAU PROSOPOGRAPHIQUE

Andronic Raoul Asannès Paléologue	: 20 (Didymoteichon)
Basile Comnène	: 19 (Didymoteichon)
Constantin	: 10 (Mosynopolis)
Constantin	: 16 (Trajanoupolis)
Constantin μαῖστωρ	: 30, 31 (Samothrace)
Constantin Tarchaneiôtès, prôtostratôr	: 21-27 (Didymoteichon)
Isaac Comnène (?)	: 17 (Béra)
Jean Lascaris Rontakénos	: 33 (Samothrace)
Michel	: 8 (Trajanoupolis)
Michel θυηπόλος	: 14 (Trajanoupolis)
Nicolas Valtzeris, patrice, anthypatos, prôtovestiaire	: 15 (Trajanoupolis)
Paléologue (Andronic III)	: 1-6 (Périthéōrion)
Paléologue	: 29 (Didymoteichon)
Palamède Paléologue Gattilusi-Palamedes Paleologus Gatilusius	: 30, 31 (Samothrace)
Strōilos δομήτωρ (?)	: 32 (Samothrace)

La présentation des inscriptions suit la répartition géographique en villes ou en agglomérations, allant d'ouest en est. L'ordre chronologique est respecté à l'intérieur de chaque unité.

En ce qui concerne les normes de la présentation, nous nous sommes conformés, autant que possible, aux principes d'édition exposés par Louis Robert dans plusieurs de ses ouvrages (cf. L. Robert et Jeanne Robert, *La Carie. Histoire et géographie historique*, II, Paris 1954, p. 9-15; *ibidem*, *Bull. Epigr.* 1949, I, p. 92; 1950, 63, p. 145; 1953, 257, p. 200-201; 1954, 34, p. 107; L. Robert, *Epigraphie grecque d'Asie Mineure, Opera Minora Selecta*, III (1969) (repris de *l'Antiquité Classique*, 4 (1936), p. 462); *idem*, *Etudes Anatoliennes*, Paris 1937 (éd. anastatique, Amsterdam 1970), p. 440, et autres.

Ainsi, nous rappelons que, dans le lemme de chaque inscription, nous indiquons les éditions depuis la première, en mettant entre parenthèses celles qui dépendent, grosso modo, d'une autre édition, essayant d'éviter le mélange des deux catégories. Dans le lemme encore, nous signalons d'un «cf.», les travaux qui consistent en des remarques ou des commentaires, et qui ne donnent pas une édition critique de l'inscription. Bien entendu, il ne faut pas confondre le «cf.» du lemme avec le même signe (cf.) utilisé dans la bibliographie et le commentaire, qui a le sens différent que l'on sait.

Nous précisons, en particulier à propos des dimensions des pierres, que nous donnons, dans l'ordre, la hauteur, la largeur et l'épaisseur, sans les indiquer à chaque fois. Quand il n'y a que deux dimensions, cela signifie que la pierre est encadrée dans une construction. Nous omettons l'unité de mesure après le chiffre, quand il s'agit de centimètres; par contre, en cas de mètres ou de millimètres, nous les indiquons expressément. Nous mettons entre guillemets les dimensions que nous avons dû emprunter aux éditeurs précédents.

Nous précisons aussi que les auteurs byzantins sont cités d'après l'édition de Bonn, sauf indication contraire.

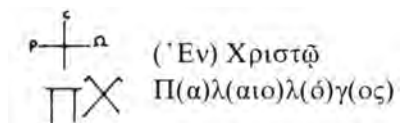
Enfin, il ne faut pas terminer ce bref exposé sans exprimer nos plus vifs remerciements amicaux à Madame Anne Philippidis-Braat, qui a bien voulu se pencher sur notre travail et qui nous a offert son aide multiple, en particulier pour la lecture de certaines inscriptions difficiles à déchiffrer. D'autre part, en ce qui concerne Samothrace plus précisément, nos pensées vont aussi à l'adresse de notre amie Catherine Asimi, qui avait ébauché, il y a quelques années déjà, un travail consciencieux sur les inscriptions des Gattilusi, que nous avons pu utiliser au profit de cette présentation. Nous devons en outre remercier vivement Mademoiselle Anna-Claude Delay qui a bien voulu mettre au point le texte français.

PÉRITHÉÔRION

Ruines des remparts à l'endroit "Kalédés", entre le village Amaxadés et le lac Porou (l'ancien Bistonis). Série de 7 monogrammes encastés en différents points des murailles de la ville byzantine, construite sur le site d'Anastasioupolis. Tous les monogrammes, excepté le n° 7, sont des monogrammes des Paléologue, en l'occurrence, d'Andronic III, qui avait reconstruit la ville, en 1341, avant le mois de juin (C. Asdracha, *Les Rhodopes*, p. 99-100, 174-176). Les n°s 1 à 4 se trouvent de part et d'autre de la porte sud de l'enceinte qui donnait sur le port.

Monogrammes des Paléologue (vers 1341)**1. (P l. 58 a)**

Plaque de pierre grise, bord supérieur arrondi, encastée sous un arc en briques, sur la tour occidentale de la porte sud des remparts. Inscription gravée sur deux niveaux. 63; 49.

La croix du niveau supérieur avec les sigles monogrammatiques P, C, Ω qu'elle porte aux extrémités de ses trois bras, doit être lue Χριστῷ. Nous proposons la restitution de ἐν, en raison de la présence, sur le niveau inférieur, du monogramme des Paléologue, l'ensemble pouvant, peut-être, suggérer une forme abrégée de la titulature impériale: Ἄνδρόνικος [en l'occurrence] ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Παλαιολόγος.

Cf. St. Kyriakidis, *Θρακικὰ ταξείδια*, p. 197-198 (mention du monogramme et photographie des murs); croquis, p. 207, fig. 7.

En Christ Paléologue

L. 1. On peut rapprocher de cette croix divers types de croix monogrammatiques dans des inscriptions: à titre d'exemple, v. C. Kaufmann, *Altchristl. Epigr.*, p. 84, 111, et passim; H. Grégoire, *Asie Mineure*, n°s 100₆, 100₇, 105, 114₆, 283, 330-330 ter. Sur le type formel de la croix monogrammatique avec des formules invocatoires au Christ ou à la Vierge dans la sigillographie, nous nous contentons de renvoyer aux maints exemples dans les *Corpus des sceaux* et, notamment, ceux de Laurent, Zacos-Veglery, Seibt.

L. 2. Sur le monogramme des Paléologue, voir ci-dessous, le n° 3, en raison de sa meilleure conservation. Sur les types des lettres, v. A. Pasadaios, Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν βυζαντινῶν κτηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Athènes 1973, p. 59.

Sur des inscriptions d'Andronic II, de Jean V et de Manuel II Paléologue, relevées par des voyageurs du XVIe siècle sur les murs de Constantinople et perdues depuis: v. Th. Preger, *Studien zur Topographie Konstantinopels*, IV, BZ, 21 (1912), p. 470. Pour le même type d'inscriptions avec la titulature complète, celles de Constantinople concernant l'empereur Théophile, v. *ibid.*, p. 468, 471; cf. C. Mango, *Byzantine inscriptions of Constantinople*, *AJA*, 55/1 (1951), p. 55 (2). La titulature impériale figure, moins complète, sur l'inscription

de Jean VIII Paléologue, provenant aussi de Constantinople: Ἰωάννης ἐν Χριστῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Παλαιολόγος, v. CIG, IV, n°s 8778, 8779; Ch. Sideridis, Παρατηρήσεις καὶ προσθήκαι εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν Χάλκῃ ἱερᾶς μονῆς τῆς Θεοτόκου, ΕΦΣΚ, 29 (1907), Annexe, p. 122-123; Mango, *ibid.*, p. 54 (5). Par contre, la titulature impériale figure en abrégé sur l'inscription de Manuel II, relevée par Cyriaque d'Ancône, à l'Isthme de Corinthe, v. D. Feissel, BCH, 101 (1977), p. 223; Anne Philippidis-Braat, *Inscriptions du Péloponnèse*, TM, 9 (1985), n° 84.

Dans la sigillographie, cf. avec la formule abrégée sur un sceau en or de Jean VIII, in Zacos-Veglery, *Byzantine Seals*, I/1, n° 128 bis; autres exemples, ceux-ci concernant Jean Comnène Doukas de Thessalonique et Andronic II Paléologue, *ibid.*, n°s 115 et 124 b; Michel IX, in P. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich*, I, Vienne 1978, I, n° 31; L'inscription de sceau la plus complète se réfère à Michel VIII et commémore la reprise de Constantinople, en 1261, v. Zacos-Veglery, I/3, n° 2756 bis: Μιχαὴλ ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμ(αί)ων Δούκας Ἄγγελος Κομνηνὸς καὶ νέος Κωνσταντῖνος.

En revanche, les sceaux conservés d'Andronic III présentent des formules plutôt brèves, v. *ibid.*, I/1, n° 126 bis; F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, München 1948, p. 324, n° 3: Ἀνδρόνικος ἐν Χῷ δεσπότης ὁ Παλαιολόγος; cf. Seibt, *ibid.*, n° 33 (de Jean V): Ἰω(άννης) δεσπότης αὐτοκράτωρ Παλαιολόγος. Autres exemples proches de ceux-ci, *ibid.*, n°s 26 (Nicéphore Botaneiatès), 27 (Alexis I Comnène), 30 (Jean III Vatatzès).

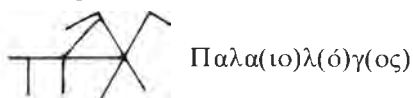
2. (Pl. 58 b)

Plaque de pierre grise, bord supérieur arrondi, encadrée sous un arc en briques, sur la tour orientale de la porte sud des remparts. L'inscription est totalement détruite aujourd'hui, mais il est probable qu'il s'agissait du même contenu (croix avec sigles monogrammatiques et monogramme des Paléologue) que celui de l'inscription précédente, dont elle constituait le pendant, de part et d'autre de l'arc de la porte. 62; 53. Voir n° 1.

Cf. Kyriakidis, *Θρακικὰ ταξείδια*, p. 197-198 (mention du monogramme et photographie des murailles).

3. (Pl. 59 a)

Monogramme des Paléologue en briques encadrées dans la maçonnerie de la façade sud de la tour occidentale, à gauche du n° 1. 33; 33. Un des bras de X: 67.

Cf. Kyriakidis, *Θρακικὰ ταξείδια*, p. 199, phot. 3; p. 205, fig. 6.

Paléologue

Bien que de tous les monogrammes de Périthéorion celui-ci soit le mieux conservé, la solution donnée ici se base principalement sur d'autres exemples plus lisibles du même monogramme, voir ci-dessous, n° 30; aussi, S. Charitōnidis, *ΑΔ*, 16 (1960), pl. 208 e (Lesbos) et *ibid.*, 18 (1963), pl. 305 a (Lemnos). Le fait que les deux derniers sont flanqués

des monogrammes propres à Manuel II et à Démétrios Paléologue constitue une preuve supplémentaire que le monogramme dit “des” Paléologue était effectivement utilisé par tous les membres de la famille impériale, sans distinction. Par ailleurs, l’habitude d’encastrier en briques (ou de les graver) des monogrammes dans les tours, murs ou monuments des villes et des forteresses est largement répandue dans la région, voir ci-dessous le cas de Didymoteichon (n°s 19-29). Même cas sur la forteresse de Berati: A. Ducellier, Observations sur quelques monuments de l’Albanie, RA, (1965)/II, p. 193, fig. 22. Des monogrammes, en l’occurrence ceux des Paléologue, figurent parfois sur des plaques armoriées, voir ci-dessous, n°s 30 et 31 (Samothrace); cf. F. Hasluck, Monuments of the Gattelusii, ABS at Athens, 15 (1908/1909), p. 258, fig. 9 (Phokaia), p. 262-263, fig. 13 (Mytilène).

Le monogramme des Paléologue figure aussi sur d’autres matières: brodé sur le drap mortuaire de la tombe de la princesse Marie Asanina Paléologina, au monastère de Poutna, en Roumanie (O. Tafraï, Le trésor byzantin et roumain du monastère de Poutna, Paris 1925, p. 52, pl. 45; G. Millet, Broderies religieuses de style byzantin, Paris 1947, p. 79, pl. 162); brodé aussi sur la couverture d’un manuscrit de Grottaferrata (J. Ebersolt, Les arts somptuaires de Byzance, Paris 1923, p. 111, fig. 52); estampé sur une couverture en cuir d’un codex des Météores (N. Bees, Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, I, Athènes 1967, pl. 1); comme miniature sur un manuscrit de l’Evangile (Vera Lihacëva, Vizantijskaja Miniatura, Moscou 1977, pl. 58); il fait partie de la composition sur la fresque de la tombe d’Irène Raoulaina Paléologina et sur d’autres peintures murales funéraires, à Kahriyé-Djami (P. Underwood, The Kariye Djami, New York-Princeton, 1966, I, p. 284-285, fig. E; *ibid.*, III, pl. 541, 547). Il figure aussi sur une plaque funéraire du Musée Archéologique de Constantinople (A. Grabar, Sculptures byzantines du Moyen Age, II (XIe-XIVe siècles), Paris 1976, p. 137, n° 137, pl. CXII; Q. Hjort, The Sculpture of Kariye Djami, DOP, 33 (1979), pl. 68); sur un vase de marbre au couvent de Vlatades, à Thessalonique (Ch. Bakirtzis, Βυζαντινὰ τσουκαλολάγηνα, p. 169).

Cf. le monogramme de Manuel Cantacuzène, despote de Mistra, combiné avec le monogramme des Cantacuzène et avec celui des Paléologues, à Mistra (G. Millet, Inscriptions byzantines de Mistra, BCH, 23 (1899), p. 142-143, n°s 38, 39, 41, 42) et au monastère de Vatopédi (G. Millet..., Athos, p. 23, n° 70).

A comparer avec le monogramme protobyzantin, en général: W. Fink, Das frühbyzantinische Monogramm, JÖB, 30 (1981), p. 73-86; cf. V. Laurent, Monogrammes byzantins pour un hommage, EEBΣ, 39-40 (1972/1973), p. 325-341, et, notamment, p. 333-341. Sur la question de savoir si les monogrammes byzantins servaient de blason, v. G. Typaldos, Εἶχον οἱ Βυζαντινοὶ οἰκόσημα; EEBΣ, 3 (1926), p. 209; V. Laurent, Le Briquet, emblème monétaire sous les Paléologues? RCNA, Bucarest 1943, fasc. 127-128, p. 1-17; M. Maclagan, Le blason en Byzance, Actes du Xe Congr. Intern. d’Etud. Byzant., Constantinople 1955 (1957), p. 230-231; cf. Ch. Bakirtzis, Didymoteichon; p. 148, note 5.

4. (Pl. 59 b)

Monogramme des Paléologue en briques encastrees dans la maçonnerie de la façade sud de la tour orientale, à droite du n° 2. Plus endommagé que celui sur la tour occidentale (n° 3), il lui servait, en quelque sorte, de pendant, comme c’était probablement le cas pour les

plaques des n°s 1 et 2. 33; 33.

Voir n° 3.

Cf. Kyriakidis, *Θρακικὰ ταξείδια*, p. 197-198 (mention du monogramme et photographie des murailles).

5 et 6. (P l. 60|b)

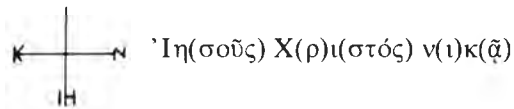
Deux monogrammes des Paléologue en briques encastrées dans la maçonnerie des façades est et sud de la grande tour quadrangulaire de l'enceinte, à l'ouest de la porte sud. 33; 33. Le n° 6, dont la photographie (P l. 60 β), très endommagé.

Voir n° 3.

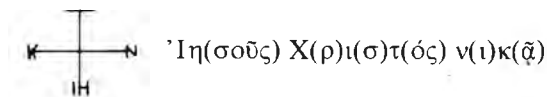
Cf. Kyriakidis, *Θρακικὰ ταξείδια*, p. 200-201 (mention des monogrammes et photographie de la tour). L'auteur a raison de dire qu'il n'est pas improbable que d'autres monogrammes, aujourd'hui disparus, pouvaient se trouver encastrés en d'autres points de la muraille.

7. Croix monogrammatique (vers 1341) (P l. 60 a)

En briques, encastrées dans la partie supérieure de la tour quadrangulaire "penchée" de l'enceinte orientale. 42; 40. La croix monogrammatique est entourée d'un encadrement rectangulaire en briques. 58; 66.

ou

La croix porte les sigles monogrammatiques, K, N, aux extrémités de son bras horizontal tandis que le bras vertical forme en haut le sigle I ou T (si la barre horizontale de la lettre T ne fait pas partie de la maçonnerie) et, en bas, le sigle H précédé par I. La formule 'Ιησοῦς Χριστός νικᾷ se lit de bas en haut et de gauche à droite.

Cf. Kyriakidis, *Θρακικὰ ταξείδια*, p. 200 et 209, fig. 8.

Jesus Christ vaint.

La solution du monogramme proposée s'impose par analogie avec maints exemples de la même formule, de toutes époques, bien que la disposition des sigles autour des bras de la croix présente surtout la variante: $\frac{IC}{NI} \frac{XC}{KA}$ (parfois même en l'absence de la croix), cf. à titre d'exemple, H. Grégoire, *Asie Mineure*, n°s 148, 156, 282 bis, 306; Orlandos-Vranoussis, *Χαράγματα Παρθενῶνος*, n° 90; cf. G. Millet..., *Athos*, n°s 173, 199, 202 (époque post-byzantine).

Sur l'origine de cette formule qui remonte aux acclamations profanes de l'Hippodrome νικᾷ, elles mêmes en rapport avec la vision de Constantin, voir C. Kaufmann, *Altchristl. Epigr.*, p. 142 et note 4; M. Guarducci, *Le acclamazioni a Christo e alla croce e la visione di*

La date proposée pour cette inscription, qui est de caractère dédicatoire, outre des considérations paléographiques, tient compte surtout du type céramique du calice.

Sur la signification du cryptogramme des quatre X, voir G. Lambakis, *Μελέται, ΔΧΑΕ*, période A, t. 2 (1894), p. 49: Χριστὸς Χάριν Χριστιανοῖς Χαρίζει; G. Millet..., *Athos*, n° 212 d: Χριστὸς Χριστιανοῖς Χαρίζεται Χάριν. P. Parageōrgiou, *Θεσσαλονίκης ΑΚΠΛ, Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον*, 1913, p. 25: Χριστὸς Χριστιανοῖς Χαρὰν Χαρίζεται, iambe (sur les murailles de la ville); I. Kakouris, *Ἀνακτορόπολη. Ἱστορικὲς πληροφορίες καὶ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, Ἡ Καβάλα καὶ ἡ περιοχὴ της. Α΄ Τοπικὸ Συμπόσιο* (1977), Thessalonique 1980, p. 251, ph. 6; Gordana Babić, *ibid.*, p. 7; Χριστὸς Χριστιανοῖς Χαρίζεται Χάριν; Χριστὸς Χάριν Χαρίζει Χριστιανοῖς.

9. Graffite sur une amphore (Xe-XIe siècle) (P l. 62 a-b)

Fragment d'un magarikon (amphore) à anses surélevées. L'inscription est gravée sur le col de l'amphore. Longueur de la partie de l'inscription conservée: 0,055 m. Hauteur des lettres: ca. 1, 5. Provenance: fouilles récentes de Porto-Lago, en face de Périthéorion (cf. *Les Rhodopes*, p. 16, 99). Actuellement, à la Collection archéologique de Xanthè.

[Κύρ]ιος Ἰ(ησοῦ)ς Χρ(ιστός)

Abréviation du *nominum sacrum*. Ecriture en majuscules.

Seigneur Jesus Christ.

Probablement, début d'une inscription invocatoire à la Sainte-Trinité, dont le tout comprendrait la mention de Dieu et du Saint-Esprit, suivie de verbe βοηθεῖν à l'impératif, et, peut-être, du nom du possesseur de l'amphore. L'invocation pouvait exprimer le vœu que le vin ne tourne pas au vinaigre (v. Bakirtzis, *Βυζαντινὰ τσουκαλολάγηνα*, p. 122, fig. 23: 17; cf. *Geoponica*, Z, 14). L'usage du nominatif, notamment pour le nom du Christ, est plutôt rare dans ces formules invocatoires (cf. D. Feissel, *Inscriptions byzantines de Ténos*, BCH, 104 (1980), n° 1; Orlandos-Vranoussis, *Χαράγματα Παρθενῶνος*, p. 18-19; voir ci-dessous, n° 13).

La ressemblance marquée de ce graffite avec ceux du Parthénon de l'époque méso-byzantine mais surtout avec ceux de Ténos, et, principalement, le type même de l'amphore constituent un repère utile pour sa datation.

Sur des graffites sur les amphores byzantines, v. Bakirtzis, *ibid.*, p. 121-122.

MOSYNOPOLIS

Sur cette ville méso-byzantine (l'ancienne Maximianoupolis), v. *Les Rhodopes*, p. 104-109, 176.

10. Dédicace d'une église construite par Constantin (XIe siècle) (P l. 62 c-e)

Linteau de marbre ou fragment d'épistyle correspondant probablement au milieu d'un templon, sculpté d'une bande des feuilles de lierre stylisées; au milieu, une croix. 2,662; 0,35

m. L'inscription est gravée sur la bande étroite, au dessus de la surface sculptée. Hauteur des lettres: 0,023-0,025 m. Provenant de Mosynopolis, elle se trouve actuellement au Musée Archéologique de Komotinè (n° d'inv. 156).

+ Ὅρων τὴν πύλην τὴν ἐνταῦθα ἐννόει | ἔνδοθι λαμπροτέραν οἰκίαν ἔχειν, |
 ἦν Κωνσταντῖνος πόθῳ πολλῶ καὶ πίστει
 4 ἔτευξεν πολλῶν πρὸς ὠφέλειαν θεῖαν +

Au tout début: **HM** = ἦν

En voyant cette porte-ci, comprends qu'à l'intérieur il y a une maison encore plus illustre que Constantin a construite avec beaucoup de ferveur et de foi, pour le profit sacré de beaucoup de gens.

Inscription métrique comportant quatre dodécasyllabes disposés en ligne continue, au dessus de l'ornement auquel elle est contemporaine. La persistance de l'onciale (cf. C. Mango, *La paléographie grecque et byzantine*, Paris 1974 (1977), p. 176) n'est pas le seul exemple existant dans cette région (voir n°s 17, 31, 33), et l'on peut noter qu'elle se rencontre principalement dans les inscriptions de construction.

A relever l'usage de οἰκία, plus conforme évidemment aux exigences du vers syllabique, à la place de οἶκος ou ἐκκλησία, et, surtout, à la place de ναός.

Le relief raffiné de l'ornementation s'accorde avec la datation du texte: le XIe siècle, qui voit le développement de cette technique, genre dentelle, dans les encadrements sculptés de plusieurs églises de la Grèce propre, usage qui remonterait à des modèles paléochrétiens de Syrie et de l'Asie Mineure (A. Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Age, II (XIe-XIVe siècle)*, Paris 1976, p. 4, 13-15, 31; cf. A. Orlandos, *Χριστιανικά γλυπτά τοῦ Μουσείου Σμύρνης*, ABME, 3 (1937), p. 147, fig. 21).

Quelques exemples d'inscriptions sur des linteaux ou sur des éléments du templon, portant le nom du donateur et datés du XIe siècle: Grabar, *ibid.*, n°s 11, 24; J. M. Spieser, *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance*, TM, 5 (1973), n°s 13, 14; N. Drandakis, "Αγνωστα γλυπτά ἀποδιδόμενα στὸ Μαρμαρᾶ Νικητὰ ἢ στὸ ἐργαστήρι του, ΔΧΑΕ, période D, t. 8 (1975-1976), p. 21-22, 24-25, pl. 8, 12a; cf. A. Guillou, *Une nouvelle inscription byzantine inédite de Trani (Italie)*, Okeanos, *Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*, Harvard Ukrainian Studies VII (1983), p. 274.

On ne peut pas se prononcer sur le personnage de Constantin. Il est possible simplement de le situer dans la seconde moitié du XIe siècle, époque du grand essor de Mosynopolis (v. *Les Rhodopes*, p. 107-109), ce qui restreint considérablement les limites chronologiques de l'inscription. La raison en est la prospérité de la ville-kastron de Mosynopolis à cette époque et l'entreprise de travaux de construction de toutes sortes. Malheureusement, on ne connaît aucun Constantin dans la famille de Grégoire Pakourianos (v. P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, p. 159), qui est alors le grand bâtisseur dans la ville, comme il le dit, lui même, dans son *Typikon* (*Typikon de Grégoire Pacourianos pour le monastère de Pétrizos (Bačkovo)*, éd. Louis Petit, Saint-Petersbourg 1904), p. 11₃₋₄.

MUSÉE ARCHÉOLOGIQUE DE KOMOTINÉ

Quelques inscriptions byzantines se trouvent au Musée Archéologique de Komotinè; elles appartiennent à la première collection archéologique qui y fut rassemblée pendant les années 1930 (voir introduction).

11. Epitaphe datée (4 février, 6619 = 1111) (P l. 63 a-b)

Fragment d'une colonne de marbre fendu verticalement. 29; 60; 11. Le diamètre de la colonne serait de 30 cm. Le fragment aurait été utilisé comme pierre tombale couvrant une tombe en forme de caisse d'un enfant à bas âge. L'inscription est gravée sur la surface plate du fragment. Haut. des lettres: 1-2, 5; interligne: 2-3.

De provenance inconnue, elle se trouve actuellement au musée archéologique de Komotinè (n° d'inv. 130).

- 1 [+ 'E]νθ[άδε κατάκειται] [ϛ:².] Η ις τουτο: ρήζ(ης) φυής Ω [ϛ:⁴.] Η Ζ [ϛ:³.] Η Ζ [!]:
 2 ΣΥΝ [ϛ:¹⁰] Α' του[.] δε: ἐν Κ(υρί)ω [ϛ:⁶.] λυμοῦ φ(ε)ῦ φόρο καίτ[οι]
 3 ἀκμάζ(οντα) τὸ χρόν(ω) πέδ(α) δεύτερ(ον): τόδ' ἔτη τρύτ(ω) κατόρυξα σώμα:
 4 εὐχεσθ(ε) πάντ(ες) οἱ ἐν ταύτ(η) [τῆ] τύχη: δώρ(ω) οἰκτῆρ(ας) ὁ πάντων [Θ(εό)ς] κὲ
 Κ(ύριο)ς:
 5 εὖρη μ(έν) χάριν ἐν ἡ(μέρα) τῆς δῆ(κης): κὲ ἀφέσεω(ς) τύχη τῶν ἐπτεσμέν(ων):
 6 ὄστης δὲ ἐξορύξη τόδ(ε): Γηέζη τουτ(ω) προσγεν(ή)σ(οι)τ(ο) λέπρα:
 7 κ(αὶ) γῆ κατ(α)πόσι Χ(ριστ)ἔ κὲ Θ(ε)έ μ(ο)υ: ος δε<Θ>ποτ(ε) κὲ τοῖς ὁμόφροσι
 τούτ(ου):
 8 μη(νός) δὲ τ(ε)τελεύτ(ηκε) Φευ(ρουαρίου) τε(τάρτη): ἔτ(ους) X I Θ +

Ligatures: ου (l. 1, 6), υν? (l. 2), υμ? (l. 2), νη (l. 5), γη (l. 6), ουτ, πρ (l. 6), μην (l. 8).

Abréviations multiples: a) les *nomina sacra*: Κω (l. 2); [Θς], Κς (l. 4); Χε, Θε (l. 7).

b) la date: (l. 8, qui est aussi une ligature: μηνός), ἔτ(ους) (l. 8).

c) signes d'abréviations courants: : l. 4 = ας, l. 5: ως, l. 6 = φ, : l. 5, l. 6: il devait être plutôt au dessus de τόδε, l. 7, 8;

, "ou" qui peuvent se confondre avec l'accentuation (l. 3, 4, 5, 6, 8);

= (l. 8: τῆ pour τετάρτη);

d) des lettres superposées: ^οτ, ^υν, ^ρυ (l. 3); ^θς, ^κς, ^ας, ^χη (l. 4); ^η (l. 5); ^δς, ^υς, ^σς (l. 6); (^ας), ^μς, ^ξς, ^υς, ^υς (l. 7); ^τς, ^ευ (l. 8).

Les signes d'abréviation concernent parfois la syllabe qui suit (l. 6, 8). L. 1: [κατά-κειται]; plus conforme au dodécasyllabe que κείται. L. 3: ακμάζ(οντα): quoique le sens du participe s'accomode plutôt mal avec l'âge tendre de l'enfant mort.

Ci-gît... à ce (tombeau), né de famille...; En le Seigneur... hélas, comme impôt à l'épidémie bien qu'il ait fleuri en âge, enfant second, j'ai enseveli son corps de trois ans. Priez, vous tous qui êtes dans le même sort qu'ait pitié (de lui), par un don, Dieu et le Seigneur de tous; qu'il [le mort] trouve grâce au jour du Jugement et qu'il obtienne le pardon pour ses fautes. Et quiconque déterre ce [corps, mort], qu'il attrape la lèpre de Giezi et que la terre l'engloutisse, mon Christ et mon Dieu... ainsi que tous ceux qui pensent comme lui. Et il est

mort le quatre du mois de février, en l'an 6619 (= 1111).

Inscription métrique en dodécasyllabes, dont certains, en apparence seulement, n'ont pas le nombre correct de syllabes:

l. 3b (vers correct par hiatus: τόδε ἔτη.

l. 4b (vers correct par deux synizèses: δῶρ(φ) οἰκτῆρ(α)s ὁ

l. 6a: omission possible par erreur des mots τὸ μνήμα ou τὸ σῶμα, ce qui compléterait le vers.

l. 8: la date et la chronologie ne suivent pas le métron.

L. 1: ρήζ(ης) φυής: suggère l'origine noble du défunt. Cf. le qualificatif Κομνηνοφυής, ci-dessous, n° 19; v. aussi, V. Laurent, Kyra Martha. Essai de topographie et de prosopographie byzantine, EO, 38 (1939), p. 298; idem, Sceaux byzantins, V, BCH, 97 (1973), n° 2, p. 229-230; Th. Theocharidis, Μιχαὴλ Δούκας Γλαβᾶς Ταρχανειώτης, tiré à part de ΕΕΦΣ, Thessalonique 1956, t. 7, p. 183, 197; J. M. Spieser, *ibid.*, n° 19.

L. 2: λυμοῦ: Si le déchiffrement du mot est correct, il s'agirait plutôt d'un λοιμός que d'un λιμός, qui aurait causé la mort du second enfant de l'auteur (le père?) de l'építaphe. On signale chez les chroniqueurs des épidémies qui eurent lieu avant et après la date concernée, à savoir sous Constantin IX Monomaque, pendant la sixième année du règne de Constantin X Doukas (Michel Glykas, p. 598₁₆, 605₃₋₁₄), sous Michel VII Doukas (*ibid.*, p. 615; Skylitzès Cont., éd. Bonn, 725₁₀₋₁₆), ainsi qu'au moment de l'attaque des bateaux normands, dans l'Hellespont, en 1185, sous Isaac II Ange, Choniates, éd. Van Dieten, p. 363₁₇: νόσος). De toute façon, la deuxième et la quatrième épidémies semblent avoir frappé surtout les camps ennemis et furent aussi suivies de famine.

A relever la possibilité d'alterner indifféremment les i dans le mot λυμός (λοιμός/ λιμός).

L. 6/7: ὅστις δὲ ἐξορύξη... τούτου: Sur la formule d'imprécation invoquant la lèpre de Giezi et souhaitant que la terre engloutisse le violateur du tombeau et sur d'autres exemples épigraphiques, voir Reall. Ant. u. Christl., s.v. Fluch, col. 1263 (Speyer); cf. DACL, s.v. Giezi (Leclercq), et Anathème, col. 1931 (Ch. Michel). Dans le texte biblique (Rois D. 5, 20-27), il s'agit de la lèpre de Naïman, dont le prophète Elisée accable son serviteur Giezi; cette formule s'élargit par la suite avec le Christianisme en réservant à son destinataire la maladie ou la terreur de Caïn, la potence de Judas, la malédiction des 318 Pères du Concile de Nicée ou/et la condamnation à l'Enfer éternel, donc le sort de ceux qui ont supplicié Jésus. Pour des exemples d'imprécation voir aussi D. Feissel, BCH, 104 (1980), p. 459 sq.; Anne Philippidis-Braat, Péloponnèse, nos 43, 82; Taşliklioglu, Recherches, I, p. 73, n° 2 c. Pourtant, la formule de notre inscription est à rapprocher plutôt de celle, beaucoup plus complète, que contient le serment des Juifs comme il est rapporté dans une nouvelle de Manuel Comnène de 1148, date assez proche de celle de l'inscription (I. et P. Zepos, Jus Greco-romanum, I, Athènes 1931, p. 375: Εἰ δὲ καὶ διαψευδόμενος εὔρεθῶ, δῶη μοι κύριος ὁ Θεὸς τὴν λέπραν τοῦ Γιεζῆ καὶ τοῦ Ἀμμᾶ... καὶ ἀνοιζάτω ἡ γῆ τὸ στόμα αὐτῆς καὶ καταπιέτω με ζῶντα, ὡς Γαθὰν καὶ Ἀβειρών. Voir L. Robert, Epitaphes juives d'Éphèse et de Nicomédie, Hellenica, XI-XII (1960), ch. XX, p. 381-413.

Cf. Actes de Xéropotamou, éd. J. Bompaire, Paris 1964 (Archives de l'Athos III), p. 229₅₃₋₅₄: ὁ τοιοῦτος, ὡς ἱερόσυλος, εὐπορήσαιο τῆς ἀσθενείας τοῦ Κάιν καὶ τῆς Γιεζῆ

λέπρας... καὶ τῆς τοῦ Ἰουδα ἀγχόνης, ...; Le Typikon du sébaste Grégoire Pakourianos, éd. Gautier, REB, 42 (1984), p. 99¹³⁴⁰: πρὸς δὲ καὶ πάλαι διὰ τῆς φιλαργυρίας ὁ Γιεζή οἶα καταδεδίκασται λέπρα.

A relever sur la formule de l'inscription l'élément d'une certaine originalité qu'est l'extension de l'imprécation à d'autres personnes qui auraient les mêmes intentions (les mêmes attitudes d'esprit) que celles du violateur du tombeau.

12. Fragment d'un pilier (?). (XIe-XIIe s.?) (Pl. 64 a-d)

Bloc de marbre gris ("somaki"), fragment, peut-être, d'un petit pilier quadrangulaire, dont sont conservés en partie, les deux côtés, sur lesquels était gravée l'inscription, probablement de façon continue. 1er côté: 21; 20. 2ème côté: 24; 20. Hauteur des lettres: 3-3,5. Très endommagée. Brisures multiples. Dans les interlignes: signes d'abréviation, qui ressemblent à ceux du n° 11.

De provenance inconnue, elle se trouve actuellement au Musée Archéologique de Komotinè (n° d'inv. 43).

α	β
] ΡΗΝΘΕΝ [] ΗΟΙΟΝ [
] ΓΕΝ τοῦ βασιλ [] το βασιλ [
] ΗΑ ΠΟΥΚΟΛΙ . [] ἐπὶ πᾶσι [

ϝ = ου

13. Invocation sur une icône de Saint-Nicolas (XIIe s.)

Petite icône incisée en pierre jaune-brune de Saint-Nicolas, représenté debout et de face. Longueur des 2 vers, au total: 7.

L'inscription est gravée en deux demi-lignes, de part et d'autre de la figure du saint, à la hauteur des genoux. Hauteur des lettres: 3-6.

L'icône a été trouvée dans le village actuel de Paterma des Rhodopes, dans une église byzantine du XIe-XIIIe siècle, découverte récemment (Ch. Bakirtzis et N. Zêkos, Ἐνασκαφή στὰ Πάτερμα Ροδόπης, Θρακικὴ Ἐπετηρίς, 2 (1981), p. 23-42), qui devait être l'église d'un des "villages inaccessibles" (ἄβατα χωρία) des Rhodopes (v. Les Rhodopes, p. 115). L'icône se trouve actuellement à l'Ephoreia des Antiquités Byzantines, à Kavala (n° d'inv. B 32).

ΚΕΘΗ	ΕΧΩΝ	Κύριε βοή[θ]η τὸν ἔχοντά τον.
ΗΤΩΝ	ΤΑΤΟΗ	

Seigneur, aide celui qui possède celui-ci [à savoir, le Saint-Nicolas].

Le possesseur de l'icône s'adresse à Dieu et non pas au saint représenté sur l'icône. La formule Κύριε βοήθει, suivie d'habitude du datif ou, en second lieu, du génitif, très usuelle avec celle de Θεοτόκε βοήθει, sur des inscriptions, des graffites, des sceaux, etc., est ici suivie du participe présent à l'accusatif. L'accent enclitique est omis. Autres exemples avec

βοηθεῖν + acc., qui deviennent plus fréquents à partir du XIe siècle, dans Collection Hélène Stathatos - III, Objets Antiques et Byzantins, Strasbourg 1963, p. 289, n° 234, pl. XLIV (Κύριε βοήθη τὸν φορόντα το); V. Beševliev, Spätgriech. Inschr., n° 254 (Xe s.); Orlandos-Vranoussis, Χαράγματα Παρθενῶνος, n°s 14, 16, 31, 172; D. Feissel, BCH, 104 (1980), n°s 27, 47.

TRAJANOUPOLIS

Sur la ville de Trajanoupolis (ruines près du village actuel de Loutros, à l'est d'Alexandroupolis, v. Les Rhodopes, p. 118-120, 174; cf. P. Georgantzis, Ἡ Μητρόπολις Τραϊανουπόλεως καὶ αἱ ἐπισκοπαὶ αὐτῆς, Xanthè 1981.

14. Dédicace du "prêtre" Michel (Xe-XIIe s.) (P l. 65 a)

Fragment de linteau de marbre, orné de deux séries de feuilles d'acanthé grossièrement gravées au dessus de l'inscription. 34; 59; 25. Hauteur du champ épigraphique: 95; largeur: 13. Hauteur des lettres: 1,5-2. Interligne: 2-3. Probablement paléochrétien, ce fragment aura été réemployé dans une église byzantine (Xe-XIIe s.). Signalée par Daphne Hereward dans la maison d'un particulier du village de Loutros, l'inscription se trouve actuellement au Musée Archéologique de Komotinè (n^o d'inv. 129).

Daphne Hereward, Inscriptions from Thrace, AJA, 67 (1963), p. 73 (pl. 19, fig. 10: dessin d'après estampage).

-- ἐν Χ]ριστῷ Μ(ι)χ(α)ήλ θυηπόλος | πά [
 --] ντάθηγ ἐπαξίως θύειν | . [

Abréviation: $\overline{\mu\chi}$ (l. 1).

L. 1. θυηπόλος ῶα (Hereward).

L. 2. -] ντα ΟΗΙ ἐπαβίως θέαμ[- (Hereward).

En Christ, Michel le prêtre... de sacrifier dignement.

Inscription métrique en dodécasyllabes, quoique la mutilation de la partie gauche rende difficile la restitution du mètre. Après θυηπόλος et θύειν, fin du syllabe indiquée par un point.

L. 1. ἐν Χ]ριστῷ: Formule qui se rencontre surtout dans des inscriptions paléochrétiennes (v. M. Guarducci, Epigrafia Greca, p. 307-308).

— Μ(ι)χ(α)ήλ θυηπόλος: On ne connaît pas ce Michel par ailleurs. Tout ce que l'on peut dire est qu'il pourrait avoir été tant un simple prêtre qu'un évêque, ou, même, un métropolitain (de Trajanoupolis, peut-être), puisque θυηπόλος, que l'on rencontre surtout dans les textes poétiques, désigne l'officiant, en général (cf. Laurent, Corpus, V/1, p. XXXI).

Quoi qu'il en fût, nous connaissons un Μιχαήλ ὁ Βαρύς, métropolitain de Trajanoupolis (Xe-XIIe s.), dont nous disposons un sceau, portant au droit l'effigie de la Vierge locale, la Panagia Trajanopolitissa (G. Schlumberger, Sigillographie de l'empire byzantin, Paris 1884, p. 118; M. Constantopoulos, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ καὶ

Νομισματικῶ Μουσείου, Athènes 1917, p. 5, n° 12).

— Θυηπόλος: Autres exemples de l'emploi du mot dans le même sens: MAMA, I, n° 254 (de Lycaonie: hiéromonaque); Typikon ...de la Kosmosôteira, éd. L. Petit, p. 22₃₄ (1152, Béra: hiéromonaques); V. Laurent, Corpus, V/1, n° 675 (XIe s.: métropolitain de Larissa); idem, V/3, n° 1846 bis (milieu du XIe s.: prêtre); Anne Philippidis-Braat, Péloponnèse, n° 51 (1149, avril: évêque d'Argos). Sur son emploi dans la littérature patristique, v. Lampe, s.v.

L. 2. θύειν: Le sens de l'infinifitif suggère que la porte en question pourrait être l'une des entrées du temple.

15. Epitaphe de Nicolas Valtzéris (18 janvier 6577=1069) (Pl. 65 b-d)

Devant de sarcophage en marbre blanc à gros grains, orné de motifs, en relief plat, typiquement funéraires. "0,82; 2, 15; 0,11 m". La surface est divisée, par deux piliers en relief, en trois parties de dimensions identiques: "0,63; 0,62-0,65 m". Trois niches sont schématiquement sculptées dans chaque partie. Bon exemple de décor de sarcophages à "trois arcs" (cf. A. Orlandos, Ἡ παρά τὴν Ἄρταν μονὴ τῶν Βλαχερνῶν, ABME, 2 (1936), p. 37 et note 1). L'inscription est grossièrement gravée, en texte continu, sur le côté supérieur et sur le côté droit de l'encadrement de la plaque. Largeur de l'encadrement: "0,10 m". La plaque elle-même, signalée déjà en 1873 par A. Zôeros (Ἡ Θράκη καὶ αἱ ἀρχαιότητες αὐτῆς, ΕΦΣΚ, 6 (1873), p. 379), était encadrée, jusqu'en 1913, dans une fontaine sur le chemin menant du village de Loutros au village de Doriskos (jadis Urumcik, en turc), aux environs d'Alexandroupolis, près des ruines de Trajanoupolis. Transportée lors des guerres Balkaniques à Sofia, elle se trouve actuellement dans les réserves du Musée Archéologique de la capitale bulgare (n° d'inv. 1750).

A. Dumont, Inscriptions et Monuments figurés, p. 167, n° 107; p. 175 (repris dans Dumont-Homolle, Mélanges, p. 439-440, n° 107; p. 495; A. Samothrakis, Ὀλίγα τινὰ περὶ Τραϊανουπόλεως, Θρακικά, 18 (1943), p. 179-180).

G. Balascev, Ungedruckte und wenigbekannte byzantinische Grabinschriften in Bulgarien, IIe Congrès Intern. d'Etudes Byzantines, Belgrade 1927, Sofia [1927], s.n., pl. V; V. Beševliev, Notes épigraphiques, GNAM PI, 2 (1950), p. 66, pl. I.

St. Maslev, Byzantinische Sarkophagplatte aus Ladza Kôj, BZ, 51 (1958), p. 113-116, pl. XII, fig. 1 et 2 (repris par Th. Pazaras, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι καὶ ἐπιτάφιας πλάκες τῆς μέσης καὶ ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου στὴν Ἑλλάδα, Thessalonique 1984, p. 103, n° 88, pl. 79 b).

- 1 + Ἔτους Ϛ φ Ϛ Ϛ ἀρχ(ῆς) κ(όσμου) μηνὴ ἰανουαρίῳ ιη ἰνδ(ικτιῶνος) (ζ) τῆ ἡμέ(ρα) κ(υριακῆ) ἀλεκτωρο —
- 2 φ[ων]ίας ἐκυμήθ(η) Νικόλαος π(ατ)ρί(κιος) ἀνθύπατ(ος) πρωτοβ(εσ)τιάριος) ὁ Βαλτζέρης τὸν
- 3 [αἰ]ώνιον ὕπνον ἐν κάστρω Μαμήστ(ης) Συρίας ἐνοικ(ῶν) κατήγαγόν τε αὐτὸν
- 4 ἐν Τραϊανουπόλει θέμα Μακεδωνίας +

Faute d'avoir pu voir la pierre, nous adoptons la lecture de St. Maslev, qui est, de loin, la seule satisfaisante et complète, quoique sans commentaire historique. Pour la numérotation des lignes, nous avons tenu compte des divisions architecturales de l'encadrement.

Les lettres sont disposées en colonnes, une par une ou par groupe de deux à quatre (Dumont-Homolle). Très nombreuses abréviations. Il n'est pas donc étonnant que les premiers éditeurs n'aient pu déchiffrer que la partie du texte disposée verticalement sur le côté droit (L. 4), partie qui ne présente pas de difficultés majeures.

L. 1. ἀρχ(ῆς): Χρ(ιστός) (Balasčev); ✕ (Beševliev).

— ἰνδ(ικτιῶν)ί; ἡμέ(ρα) κ̄ (Bal., Beš.). Pour l'indiction, voir le commentaire.

L. 1/2. (τοῦ) ἀλέκτωρος... (φωνίς)ας ἐκ(ει)μήθη (Bal.).

L. 2. ἀπρὸς Νικόλαος: ΠΙΙ (α) Ιθηιγατά Βεσοβαλζερήτης τοῖς (Bal.); ΠΙΤΙΑΙΦΗΓΙ-
TABEC (Beš.).

L. 3. Μαμήστ(ης): Μαμῆς τ(ῆς) (Bal.); Μάμης (?) τῆς (Beš.).

— ἀπρὸς Συρίας: ἔνθεν κ(αί) (Bal.).

— κατήγαγον.. αὐτόν: κατήγαγον τὸν σεαυτόν (Bal.).

L. 4. Τραϊανουπό(λει): Peut-être [ανάθ]εμα Dumont-Homolle).

— Μακεδωνίας: (aussi: Dumont, Dumont-Homolle, Balasčev); Μακεδονίας: (Maslev).

En l'an 6577 du commencement du monde, le dix-huit du mois de janvier, indiction sept, un dimanche, au chant du coq, s'est endormi le patrice, proconsul, prôtovestiaire Nicolas Valtzéris, qui résidait dans le kastron de Mamista de Syrie, et on l'a transporté à Trajanoupolis, dans le thème de Macédoine.

Les motifs sculptés de la plaque (niches, colonnes liées par des arcs en "cordes", feuilles de palmier et cyprès penchant leurs cimes de manière à former une croix à bras égaux, au milieu de chaque niche), bien que d'inspiration paléochrétienne, sont considérés, avec raison, par Maslev, comme contemporains de l'inscription (cf. ci-dessus, n° 10; A. Grabar, *ibid.*, p. 86-88, et notamment, pl. LVIII; Maslev, *ibid.*, p. 115). Particulièrement sur les sarcophages sculptés, O. Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, RQ, 65 (1970), p. 158-184, et notamment, p. 163; Th. Pazaras, ouvrage cité ci-dessus.

L. 1. C'est effectivement une indiction ζ' qui correspond à l'année du monde 6577, et non pas une indiction ι' (Bal., Beš., voir app. crit.; V. Grumel, *Traité d'études byzantines*, I, *La Chronologie*, Paris 1958, p. 314), et le 18 janvier 1069 est effectivement un dimanche, Grumel, *ibid.*, p. 316.

L. 1/2. ἀλέκτωροφ(ων)ίας: troisième veille de la nuit, soit de minuit à trois heures du matin (le gallicinium ou gallicantus latin). Voir Grumel, *ibid.*, p. 164; cf. Marc, XIII, 35.

L. 2. Νικόλαος... ὁ Βαλτζέρης: Inconnu par ailleurs, Valtzéris serait probablement originaire de Trajanoupolis, où ont été emmenés ses restes pour y être enterrés. Serait-il l'autre prôtovestiaire connu de Romain IV Diogène, le premier étant, peut-être, Basile Malésès, fait prisonnier en même temps que lui dans la bataille de Mantzikert? (Kedrénos, II, p. 70₁₄; cf. R. Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines*, I, Berlin-Amsterdam 1967, p. 221). Quant à la dignité de patrice, suivi presque toujours de la dignité supérieure d'anthypatos, on peut citer le cas contemporain de Michel Attalieatès, qui s'appelle lui-même dans sa Diataxis (*La Diataxis de Michel Attaliate*, éd. P. Gautier, Paris 1981, p. 19₁₁₋₁₂; p. 103₁₃₇₄₋₇₅ patrice, anthypatos (et kritès), ayant reçu le titre de patrice et, peut-être aussi, celui d'anthypatos, du même empereur Romain IV (cf. *ibid.*, p. 15; R. Guiland,

Recherches, II, p. 74). Il s'ensuit que Mamista, lieu de résidence de Valtzéris, avait probablement été le lieu d'exercice de ses éventuelles fonctions.

Quant à l'origine étymologique du nom de Valtzéris, de résonance turque, on peut lui rapprocher le nom de *Valtzar*, qu'ont porté le père et le fils du chef militaire Petchénègue, Kégénis, allié de Constantin IX Monomaque, et qui, converti au Christianisme, prit la tête de la première installation massive des Petchénègues en deçà du Danube, en Bulgarie du nord (1048); voir Skylitzès, I. Thurn, p. 455₄₂-457₁₄; 458₅₄-459₈₅; 465₄₃; Zōnaras, III, p. 641₉-643₇; Attaleiatès, p. 30_{5,12}; cf. F. Dölger, Regesten, n°s 888, 889. Cf. V. Zlatarski, Istorija, II, p. 89-91, 97; Gu. Moravcsik, Byzantinoturcica, II, Berlin 1958, s.v. Βαλτζάρ.

L. 3. ἐν κάστρῳ Μαμήστ(ης) Συρίας: A relever l'attribution singulière de la ville de Mamista (Mamistra ou, en plus ancien, Mopsouestia ou Mopsou Estia et Mopsou Estiai) à la Syrie, alors qu'elle est d'habitude mentionnée chez les auteurs byzantins parmi les villes importantes de la Cilicie (orientale), Adana, Tarsos, Anazarba et Seleukeia, voir Attaleiatès, p. 136-138, et notamment, p. 137_{3,18}; Anne Comnène, Leib, III, p. 49_{31,32}, 135_{2,3}; Choniatès, Dieten, p. 49-50₅₄; Kinnamos, p. 30₂₂ et 33₂₄; cf. Kedrénos, II, p. 362_{16,17}. Anne Comnène, en particulier, se garde toujours de confondre la Cilicie et ses villes avec la Syrie et Antioche ou Laodicée, v. *ibid.*, I, p. 6₂₃; III, p. 57_{3,5}, 57₃₂-58₂, 130_{17,18}, 135_{2,5}.

Sur la ville de Mamista et sur son rôle important aux événements du XIe et du XIIe siècles, voir W. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, Londres 1890, p. 385; W. Tomaschek, *Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter*, Sitzungsber. d. Philos.-Histor. Classe, Akd. d. Wissen., 124, (Vienne 1891), p. 66, 68-69, 84-85; G. Ostrogorski, *Byzantine cities in the early middle ages*, DOP, 13 (1959), p. 61, n. 64; St. Runciman, *A History of the Crusades*, Pelikan Books 1971, I, p. 73, 199-201; II, p. 33, 46 et passim; Sp. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Progress of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley.. Londres 1971, p. 19, 117, 119, 121, 163. Cf. W. Felix, *Byzanz und die islamische Welt im früheren 11. Jahrhundert*, Vienne 1981, p. 71, note 84.

Sur Mamista par rapport à l'ancien site de Kastabala, en Cilicie, v. L. Robert, Une ville de Thrace dans une inscription de Delphes, *Hellenica*, I (1940), p. 89.

L. 3. κατήγαγον.. αὐτόν: Le verbe κατάγω est employé ici dans son sens antique funéraire (cf. OD. 24, 100: ψυχὰς μνηστήρων κατάγων; *ibid.*, II, 164: κατήγαγεν εἰς Αἶδαο; Paus. 3, 6,2: κατήγαγε τὸ χρεών) et signifie que l'on a transféré les restes de Valtzéris, de Mamista à Trajanoupolis, en Thrace, et non pas qu'il a été muté de Mamista à Trajanoupolis aux temps des incursions d'Alp Arslan et des Sedjoukides, en Syrie et en Cilicie (Maslev). Ceci dit, il ne serait peut-être pas exclu que sa mort eût un rapport quelconque avec la seconde expédition de Romain IV en ces lieux (Attaleiatès, I, c.).

L. 4. ἐν Τραϊανουπόλει θέμα Μακεδωνίας: C'est la seule inscription byzantine connue qui mentionne le nom de la ville ainsi que le thème de Macédoine, qui n'a rien à voir avec la région géographique homonyme, ni avec l'ancienne éparchie romaine du même nom, mais qui correspond à une grande partie de la Thrace (cf. Catherine Asdracha, *Les Rhodopes au XIe siècle: administration et prosopographie ecclésiastiques*, B-NJ, [t. 23] (1979), p. 3, n. 1, avec référence à cette inscription), d'où la présence de Trajanoupolis. La date 1069 de l'inscription constitue un *terminus post quem* de la nouvelle fusion de ce thème avec celui de la Thrace (Thrace-et-Macédoine), qui s'est manifesté dans un chrysobulle de Michel VII

Doukas en faveur de Michel Attaleiatès, de 1075 (Diataxis, *ibid.*, p. 105₁₄₁₈) et ultérieurement (*ibid.*, p. 103₁₃₈₀₋₈₁; Bryennios, p. 131₃, 136₁₁; 110₈ (1077); Anne Comnène, Leib, II, p. 88₂₆, où la Thrace est entendue sous le nom de Macédoine; cf. F. Dölger, *Regesten*, 1083). Il est à noter que la capitale du thème de Macédoine était, à ce moment-là, Andrinople.

Sur les limites de ce thème et sur les changements subis à partir de sa création (fin VIIIe-début IXe s.), voir St. Kyriakidis, *Βυζαντινὰ Μελέται*, II-V, Thessalonique 1937, p. 127-128, 132-133, 140, 168-169, 224; P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris 1945, p. 122-125, 133 et n. 5; Constantin Porphyrogénète, *De Thematibus*, éd., A. Pertusi, Città del Vaticano 1952, p. 162-166; D. Zakythinou, *Μελέται περί τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει*, *ΕΕΒΣ*, 18 (1948), p. 51.

16. Fragments d'épistyles

Deux fragments d'épistyles: a) "14; 80"; hauteur des lettres: "10"; b) "25; 65"; hauteur des lettres: "95". Provenant de Trajanoupolis, selon A. Dumont, qui les avait vues dans le village actuel de Loutros, les deux inscriptions ont disparu depuis lors.

A. Dumont, *Inscriptions et monuments figurés*, p. 167, n° 110; p. 175 (repris dans *Dumont-Homolle, Mélanges*, p. 440, n° 110, p. 495).

a) [Κ]ονσταντήνου

b) Δεσ[πότης] ου Δεσ[πότης]

a) Leg. Κωνσταντίνου.

Κ]ΟΝCΤΑΝΤΗΝΟΥ (Dumont); [Κ]ονσταντηνοῦ (Dumont-Homolle).

b) ΔΕC[πότης] (?) (Dumont-Homolle).

a) *de Constantin*.

b) *despote* ou *de despote*.

Puisqu'il n'apparaît pas possible de rapprocher les deux fragments d'épistyles, en raison de leurs mesures différentes et en l'absence d'une description quelconque ou de dessins, nous ne pouvons pas proposer la restitution tentante Κωνσταντίνου δεσπότης, ni, encore moins, essayer une approche chronologique (cf. *Dumont-Homolle, Mélanges*, p. 520, où les deux noms sont classés sous la rubrique "Indéterminés").

Cependant, en raison justement de cette absence de précision (à remarquer la hauteur invraisemblable des lettres ("95 cm", peut-être, 9,5 cm?) que donnent les éditeurs pour le deuxième fragment), on pourrait envisager l'hypothèse que les deux fragments appartiennent au même épistyle. Dans ce cas-là, alors, le despote Constantin mentionné serait probablement le porphyrogénète Paléologue, Constantin, second fils d'Andronic II, qui obtint le titre de despote peut-être vers 1292, lors de ses fiançailles avec la fille de Théodore Mouzalôn (Pachymère, II, 181; Grégoras, I, 293). Nommé gouverneur de Thessalonique et des villes de l'Occident, en 1321 (Grégoras, I. c.; Cantacuzène, I, 129, 149; *Actes de Chilandar*, éd. Petit-Korablev, n°s 56, 68; F. Dölger, *Regesten*, n° 2450), il se rangea du côté de son père lors de la guerre civile des deux Andronic. Sachant menacé, il prit l'habit de moine sous le nom de Calliste, ce qui ne lui a pas épargné d'être arrêté sur ordre d'Andronic III et transféré à Didymoteichon, où il fut incarcéré sous des conditions très éprouvantes

(Grégoras, I, p. 356-357; Cantacuzène, I, p. 396-399. Cf. A. Papadopoulos, Versuch, n° 60; Lemerle, Philippe, p. 193, 225; C. Asdracha, Les Rhodopes au XIVe s. Histoire administrative et prosopographie, REB, 34 (1976), p. 205-206.

La présence du despote Constantin dans la région de Trajanoupolis n'est pas signalée dans les sources mais elle reste fort probable, compte tenu de la position de la ville comme étape importante de la Via Egnatia qu'empruntaient les administrateurs byzantins pour se rendre à Thessalonique (Les Rhodopes, p. 27-28, 119-120). Le manque d'informations sur les activités de Constantin après qu'il fût relâché de la prison de Didymoteichon et jusqu'à sa mort, survenue peu après 1329, ne nous autorise pas d'ailleurs de situer cette éventuelle présence dans ce laps du temps. Sur quelques mentions y afférentes, voir Zacos-Veglery (Byzantine Seals, I/3, n° 2758(2)) qui lui attribuent un sceau de plomb, considéré par V. Laurent (Bulles métriques, n° 424; cf. Constantopoulos (ibid., p. 354, n° 622 γ) comme ayant appartenu à Constantin XI.

* Ceci dit, pour un autre cas, où figure le nom de *despote*, voir ci-dessous, n° 17.

BÈRA

Sur Bèra, (l'actuelle Pherrai), ville byzantine nouvelle, construite au XIVe siècle autour du monastère de la Kosmosôteira, fondé, en 1152, par le sébastocrator Isaac Comnène, voir Les Rhodopes, p. 124-130, 174; cf. Th. Uspenskij, Konstantinopoljskij Seraljskij Kodeks Vosjmiknižija, IRAIK, 12, 1907, p. 21-24.

17. Fragment d'építaphe d'un membre de la famille impériale (Isaac Comnène?) (deuxième moitié du XIIe siècle) (P l. 66 a)

Plaque de marbre, brisée en haut et à gauche. 95; 97. Moulure au côté gauche, provenant d'un réemploi de la pierre, probablement comme corniche; la coupure oblique du côté droit est due à la manière dont cette plaque fut incorporée dans le reste de la construction tombale. Hauteur des lettres: 3-3,5. Interligne: 5,5-7. L'inscription provient d'un tombeau monumental, érigé, peut-être, dans le Katholikon du monastère de la Kosmosôteira. Des fouilles récentes ont permis de découvrir à Kosmosôteira de fragments de marbre portant une décoration plastique qui provient du même tombeau ou d'un autre tombeau érigé dans le même monastère. Actuellement, l'inscription se trouve au Musée Ecclésiastique de la Métropole d'Alexandroupolis-et-Samothrace, à Alexandroupolis.

Th. Uspenskij, ibid., p. 26-27, pl. 6 (photographie d'estampage) (repris par A. Orlandos, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Βῆρας, Θρακικά, 4 (1933), p. 27-28, fig. 19 (photographie d'estampage d'après Uspenskij); I. Volanakis, Ἡ Κοσμοσώτειρα τῶν Φερῶν, Alexandroupolis 1975, p. 14-15; G. Lambousiadis, Ὀδοιπορικόν, p. 173).

[-----]

αἴσθησιν ἐμπικραίνων ἢ καὶ καρδ[ίαν]
 ἀλλ' ὧ βραβευτὰ τῶν καλῶν τῶν ἐνθάδε
 καὶ πάλιν αὐτὰ λαμβάνων ἐπὶν θέλης,
 4 ὡς στάχυν, ὡς μάργαρον, ὡς γλυκὺ μέλι
 σαῖς ἀποθήκαις τουτονὶ θησαυρίσαις,

ὡς εὐθαλές τι δένδρον εἰς τρυφῆς πέδον
καταφυτεύσαις σὸν λάτρην τὸν δεσπότην

Ecriture très élégante en majuscules (voir ci-dessus, n° 10) avec accentuation; orthographe parfaite.

Α Ν Ί Ω Π Α Τ Β Γ Ϝ Ϟ Ϡ ϡ

Ligatures: L. 1: Η Κ

L. 7: Τ Η Ν

Lettres supersposées: L. 6: Τ Ρ

L. 1. Αἴσθησιν (Uspenskij, qui commence toutes les lignes par une majuscule; Orlandos, Volanakis; manque dans Lambousiadis).

L. 2. ἀλλ' ὦ: Ἄλλων (Uspenskij).

L. 5. σαῖς: ταῖς (Orlandos, Volanakis).

— τοῦτον (Uspenskij, Orlandos, Volanakis).

— θησαυρίσας (Lambousiadis).

....

...rendant aigris les sens et le coeur. Mais oh! distributeur des biens d'ici-bas, en les recevant de nouveau lorsque tu en auras la volonté, veuille mettre celui-ci en trésor dans tes réserves tel épis, tel diamant, tel miel doux; veuille planter tel un arbre florissant sur un sol de béatitude le despote, ton serviteur.

Le fragment conserve les trois derniers distiques élégiaques d'une épitaphe, de sorte que la première ligne conservée est la seconde du distique précédent. On ignore le nombre des lignes disparues, qui devaient former la première partie de l'inscription.

Il est très probable que le personnage dont il est question sur l'épitaphe soit le fondateur même du monastère de la Kosmosôteira, Isaac Comnène, dont le tombeau devait être érigé, d'après son Typikon, dans la partie gauche du «narthex» (de ce monastère et non pas de celui de Chôra, à Constantinople, comme dans R. Janin, La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, I/III, Paris 1969, p. 534), là où il avait déjà fait aménager l'emplacement à ce but (Typikon du monastère de la Kosmosôteira près d'Aenos (1152), éd. L. Petit, extrait d'IRAİK, XIII (Sofia 1908), p. 47, § 89). Au fait, cette sépulture devait être construite avec les mêmes matériaux qui avaient été utilisés pour un autre tombeau monumental, qu'Isaac avait fait édifier dans sa jeunesse, au monastère de Chôra, et qu'ils devaient être transportés à Kosmosôteira (ibid., p. 47⁴, 10, 18, 20, 25). D'ailleurs, Uspenskij, qui fut le premier à avancer cette hypothèse, avait remarqué que la plaque funéraire, découverte au milieu du Katholikon, devait se trouver jadis à un autre endroit de l'église (Uspenskij, ibid., p. 26).

Isaac Comnène, troisième fils d'Alexis I et d'Irène Doukaina, né en 1093, fut tenu en disgrâce par son frère, Jean II, et, à un moindre degré, par son neveu, Manuel I Comnène, obligé pour cela de vivre loin de Constantinople, où il était parfois rappelé lors de courtes tentatives de réconciliation. La date de sa mort n'est pas connue, mais il devait avoir 60 ans environ, au moment de la construction de la Kosmosôteira, où, en effet, il fut enterré à sa mort, survenue probablement peu après cette date (1152) (Choniates, Van Dieten, p. 280^{33, 35}; cf. Uspenskij, ibid., 18, 21).

Sur sa vie et sur sa carrière, voir Th. Uspenskij, ibid., p. 18-27; E. Kurtz, Unedierte

Texte aus der Zeit des Kaisers Johannes Komnenos, BZ, 16 (1907), p. 101-119 (p. 101, 107, 109; trois poèmes de Théodore Prodrome, dédiés à Isaac); F. Chalandon, Essai sur le règne d'Alexis I Comnène (1081-1118), Paris 1900, p. 273; idem, Les Comnène. Jean II et Manuel Comnène, Paris 1912, p. 17-18, 83-84, 152-153, 216; C. Varzos, Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, Thessalonique 1984, I, p. 238-254. Voir aussi, Nancy Sevcenko, The tomb of Isaak Komnenos at Pherrai, The Greek Orthodox Theological Review, 29 (1984), p. 135; R. Ousterhout, Where was the Tomb of Isaak Komnenos?, 11th Annual Byzantine Studies Conference, Toronto 1985, p. 34.

Isaac est mentionné dans les sources comme porphyrogénète et sébastocrator, dignité que lui avait conférée son père, Alexis I (Choniates, Van Dieten, p. 9₁₋₂, 32₃₁₋₃₂; cf. Kinnamos, p. 127₁₇, 250₁₁). En revanche, il ne pouvait pas avoir été despote, étant donné que ce titre, réservé jusque-là à l'empereur lui-même, fut décerné pour la première fois, en 1163, par Manuel I à son futur gendre, le hongrois Bella (Kinnamos, p. 215₁₁; cf. Choniates, ibid., p. 112₆₆₋₆₇; voir G. Ostrogorski, Urum-Despotes. Die Anfänge der Despotenwürde in Byzanz, BZ, 44 (1951), p. 449-452; Gu. Moravcsik, Pour une alliance byzantino-hongroise, Byz. 8 (1933), p. 554-568).

Donc, dans ce cas coneret, le mot δεσπότης de l'épithaphe (L. 7) doit être interprété, selon nous, non pas comme un terme technique, mais comme une simple appellation de courtoisie, sans signification précise, synonyme approximatif des appellations αὐθέντης ou κύριος (cf. R. Guiland, Le Despote (ὁ δεσπότης), Recherches, II, p. 2). D'ailleurs, ce prédicat était également donné en ce sens, non seulement aux despotes, mais aussi aux césars et aux sébastocrators (Pseudo-Kodinos, Traité des Offices, éd. J. Verpeaux, Paris 1966, p. 150₁), ce qui fut précisément le cas du sébastocrator Isaac Comnène. Cf. B. Ferjančić, Despoti u Vizantiji i Južnoslovenskim zemljama, Belgrade 1960, p. 8, note 33.

Au contraire, nous n'avons pas l'impression que le mort fût un prince ecclésiastique, évêque ou métropolitain (Kosmosôteira dépendant du siège de Trajanoupolis, v. Typikon, ibid., p. 52₀), qui, eux aussi, avaient droit à cette appellation (Nicéphore Choumnos, éd. F. Boissonade, Anecdota Nova, Paris 1844, p. 83, lettre O'; p. 74, lettre ΞΔ'). Cf. R. Guiland, l. c.; V. Laurent, Corpus, V/1, p. XXXI-II, note 1 (qui a remarqué que ce terme de despote, quel qu'en fût l'emploi, n'était jamais suivi, dans les textes littéraires, du nom de l'évêque).

DIDYMOTEICHON

Sur la ville-forteresse de Didymoteichon, qui semble avoir remplacé l'ancienne Plotinopolis, avant le début du IXe siècle, voir Les Rhodopes, p. 130-137, 190-193 (à corriger sur la page 130, § 3, la coquille "VIIIe" en IXe s.). Cf. G. Bakalakis, Cités grecques et romaines de la basse vallée de l'Hèbre, Huitième Congrès d'Archéologie Classique, Paris 1963 (1965), p. 283-289; G. Bakalakis-D. Triantaphyllos, Excavations at Plotinopolis, 1977, Balkan Studies, 19 (1978), p. 239-247.

18. Colonne de Didymoteichon (VIIIe-Xe siècle) (Pl. 66 b)

Colonne de marbre portant en haut une lézarde de 9 cm. Hauteur: "1,70" m; diamètre: "54" en haut. Inscription gravée. Hauteur des lettres: "9-11". En haut et à l'envers sont gravées les lettres φρ. Découverte dans les ruines de la grande basilique de Pliska, trans-

portée, à un certain moment, dans la cour de la mosquée du village Sujutli (act. Vărbjane), dans la région de Novopazar, elle se trouve actuellement au Musée Archéologique de Sofia (n° d'inv. 639).

K. Škorpil, *Antike Inschriften aus Bulgarien*, AEM, 17 (1894), p. 188, n° 44 (copie); (Th. Uspenskij, *Nadpisi starobolgarskija*, IRAIK, 10 (1905), p. 176-177, n° 14, pl. XLII, 14 (fac-similé));

E. Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, Kais. Akad. der Wissen., Vienne 1906, col. 116, n° 121 (fac-similé d'après estampage); K. Škorpil, *Nadpisi ot pǎrvoto bălgarsko carstvo v Černomorskata oblast, na balkanskija poluoostrov*, B Sl, II/2 (1930), p. 192, n° 11, pl. I, A, 10 (p. 196) (fac-similé);

V. Beševliev, *Pǎrvobălgarski Nadpisi*, GSU, istor. phil. fac., 31 (1934), p. 140, n° 28 (fac-similé); idem, *Die Protobulgarischen Inschriften*, Akad. Verl., Berlin 1963, p. 180, n° 21, pl. 61 (estampage), (idem, *Pǎrvobălgarski Nadpisi*, Sofia 1979, p. 143-144, n° 21, pl. 86 (estampage)).

+ Κάστρον
Διδυμοτού-
χου

Lettres en majuscules, de forme longue.

Lettres du haut renversées: φρ(ούριον), en minuscules.

L. 2/3: Leg. Διδυμοτείχου (de même, Kalinka, Beševliev).

— : Διδυμοτούχου (Škorpil, dans AEM, l. c.).

Kastron de Didymoteichon.

Première apparition du nom de la ville sur une inscription gravée, en l'occurrence sur une colonne qui pourrait bien avoir servi de borne au *kastron* de Didymoteichon, ville nouvelle fortifiée, fondée après la destruction de Plôtinopolis, qui fut, semble-t-il, antérieure aux incursions de Krum en Thrace, en 812-813 (Theophanès, de Boor, p. 497-499; Theophanès Cont., p. 216₁₁₋₁₉, 614₃₋₆₁₇, 817₁₅₋₂₃ et passim; Scriptor Incertus, p. 344₁₄₋₃₄₇; Skylitzès, éd. I. Thurn, p. 6₈₆ sq., 13₃₄, 116₅₋₁₁₇; Zônaras, III, p. 314-316. Cf. V. Zlatarski, *Istoriija*, I/1, p. 261 sq. et notamment, p. 272-280); Plotinopolis n'est pas mentionnée explicitement dans ces sources.

Le rapprochement de cette inscription des autres inscriptions des noms de *kastra*, gravés sur des colonnes plus ou moins similaires à celle de Didymoteichon (trouvées, elles aussi, dans les ruines de la grande basilique de Pliska ou dans ses environs), suggère leur érection à peu près contemporaine (VIIIe-Xe s.) et leur provenance d'une même région: région-frontière, intensément fortifiée pour faire face aux invasions ennemies, et notamment, aux attaques bulgares, après la création du nouvel Etat, en 680. En effet, la plupart des douze noms, environ, qui ont pu être identifiés sur ces colonnes, désignent des villes de la mer Noire et de la Thrace, en particulier, de la Thrace orientale, proche de Constantinople, à savoir, la région envahie par Krum, au début du IXe siècle, et par Syméon, à peu près un siècle plus tard (Theophanès Cont., . 386₂₃₋₃₈₇, 389₁₂, 401₃₋₄₀₅, 701₂₂, 717₁₃, 855₁₄, 880₆₋₈₉₇, et passim; Skylitzès, I. Thurn, p. 201₄₉₋₂₀₃, 218₈₂₋₂₁₈; Cf. V. Zlatarski, *ibid.*, I/2, p. 359 sq., et notamment, p. 376-381, 412, 432-440 sq.).

Pourtant, on ne peut pas prétendre à une concordance absolue entre les noms des *kastra*, inscrits sur ces colonnes — bornes (sans compter celles qui sont en grande partie détruites), et les noms des forteresses ou des villes conquises par les Bulgares, cités dans les sources; celles-ci, dans le cas surtout des guerres de Syméon, insistent, en principe, le côté diplomatique mis à part, sur la prise d'Andrinople et sur les attaques contre la proche banlieue de la capitale: Didymoteichon, p. ex., n'y figure pas (ni, d'ailleurs, Garella, ni Théodoroupolis, ou Theodosioupolis, etc.).

Ceci dit, on peut supposer que ces bornes des *kastra* auraient bien pu être transportées en Bulgarie, en guise de trophée, soit par Krum, soit par Syméon, lors de leurs campagnes en Thrace, en 812-813, ou en 913-914, 917, et 920-924, respectivement (cf. C. Jireček, dans *Monatsber. der Akad.*, Berlin 1881, p. 460 sq.; E. Kalinka, *ibid.*, p. 116-117). D'ailleurs, ce ne serait pas la première fois ni la dernière que des transferts et même de déportations des populations entières avec tous leurs biens auraient eu lieu, suites aux guerres se déroulant sur le sol de Thrace: cf. la déportation des habitants d'Andrinople, en Bulgarie, lors de la prise de la ville par Krum, en 813, Theophanès *Cont.*, p. 216₁₂₋₁₉, Skylitzès, Thurn, p. 116-117; la déportation des habitants de Didymoteichon elle-même et de sa région ("les homes et les fames et les proies"), après sa destruction par Kaloyan, en 1206, Villehardouin, *La Conquête de Constantinople*, éd. E. Faral, Paris 1961, II, § 444-448 (cf. Skorpil, *BSI*, p. 194, qui accepte que les colonnes dont il est question furent en effet transportées de Thrace, en prétendant pourtant qu'à ce moment-là, elles n'étaient pas encore gravées).

Cf. l'avis contraire au nôtre de Beševliev, *Pǎrvobǎlgarski Nadpisi*, p. 32-33, et, *idem*, *Pǎrvobǎlgarite*, *Bit i Kultura* (Sofia 1981), p. 129, qui voit à la lettre Δ de l'inscription une forme cyrillique et qui opte pour la fabrication bulgare des colonnes et leur érection à Pliska, sur ordre de Krum, en commémoration de ses victoires; cf. aussi (*idem*, *Pǎrvob. Nadpisi*, l. c.) l'abondante bibliographie y afférente, qui, dans le contexte de cette dernière supposition, ne peut pas, en aucune façon résoudre d'une manière satisfaisante, le problème de la croix qui figure devant toutes ces inscriptions, même avant l'époque de la christianisation des Bulgares. L'hypothèse de Škorpil (l. c.), que le lapicide bulgare a ajouté lui-même la croix pour montrer que les villes mentionnées étaient chrétiennes, ne peut pas être défendue sérieusement.

19. Construction d'une tour par Basile Comnène (XIe-XIIe s.) (P l. 67 a-b)

Bloc de pierre encastré dans la maçonnerie d'une des tours quadrilatères des remparts, deuxième tour de la courtine orientale, à partir de la porte est. 58; 78; 38. L'inscription est gravée sur la surface extérieure du bloc. Hauteur des lettres: première ligne: 21-23; deuxième ligne: 18. On distingue en haut une entaille en forme de trapèze, ce qui signifie un premier emploi du bloc, tandis que deux concavités dans la maçonnerie, à gauche et à droite, indiquent l'existence de deux autres blocs, aujourd'hui disparus, qui devaient porter le début et la fin de l'inscription. En fait, le bloc de droite existait encore au moment du passage d'A. Dumont, qui avait ainsi pu lire le prénom de ce Comnène.

A. Dumont, *Inscriptions et monuments figurés*, p. 166, n° 106; p. 175. L'éditeur avait vu aussi la même inscription, disparue depuis, sur une autre tour des remparts dont il ne précise pas la place (repris dans Dumont-Homolle, *Mélanges*, p. 438, n° 106). G. Lambakis, *Περιγησεις*, *ΔΧΑΕ*, t. 10 (1911), p. 6 (sans croquis); il n'a vu que le nom de Comnène; (G.

Lambousiadis, Ὀδοιπορικόν, p. 88, croquis; G. Euthymiou, Διδυμότειχον, p. 375-376, croquis).

] [Βασιλείου] Κομνηνοῦ [

Deux groupes de lettres de deux lignes chacun.

Ligature: MN

[Βασιλείου]: + Βασιλείο[υ] (Dumont, Dum.-Hom.).

Κομνηνοῦ: Κομνηνός (Lambakis).

....de Basile Comnène...

Inconnu par ailleurs, ce Basile Comnène aurait construit ou restauré deux (?) tours des remparts de Didymoteichon. Pourrait-on l'identifier avec Basile, dit Kourtikios ou Iōannakès, originaire d'Andrinople, capitale du thème unifié d'Andrinople-et-Didymoteichon, et vaillant stratège d'Alexis I, qu'Anne Comnène range parmi les parents (συγγενεῖς) de son père, auxquels l'empereur avait confié le commandement des tagmata, lors de la guerre contre Boémond? (Anne Comnène, Leib, II, p. 26₁₀₋₁₆; cf. *ibid.*, I, p. 34-35₁₋₄). Ce Basile Kourtikios n'est pas forcément le même qu'un certain Kourtikios, impliqué dans le complot des Anémas (*ibid.*, III, p. 69₂₀, comme il est dit dans l'Index, s.v. Kourtikios Basile).

De même, on ne peut pas se prononcer sur un éventuel rapprochement de Basile Comnène de notre inscription d'autres (il est vrai, peu nombreux) Basile Comnène, auxquels appartiennent deux sceaux, datant probablement du XI/XIIe et du XIIe siècles (voir B. Pančenko, *Katalog molivdovulov, IRAIK*, 9 (1904), n° 197 (201); sceau de la Collection des Sceaux de Dumbarton Oaks, n° 58.106.3673, comportant aussi le qualificatif Κομνηνοφυής; cf. même qualificatif dans V. Laurent, *Mélanges II, REB*, 18 (1960), p. 209; *idem*, *Sceaux Byzantins V, BCH*, 97 (1973), p. 229). Cf. Th. Homolle (*ibid.*, p. 520), qui le cite sous la rubrique "Indéterminés".

Il est encore moins identifiable avec un autre Basile Comnène, peut-être, prôtovestiarite, mentionné dans une sentence du patriarche Michel Autôreianos (1208-1214), à propos de son mariage avec une princesse de Brabant (v. R. Guiland, *Titres et fonctions de l'empire byzantin, Variorum Reprints* 1976, n° XV, p. 4; cf. A. Schmink, *Eine γνώμη des patriarchen Michael Autoreianos, Fontes Minores*, II, p. 260, note 2).

20. Monogrammes d'Andronic Raoul Asanès Paléologue (ca. milieu du XIVe s.) (P l. 68 a-b)

Plaque de pierre poreuse grise, peut-être tombale, encadrée dans le côté latéral sud d'un prie-Dieu (προσκυνητάριον) consacré à Saint-Démétrius, datant d'une époque postérieure et se trouvant sur une terrasse de la partie sud de l'enceinte. Dimensions de la pierre: 0,85; 1,30 m.

L'inscription gravée consiste en quatre croix monogrammatiques circonscrites à l'intérieur de quatre cercles entrelacés de noeuds, l'ensemble s'insérant dans un double cadre rectangulaire. Hauteur des lettres: 3,5; 7.

G. Lambousiadis, Ὀδοιπορικόν, p. 88 et croquis n° I; p. 91; G. Euthymiou, Διδυμότειχον, p. 377 avec croquis; D. Manakas, *Θυσίαι ἐν Διδυμοτείχῳ τὴν 18ην Ἰανουαρίου*

καὶ τὴν 26ην Ὀκτωβρίου, Ἐρακικὴ Ἐπετηρίς, 3 (1982), p. 162-163 avec croquis.

Cf. N. Varheidis, Λαογραφικὰ Διδυμοτείου, Ἐρακικά, 40 (1966), p. 283-286.

- a) Ἀνδρόνικος
- b) Ραούλ
- c) Ἀσάννης
- d) Παλαιολόγος

Ligatures: a) NK.

- a) NK : NO (Euthymiou, Man.)
 Δ : A (Man.).
 P : B (Lambous.).
- b) P : B (Lambous., Euth., Man.).
 — A : B (Lambous.).
 — ϑ : M (Lambous.).
 — Λ : A (Euthymiou, Man.).
- c) A : Δ (Lambous., Euth., Man.).
 d) Π : O (Lambous.).
 — O : Lambousiadis: pas de lettre.
 — Λ : A (Lambous.).
 — Γ : N (Lambous.).

Euthymiou, Manakas: monogramme de l'empereur Andronic Paléologue.

Andronic Raoul Asanès Paléologue.

Si la solution du monogramme est la bonne, le choix doit être fait entre deux membres de la branche Asanai-Paléologue de la famille impériale, tous deux investis, à un certain moment, de la dignité de sébastocrator (Grégoras, I, p. 363, lignes 1-2, 14, 18-20; Cantacuzène, III, p. 293₂₅): a) Andronic Asanès Paléologue (v. Th. Uspenskij, *Bolgarskie Aseneviči na vizantijskoj službe v. XIII-XV vv*, IRAIK, 13 (1908), p. 7-9), le beau-père de Jean VI Cantacuzène; b) Andronic Raoul Asanès Paléologue, petit-fils du précédent, fils de Manuel Raoul Asanès, commandant en chef nommé par Cantacuzène, à Didymoteichon, en 1342 (v. Catherine Asdracha, *Les Rhodopes aux XIVe s.*, REB, 34 (1976), p. 193) et, donc, neveu d'Irène Asanina Cantacuzène, épouse de Jean VI (v. D. Nicol, *The Byzantine family of Kantakouzenos*, Washington 1968, n° 23).

Étant donné que le beau-père de Cantacuzène fut, presque tout au long de sa vie, un ami d'Andronic II Paléologue et un ennemi farouche d'Andronic III et, ensuite, de Cantacuzène, et qu'il n'eut pas de liens particuliers avec Didymoteichon, c'est son petit-fils qui doit figurer sur nos monogrammes. En fait, celui-ci avait été élevé dans la cour de Cantacuzène, à Didymoteichon, et avait ensuite servi sous ses ordres; il semble même qu'il succéda à son père

au gouvernement de Bizyè, ville qui se rallia à Cantacuzène, vers 1354/55 (Cantacuzène, I. c., et II, p. 248-249, 491¹⁷⁻¹⁸; cf. Th. Uspenskij, *ibid.*, p. 12; A. Papadopoulos, *Versuch*, n° 46 (mais qui confond les deux Andronic); *Prosop. Lexikon*, n° 1487, s.v. Ἀσάνης).

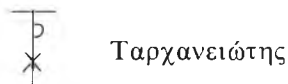
Sur un autre Raoul Asanès Paléologue, fils, peut-être, du despote Dèmètrios Paléologue et apparenté aux Angélodoukas, voir Anne Philippidis-Braat, *Péloponnèse*, n° 91. Pour un aperçu général des principales branches des Asanai (ou Asannai), voir I. Božilov, *La famille des Asen (1186-1460). Généalogie et prosopographie*, BHR, 1981, I-2, p. 135-156 (avec de tableaux généalogiques); cf. un autre tableau généalogique des Asanai, B. Krekić, *Contribution à l'étude des Asanès à Byzance*, TM, 5 (1973), p. 348. Cf. ci-dessous, n° 33.

Monogrammes de Tarchaneiôtès sur des tours des remparts (n°s 21-27) (ca. 1352)

21. (Pl. 69 a-b)

Pierre grise encadrée dans la maçonnerie de la tour ronde, située à l'angle sud-est des remparts. Monogramme gravé sur la pierre.

G. Lambakis, *Περιηγήσεις*, ΔΧΑΕ, t. 10 (1911), p. 7. fig. 3; G. Lambousiadis, Ὀδοιπορικόν, p. 88, croquis n° 5 (sans solution); G. Euthymiou, *Διδυμότειχον*, p. 375, croquis.

: IXP sur T (Lambakis).

: Τραϊανοῦ (Euthymiou).

Tarchaneiôtès.

A relever la curieuse combinaison, si cela en est une, du monogramme de Tarchaneiôtès avec le chrisme.

Si la solution du monogramme est la bonne, on a l'embarras du choix entre trois personnages du même nom:

1. Le très connu prôtostratôr Michel Doukas Glavas Tarchaneiôtès, fondateur, vers 1292, du Couvent de Pammakaristos, à Constantinople, et renovateur, vers 1303, de Saint-Euthyme (annexe de Saint-Démétrius, à Thessalonique), dont il a financé aussi la décoration en fresques. Sur la vie et sur la carrière, surtout militaire, de ce personnage, v. G. Theocharidis, *Μιχαήλ Δούκας Γλαβᾶς Ταρχανειώτης*, ΕΕΦΣ, Thessalonique 1956, p. 203-206 et passim; Catherine Asdracha, *Les Rhodopes au XIIIe siècle*, REB, 31 (1973), p. 287-288.

2. Manuel Tarchaneiôtès, dit Kourtikès, l'un des quatre commandants en chef laissés par Cantacuzène à Didymoteichon, pendant son absence en Serbie, en 1342. Sur ce personnage, v. Asdracha, *Les Rhodopes au XIVe siècle*, REB, 34 (1976), p. 206.

3. Le prôtostratôr Constantin Tarchaneiôtès, archonte de Didymoteichon avec Arsène Tzamblakôn, sitôt après avoir servi à la tête des trières impériales, lors de la guerre vénétogénoise de 1351-1352 (Cantacuzène, III, p. 196¹⁷⁻¹⁸, 199¹; 221⁵⁻⁹, où il fait son éloge; cf. C. Asdracha, *ibid.*, p. 193-194).

Nous pensons que le monogramme de cette tour ainsi que ceux des six autres tours de Didymoteichon, concernant la troisième personne citée ci-dessus, Constantin Tarchaneiôtès, qui aurait reconstruit, ou simplement colmaté, les tours des remparts, probablement peu

avant que Cantacuzène ne cède la ville à Jean V Paléologue. La durée de son mandat d'archonte n'est pas connue, mais il est possible qu'il ait continué d'exercer ses fonctions, même sous Jean V, vu les rapports plutôt bons qu'il entretenait avec cet empereur (Cantacuzène, III, p. 237¹⁰⁻²⁴).

En revanche, la présence de Michel Glavas Tarchaneiôtès, à Didymoteichon, n'est nullement attestée dans les sources. En effet, le passage de Grégoras (I, p. 484¹³⁻¹⁸), concernant la construction ou la reconstruction de plus de quinze forteresses par ce Tarchaneiôtès, vers 1303, ne concerne point la Thrace (comme dans H. Belting, C. Mango, D. Mouriki, *The Mosaics and frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii)*, D.O. Wash., 1978, p. 14), mais les extrémités et les lieux abrupts (τὰς ἀκρότητας καὶ ἀποτομάς) d'Aïmos (c'est-à-dire, des Balkans); de plus, Grégoras, en caractérisant Glavas Tarchaneiôtès de ἐπιτροπεύοντος Θράκης ne parle sûrement pas du commandement de la Thrace comme étant celui d'une région géographique, mais comme étant celui du thème de Thrace, qui n'a rien à voir avec la ville de Didymoteichon, puisqu'il s'étendait, à cette époque, à l'est de l'Hèbre et de Didymoteichon et constituait alors un thème autonome (C. Asdracha, *ibid.*, p. 182-183). Sur la campagne de Glavas à l'Aïmos, qu'il entreprit vers 1306, aux côtés du jeune co-empereur Michel IX, voir Manuel Philès, éd. E. Miller II, Paris 1857, vers 327-331 (où Didymoteichon n'y figure point); Pachymère, II, p. 445-448. Cf. V. Zlatarski, *Istorija III*, p. 604-605. Sur sa présence possible sur une inscription d'Aïnos, voir Anna Avramea, Ἀνέκδοτη βυζαντινὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ φρούριο τῆς Αἴνου, *Actes du XVe Congrès Int. d'Et. Byz.*, Athènes 1976, IV, *Histoire*, Athènes 1980, p. 44-45.

22. (Pl. 70 a-b)

Monogramme de Tarchaneiôtès gravé sur une pierre grise, encastrée dans la maçonnerie d'une tour rectangulaire des remparts. 90; 59. Deuxième tour au nord de la porte est des remparts.

Voir n° 21.

23. (Pl. 71 a-b)

Monogramme de Tarchaneiôtès, gravé sur une pierre grise encastrée dans la maçonnerie d'une tour ronde des remparts. 1.10; 0.90 m. Quatrième tour au nord de la porte est.

Voir n° 21.

24. (Pl. 72 a-b)

Monogramme de Tarchaneiôtès, gravé sur une pierre grise encastrée dans la maçonnerie d'une des tours rondes des remparts. 70; 65. Très endommagé. Huitième tour au nord de la porte est.

Voir n° 21.

25. (Pl. 73 a)

Monogramme de Tarchaneiôtès, gravé sur une pierre grise encastrée dans la maçonnerie d'une autre tour ronde. 99; 60. Très endommagé. Dixième tour au nord de la porte est.

Voir n° 21.

26. (P l. 73 b-c)

Monogramme de Tarchaneiôtès, gravé sur une pierre grise encadrée dans la maçonnerie d'une tour rectangulaire des remparts, deuxième tour au sud de la porte est. 92; 45.

G. Euthymiou, *Διδυμότειχον*, p. 377, croquis.

Ταρχανειώτης

Ταρχανειώτης: Ἰσαάκιος (Euthymiou; sans autre précision).

A relever la ressemblance avec l'emblème d'Asclepios. Voir n° 21.

27. (P l. 74 a-b)

Monogramme de Tarchaneiôtès, gravé sur une pierre grise d'une tour ronde des remparts. 79; 67. A gauche et à droite de la pierre, ornement en briques en forme de treillage. Neuvième tour au nord de la porte est.

Ταρχανειώτης

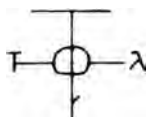
Présentation plus marquante du même monogramme par la décoration céramique de part et d'autre.

Voir n° 21.

28. Monogramme (P l. 75 a-b)

Sorte de croix monogrammatique, gravée sur le champ d'une pierre grise, encadrée dans la maçonnerie d'une des tours rectangulaires. 80; 72. La pierre est enfermée dans un cadre saillant. La tour se trouve dans la partie est des remparts et sert de support au clocher de l'église post-byzantine du Christ.

G. Lambousiadis, *Ἱεροπολίτικόν*, p. 88, croquis n° 9 (sans solution).

Τοῦ φύλακος?

29. Monogramme des Paléologue (XIIIe-XVe s.) (P l. 76 a)

Le monogramme est gravé sur la paroi est d'une grotte de Didymoteichon, à côté de l'entrée. Hauteur des lettres: 17-18. Cette grotte, l'une parmi celles qui servaient de dépôts de jarres aux habitants de la ville, est située près de la dite «prison de Charles XII de Suède». Le côté nord d'un grand bâtiment datant de l'époque des Paléologue est conservé devant l'entrée de la grotte.

Π(α)λ(αιο)λ(ό)γ(ος)

Voir n° 3 (Périthéōrion); cf. n° 1.

Sur les cavités de Didymoteichon, qui servaient aussi de citernes destinées à recueillir l'eau de pluie (Grégoras, I, 357; cf. *La région des Rhodopes*, p. 131), et sur les résultats des

fouilles les concernant, voir Ch. Bakirtzis, *Didymoteichon*, p. 148-153 (fig. 5: photographie de la grotte avec le monogramme des Paléologues).

SAMOTHRACE

Sur l'état présent des monuments anciens et médiévaux de l'île ainsi que sur un aperçu général de son histoire à travers les siècles, voir le livre récent de Sophè Papageōrgiou, *Σαμοθράκη*, Athènes 1982. Cf. G. Deville, *Rapport sur une mission dans l'île de Samothrace*, *Archives des Missions Scientifiques*, XIX, 3ème série, t. 4 (1867), p. 254-265; E. Coquart, *ibid.*, p. 268-278.

30. Reconstruction datée d'une tour (26 mars 6939=1431). Inscription bilingue sur une plaque armoriée des Gattilusi (Pl. 76 b)

Plaque de marbre encadrée dans le côté oriental de la tour quadrangulaire de l'enceinte intérieure, à Chōra. Dimensions de la pierre: 0,36; 1,09 m. Hauteur des lettres: 4-4,5.

L'inscription principale, en latin d'écriture gothique, est disposée des quatre côtés d'une plaque de marbre rectangulaire, qui représente, en bas-relief et en trois panneaux, les emblèmes des Gattilusi et des Paléologues (voir ci-dessous). Les deux panneaux externes sont carrés, celui du milieu, rectangulaire. Le texte latin est continu sur les deux longueurs du rectangle. Sur les deux largeurs sont gravés en grec, à gauche, la date, à droite, le prénom et la qualité professionnelle du maître de chantier (cf. n° 31); enfin, sur le côté interne du premier panneau, sont gravés verticalement, en grec, les cinq premières lettres du nom de Palamède, mentionné dans le texte latin.

A. Conze, *Reise*, p. 55-56, pl. III, fig. 8 (fac-similé); (S. Papageōrgiou, *Σαμοθράκη*, p. 62-63, fig. 2 b (reproduit du fac-similé de Conze)). Cf. C. Fredrich, *Aus Samothrake*, p. 26.

1 MCCCCLXXXI + [...] Palamides Paleol(ogus) Gatilu[sius dominus]

2 Eney zehedificar[i fe]cit hanc turrim diē XXVI marcii

Σ Δ Λ Θ'

Παλαμ(ήδης)

Μα(ῖστωρ) Κωστ(αντῖνος)

Abréviations: στ (au nom du Constantin écrit en grec).

Lettres superposées: $\overset{\alpha}{\text{M}}$ (μα(ῖστωρ)).

L. 2. Eney: Leg. Enei, zehedificar [i]: Leg. rehedificar [i], marcii: Leg. martii.

Κωστ(αντῖνος): Leg. Κωνστ(αντῖνος).

L. 1: MCCCCLXXXI: MCCCCLXXXΓ (Conze, Papag.), MCCCIXXXI (Fredrich).

Σ Δ Λ Θ' = 6939: 69.9 (Conze).

Μα(ῖστωρ) Κωστ(αντῖνος): $\overset{\alpha}{\text{M}}$ (Μαρτίου) κ^ως (Conze).

En 1481... Palamède Paléologue Gattilusi, maître d'Ainos, a fait reconstruire cette tour, le 26 mars, 6939 (= 1431); Palamède; Le maître de chantier, Constantin.

L. 1. La date en chiffres romains (1481) sur le texte latin, d'ailleurs très tardive car les Turcs s'étaient définitivement installés à Samothrace, en 1479 (voir ci-dessous), ne correspond pas avec la date grecque (1431) qui est la seule correcte. Autre exemple de décalage entre la date latine et la date grecque, qui est cette fois-ci encore la date correcte, sur une

inscription de 1403, bilingue aussi, à Thasos (Ch. Bakirtzis, *Trois inscriptions de Kastro (Thasos), Thasiaca, BCH, Suppl. V (1979), p. 464*). Cf. les difficultés qu'a soulevées la date, ci-dessous, n° 31. Par contre, nous n'avons aucune raison de mettre en doute le "26 mars" du texte latin (l. 2).

L. 1/2: Palamides... Eney: Il appartenait à la branche de la famille génoise des Gattilusi, qui s'était installée d'abord à Lesbos, cédée par Jean V Paléologue à Francesco, en 1355, en guise de récompense pour l'avoir aidé dans sa lutte contre Cantacuzène (Grégoras, III, p. 554₁₉; Doukas, p. 41₁₃-43₄). Voir Bertrand De La Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, éd. Ch. Schefer-H. Cordier, Paris 1892, p. 173-174. Cf. Ch. Hopf, *Chroniques gréco-romanes*, Berlin 1873, p. 501-502; W. Miller, *The Gattilusj of Lesbos (1355-1462)*, *BZ*, 22 (1913), p. 418-421; M. Balard, *La Romanie Génoise, I*, p. 171-175. Succédant à son oncle, Nicolò, comme maître d'Ainos, en 1409, et, devenu maître de Samothrace que lui concéda Jean VIII, en 1430, Palamède s'est vu confirmer dans ses droits par Mahomet II, après la chute de Constantinople (Kritoboulos, éd. D. Reinsch, p. 86_{26,28}; Chalkokondylès, p. 469_{8,10}; cf. C. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge, I*, Paris 1880, p. 44). Ce n'est qu'après la mort de Palamède (1455) et sous le gouvernement de son fils, Dorino II, que ses possessions (l'île d'Imbros incluse entretemps) furent soumises aux Ottomans (1456) qui, après une brève concession à Dèmètrios Paléologue (1460-1466), les ont incorporées finalement à leur empire (Chalkokondylès, p. 469_{10,22}-470₁₂).

Le nom de Paléologue qui accompagne celui de Palamède, loin de désigner la prétendue suzeraineté de l'empereur et indépendamment des liaisons matrimoniales des Gattilusi avec la famille impériale, serait l'expression des prétentions des premiers à se poser en continuateurs des Paléologue et maîtres légitimes de l'île et des autres possessions en mer Egée et sur la côte thrace, face à leurs antagonistes acharnés, les Vénitiens (cf. M. Balard, *ibid.*, I, p. 84-85).

L. 2. rehedificar [i]... turrim: La reconstruction (peut-être, la construction) de cette tour fait partie de la série des fortifications entreprises par Palamède pour assurer la défense de l'île (cf. n°s 31 et 33).

Μα(ῖ)στωρ) Κωστ(αντῖνος): Le fait que le maître de chantier signe de son prénom sur une inscription officielle aux côtés du fondateur de l'oeuvre et maître des lieux, est tout à fait remarquable et doit être relevé comme tel, quoique cet usage soit déjà connu à Byzance.

Ce même Constantin met sa signature, vers la même époque, sur une autre plaque commémorant une construction du même Palamède (voir n° 31). D'autre part, nous retrouvons Constantin travaillant dans la ville d'Ainos, en 1421 et en 1423, pour la construction de deux églises, dont les fondateurs étaient liés à la famille des Gattilusi; notamment, le second, Dèmètrios Xénos, gérait la ville au nom de Palamède (F. Hasluck, *Monuments of the Gattilusi*, p. 254, n° 1; p. 256, n° 5; Samidis, *Ἐπιγραφαὶ Αἴνου, Θρακικά*, 2 (1929), p. 280, n° 5, p. 281, n° 7; G. Lambousiadis, *Ἐδοιοπορικόν*, p. 127). La restitution μάστ(ορις) à la place de μαῖστωρ, de Hasluck, si séduisante qu'elle puisse paraître et conforme à l'usage du néo-grec, reste incompatible avec la langue archaïsante et prétentieuse des inscriptions elles-mêmes.

Les trois panneaux en bas-reliefs qui réunissent les armes des Gattilusi (aigle monocéphale tourné, ici, vers le côté droit, si l'on tient compte de celui qui le regarde, et motif d'écaillés) à la composition des 4 B, dite "le briquet", largement utilisée par les Paléologue, et

au monogramme de ceux-ci, montrent l'adoption par la famille génoise des emblèmes de la famille impériale, expression directe de leur politique dans cette partie de la Méditerranée (voir ci-dessus). Pour pareilles inscriptions des Gattilusi sur plaques armoriées, à Ainos, à Lesbos et à Palaia Phôkaia, v. Hasluck, *ibid.*, p. 255, fig. 6 et 7; p. 256, fig. 8; p. 258, fig. 9; p. 262, n° 2, fig. 13; p. 264, n° 8, fig. 14; Cf. G. Lambousiadis, 'Οδοιπορικόν, p. 124; A. Samothrakis, 'Η Αἴνος καὶ αἱ ἐκκλησίαι αὐτῆς, *Θρακικά*, 19 (1944), p. 34-36; S. Eyice, Trakya' da Bizans devrine ait eserler [Oeuvres concernant la période byzantine en Thrace], *Belleten*, 33 (1969), p. 351, fig. 74, 75; M. Balard, *ibid.*, pl. III, a, b (repris de Hasluck, *ibid.*, p. 264, n° 8, et p. 262, n° 2 respectivement).

Sur la question du blason des Paléologue, voir encore ci-dessus, le commentaire au n° 3.

31. Construction datée d'une tour (6941 = 1433). Inscription sur une plaque armoriée des Gattilusi (Pl. 77)

Plaque de marbre légèrement brisée aux extrémités, encastrée dans le côté de la tour quadrangulaire de l'enceinte extérieure, à Chôra, divisée en six panneaux carrés. Dimensions de la pierre: 0,415; 2,20 m. Hauteur des lettres: 4-5. L'inscription est gravée sur les deux panneaux extérieurs qui flanquent les quatre panneaux qui portent, ceux-ci, en bas-reliefs, les emblèmes réunis des Gattilusi et des Paléologue (voir ci-dessus). Sur la largeur gauche de la pierre, sont gravés verticalement le prénom et la qualité professionnelle du maître de chantier. Le premier panneau porte, en bas, gravée en plus petite lettres, la date en années de la création du monde.

O. Friedrich von Richter, *Inschriften*, p. 216-220, n° 34 (fac-similé);

I. Franze, *Epigrafia*, p. 140-141, n° 12; pl. 15, fig. 1 (fac-similé de Kiepert); A. Conze, *Reise*, p. 55; pl. III, n° 7 (fac-similé); (CIG, IV, n° 8777, pl. XIV (du fac-similé de Kiepert, variantes de lecture de Richter); Sophè Papageôrgiou, *Σαμοθράκη*, p. 60-61, fig. 2, a (reproduction des fac-similés de Conze et de Kiepert)). Cf. C. Fredrich, *Aus Samothrake*, p. 26-27; *Samothrace 1923/1927/1978*, éd. Jan Bouzek et Iva Oudzejová, Prague 1985, pl. 121 (photo de l'inscription prise en 1923).

+ Κ(αἰ) τοῦτον ἀνήγειρεν ἐκ
 βάθρων πύργον | μέγας
 ἀριστεὺς φιλόπολις
 4 αὐθέντης | Αἴνου λαμπρᾶς
 πόλεως κ(αἰ) τῆςδε νήσου | Πα-
 λαμήδης ἔνδοξος Γατελιούζος |
 ὅς κ(αἰ) τοῦτο ἔστησεν ἐν χρό-
 8 νοις ἔργον | τετράκις δέκα
 ἰπεύουσι κ(αἰ) πρὸς γε | ἑννα-
 κοσίους κ(αἰ) χιλίους ἑξά-
 κίς | φοβερὸν ὁ λαμπρὸς φρού-
 12 ριον πολεμίοις

ΣΑΜΑ

Κωστ(αντίνοσ) μα(ῖ)στ(ωρ)

κ Ἀ ρ ρ ε ς λ ζ ϛ β μ

Belle écriture onciale, orthographe parfaite, plusieurs ligatures:

ου, νηγ, εν (l. 1); νπ (l. 2); αυ, ντη, ιν (l. 4); εω, δε, νησ, (l. 5); αμ, δης, ενδ, ατ (l. 6); το, στη, εν (l. 7); ερ, γο, τε, τρ, ακ, κα (l. 8); ιππ, πρ, ος, ενν (l. 9); **⓪** = οι (l. 10), φο, ερ, αμπ, φρ (l. 11); λε, **⓪** = οι (l. 12).

Abréviations de καί: κ.ϛ.ϝ = ου

Lettres superposées: ὀ (l. 2); ὐ, ἄ (l. 4); ὀ, ὄ, ὐ (l. 6, 7); ὀ, ἔ, ῥ (l. 8), ὐ, ὄ (l. 9); ὀ, ὐ, ὐ (l. 11); ὐ (l. 12).

A relever la curieuse façon dont le ε (cursif) se joint au Ν, même là où le mot ne l'exige pas, de sorte qu'il devient un signe purement décoratif (ἀνήγειρεν, l. 1).

A remarquer le ΣΤ dans ἀριστεὺς (l. 3) et dans ἔστησεν (l. 7), aussi, le **Α** = δ (l. 5, 8).

Κωστ(αντίνοσ): Leg. Κωνστ(αντίνοσ).

L. 1. Δις τοῦτον (Richter).

L. 4. αὐθέντης Αἰνοῦλφος πρὸ (Richter); λαμπρὸς (Franze); [ὄ λ]αμπρὸς (CIG).

L. 5. τῆς ἄτε νήσου (Conze, Parag.); τῆς [νή]σου (CIG).

L. 5/6. πόλεωσ κτίσασ τῆ Ἰησοῦ παλάμη ἀεὶ ἐνδοξοτάτῳ Γαελιόσῳ (Richter); Παλαμήδης ἐν θεῶ... (Franze).

L. 6. Γα[τ]ελιού(τζης) (CIG).

L. 7/8. ἔστησεν ἐν Χριστῷ ν[έ]οις ἔργον (Richter).

L. 9. [καὶ τέσσαρ]σι (Franze); — εὔουσι καὶ (Conze); ἰπ[π]εύουσι καὶ (CIG); [ἰπ]εύουσι καὶ (Parag.).

L. 9/10. ἰπεύουσι καὶ προφυλάττουσι τὸν ἐννακοσίοις (Richter); ἐνακοσίοις (CIG).

L. 11/12. φοβερὸν θεολαμπροσέβαστον Οὐρίον πολεμίοις (Richter).

L. 12. πολέμιος (Franze).

ϛ Ἀ Μ α' : ϛ λ μ δ' (Franze).

Κωστ(αντίνοσ) μα(ῖ)στ(ωρ): κ^ωμαρτ (Conze).

Cette tour encore a été construite de fond en comble par le grand, excellent en vaillance, aimant la cité, maître de l'illustre ville d'Ainos et de cette île, Palamède, le glorieux Gattilusi, qui a érigé, lui l'illustre, aussi cet oeuvre, au cours des années six mille neuf cent quarante plus une, forteresse terrible face aux ennemis. 6941 (= 1433); Constantin, le maître de chantier.

L'inscription est métrique en dodécasyllabes qui ne sont pas tous complets; voir la chute évidente d'une syllabe au vers 6 (l. 8-9), la césure après la sixième syllabe et la synizèse au mot φρούριον pour obtenir un dodécasyllabe, au vers 8 (l. 11-12).

Le texte honore le constructeur par des accents empruntés au vocabulaire des inscriptions antiques.

L. 1/2: Κ(αὶ) τοῦτον... πύργον. Le ton triomphal qui annonce la construction (et non

pas la reconstruction, cf. n° 30) d'une tour de plus par Palamède est l'annonce publique de tout un programme d'exécution d'oeuvres militaires dans l'île (cf. encore n° 30).

L. 2: μέγας: dans les inscriptions antiques, il s'applique d'habitude aux dieux ou aux rois, en tout cas, il s'associe au culte, à titre d'exemple, v. L. Robert et Jeanne Robert, *Bulletin Epigr.* 1939, 220; 1948, 190; 1963, 170); emploi dans une inscription gnostique de Rome, *ibid.* 1952, 192; cf. un exemple tardif, V. Beševliev, *Spätgriech. Inschr.*, n° 79₄; emploi du neutre comme simple adjectif dans une inscription de Stoboï, Beševliev, *ibid.*, 57₁₅; μεγάλα ξένηα; Feissel, *Macédoine*, 273 A, l.9/10, 11/12: Χάρμα μέγα... μέγα δῖμα. Sur son emploi dans les formules acclamatoires à travers les siècles, voir L. Robert, *Hellenica*, 10 (1955), 84-89; M. Guarducci, *Epigrafi greca IV*, p. 275.

L. 3: ἀριστεύς: il est employé ici dans un sens beaucoup plus appuyé et actif que celui de l'adjectif honorifique ἄριστος, dont il est un paronyme (*Etymologicum Magnum*, s.v. ἄριστος; Lidd.-Scott, s.v. ἀριστεύς). Autres exemples épigraphiques, L. Robert, *Hellenica*, VII (1949), p. 80. Sur son emploi comme un titre s'associant à l'ἄριστον, ἀριστητήριον, ἀριστεύω, voir Robert, *l.c.*; *idem*, *Bull. Epigr.* 1939, 220. Sur les deux sens du mot, *ibid.*, 1961, 209.

L. 3: φιλόπολις. Utilisé comme adjectif chez les auteurs anciens, ce mot n'est pas très fréquent dans les inscriptions officielles des cités grecques pendant la basse époque. Voir deux exemples dans *MAMA VIII*, n°s 410¹¹, 436⁴ (Aphrodisias): τὴν τοῦ ἀνδρὸς φιλόπολιν σπουδῆν; φιλόδοξος καὶ φιλόπολις; là-dessus et sur d'autres exemples (parmi eux, un passage de Libanius), voir L. Robert, *Hellenica*, XIII (1965), p. 215.

L. 4: αὐθέντης. A la différence des autres termes archaisants de l'inscription, αὐθέντης est un mot employé largement, surtout à l'époque tardive byzantine, soit pour indiquer le maître en général, soit comme élément de la titulature impériale (cf. V. Beševliev, *ibid.*, n°s 236 et 237; H. Grégoire, *Asie Mineure*, n° 347) ou de celle des seigneurs féodaux, comme c'est le cas des Gattilusi qui s'intitulent αὐθέντες des villes et des îles qu'ils possèdent (en l'occurrence, pour Palamède: αὐθέντης Αἴνου, Ἴμβρου καὶ Σαμοθράκης). cf. l'inscription du prince Jean Mircea de Valachie, de 1407: [μέγας βοϊδό]δας καὶ αὐθέντης πά[σης Οὐγγροβλ]αχίας (Beševliev, *ibid.*, 79₄₋₅); l'inscription de αὐθέντου Πανδούλφου ντὲ Μαλατέστοις, de 1426 (A. Philippidis-Braat, *Péloponnèse*, n° 86). Cf. quelques emplois du mot dans les documents athonites: à titre d'exemple, Actes de Lavra, *Archives de l'Athos V*, I, n° 64₉₁ (1162); n° 65_{6, 10, 18} (1181); IV, Index, s.v.; Actes de Χέροποταμου, éd. Bompaire, n° 30₁₉ (1445).

L. 4/5: λαμπρᾶς πόλεως. La lecture de λαμπρός (Franze, *CIG*) est certes erronée non seulement parce que l'on distingue bien le α en dessous de ε, mais encore en raison du terme bien connu de λαμπρὰ πόλις, voir Robert, *Bull. Epigr.*, 1960, 358: [ῆ] λαμπρὰ Λυδῶν... πόλις; 1951, 219a (p. 194): τῆς λαμπρᾶς μητροπόλεως Σίδης; cf. Grégoire, *ibid.*, n° 143: πόλιν λαμπροτάτην. Au contraire, l'adjectif λαμπρός (l. 11), dépourvu du sens de λαμπρότατος (cf. A. Oikonomides, *Abbreviations*, s.v.), concerne bel et bien Palamède.

L. 5/6: Παλαμήδης... Γατελιούζος: voir n° 30, l. 1/2.

L. 6: ἔνδοξος. Simple qualificatif n'ayant pas le sens de ἐνδοξότατος de la basse époque (cf. A. Oikonomides, *ibid.*, s.v.; Feissel, *Macédoine*, n° 72). Exemples du qualificatif accompagnant les noms des saints, d'usage très courant, voir Beševliev, *ibid.*, 224₇, 231₅; emploi dans des épitaphes, *ibid.*, 88₅: ὁ ...τῆς ἐνδόξου μνήμης; 225₆: τῆς ἐνδόξου ἀθ<λ>ιφόρου...

L. 7/8: ἔστησεν... ἔργον. Cette expression tient ici la place de la formule très fréquente à la basse époque et à l'époque chrétienne, de ἐγένετο (ou ἐτελειώθη) τὸ ἔργον (quelques exemples: L. Robert, *Bull. Epigr.*, 1959, 467; H. Grégoire, *ibid.*, nos 117, 138 bis, 147; Feissel, *BCH*, 100 (1976), p. 277; *idem*, *Macédoine*, n° 255). Cf. une inscription du Péloponnèse (Anne Philippidis-Braat, *ibid.*, n° 41: ἔστησε πύργον.

L. 8/11: τετράκις δέκα... χιλίοις ἑξάκις: accord complet des deux dates, celle, développée, dans le texte, et celle, gravée au bas de la première colonne, contrairement à la discordance signalée entre la date (latine) du texte et la date (byzantine) gravée hors de celui-ci dans le n° 30. En fait, le dernier chiffre (le 1) de la date donnée en toutes lettres dans l'inscription, qui correspond à l'α de la date figurant en bas, n'est pas omis (*CIG*, IV, p. 357), mais est à rechercher dans le texte, dans les mots πρὸς γε (l. 9).

L. 11-12: φρούριον. Ce mot revêt ici une connotation métaphorique, dans le sens de l'efficacité de la défense.

Κωστ(αντῖνος) μα(ῖ)στ(ωρ). Le même maître de chantier qui travailla pour le compte de Palamède, en 1431, signe ici de la même façon que lors de l'exécution d'un autre oeuvre militaire qui faisait sans doute partie du même ensemble des travaux (cf. ci-dessus, n° 30). Seule différence: sur la présente inscription, le prénom précède le métier.

Sur les emblèmes des Gattilusi et sur ceux des Paléologue, qui figurent sur les quatre panneaux interposés entre les deux parties de l'inscription, voir ci-dessus, le commentaire au n° 30. On remarquera pourtant par rapport à celui-ci, l'existence d'un panneau supplémentaire portant l'aigle bicéphale byzantin, comme s'il s'agissait de renforcer encore plus le caractère de l'héritage prétendument légitime des Gattilusi. Voir Sp. Lambros, Ὁ δικέφαλος ἀετὸς τοῦ Βυζαντίου, *NE*, 6 (1909), p. 431-473, notamment, p. 445-446; G. Spyridakis, Ὁ δικέφαλος ἀετὸς ὡς σύμβολον ἢ θέμα κοσμήσεως κατὰ τὴν βυζαντινὴν καὶ μεταβυζαντινὴν ἐποχὴν μέχρι καὶ νεωτέρων χρόνων, *ΕΕΒΣ*, 39/40 (1972-73), p. 170 sq.; sur des représentations de l'aigle bicéphale en céramique, v. Ch. Bakirtzis, *Didymoteichon*, *ibid.*, p. 148.

En particulier, sur le monogramme des Paléologue et sur la question du blason, voir ci-dessus, n° 3.

32. Reconstruction d'une forteresse par Strôilos (ca. 1431-1433) (Pl. 78 a)

Bloc de marbre provenant d'un monument ancien, encadré dans l'angle sud-est de la grande tour quadrangulaire médiévale, située à Palaiopolis. Dimensions de la pierre: 43,5; 69. Hauteur des lettres: 3-5. Mentionnée par Cyriaque d'Ancône lors de son passage de Samothrace, en octobre 1444 (E. Ziebarth, *Untersuchungen auf Samothrake I/I*, *AEM*, 31 (1906), p. 407; cf. Sp. Lambros, Σημειώματα περὶ ἀρχαίων ἐλληνικῶν ἐπιγραφῶν, *NE*, 2 (1905), p. 48, note 2).

I. Franze, *Epigrafia*, p. 141, n° 13, pl. 15, fig. 2 (d'un fac-similé de Kiepert) (repris dans *CIG*, n° 8773, pl. XIV);

A. Conze, *Reise*, p. 56, pl. III, n° 10 (fac-similé d'après Kiepert); (Sophé Papageōrgiou, *Σαμοθράκη*, p. 63, fig. 2, c (du fac-similé de Kiepert). Cf. C. Fredrich, *Aus Samothrake*, p. 27; (cf. A. Vavritsas, dans *ΑΔ*, 23/2 (1968), p. 365).

[+] Ἐνε<ε>κτίστη ἐκ θεμελί-

ον τὸ φρούριον τοῦτο <ο>
 ἕως τέλους ἐν ἐπι-
 4 στασίᾳ Στρωΐλου τοῦ
 δω[μήτορος]

Ϟ ϙ λ ϝ ο ω ω π ϕ † λ

Correction d'une seconde main de lapicide de ω en ο (ligne 2: φρούριον, et 5: ΔΟ).

Ligatures: ἕκ, στ (l. 1), ου (l. 2, 3, 4), το (l. 2), στ (l. 4), στρ (l. 4).

Relever la ressemblance de l' ε suspendue en haut de la lettre suivante avec le même phénomène sur l'inscription n° 31; aussi, l'existence de deux formes de omega: ω et ω.

L. 1. Leg. ἀνεκτίσθη

L. 1/2. Leg. θεμελίων

L. 2. Leg. φρούριον

L. 3. Leg. ἕως

L. 3/4. Leg. ἐπιστάσιᾳ

L. 1/2. θεμελίων (Franze, CIG, Papageōrgiou).

L. 2. φρούριον (Franze, CIG, Papag.).

L. 3. ἕ[ω]ς (Franze, Papag.).

L. 4. το[ῦ] (Franze, CIG, Papag.).

L. 4/5. Στρωιλουτο.δω. (Conze).

L. 5. δο[υκός (?)] (Franze, CIG); δο[υκός] (Papageōrgiou); τοῦδ[ε]? (Fredrich).

Cette forteresse a été reconstruite de fond en comble jusqu'à la fin [des travaux ?], sous la surveillance du constructeur, Strōilos.

L'inscription est gravée en lettres majuscules d'une manière grossière et négligée, comme si le lapicide n'avait pas terminé son travail. Malgré cela, il y a une forte ressemblance entre les lettres de cette inscription et celles du n° 31. Dernier mot incomplet.

Deux critères nous conduisent à rapprocher cette inscription de celles des Gattilusi (voir nos 30, 31, 33): primo, les données dont on dispose sur la politique de construction ou de reconstruction d'une série des fortifications, menée par les Gattilusi pour assurer la défense de Samothrace, non seulement face aux Turcs, mais surtout face aux Vénitiens (Cyriaque d'Ancône parle même d'un *oppidum* construit par Palamède, à Samothrace: cité par W. Miller, dans NE, 7 (1910), p. 341, cf. ci-dessous, n° 33); et secundo, certains éléments architecturaux qui font rapprocher cette tour de celles de Chōra, mentionnées ci-dessus.

Dans ce cas-là, le mot φρούριον (l. 2) pourrait avoir été employé à la place du mot πύργος, dans un sens englobant aussi la notion de défense proprement dite (cf. ci-dessus, n° 31).

Quant à Strōilos (l. 4), en qui tous les autres éditeurs ont cherché, quoique avec un point d'interrogation, un prétendu duc, et que C. Hopf (Chroniques Gréco-romanes, Berlin 1873, p. 502, note 2) cita, à tort, parmi les gouverneurs d'Imbros, il pourrait avoir été le directeur des travaux de la (re)construction, puisque, de toute façon, il en exerça la surveillance (la direction, le contrôle, l'ἐπιστάσιᾳ (l. 3/4)) (cf. le mot *Bauleiter*, dont le caractérise C. Fredrich, l.c., tout en proposant la lecture ci-dessus).

Dans ce sens-là, donc, on peut voir en Strōilos un haut personnage au service des

Gattilusi, qui, quoique ne pouvant pas être considéré comme le “fondateur” de la tour, n’en assumait pas moins la responsabilité de l’avancement et de l’achèvement des travaux de sa construction. De ce fait, mais à un grade supérieur, puisqu’il figure seul sur l’inscription (pourtant, incomplète), Strôilos est le pendant du maître de chantier connu, Constantin (voir nos 30 et 31); à savoir, tous les deux auraient travaillé, vers la même époque, à l’exécution des oeuvres défensives des Gattilusi, l’un à Chôra, l’autre à Palaiopolis.

Par conséquent, il est possible de dater cette inscription à peu près des mêmes années que les deux autres (nos 30 et 31) et assez proche de l’année de la troisième (n° 33).

A relever, par ailleurs, la réciprocité du terme *δομήτωρ* (si la restitution s’avère valable), nom savant, qui s’accorde bien avec le nom propre archaïsant, selon un usage recherché dans le milieu des Gattilusi, de Strôilos, avec le mot *μαῖστωρ*, nom relevant aussi d’un vocabulaire savant.

33. Reconstruction datée d’une partie des murailles (1454/55) par Jean Lascaris Rontakênos (P l. 78 b)

Bloc de marbre gris, brisé en deux parties inégales qui ont été recollées récemment. 32,5; 39,5; 11. La cassure intérieure, dans l’état actuel, ampute l’inscription de la cinquième et de la sixième lignes qui avaient été vues par les premiers éditeurs. Hauteur des lettres: 3-4. Provenant des nouvelles fortifications des Gattilusi, où elle était encore encastrée au moment où la vit Kiepert, l’inscription se trouve actuellement au Musée Archéologique de Samothrace (n° d’inv.: 49.439, 49.628).

I. Franze, *Epigrafia*, p. 141, n° 14, pl. 15, fig. 3 (d’un fac-similé de Kiepert) (repris presque entièrement, dans CIG, IV, n° 8772, pl. XIV);

C. Fredrich, *Aus Samothrake*, p. 27-28; P. Frazer, *The Inscriptions on stone, Samothrace*, 2, I (1960), p. 130-131, n° 79, pl. XXVII (mentionnée à tort comme inédite).

+ Καὶ τοῦτο δ’ ἀνε[καί]-
νισε τὸ μέρος [Ἰω(άννης) Λ]-
άσκαρης ὁ Ῥον[τακηνός]
4 εἰς φυλακὴν καὶ τι[μὴν τοῦ]
ἄ[στυ]τος - - -

Dans le premier interligne: βθ = βοήθει?

Ligatures: Υ = ου (l. 1);

Γ = ετ (l. 6).

Α ◊ Α V C

Π = Ν

L. 4. Leg. εἰς φυλακὴν.

L. 1/2. Καὶ τοῦτο [ἐκ]αμε καὶ [ἔ]στ[η]σε (Franze; CIG: [ἔ]στισε); {δ}τόδ’ ἀν[έκε]νισε (Frazer). Interligne: βθ = βοήθει: ἐκ βάθρων (Fredrich).

L. 2/3. Ἰώλας καὶ - - - (Franze);

— Ἰώλας καὶ Ἡσθρομτακίμ (CIG);

— Ἰω. Λασκάρης ὁ Ῥοντακί[νος] (Fredrich).

L. 3. Ἀσκάμης ὄρον (Frazer).

L. 4/5. Lecture de Franze (φυλακ[ή]ν), reprise dans CIG (φυλακίν) et par Fredrich (φυλακίν); εἰς φυλα- (Frazer).

A la l. 4, on lit aujourd'hui φυλακι; à la l. 5, α.

L. 6. Lecture de Fredrich dans le commentaire; ἔτι ΣΛΕ (Franze); ἔτι ΣΛΕΤ (CIG); ΣΛΞΘ' (correction par W. Miller de la lecture de Franze dans deux notes adressées à Sp. Lambros, NE, 7 (1910), p. 94 et 341). Cette date est aujourd'hui disparue.

Et cette partie fut reconstruite par Jean Lascaris le Rontakènos, pour la sauvegarde et l'honneur de la cité. 6963 (= 1454/55).

Il est évident que la date qu'il faut retenir est celle proposée par Fredrich, corrigeant Kiepert et Franze, et avancée aussi par Miller (6963 = 1454/55), puisque le personnage de Jean Lascaris Rontakènos nous est connu par les sources (voir Prosop. Lexikon, n° 14537, s.v. Λάσκαρις) et par d'autres témoignages épigraphiques, datant de la même époque. En effet, une inscription sur une plaque armoriée des Gattilusi, provenant des murailles d'Imbros et datée de 1453 ou de 1456, selon les éditeurs, mentionne le même "Jean Lascaris le Rontakènos", représentant des maîtres Génois dans l'île (O. von Richter, Inschriften, p. 213-214, n° 32; A. Moustoxydis, Ὑπόμνημα Ἱστορικὸν περὶ τῆς νήσου Ἴμβρου, Constantinople 1845, p. 44-45; A. Conze, Reise, p. 82; CIG, IV, n° 9443; C. Fredrich, dans AEM, 33 (1908), p. 93; Sp. Lambros, Ἐπιστολὴ Πίου Β' πρὸς Ἀλέξανδρον Ἀσάνην περὶ καταλήψεως τῆς Ἴμβρου, NE, 10 (1913), p. 117-118).

L. 1/2: Καὶ τοῦτο... μέρος. Il s'agit sans doute de la reconstruction d'une partie des fortifications de l'île, qui avaient été inaugurées presque vingt ans auparavant (voir ci-dessus, n°s 30-32).

Interligne: βθ. Ces deux lettres (βοήθει?) semblent avoir été gravées ultérieurement et ne peuvent pas être insérées dans le texte comme l'a cru Fredrich.

L. 2/3: [Ἰω(άννης) Λ]άσκαρης ὁ Ῥον[τακηνός]. Jean Lascaris Rontakènos (ou Rhyndakènos, d'après Lambros, *ibid.*, p. 117) ne peut pas être confondu, comme a pensé Moustoxydis (l. c.) (de même, dans Prosop. Lexikon, l. c.) avec son illustre homonyme, l'humaniste Janus Lascaris Rhyndacenus, originaire de Rhyndakos, petit bourg (et rivière) de l'Asie Mineure, près de la Propontide (cf. Choniatès, Van Dieten, p. 20₂₃), et qui n'avait que dix ans environ, en 1455 (cf. B. Knös, Un ambassadeur de l'Hellénisme — Janus Lascaris — et la tradition grecobyzantine dans l'humanisme français, Upsala, Stockholm, Paris 1945, p. 20).

Le Rontakènos de l'inscription avait été, d'abord à Samothrace, et ensuite à Imbros, le représentant des Gattilusi, tant de Palamède, mort en 1455, l'année même de l'inscription, que de son fils, Dorino II (1455-1456). En octobre 1444, c'est lui qui avait accueilli, à Samothrace, Cyriaque d'Ancone, venant d'Imbros, qui était encore sous le pouvoir byzantin et dont le gouverneur, Manuel Asanès Lascaris figure, lui aussi, sur une inscription d'Imbros (O. von Richter, Inschriften, p. 214-215, n° 33; I. Franze, Epigrafia, p. 142, n° 19, pl. 15, fig. 5; E. Ziebarth, Eine Inschriftenhandschrift der Hamburger Stadtbibliothek. Programm des Wilh.-Gymn. zu Hamburg, 1903, p. 15; W. Miller, The Gattilusi of Lesbos, BZ, 22 (1913), p. 424-425; Sp. Lambros, *ibid.*, p. 115-116; Sophè Papageōrgiou, Σαμοθράκη, p. 87-88. Cf. I. Božilov, La famille des Asen, *ibid.*, n° 68; Prosop. Lexikon, n° 1507, s.v. Ἀσάνης.

Λ

Quant au patronyme “Rontakēnos”, on peut mentionner à titre indicatif, certains Rentakēnoi (nom légèrement différent), datant des époques antérieures: un Basile Rentakēnos, ou Ryndakēnos, homme expert en matière militaire et maître en cela d’Isaac Comnène, gouverneur de Chypre (1184-1191) (Skoutariotès, éd. C. Sathas, MB, VII, p. 371₂₁₋₂₃; Choniatès, éd. Van Dieten, p. 370₁₋₃; cf. Th. Vlachos, ‘Ο τύραννος τῆς Κύπρου Ἰσαάκιος Κομνηνός (1184-1191), Βυζαντινά, 6 (1974), p. 173); un Syméon Rentakēnos, prōtonōvelissimos, dont on possède un sceau, datant de la fin du XIIe s. environ (P. Seibt, Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich, I, Vienne 1978, n° 157, p. 294-295).

Cf. un certain “Rentakios”, sous le règne de Romain I Lécarène (Theophanès Cont., p. 399₁₂₋₂₂, 891_{17-892,4}), et un autre ῥεντάκης, dans une inscription du Péloponnèse (Anne Philippidis-Braat, *ibid.*, app. II, 27*). Jeanne Makrè, Μολυβδόβουλλο ῥενδακίου, Ἀρχαιολ. Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν, XV, 1982, p. 101-113.

CATHERINE ASDRACHA

Centre National de la Recherche Scientifique
(CNRS), Paris.

CH. BAKIRTZIS

Ephoreia des Antiquités Byzantines, Kavala; The University of Illinois at Urbana-Champaign, The Center for Advanced Study.

OUVRAGES ET REVUES CITÉS EN ABRÉGÉ

ABME	Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος.
ABS at Athens	Annual of the British School at Athens.
ΑΔ	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον.
ΑΕΜ	Mitteilungen des Kaiserlich. Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung.
ΑΘΛΓΘ	Ἀρχεῖον Ἑρακικῆς Λαογραφικῆς καὶ Γλωσσικῆς Ἑθνολογίας.
AJA	American Journal of Archaeology.
C. Asdracha, Les Rhodopes	Catherine Asdracha, La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Etude de géographie historique, Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie, B-NJ, Athènes 1976.
M. Balard, La Romanie Génoise	M. Balard, La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle), I-II, Gênes 1978.
Ch. Bakirtzis, Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα	Ch. Bakirtzis, Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα. Συμβολή στη μελέτη ὀνομασιῶν, σχημάτων καὶ χρήσεων πυριμάχων μαγειρικῶν σκευῶν, μεταφορικῶν καὶ ἀποθηκευτικῶν δοχείων, Thessalonique 1984.
Idem, Didymoteichon	Didymoteichon: Un centre de céramique post-byzantine, <i>Balkan Studies</i> , 21/1 (1980), p. 147-153; avec de planches hors texte.
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique.
V. Beševliev, Spätgriech. Inschr.	V. Beševliev, Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien, Berlin 1964.
BHR	Bulgarian Historical Review.

- B-NJ Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher.
 B Sl Byzantinoslavica.
 Bull. Epigr. Jeanne Robert et Louis Robert, Bulletin Epigraphique, Paris, I (1938-1939) sq.
 BZ Byzantinische Zeitschrift.
 CIG Corpus Inscriptionum Graecarum, éd. A. Boeck, J. Franz et autres, Berlin, I-IV, 1828-1877.
 A. Conze, Reise A. Conze, Reise auf den Inseln des thrakischen Meeres, Hannover 1860.
 DACL Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie, I-XV, Paris 1907-1953.
 F. Dölger, Regesten F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches, München, I-V, 1924-1965.
 DOP Dumbarton Oaks Papers.
 A. Dumont, Inscriptions et monuments figurés A. Dumont, Inscriptions et monuments figurés de la Thrace, Archives des Missions Scientifiques et littéraires, 3e Série, t. 3 (1876), p. 117-200.
 Dumont-Homolle, Mélanges A. Dumont et Th. Homolle, Mélanges d'Archéologie et d'Epigraphie, Paris 1892.
 ΔΧΑΕ Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
 ΕΕΒΣ Ἑπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν.
 ΕΟ Echos d'Orient.
 G. Euthymiou, Διδυμότειχον Gr. Euthymiou, Τὸ Διδυμότειχον κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, extrait de ΑΘΛΓΘ, 22 (1957), p. 349-378.
 ΕΦΣΚ Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως.
 D. Feissel, Macédoine D. Feissel, Recueil des Inscriptions chrétiennes de Macédoine, du IIIe au VIe siècles, Athènes 1983.
 I. Franze, Epigrafia I. Franze, Epigrafia, Annali dell'Istituto di Corrispondenza archeologica, Rome, 14 (1842), p. 136-152.
 C. Fredrich, Aus Samothrake C. Fredrich, Aus Samothrake, AEM, 34 (1909), p. 23-28.
 GNAM PL Godišnik na Narodnija Arheologičeski Musej v Plovdiv.
 GSU Godišnik na Sofijskija Universitet.
 H. Grégoire, Asie Mineure H. Grégoire, Recueil des Inscriptions grecques-chrétiennes d'Asie Mineure, Fasc. I, Amsterdam 1968 (éd. anastatique).
 M. Guarducci, Epigrafia greca Margherita Guarducci, Epigrafia greca, IV, Rome 1978.
 R. Guiland, Recherches R. Guiland, Recherches sur les institutions byzantines, I-II, Berlin-Amsterdam 1967.
 F. Hasluck, Monuments of the Gattelusi F. Hasluck, Monuments of the Gattelusi, ABS at Athens, 15 (1908/1909), p. 248-269.
 Hellenica Louis Robert, Hellenica, Recueil d'Epigraphie, de Numismatique et d'Antiquités grecques, I-XIII, Paris 1940-1965.
 ΙΡΑΙΚ Izvestija na Russkago Arheologičeskago Instituta v Konstantinopole.
 JÖB Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik.
 St. Kyriakidis, Θρακικά ταξείδια St. Kyriakidis, Θρακικά ταξείδια. Μπουροῦ Καλὲ-Ἀναστασιούπολις-Περιθεώριον, Ἡμερολόγιον Μεγάλης Ἑλλάδος, 1931 (Athènes 1930).
 C. Kaufmann, Altchristl. Epigr. C. M. Kaufmann, Handbuch der Altchristlichen Epigraphik, Freiburg im Breisgau 1917.
 V. Laurent, Corpus V. Laurent, Le Corpus des Sceaux de l'Empire byzantin, V/1-3, Paris 1963-1972.
 G. Lambousiadis, Ὀδοιπορικόν G. Lambousiadis, Ὀδοιπορικόν, Θρακικά, 2 (1929), p. 87-93; 15 (1941),

- G. Millet..., Athos
 MAMA
 NE
 A. Oikonomides,
 Abbreviations
 Orlandos-Vranoussis,
 Χαράγματα Παρθενῶνος
 A. Papadopoulos, Versuch
 S. Papageōrgiou,
 Σαμοθράκη
 Anne Philippidis-Braat,
 Péloponnèse
 Prosop. Lexikon
 RA
 Reall. Ant. u. Christ.
 REB
 O. Friedrich von Richter,
 Inschriften
 RCNA
 RQ
 Z. Taşliklioglu, Recherches
 TM
 Zacos-Veglery, Byzantine
 Seals
 Zacos-Nesbitt,
 V. Zlatarski, Istorija
- p. 99-134.
 G. Millet, J. Pargoire et L. Petit, Recueil des Inscriptions chrétiennes de l'Athos, Paris 1904.
 Monumenta Asiae Minoris Antiqua, Manchester, 1928 et suiv.
 Sp. Lambros, Νέος Ἑλληνομνήμων, I-21, Athènes, 1904-1927.
 Alkis Oikonomides, editor, Abbreviations in Greek inscriptions: Papyri, Manuscripts and early printed books, Chicago 1974.
 A. Orlandos-L. Vranoussis, Τὰ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος. Ἦτοι ἐπιγραφαὶ χαραχθεῖσαι ἐπὶ τῶν κίωνων τοῦ Παρθενῶνος κατὰ τοὺς παλαιο-χριστιανικοὺς καὶ βυζαντινοὺς χρόνους, Athènes 1973.
 A. Papadopoulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen, 1259-1453, Amsterdam 1962 (éd. anastatique).
 Sophè N. Papageōrgiou, Σαμοθράκη, Athènes 1982.
 Inscriptions du IXe-XVe siècle, in Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra), TM, 9 (1985), p. 299-357 et appendice II, p. 375-382.
 Prosopographisches Lexikon der Palaiologen Zeit, Vienne 1976-sq.
 Revue Archéologique.
 Reallexikon für Antike und Christentum, Stuttgart 1950-sq.
 Revue des Etudes Byzantines.
 Otto Friedrich von Richter, Griechische und Lateinische Inschriften, ed. J.B. Francke, Berlin 1830.
 Rivista Cronica, Numismatica și Archeologica.
 Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunst und Kirchengeschichte.
 Z. Taşliklioglu, Trakya' da Epigrafya Arastirmalari [Recherches épigraphiques en Thrace et en Chersonèse], I-II, Constantinople 1961-1971.
 Travaux et Mémoires.
 G. Zacos and A. Veglery, Byzantine Lead Seals, I/1, 2, 3, Basel 1972.
 G. Zacos, ed. J. Nesbitt, Byzantine Lead Seals, II, Berne, 1984 et 1985.
 V. Zlatarski, Istorija na Bălgarskata Dărzava prez srednite vekove, I-III, Sofia 1918-1940.

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ

... ΤΙΜΟΣ ΑΒΔΑΛΩΝΥΜΟΥ
[ΣΙΔ]ΩΝΟΣ ΒΑΣΙΛΕΩΣ

(Pl. 1)

A BILINGUAL GRAECO-PHOENICIAN INSCRIPTION FROM KOS

The bilingual inscription presented here — of which only the Greek text has been studied by the author, while the Phoenician text has been published by Professor Maurice Sznycer — was discovered accidentally in 1982, in the town of Kos, most probably during the demolition of an old house dating from the time of the Turkish occupation of the island.

The inscription is dedicatory, a votive offering to Aphrodite, the Phoenician Astarte, by the son of the last king of Sidon, Abdalonymus. It is of particular significance, because it provides the first epigraphical evidence of Abdalonymus, hitherto known from literary sources only, and also because it reveals that Abdalonymus had a son.

Very little is known about Abdalonymus, the poor gardener whom Alexander the Great made king of Sidon, after he took the city in 333 B.C. The extraordinary event of Abdalonymus's accession to the throne of Sidon is related by Diodorus (XVII 46, 6), Curtius (IV, 1, 15) and Justinus (XI 10, 8), with minor variations in the king's name and the location of his kingdom.

Studniczka was the first to ascribe to Abdalonymus the famous relief sarcophagus No. 68 of the Museum of Constantinople, the so-called sarcophagus of Alexander, discovered in 1887 in the largest and latest of the seven chamber-tombs of the royal necropolis of Sidon. Studniczka interpreted the reliefs historically in relation with events from the life of Abdalonymus.

The remaining three sarcophagi found in the same chamber-tomb — Nos. 72, 73, 74 of the Museum of Constantinople — were attributed by Studniczka to members of the king's family. More specifically, on the evidence of skeletal remains, Studniczka ascribed sarcophagus No. 74 to a son whom he recognized among the figures depicted on the king's sarcophagus.

The inscription from Kos, dated to the last quarter of the 4th century B.C., is the first direct and tangible evidence on Abdalonymus and his son and, in fact, justifies Studniczka who studied the subject with admirable perspicacity.

The study, which is a small tribute to the memory of Studniczka, examines the possible reasons for the visit of Abdalonymus's son to Kos, in the years following Alexander's death — the critical years marked by the disputes of the Diadochi. It also examines the type of his offering to Aphrodite and infers that the inscription had been incorporated in a structure which was the actual votive offering to the goddess.

CHARIS KANTZIA

THE KORE OF HIERAPETRA

(Pls. 2-5)

A trial excavation was carried out in 1980, at the locality Viglia Hierapetras — where ancient Hierapytna is believed to have been located — in the area identified as the site of the city's ancient theatre. The excavation has brought to light, among other finds, the marble statue 833, now forming part of the Archaeological Collection of Hierapetra.

The statue, which is fairly well preserved, represents a standing female figure. The inserted head and neck are missing and so are the right arm from the shoulder and the left forearm. The figure is dressed with a chiton and a long himation, which wraps the body tightly, forming an extensive diagonal fold at the breast and a somewhat rounded mass of folds compressed between the left elbow and the left hip.

The attire and posture of the figure point to a well-known statuary type of the 4th century B.C., encountered in a series of Attic reliefs depicting mostly Eleusinian deities, and in a number of statues that have preserved the attributes held by the figure. The most famous among the latter are the Kore of Vienna (Euterpe) and the Kore of Florence (Urania). This type of standing female figure with the characteristic dress and posture was apparently created, from earlier models, in the mid-4th century B.C., to represent the divine Kore. Later, in the Classical age as well as in the Hellenistic and Roman periods, the type was repeated with minor or major modifications, forming various groups of copies that no longer had the initially exclusive association with the Eleusinian divinity. Hence, it was also used to depict other goddesses, such as Artemis, Hygeia, the Muses, or even celebrated poetesses and public personages.

A comparison of the Hierapetra copy with copies of the various groups of similar type, assigns it to the group of the Kore of Vienna (Inv. No. 157) and of the Muse of the Palazzo Margherita, with slight differences in details of the dress, workmanship and chronology.

In the absence of any external evidence, the Hierapetra Kore has been dated in the early Antonine period on the basis of its stylistic features: the pronounced interplay of light and shade, the straight small borings on the himation, the flat rendering of the wavy folds of the chiton on the shoulder, the overall conception of the work as a painting rather than as a sculpture.

No external evidence, excavation find or epigraphical testimony exists to help identify the figure, and the site of its discovery makes difficult an association with the Eleusinian deity. On the other hand, the recess for inserting the head suggests that this was probably the portrait statue of a benefactress or other celebrated woman of that age.

*STAVROULA APOSTOLAKOU**

POTTERY OF THE LATE CLASSICAL PERIOD FROM AMALIAS

(Figs. 1-22; Pls. 6-11)

A rescue excavation undertaken in 1980 by the Ephorate of Antiquities of Olympia at Palouki (locality «Paliomylos»), SW of Amalias, brought to light part of a cemetery with burial-pithoi and tile-covered graves of the first half of the 4th century B.C. The grave furnishings included black-glazed pottery showing an Attic influence, various painted and some undecorated vases, and a group of lekythoi of the «Eleian» type. These finds add to our knowledge on the local character of the pottery of Eleian workshops and reveal the fairly frequent presence of «Eleian» lekythoi, particularly in Eleia. They also shed light on the spreading of this type of pottery to other parts of the NW Peloponnese and the corresponding SW part of mainland Greece including the Ionian Islands.

It would be worth noting that Amalias and the whole region around it could, in future, prove important from an historical and archaeological point of view. This would require a further systematic investigation based on archaeological evidence from other burial sites already located but either partly or not at all explored, in combination with a search for remains from other settlements of that period.

GEORGIA EMM. CHATZI

NISYRIAKA I

(Figs. 1-7; Pls. 12-27)

Works for the construction of a Municipal football-field in the area of Ai-Yannis at Mandraki on Nisyros led to the discovery and excavation of thirteen graves of the Classical and Hellenistic periods. Excavations in this area by Italian archaeologists in 1932 had brought to light part of the necropolis of the ancient city with Archaic, Classical and Hellenistic graves.

The earliest burials unearthed in the 1981-82 excavation were 4th century B.C. «jar inhumations» in large undecorated globular pithoi sealed with a vase of «flower-pot» shape (graves 4, 7 and 9). Burial-pithos 6 was of a different shape: oval with a broad mouth. All the pithoi were found broken and plundered, and have yielded very few vases and sherds. The only vase offerings found in situ were those placed outside grave 9, which is datable to the mid-4th century B.C. Two burials in rectangular clay sarcophagi (graves 8 and 10) are assigned to the same date. Both were found incomplete and plundered. The only «jar inhumation» in a pointed amphora was that of grave 12, which is assignable to the third quarter of the 4th century B.C.

The rest of the excavated graves were stone-lined cist-graves, of which the earliest (grave 1) dates from the early 3rd century B.C. They were built of rectangular poros stones and most had a coating of white plaster, that of grave 5 being particularly well worked. Graves 1 and 2 were the only ones to have escaped plundering. The rest have been found either disturbed or robbed. Grave 13 contained the remains of a gilded bronze wreath with gilded clay berries. Graves 2 and 11 were the latest of the excavated graves, dating from the third quarter of the 2nd century B.C.

With respect to pottery finds, we note that imported Attic vases predominate in earlier graves, while later burials of the 2nd century B.C. were furnished with local pots or, at any rate, with ceramic products from the area of the East-Mediterranean basin.

MELINA FILIMONOS-TSOPOTOU

MIDDLE HELLADIC GRAVE OF A WARRIOR FROM THEBES

(Figs. 1-7; Pls. 28-30)

A rescue excavation carried out in the summer of 1982, in the Tamviskos property at Oidipodos Street, Thebes, brought to light a grave of the lined pit type.

The building-plot is located in the SE part of the Cadmeia, where an extensive Middle Helladic cemetery is known to exist.

The grave measured 2.15×1.37 m. and had an E-W orientation. It lay under a two-stepped krepis of the Classical period, at a depth of 1.60 m., and contained the well preserved bones of a dead in the customary contracted position. The dead had been honoured with rich funerary gifts and had been placed lying on his left side with his face turned north, so that he could «see» the offerings. These comprised: a bronze sword of type A, a bronze knife of the Leukas type, a bronze spear of the Sesklo type, five arrowheads of obsidian and flint, and a considerable number of boar's tusks probably from his boar's tusks helmet. The great care with which the furnishings had been arranged is quite impressive. The discovery of bronze weapons is of special significance, because the only bronze objects found so far in Thebes are pieces of jewellery.

A two-handled pithos-shaped stamnos was found at the edge of the grave. The burial must have been that of a specially honoured dead warrior. The larger dimensions of the grave, the relatively easy position of the body and the typology of the furnishings, in association with the evidence known so far, suggest a dating of this grave at the close of the Middle Helladic period.

MARIA KASIMI-SOUTOU

A PROTOGEOMETRIC CEMETERY IN AITOLIA

(Figs. 1-16; Pls. 31-40)

The presentation of the material found in the Protogeometric cemetery at Gabalou (which is identified with the ancient Aitolian town Trichonion) is intended as a contribution to the advancement of the many-sided problems connected with the local Protogeometric style of North-western Greece.

An important factor in this particular instance is the availability of excavation data, which have been so far practically absent from other presentations of Protogeometric material from the region of Aitoloakarnania.

Three cist-graves, two of which were children's graves (Pls. 32 β, 33 β), and five pithos-burials have been investigated. The cist-graves, of trapezoidal plan, had been constructed of roughly worked sandstone slabs set vertically, one at each side. None of the pithos-burials was a regular jar-inhumation, for instead of whole pithoi, only large fragments had been used both for depositing and covering the body (Pls. 35 α-β, 36 α). All the dead had been placed in a contracted position.

The few examples discovered so far of the use of cist-graves in the Mycenaean period are considered to be a survival of the old Middle Helladic burial practice. It is not difficult, therefore, to explain the appearance and use of cist-graves in post-Mycenaean times as well. On the other hand, the question of the appearance and use of pithoi in burials of Protogeometric times remains open (in spite of the recently advanced suggestion that these appeared for the first time in Aitolia).

Of the finds from cist-graves, those from child's grave 3 are quite interesting — notably, three hand-made vases (Pl. 37 β, δ-ε) and a wheel-made amphoriskos (Pl. 37 γ). The three hand-made vases represent the survival of the tradition of the local pottery of prehistoric origin into the Protogeometric period. These vases, together with the Protogeometric wheel-made amphoriskos, form a closed grave entity and provide useful information on matters related to the ceramic styles of the «Dark Ages» and the carriers of these styles in this region. It is believed that a continuation of the excavation in the Protogeometric cemetery at Gabalou will lead to the discovery of a number of such closed grave entities, which will assist further investigations in the direction.

The rest of the graves yielded only wheel-made pottery and a few bronze and iron objects. The vases are of the shapes already known in the local Protogeometric style of Northwestern Greece: a kantharos with angular handles running from the lip of the vessel, an amphoriskos with handles also running from the lip, another amphoriskos with handles set vertically to the shoulder of the vase, a one-handled cup, a trefoil-mouthed oinochoe, a kyathos. These are comparable to a group of pottery from Agrinio, and also to ceramic finds from graves at Plevrona and Stamna.

The Mycenaean origin of the shapes and their similarities with the shapes of other local Protogeometric styles have been pointed out in an earlier study.

The rectilinear motifs characteristic of Protogeometric pottery from Northwestern Greece are dominant among the decorative designs: horizontal zig-zag lines, patterns of cross-hatched triangles, linked cross-hatched lozenges. Lozenges are absent from the pottery groups of Agrinio and Plevrona, but are encountered on a Protogeometric krater from Pylene, on sherds from Aetos, on pottery from Lakonia and Messenia. Horizontal zig-zag lines occur in Messenia and Ithaka, triangles in Messenia, Lakonia and Thessaly.

The bronze grave offerings included: a string of beads in bronze and glass-paste of a perfection rarely encountered so far in that age, sphekoteres (hair ornaments) with flattened terminals, finger-rings. Two fragmentary fibulae of iron are the only known examples of that particular period from the region of Western Greece.

On the basis of earlier and, mainly, of more recent attempts for the dating of the phases of both the Protogeometric and Geometric styles in Western Greece, the finds from the cemetery at Gabalou are datable from the middle (for the earlier graves) to the end (for the later ones) of the 10th century B.C.

MARIA STAVROPOULOU-GATSI

A SUNDIAL FOUND IN PATRAE

(Figs. 1-5; Pl. 41)

The marble sundial discovered during an excavation in Patrae is of the conical type, with certain peculiarities in the form of the lateral sides, the receptacle for the fixing of the gnomon, and the dial-plate.

The differences it presents when compared with products of known sundial workshops, the errors and omissions in its making, the traces of a Latin inscription on its base, and the fact that the markings of the dial-plate correspond to an impressive degree with the latitude of the city of Patrae, lead to the conclusion that this sundial was made by a local craftsman of the 1st century B. C.

MARIA KOTSAKI

REMAINS OF AN EARLY HELLADIC SETTLEMENT IN THE DISTRICT OF ROUF, IN ATHENS

(Figs. 1-67; Pls. 42-48)

In 1981, the remains of an Early Helladic settlement came to light amidst the foundations of a building under construction in the district of Rouf, in Athens. A small part of the settlement was excavated and has revealed traces of three building phases chronologically assigned to the EH II period. Examination of the pottery and other finds has shown that the settlement was closely related with the other Early Helladic settlements of Attica, particularly those at Ayios Kosmas, Rafina and Asketario. The settlement is topographically related to the Early Helladic dwelling at Akademia Platonos and to the Early Helladic settlements at Keratsini and Palaia Kokkinia. The abandonment of the settlement at the end of the EH II period coincides with the critical age of destruction of most of the Early Helladic settlements in Attica and the Peloponnese, while the absence of an EH III phase brings to mind once again the problem of this phase in Attica.

MARIA PETRITAKI

ROMAN ROADS IN AITOLOAKARNANIA

(Figs. 1-2; Pls. 49-52)

Three milestones are published here: two are new finds (dated to the ages of Trajan and of Carus-Carinus-Numerianus) from the area of Stamna-Angelokastro and the third is an older find (dated to the age of Maximinus) from Drymos. On the evidence provided by these three milestones, an attempt is made to reconstruct the course of the Roman public road of Aitoloakarnania, which connected Calydon — and via Calydon, Patrae — with Nicopolis. The retracing of the route takes into account mainly the configuration of the land and the location of Early Christian ruins. The author believes that these ruins mark the settlements of Aitoloakarnania where there was a renewal of activity during the period when Nicopolis was declining. Most probably the road had been in use since the mid-1st century B.C., but the final tracing (with measurements and pillar markings) was completed during the reign of Trajan.

The second part of the study compares this Roman road «marked with pillars» to the corresponding routes found in Roman itineraries (itinerary no. 79 of the *Tabula Peutingeriana* and No. 324-328 of the *itinerarium Antonini*). Topographical considerations, the selection of stop-over places (harbours, river-mouths) and the order in which these are noted in the above-mentioned itineraries, lead to the conclusion that they trace a route serving the coastal navigation that ensured the communication of Nicopolis with the ports of Aitoloakarnania and of the Corinthian Gulf.

CORNELIA AXIOTI

A RECONSTRUCTION OF THE EASTERN FAÇADE OF THE TEMPLE OF NEMESIS AT RHAMNUS - A REPAIR DURING THE REIGN OF THE EMPEROR JULIAN?

(Figs. 1-12; Pls. 53-56)

The reconstruction of the eastern façade of the temple of Nemesis at Rhamnus poses some important questions as to the reason why and the time when this was made. Dinsmoor's assumption that the sculptured metopes of the façade had been carried off to Rome is no longer accepted, since it has been proved that the temple did not have sculptured metopes. This reconstruction, therefore, must have been made after a destruction caused by natural phenomena.

The parts reconstructed show a negligence in the execution and are not assignable to the era «between the time of Augustus and the time of Hadrian». The possibility that problems of statics may have prevented the completion of the works should be considered as quite likely.

Furthermore, the history of the deme of Rhamnus, which seems to have been on the decline from the 1st century B.C. onwards till its final extinction, does not justify the undertaking of major works during that period.

An explanation is perhaps provided by the religious reform of the emperor Julian (A.D. 361-363), in whose reign a number of temples and public edifices of Athens were repaired.

COSTIS ELLAKIS

PROXENIC DECREE FROM ANCIENT PHARSALOS

(Pl. 57)

In October 1982, a stele inscribed with a proxenic decree (Inv. No. Arch. Col. of Pharsala 82/1) was found in a heap of rubble from the town of Pharsala. The stele has come from ancient Pharsalos and is dated to the first half of the 3rd century B.C. Unfortunately, the upper part is missing, so that the name of the foreigner who was to be honoured as *proxenos* of the city, has not been preserved.

Another stele inscribed with proxenic decrees (Inv. No. Arch. Col. of the Pythion Π. 23) has come from the ancient Pythion of the Perrhaibian Tripolis. This stele, which is also incomplete, contains at least two decrees. The first bestows honours upon a certain Xenocles son of Dicaiocrates of Assyria, otherwise unknown from ancient sources. The second honours possibly two foreigners whose names have been very fragmentarily preserved. Both decrees are dated in the inscription, the stele had been set up in the sanctuary of Apollo Pythios.

VASILIKI MISAELIDOU-DESPOTIDOU

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ 34 (1979): ΜΕΛΕΤΕΣ

Σελ. 129, στ. 23: αντί... που, διάβ... ενώ το αριστερό.

Σελ. 130, στ. 14, 18, 21 και σελ. 131 στ. 2: αντί... μηλοβαλείν, διάβ... μηλοβολείν.

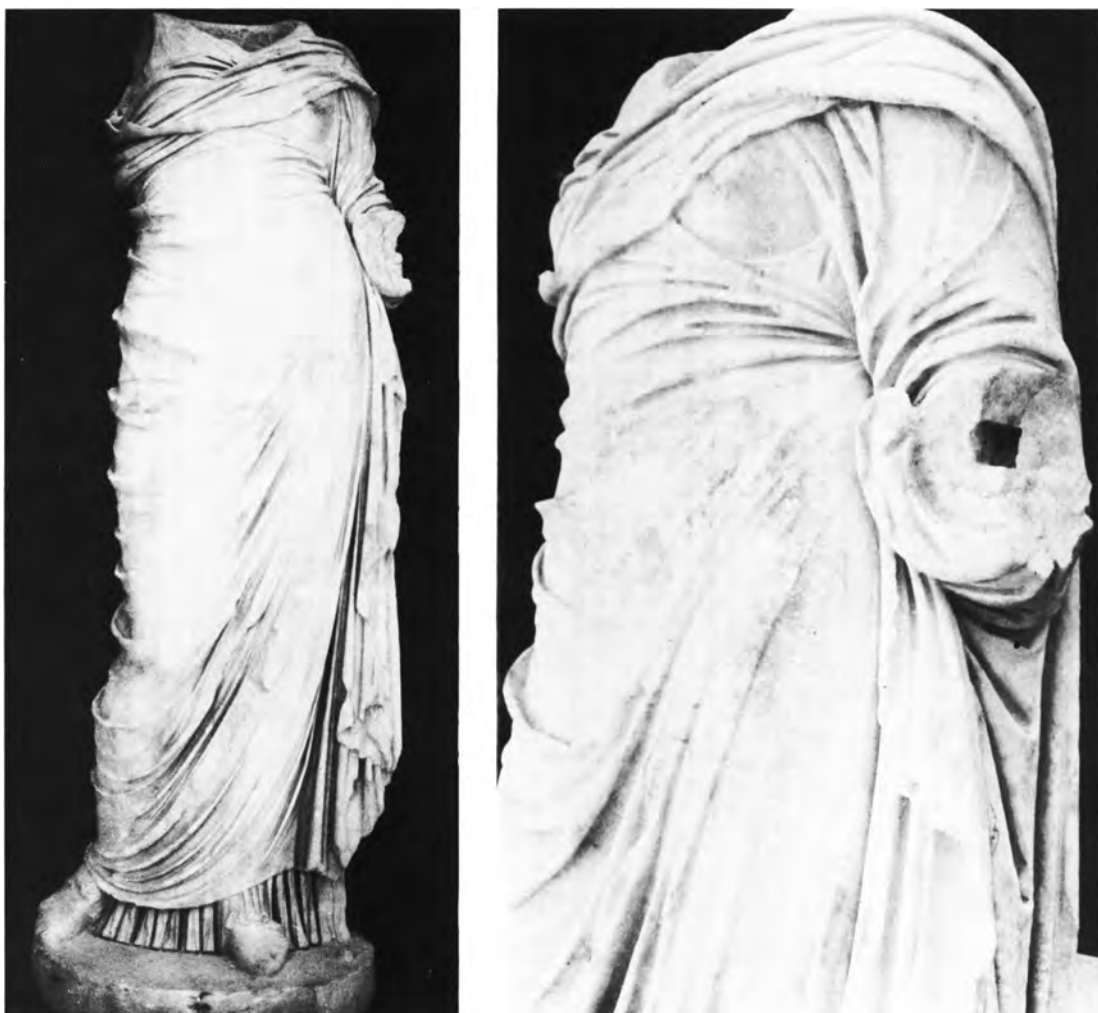
Σελ. 134, στ. 5: αντί... Ἄληστης, διάβ... Ἀρμονίας.

Σελ. 274, στ. 10 και 11: αντί... right, διάβ... left.

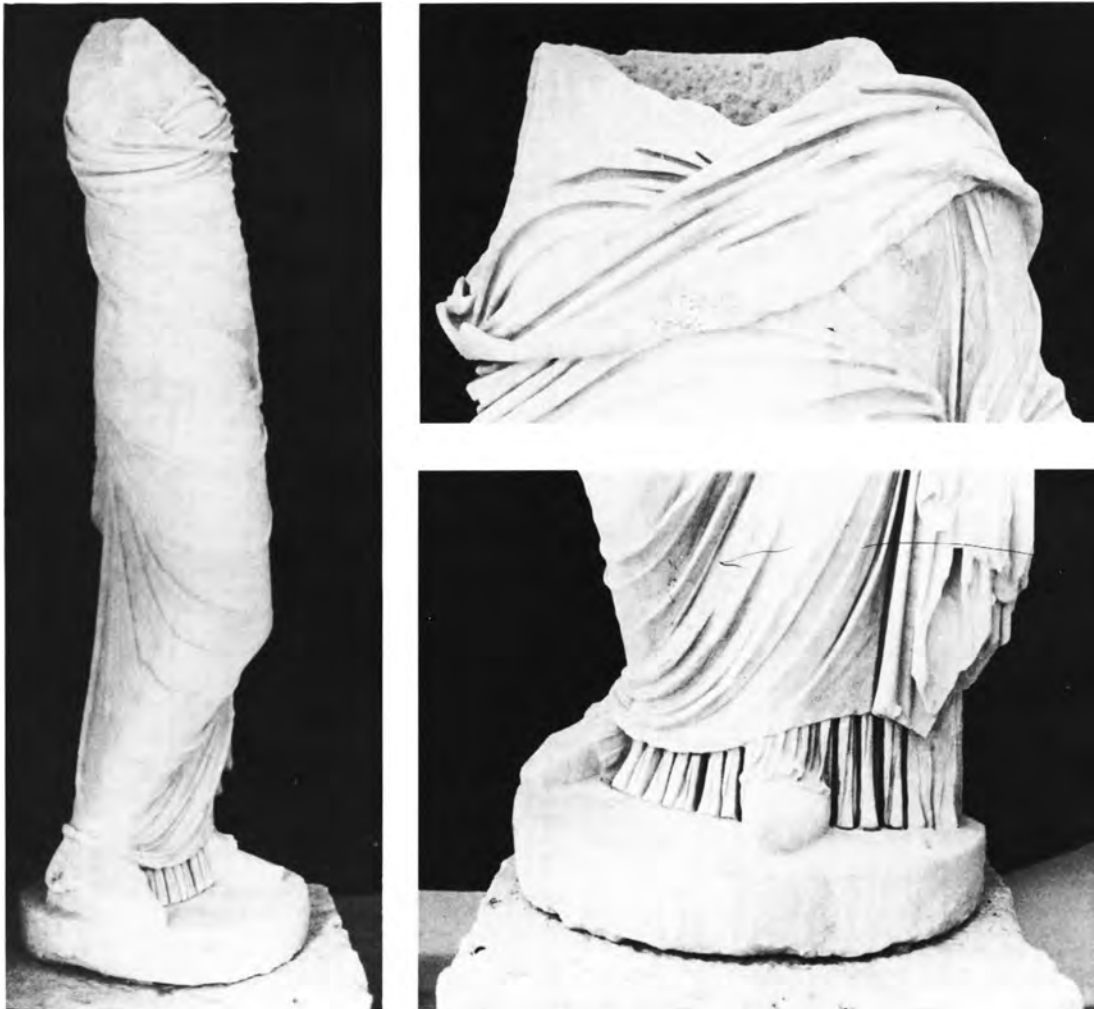
ΠΙΝΑΚΕΣ

α-β) Η δίγλωσση επιγραφή από την Κω.

α-β) Ακέφαλο γυναικείο άγαλμα από την Ιεράπετρα.

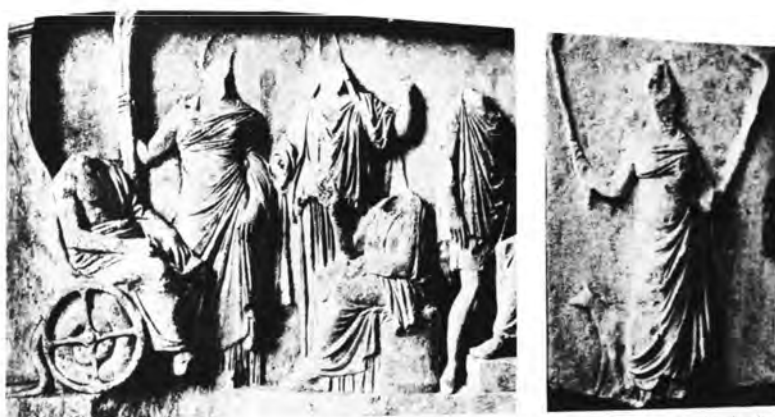

α-γ) Ακέφαλο γυναικείο άγαλμα από την Ιεράπετρα.

Η κόρη της Βιέννης.

ΣΤ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ

α) Ανάγλυφο με ελευσινιακές θεότητες στη Νάπολη, β) Ανάγλυφο κόρης από την Κύζικο, γ) Μούσα στο Palazzo Margherita, δ) Άγαλμα Πλωτίνας στο Λούβρο, ε) Άγαλμα Μούσας στο Λούβρο.

ΣΤ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ

Αμαλιάδα: α-ε) Μελαμβαφή αγγεία.

Αμαλιάδα: α-β) Εσωτερική και εξωτερική όψη πινακίου, γ-δ) Άωτα φιαλίδια. ε) Βάσεις από μελαμβαφή αγγεία.

Γ. ΕΜΜ. ΧΑΤΖΗ

π 3617

π 3621

π 3612

π 3623

π 3624

Αμαλιάδα: α-ε) Γραπτά αγγεία.

Αμαλιάδα: α-β) Ακόσμητα αγγεία.

Π 3625

Π 3626

Π 3627

Π 3628

Π 3629

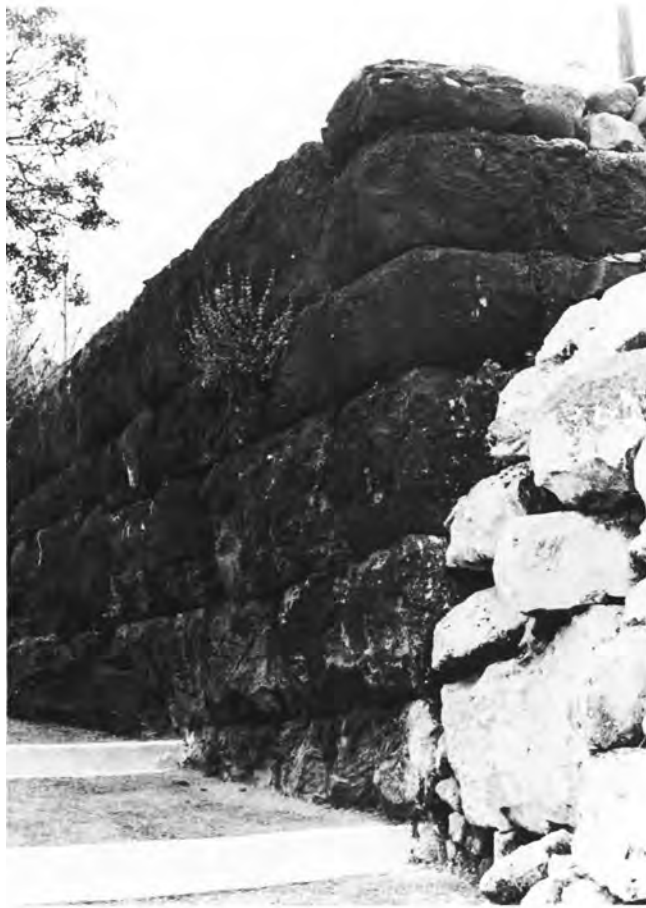
Αμαλιάδα: α-ε) Μελαμβαφείς λήκυθοι «ηλειακού τύπου».

Αμαλιάδα: α-δ, στ) Ηλειακές λήκυθοι από το Παλούκι, ε) Μελαμβαφής λύχνος από το Γεράκι.

Νίσυρος: α-β) Τοίχος Α.

Νίσυρος: α) Τοίχος Β, του Αϊ-Σάββα, β) Τοίχος Γ.

Νίσυρος: α-β) Η περιοχή του Αϊ-Γιάννη, πριν και μετά την εκσκαφή.

Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ-ΤΣΟΠΟΤΟΥ

Νίσυρος: α) Ταφικός πίθος 4, β) Ταφικός πίθος 6.

Νίσυρος. Ευρήματα από τον ταφικό πίθο 7: α) Μελαμβαφές αλατοδοχείο 7340, β-γ) Αμφορίσκοι 7341 και 7342 αντίστοιχα, δ) Τμήμα ειδωλίου Ε 427, ε-ζ) Μελαμβαφές φιαλίδιο 7339, η-θ) Μελαμβαφές κύαθιο 7343.

Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ-ΤΣΟΠΟΤΟΥ

Νίσυρος. Ευρήματα από τον ταφικό πίθο 9: α) Λαιμός και ώμος ληκύθου, β) Ερυθρόμορφος ασκός 7344, γ) Αγγεία in situ έξω από τον ταφικό πίθο, δ) Ερυθρόμορφη οينوχόη 7345.

Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ-ΤΣΟΠΟΤΟΥ

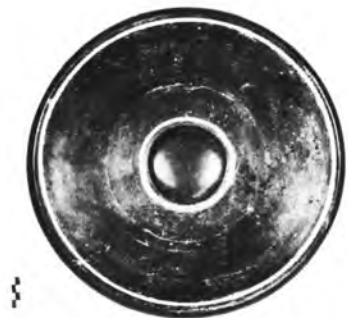
Νίσυρος. Ευρήματα από τον ταφικό πίθο 9: α-γ) Μελαμβαφές φιαλίδιο 7346, δ) Μελαμβαφές κιάθιο 7348, ε) Μελαμβαφές αλατοδοχείο 7347.

Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ-ΤΣΟΠΟΤΟΥ

Νίσυρος: α) Ο τάφος 12- εγχυτρισμός, β) Ειδώλιο 393 και κάνθαρος 7436 από τον τάφο 12. γ) Τάφος 10-πήλινη σαρκοφάγος, δ) Κρατηρίσκος 7435 και λήκυθος 7434 από τον τάφο 10.

Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ-ΤΣΟΠΟΤΟΥ

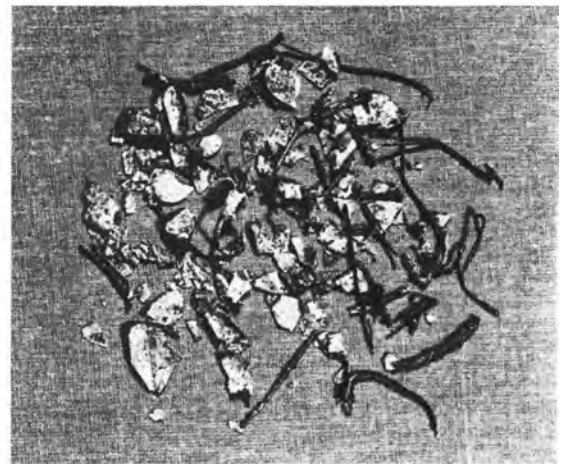
Νίσυρος. Τάφος 1: α) Ο τάφος όπως βρέθηκε, β-γ) Μυροδοχεία, δ, στ) Πινάκιο 7313, ε) Φιαλίδιο 7314, ζ) Αμφορίσκος 7315, η) Κρατηρίσκος 7316.

Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ-ΤΣΟΠΟΤΟΥ

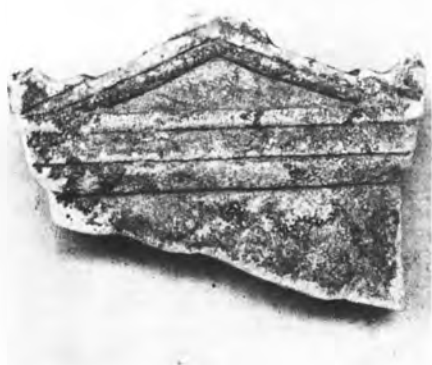
Νίσυρος. Τάφος Ι: α) Λυχνάρι 7317, β-γ) Φιαλίδια 7318 και 7312 αντίστοιχα, δ-ε) Φιαλίδιο 7319, στ) Ασκός 7322, ζ-η) Στλεγγίδα 798.

Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ-ΤΣΟΠΟΤΟΥ

Νίσυρος: α-β) Υπολείμματα χάλκινου επιχρυσωμένου στεφανιού Μ 802 από τον τάφο 13.

Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ-ΤΣΟΠΟΤΟΥ

Νίσυρος: α) Τάφος 11, β, δ) Οξυπύθμενος ροδιακός αμφορέας Α 558, γ) Τμήμα επιτύμβιας στήλης.

Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ-ΤΣΟΠΟΤΟΥ

Νίσυρος, Τάφος ΙΙ: α) Μυροδοχεία, β) Φιαλίδιο 7427, γ) Ασκός 7431, δ) Λυχνάρι 7430, ε) Πινάκιο 7432.

Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ-ΤΣΟΠΟΤΟΥ

Νίσυρος: α) Ο τάφος 2, β) Λυχνάρι 7333, γ) Μυροδοχεία, δ-ε) Λάγηνος 7331.

Νίσυρος: α-β) Πινάκιο 7329 και σπλεγγίδα 797 από τον τάφο 2, γ-στ) Ραβδωτός κάνθαρος 7335, πινάκιο 7336, ασκός 7338 και ασκός 7337 αντίστοιχα, από τον τάφο 3.

Μ. ΦΙΑΗΜΟΝΟΣ-ΤΣΟΠΟΤΟΥ

Νίσυρος: α) Ο τάφος 5. β) Η κόγχη Α του τάφου 5.

Θήβα: α-β) Ο τάφος του πολεμιστή.

Θήβα: α) Πιθόσχημη στάμνος, β) Το επάνω τμήμα της πιθόσχημης στάμνου.

Θήβα: α) Το ξίφος BE 9896 τύπου Α, β) Τα βέλη από οψιανό και πυριτόλιθο, γ) Η χάλκινη λόγχη BE 9894, δ) Το χάλκινο μαχαίρι BE 9893, ε-στ) Δείγματα και τύποι χαυλίων.

Μ. ΚΑΣΙΜΗ-ΣΟΥΤΟΥ

Αιτωλία: α) Μερική άποψη των τάφων από Β., β) Η κάλυψη του τάφου Ι από Δ.

Αιτωλία: α) Ο τάφος 1 ανοικτός, β) Το εσωτερικό του τάφου 2 από Α.

Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

Αιτωλία: α-β) Η κάλυψη και το εσωτερικό του τάφου 3 από Δ.

Αιτωλία: α) Ο τάφος 4 από Δ., β) Ο τάφος 5 από Δ.

Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

Αιτωλία: α) Ο τάφος 6 από Δ., β) Η κάλυψη του τάφου 7 από ΒΔ.

Αιτωλία: α) Το εσωτερικό του τάφου 7 από ΒΔ., β) Το εσωτερικό του τάφου 8.

Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

Αιτωλία: α) Χάλκινα κοσμήματα των τάφων Ι και 8, β) Το χειροποίητο αγγείο αριθ. ευρ. 1937, γ) Ο τροχήλατος αμφορίσκος αριθ. ευρ. 1940, δ) Η χειροποίητη προχοϊσκη αριθ. ευρ. 1939, ε) Ο χειροποίητος ασκός αριθ. ευρ. 1938, στ) Το αγγείο αριθ. ευρ. 1197 του Μουσείου Πατρών.

Αιτωλία: α) Το αγγείο αριθ. ευρ. 1944, β) Ο αμοφορίσκος αριθ. ευρ. 1933, γ) Ο κάνθαρος αριθ. ευρ. 1931, δ) Το κύπελλο αριθ. ευρ. 1932, ε) Το τμήμα αγγείου αριθ. ευρ. 1935 και σχοινοειδής λαβή, στ) Ο κάνθαρος αριθ. ευρ. 1934.

Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

Αιτωλία: α) Τριφυλλόστομη οinoχόη αριθ. ευρ. 1942, β) Ο αμφορίσκος αριθ. ευρ. 1941, γ) Ο αμφορίσκος αριθ. ευρ. 1936, δ) Μόνωτος κύαθος (;) αριθ. ευρ. 1943.

Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

Αιτωλία: α) Όρμος από χάλκινες ψήφους και από υαλόμαξα, β) Σιδερένιες περόνες.

Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

α-β) Το ηλιακό ρολόι της Πάτρας.

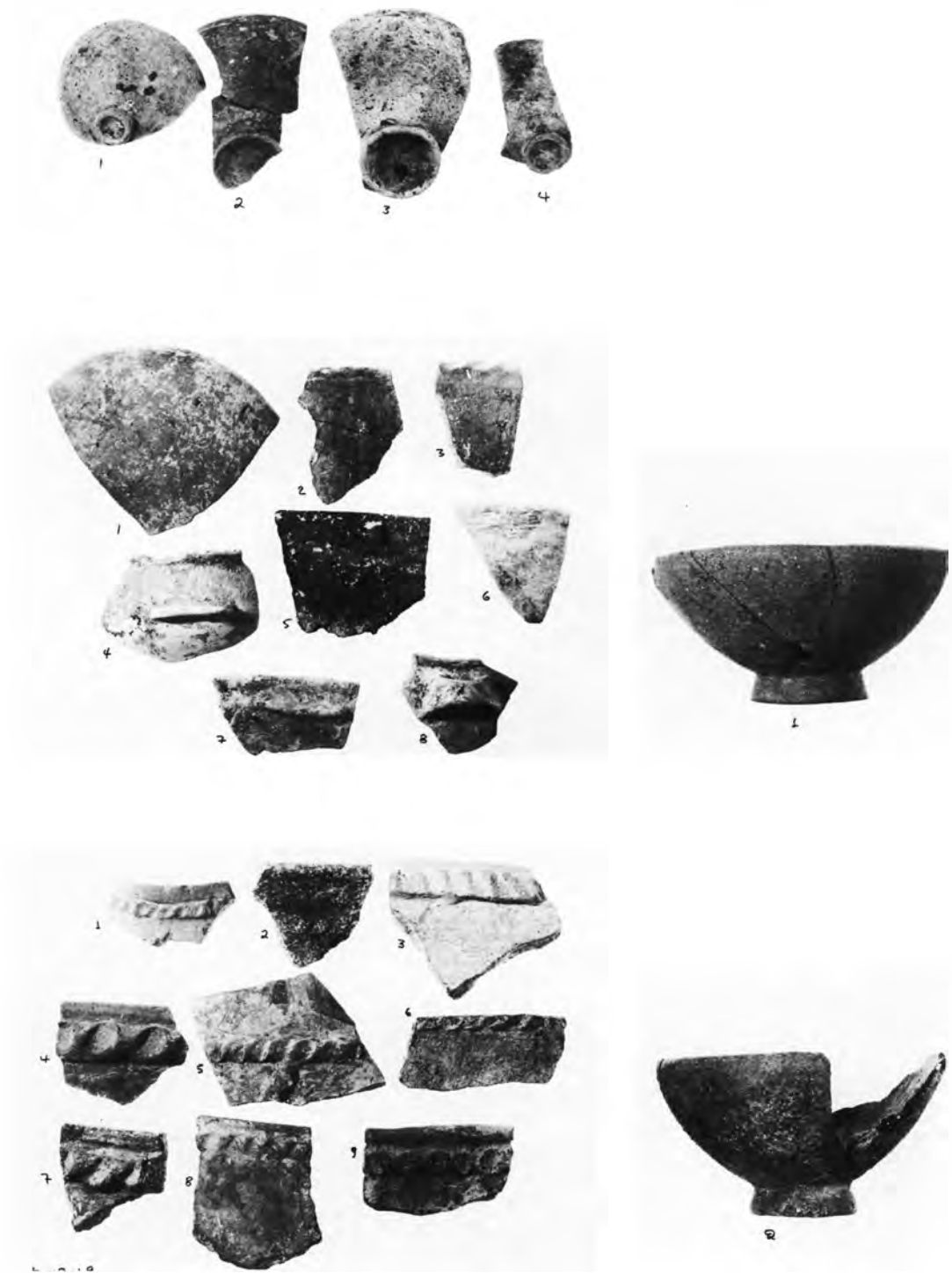

Ρουφ: α) Χώρος 1B. Στρωματογραφική τομή στο μάρτυρα ασκάπτου I, β) Λείψανα των οικοδομικών φάσεων β' και γ' στο χώρο 4B, γ) Χώρος 4A. Η συμβολή των τοίχων 12, 13, 14 από Δ., δ) Το πεταλόσχημο κτίσμα της α' οικοδομικής φάσης.

Μ. ΠΕΤΡΙΤΑΚΗ

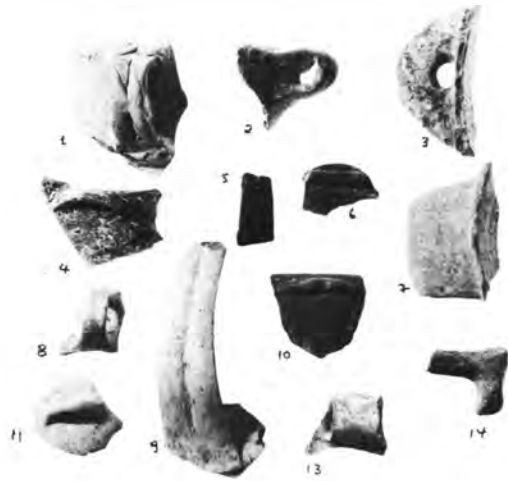

Ρουφ: α) Χώρος 2B. Ο τοίχος 10 και το δάπεδο νότια του, β) Τομή θεμελίωσης στον τοίχο 17, γ) Τμήμα δαπέδου της γ' οικοδομικής φάσης στο χώρο 4B, δ) Κεραμίδες στέγης, σχιστολιθικές πλάκες, υπολείμματα από πλίνθρες.

Ρουφ: α, γ, ε) Φιάλες διαφόρων τύπων από την α' οικοδομική φάση, β) Όστρακα από πινάκιο, φιάλες, σαλτσιέρα, δ) Όστρακα με πλαστική διακόσμηση.

Μ. ΠΕΤΡΙΤΑΚΗ

Ρουφ: α) Σαλτσιέρα με γάνωμα Urfirnis από τη β' οικοδομική φάση, β) Διάφοροι τύποι λαβών, γ) Πρόχους από το χώρο 2B, δ) Πρόχους με γάνωμα Urfirnis, ε) Το κάτω μέρος πιθοειδούς αγγείου από το χώρο 4B, στ) Κύπελλο με λαβή της γ' οικοδομικής φάσης.

Ρουφ: α) Πιθάρι με επίπεδη βάση, β) Χείλος πιθαριού με σφραγίδα, γ) Κομμάτια από τήγανα και εστίες, δ) Θραύσμα από γραπτή πυξίδα, ε) Όστρακα και ΠΕ τμήματα αγγείων.

Μ. ΠΕΤΡΙΤΑΚΗ

Ρουφ: α) Όστρακα με εγχάρκτη διακόσμηση, β) Όστρακα από διάφορα οικιακά σκεύη, γ) Όστρακα πρωιμότερα της ΠΕ ΙΙ περιόδου.

Μ. ΠΕΤΡΙΤΑΚΗ

Ρουφ: α) Χάλκινα και μολύβδινα αντικείμενα, β) Λίθινο πλάθανο, γ) Διάφοροι τύποι λίθινων εργαλείων, δ) Λίθινη πλάκα με αβαθή κυκλικά λαξεύματα.

Μ. ΠΕΤΡΙΤΑΚΗ

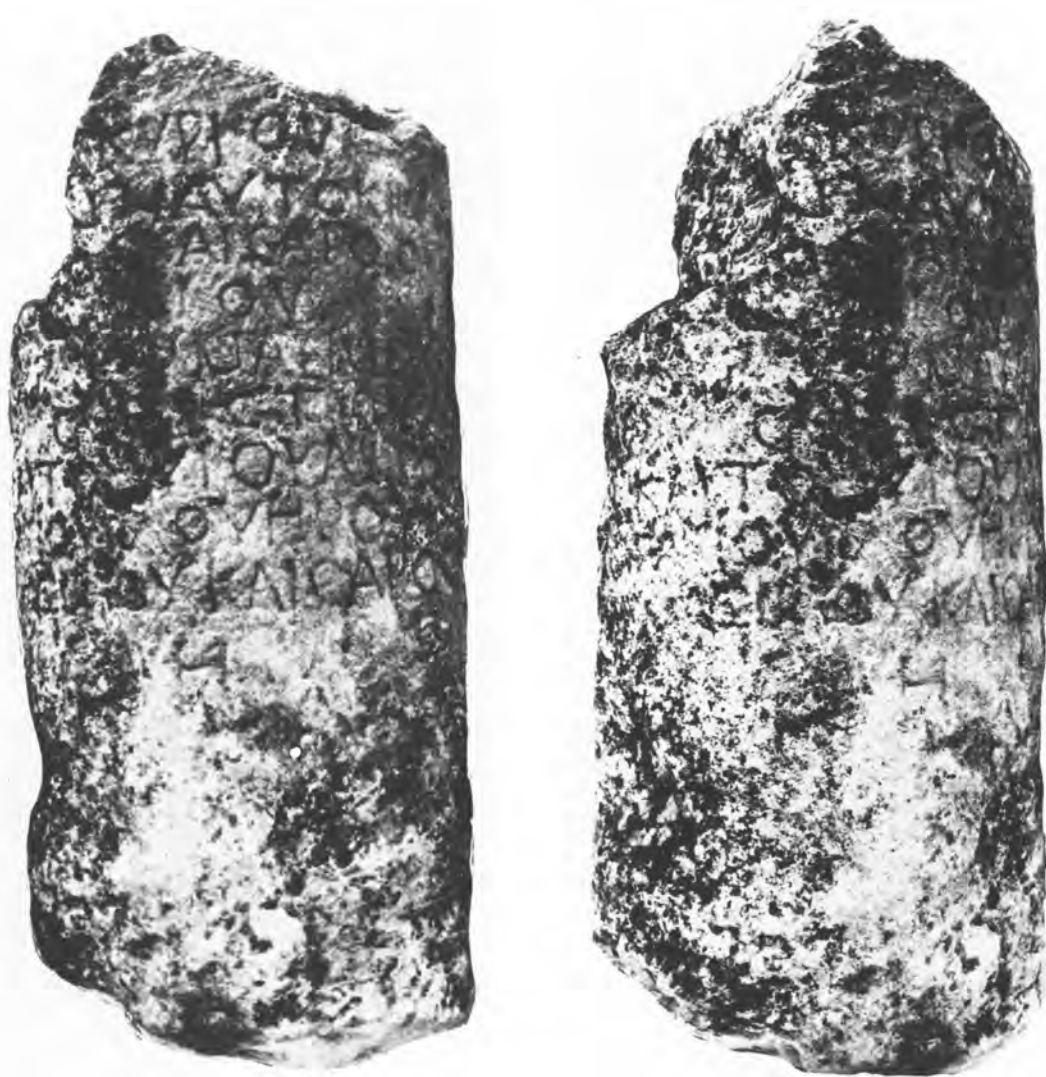

α-β) Μιλιάριο αριθ. 303 Μουσείου Αγρινίου και λεπτομέρειά του.

α-β) Μιλιάρο αριθ. 302 Μουσείου Αθηνών και λεπτομέρειά του.

ΚΟΡ. ΑΞΙΩΤΗ

α-β) Μιλιάρο αριθ. 149 Μουσείου Θυρρείου.

ΚΟΡ. ΑΞΙΩΤΗ

α-β) Λιθόστρωτη οδός ρωμαϊκών χρόνων, στην Αιτωλοακαρνανία.

Ο ναός της Νέμεσης στο Ραμνούνα: α) Κομμάτι από φάντωμα της ανακατασκευής, β) Η αναστηλωμένη ανατολική όψη του ναού.

Κ. ΗΛΙΑΚΗΣ

Ο ναός της Νέμεσης στο Ραμνούντα: α) Η σκοτία του καταέτιου, β) Μισοτελειωμένη σίμα της μακράς πλευράς με λεοντοκεφαλή.

Κ. ΗΛΙΑΚΗΣ

Ο ναός της Νέμεσης στο Ραμνούντα: α) Η αρχική γωνιακή τρίγυφος της πλευράς, β) Η πάνω επιφάνεια του οριζόντιου γείσου αριθ. 66.

Κ. ΗΛΙΑΚΗΣ

Ο ναός της Νέμεσης στο Ραμνούνα: α) Το θρυμματισμένο τμήμα 510 της ζωφόρου. Στη δεξιά μετόπη και τρίγυφο φαίνονται καθαρά τα χτυπήματα από τη βαρεία. β) Το αναστηλωμένο οριζόντιο γείσο.

Κ. ΗΛΙΑΚΗΣ

α) Ενεπίγραφη στήλη από το Πύθιο, β-γ) Ενεπίγραφη στήλη από τα Φάρσαλα.

Β. ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ

Anastasioupolis-Périthéōrion: a-b) Monogramme des Paléologue, vers 1341 (1), (2) respectivement.

C. ASDRACHA - CH. BAKIRTZIS

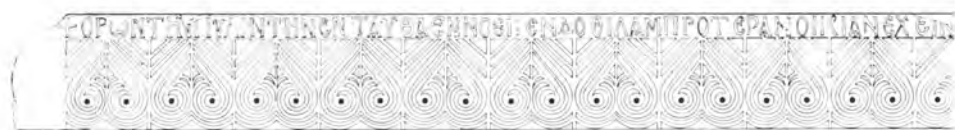
Anastasioupolis-Périthôorion: a-b) Monogramme des Paléologue, vers 1341 (3), (4) respectivement.

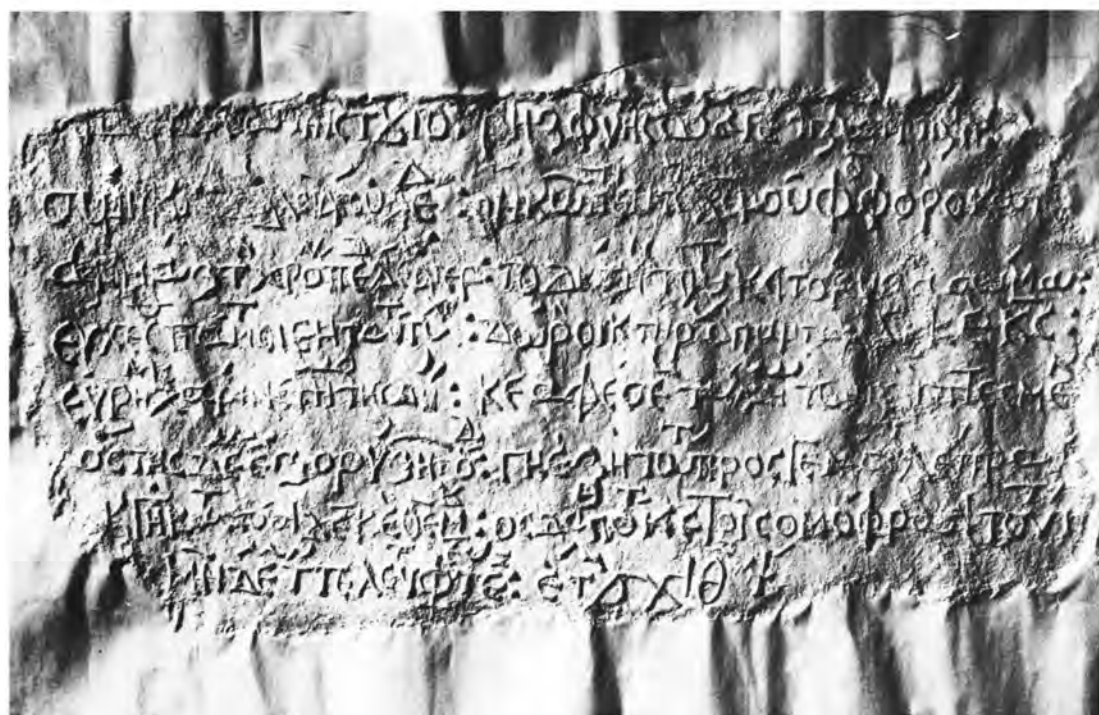
Anastasioupolis-Perithéorion: a) Croix monogrammatique vers 1341 (7), b) Monogramme des Paléologue, vers 1341 (6).

Anastasioupolis-Perithôorion: a-c) Fragment d'inscription sur un calice (8).

a-b) Porto-Lago. Graffite sur une amphore (9), c-e) Mosynopolis. Dédicace d'une église construite par Constantin (10).

Musée Archéologique de Komotinè: a-b) Epitaphe, datée de 4 février 1111 (11).

C. ASDRACHA - CH. BAKIRTZIS

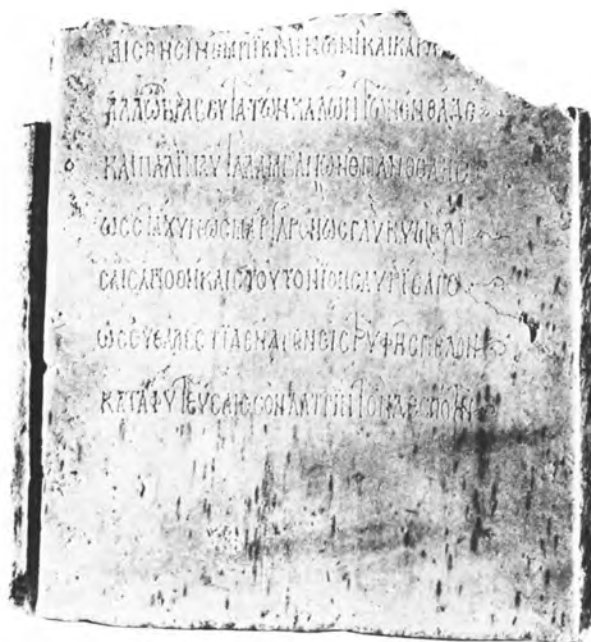

Musée Archéologique de Komotinè: a-d) Fragment d'un pilier (?) (12).

C. ASDRACHA - CH. BAKIRTZIS

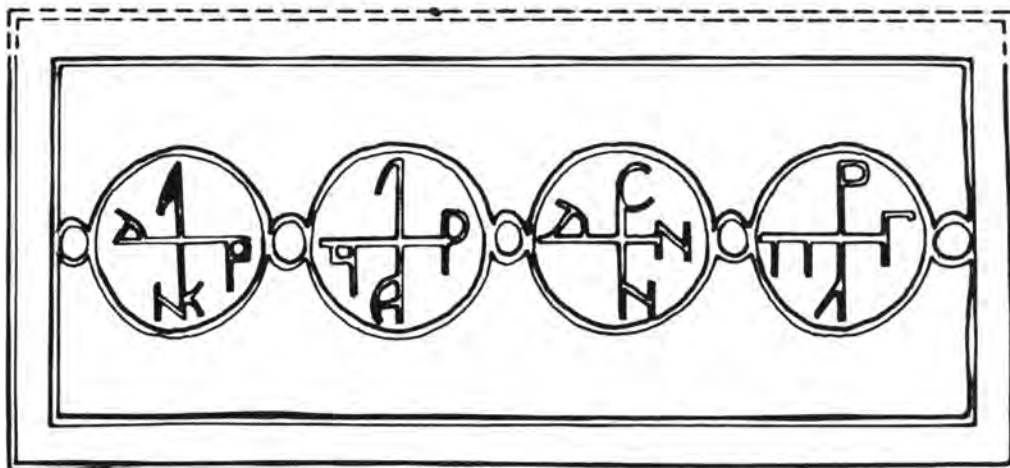
Trajanoupolis: a) Dédicace du "prêtre" Michel (14), b-d) Epitaphe de Nicolas Valtzéris, datée de 18 janvier 1069 (15). (Photographie de Maslev).

a) Béra: Fragment d'építaphe d'un membre de la famille impériale (Isaac Comnène (?)), deuxième moitié du XIIe siècle (17). b) Didymoteichon. Colonne de Didymoteichon, VIIIe-Xe siècle (18).

Didymoteichon: a-b) Construction d'une tour par Basile Comnène. XIe-XIIe siècle (19).

Didymoteichon: a-b) Monogrammes d'Andronic Raoul Asanès Paléologue, ca. milieu du XIe siècle (20).

C. ASDRACHA - CH. BAKIRTZIS

Didymoteichon: a-b) Monogramme de Tarchanciôtès, vers 1352 (21).

C. ASDRACHA - CH. BAKIRTZIS

Didymoteichon: a-b) Monogramme de Tarchaneiótès, vers 1352 (22).

C. ASDRACHA - CH. BAKIRTZIS

Didymoteichon: a-b) Monogramme de Tarchaneïôtès, vers 1352 (23).

Didymoteichon: a-b) Monogramme de Tarchaneïôtès, vers 1352 (24).

Didymoteichon: a) Monogramme de Tarchaneïôtès, vers 1352 (25), b-c) Monogramme de Tarchaneïôtès, vers 1352 (26).

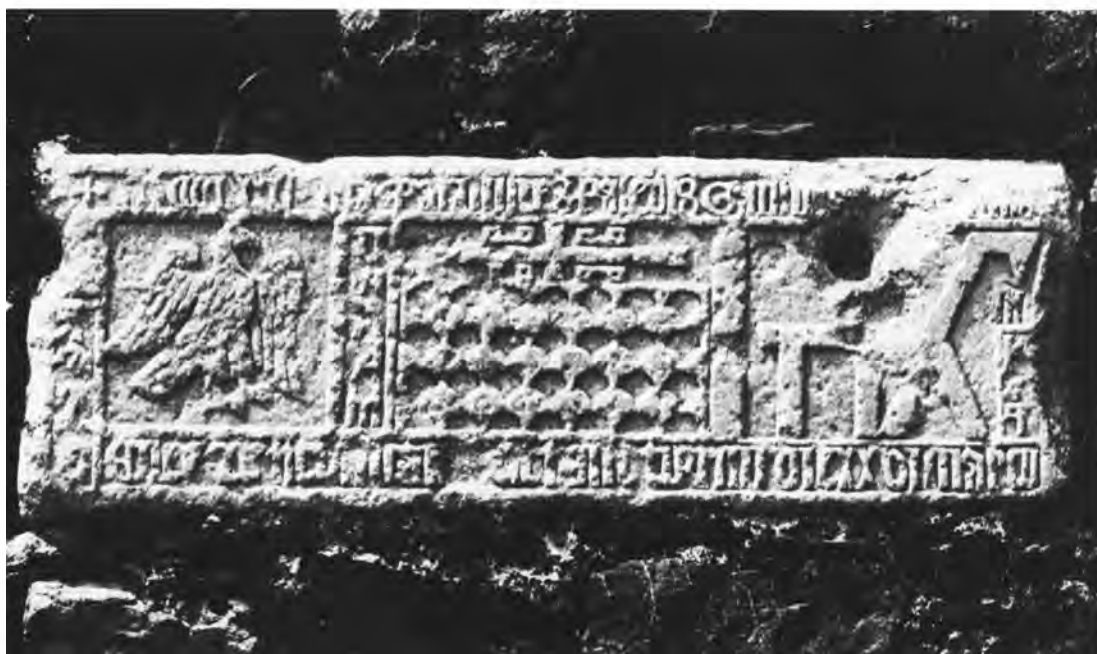
C. ASDRACHA - CH. BAKIRTZIS

Didymoteichon: a-b) Monogramme de Tarchaneiôtês, vers 1352 (27).

Didymoteichon; a-b) Monogramme (28).

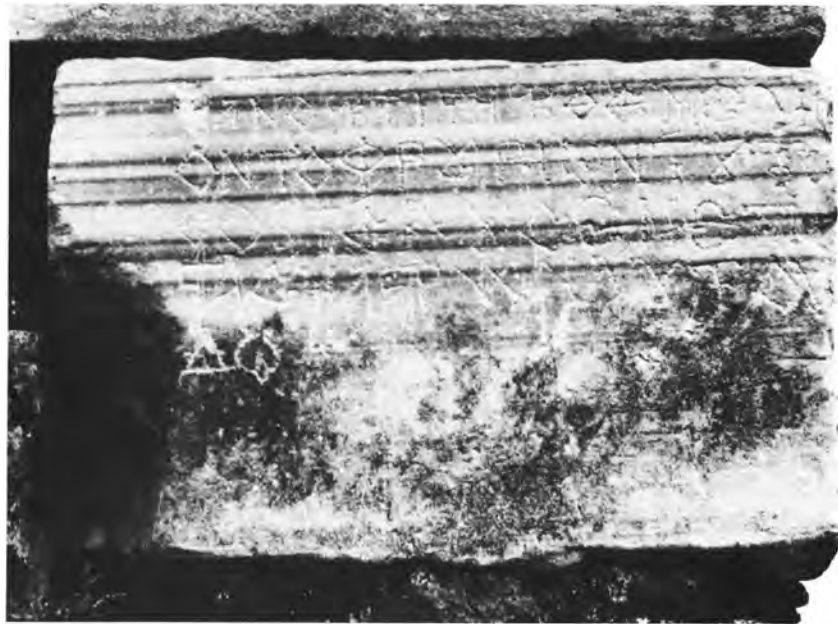

a) Didymoteichon. Monogramme des Paléologue (29). b) Samothrace. Inscription bilingue sur une plaque armoriée des Gattilusi. Reconstruction datée d'une tour, 26 mars 1431 (30).

Samothrace. Inscription sur une plaque armoriée des Gattilusi. Construction datée d'une tour, 1433 (31).

C. ASDRACHA - CH. BAKIRTZIS

Samothrace: a) Reconstruction d'une forteresse par Strôilos, vers 1431-1433 (32). b) Reconstruction datée d'une partie des murailles (1454-55) par Jean Lascaris Rontakênos (33).

